

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

Київ 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТЕХНОЛОГІЙ
ТА ДИЗАЙНУ
ЄВРОПЕЙСЬКА БІЗНЕС-АСАМБЛЕЯ (ОКСФОРД)
СХІДНО - УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БІЗНЕСУ (ОКСФОРД)
ІНСТИТУТ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ
ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА АКАДЕМІКА УАН В.Г. ФЕДОРЕНКА

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ

Київ 2017

УДК 330.33/36: 332.1

Рецензенти:

Мігус І.П. – доктор економічних наук, професор

Терехов В.І. – доктор економічних наук, професор

Скрипник М.І.- доктор економічних наук, професор

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету технологій та дизайну
(протокол № 3 від 29. 11 .2017 р.)*

Економічна безпека України: монографія/ [Федоренко В.Г., Грищенко І.М., Новікова О.Ф., Ольшанська О.В., Мельник А.О., Воронкова Т.Є., Денисенко М.П., Фащевський М. І., Махія Р.А., Джинчарадзе Н.Г., Гайдуцький І. П., Борецька Н.П., Малютін О.К., Бреус С.В., Палиця С.В., Федоренко С.В., Грищенко А.І, Янковець Т.М., Шацька З.Я., Фокіна-Мезенцева К. В., Сидорчук О.Г., Кузнецова А. І., Пінчук Ю.Б., Пясківська М.С.]; за ред. В.Г. Федоренка, І.М. Грищенка, Т.Є. Воронкової – К. : ТОВ «ДКС центр», 2017. – 462 с.

ISBN 978-617-7300-00-6

В монографії висвітлено теоретико-методологічні основи формування системи економічної безпеки, детермінанти її розвитку. В роботі особливу увагу приділено впливу геоекономічних чинників на економічну безпеку держави в умовах глобалізації та елімінування негативного впливу світових криз на економічну безпеку України. В монографії проведено ґрунтовний аналіз щодо міжнародної політики забезпечення національної безпеки в контексті економічних і соціальних аспектів. Досліджено проблему економічної безпеки регіонів та суб'єктів господарської діяльності.

Монографія призначена для науковців, викладачів, державних службовців, фахівців, менеджерів підприємств та фінансових установ, викладачів, аспірантів, студентів, а також широке коло читачів, які досліджують проблеми економічної безпеки національної економіки.

ISBN 978-617-7300-00-6

УДК 330.33/36: 332.1

КНУТД, 2017

Авторський колектив монографії

Доктори наук, професори:

Федоренко В.Г., д.е.н., проф., академік УАН (Вступ, парагр. 12.1)
Грищенко І.М., д.е.н., проф., академік НАПНУ (Вступ, розділ 2)
Новікова О.Ф., д.е.н., проф., (розділи 8,9)
Ольшанська О.В., д.е.н., проф., (розділ 6)
Мельник А.О., д.е.н., проф., (розділ 5)
Воронкова Т.Є., к.е.н., проф., (Вступ, парагр. 12.3, 12.6, 12.7)
Денисенко М.П., д.е.н. проф., (розділ 14)
Фашевський М. І., д-р геогр. наук, проф., (розділ 6)
Махія Р.А., д.е.н. доц., (розділ 3)
Джинчарадзе Н.Г., д.ф.н., проф., (розділ 10)
Гайдуцький І. П., д.е.н. проф., (розділ 11)
Борецька Н.П., д.е.н. проф.,(розділ 7)

Кандидати наук, доценти:

Малютін О.К., к.е.н., доц., (розділ 1)
Бреус С.В., к.е.н., доц., (розділ 16)
Палиця С.В., к.е.н., доц., (парагр.12.4)
Федоренко С.В., к.т.н., доц., (парагр.11.2)
Грищенко А.І., к.е.н., доц., (парагр.12.5)
Янковець Т.М., к.е.н., доц., (розділ 13)
Шацька З.Я., к.е.н., доц., (розділ 15)
Фокіна-Мезенцева К. В., к.е.н., доц., (розділ 4)
Сидорчук О.Г., к. н. з держ. упр, доц., (розділи 8,9)
Кузнецова А. І., к.е.н., доц., (розділ 14)
Пінчук Ю.Б., к.е.н., доц., (парагр.12.4)

Аспіранти:

Пясківська М.С., (парагр.12.2)

ЗМІСТ

ВСТУП	8
ЧАСТИНА 1. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (МАКРО ТА МЕЗО РІВНІ)	14
РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	14
1.1. Науково-теоретичні основи дослідження економічної безпеки	14
1.2. Методичний апарат оцінки критичного рівня економічної безпеки країни	24
1.3. Системний підхід в розкритті категорії «економічна безпека»	26
РОЗДІЛ 2 ІЄРАРХІЯ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ КОМПОНЕНТІВ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	37
2.1. Методологічні засади формування ієрархії економічної безпеки	37
2.2. Економічна безпека як інституціональна складна система	56
РОЗДІЛ 3 ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	65
РОЗДІЛ 4 ВПЛИВ ГЕОЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	84
РОЗДІЛ 5 ЕЛІМІНУВАННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СВІТОВИХ КРИЗ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ	102
РОЗДІЛ 6 СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ	121
6.1. Наукові засади регіонально-системної організації економіки	121
6.2. Регіонально-системна організація економіки, її елементи та передумови формування і функціонування	128
РОЗДІЛ 7 ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	144
РОЗДІЛ 8 СОЦІАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЕКОНОМІКИ ЯК ЧИННИК ПРИСКОРЕННЯ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	158
8.1. Державне регулювання соціальної орієнтації економіки: експертні оцінки	158
8.2. Оцінка перешкод та напрямів соціально-економічної безпеки суспільства і держави	164
8.3. Адаптація Глобальних цілей сталого розвитку 2030 до умов України та розвиток соціальної відповідальності – запорука подолання економічних та соціальних загроз	170
8.4. Про необхідність визначення впливу регіональної безпеки на економічний та соціальний стан країни	174
8.5. Вплив процесів глобалізації на економічну та соціальну безпеку України	176

РОЗДІЛ 9	МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ	181
9.1.	Послідовність змін стратегій Сполучених Штатів Америки в умовах нових викликів	181
9.2.	Основи національної безпеки Грузії: концептуальне та правове забезпечення	186
9.3.	Основні положення Стратегії національної безпеки Литовської Республіки	197
9.4.	Становлення і розвиток системи забезпечення національної та економічної безпеки Республіки Польща	201
РОЗДІЛ 10	ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ «ДЕМОКРАТІЇ УЧАСТІ» ГРОМАДЯН В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	210
РОЗДІЛ 11	ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ	231
11.1.	Перехід до низьковуглецевого розвитку України	231
11.2.	Інвестування енергоконверсії економіки України	250
11.3.	Вдосконалення системи мотивації низьковуглецевого розвитку	268
РОЗДІЛ 12	ІНВЕСТИЦІЙНО–ІННОВАЦІЙНА БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	298
12.1.	Інвестиційно-інноваційно-безпека як умова стійкого розвитку економіки під впливом внутрішніх і зовнішніх загроз	298
12.2.	Основні індикатори інвестиційно-інноваційної безпеки	305
12.3.	Приватно-державне партнерство в системі інноваційно-інвестиційної безпеки національної економіки	315
12.4.	Розвиток технологічних платформ як дієва форма державно-приватного партнерства в інвестиційно-інноваційній сфері	330
12.5.	Потенційні переваги та ризики державно – приватного партнерства	337
12.6.	Світовий досвід державно-приватного партнерства та перспективи розвитку для України	343
12.7.	Дослідження методів контролю інвестиційної спроможності приватного бізнесу в системі державно-приватного партнерства	347
	ЧАСТИНА 2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ОРГАНІЗАЦІЙ, УСТАНОВ (МІКРОРІВЕНЬ)	361
РОЗДІЛ 13	ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА БІЗНЕСУ ТА ЙОГО ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В СУЧАСНИХ УМОВАХ	361
13.1.	Роль та місце бізнесу в суспільно-економічних відносинах	361
13.2.	Обґрунтування взаємозв'язку економічної безпеки та інноваційного розвитку бізнесу	367

РОЗДІЛ 14 ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА	383
РОЗДІЛ 15 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УСТАНОВ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ	404
15.1. Світовий досвід забезпечення економічної безпеки у банківському секторі	404
15.2. Підвищення рівня економічної безпеки банку як ключовий напрям його розвитку в сучасних умовах	409
15.3. Напрями зміцнення фінансового стану банківської установи на регіональному рівні	425
РОЗДІЛ 16 ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ВНЗ	440

ВСТУП

Сучасна економіка країни знаходиться в умовах постійних змін зовнішнього та внутрішнього середовища під впливом економічних та політичних факторів. Ця нестабільність вимагає від держави, суспільства, суб'єктів господарювання пошуку не тільки шляхів адаптації до змінних умов, а й запровадження проактивних заходів забезпечення системи економічної безпеки країни.

Актуальність цієї проблеми зростає внаслідок прискорення глобалізації світової економіки й постійної участі України в цих процесах, особливо пов'язаних із її вступом до асоційованого членства з Європейським Союзом.

У сучасних умовах посилюються проблема внутрішньої регіональної економічної безпеки України у зв'язку із загостренням політичної ситуації в країні. Ці проблеми вимагають перегляду існуючих концепцій економічної безпеки й удосконалення пріоритетних шляхів її забезпечення.

В умовах прискореної глобалізації, загострення протиріч у різних сферах діяльності людства, міжнародної конкуренції та конкурентної боротьби на національних ринках, збільшення кількості природних катаклізмів, катастроф та техногенних аварій зростає значущість забезпечення безпеки в цілому та економічної безпеки зокрема на всіх рівнях.

Стійкий розвиток національної економічної системи нерозривно пов'язаний з економічною безпекою країни. Економічна безпека є багатоаспектним явищем, її стан динамічно змінюється. Економічна безпека національної в сучасних умовах стає одною з головних проблем, що потребує уваги та ретельного вивчення спеціалістів різного профілю.

Сучасний стан розвитку національної економіки характеризується наявністю значного числа чинників, які негативно впливають на функціонування держави, регіонів, підприємств, організацій, установ. Дослідження складу цих чинників та їх вплив на стан економічної безпеки держави в цілому та різних об'єктів економіки викликає інтерес у

дослідників. Не дивлячись на велику кількість публікацій, залишається багато невирішених проблем управління економічною безпекою, яка є захистом від загроз як на рівні держави, так й на рівні суб'єктів господарювання.

Недостатньо вирішеними залишаються питання щодо визначення сутності категорії економічної безпеки, переліку її структурних підсистем та елементів, які суттєво впливають на її стан й визначають перспективи розвитку країни.

Не в повній мірі досліджено проблему, пов'язану із впливом глобалізації та регіональних чинників, в тому числі, транскордонного значення на рівень економічної безпеки країни. Сучасний стан методологічних засад забезпечення ієрархії економічної безпеки (від мегарівня до особистості) не є досконалим, але накопичення знань, поява офіційних документів та методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України свідчать про актуальність як теоретико-методологічних досліджень, так й прикладних аспектів забезпечення економічної безпеки.

Наявність регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, посилення дезінтеграції економіки країни, недосконалість механізмів управління регіональним розвитком ставлять складні завдання подальшої еволюції наукових засад територіальної організації господарства, які відповідали би потребам нового періоду розвитку й модернізації соціально-економічної системи України. Сучасні виклики вимагають переоцінки традиційних принципів діяльності господарства та розробки нових, які стосуються, насамперед, просторового розвитку економіки та її системної організації в ринкових умовах, створення реальних передумов забезпечення економічної безпеки та стійкого розвитку економіки України і умовах турбулентності зовнішнього середовища.

Економічна глобалізація є об'єктивним етапом розвитку світової економіки, має як позитивні, так й негативні наслідки, які у сукупності

формують джерело загрози для безпеки рівноваги економічних систем. У цьому зв'язку наявність загроз та ризиків спричиняє доцільність введення в науковий обіг відносно нової категорії «глобальна економічна безпека» й розробки моделей та практичних заходів, які сприяють забезпеченню цієї компоненти системи економічної безпеки.

В Україні не існує чіткої програми вирішення наявних проблем в інноваційно-маркетинговій сфері національної економіки. Фактично відсутня координація й взаємопов'язаність заходів для формування національної стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації.

Важливим питанням розвитку сучасної демократії в умовах гібридних викликів в сучасній Україні, є вдосконалення механізмів представницької демократії, які трансформуються в модель, що характеризується значною залученістю громадян України в процеси публічного управління. Демократія участі дає чи не найпотужніші практичні інструменти реальної політики. Їх правильне й системне використання є одним із найважливіших чинників успішного розвитку як на рівні громади, так і на рівні держави.

В умовах світових економічних криз зростає вірогідність їх негативного впливу на розвиток окремих країн світу, які є активними учасниками світогосподарських процесів. З метою виявлення тенденцій впливу на динаміку ВВП змін окремих показників задля подальшого їх врахування у антициклічному регулюванні за допомогою економетричного базису в монографії визначено їх взаємозалежність. Розроблена на реальній інформації нейронна модель прогнозування враховує вплив внутрішніх та зовнішніх змін на вітчизняну економіку, підтверджує можливість їх застосування для системного аналізу, прогнозу та кількісного оцінювання впливу на основні макроекономічні показники в умовах невизначеності, асиметричності інформації та можливої зміни тенденцій економічного розвитку.

Актуальність питання державного регулювання соціальної орієнтації економіки зростає в сучасних умовах економічної кризи, яка негативно

впливає у середньо- і довгостроковому періодах на економічну активність і на зростання добробуту населення.

Зарубіжний досвід провідних країн світу свідчить про доцільність підвищення ролі держави, конкретизації її функцій у реалізації соціальної політики і розширення діапазону соціалізації економіки. Досвід розв'язання проблем національної безпеки по всіх її складових, що накопичений розвиненими країнами світу, сприяє активізації зусиль інших держав до розробки та впровадження власних концепцій та стратегій національної безпеки, орієнтований на надійний захист національних та економічних інтересів.

За роки незалежності державна політика в Україні у сфері енергоємності економіки загалом була досить кон'юнктурною та несистемною. Через це, не дивлячись на суттєве зниження енергоємності ВВП (майже в три рази), Україна продовжує за цими показниками суттєво відставати від розвинених країн. Тому впровадження енергоощадності та широке використання відновлюваних джерел енергії є важливою умовою переведення економіки України на шлях низьковуглецевого розвитку. Розв'язання цієї проблеми стало найважливішим завданням для підвищення конкурентоспроможності економіки країни. Організаційні структури органів державної влади, що відповідають за розв'язання комплексних еколого-енергетичних проблем мають відповідати вимогам часу. Це є запорукою ефективного управління в умовах глобальної кліматичної загрози.

Між інвестиціями та економічними загрозами на практиці виникають прямі та обернені зв'язки. Виникнення економічних загроз в економічній сфері з одного боку стримує потік інвестицій, який туди спрямовується, а з іншого сприяє інтенсифікації нових капіталовкладень, що здатні нейтралізувати даний вид економічної загрози. В цьому сенсі можна говорити про структурні зсуви інвестиційних капіталовкладень й про зміну часток державних та приватних інвестицій в відповідну галузь. Актуальності

набуває оцінка та прогнозування інвестиційної вектор-структури вітчизняної економіки.

Головною умовою стабільного економічного зростання країни та збереження економічної безпеки виступає динамічне зростання інвестиційного потенціалу. Саме обсяги, структура та ефективність використання інвестиційних вкладень визначають результати діяльності суб'єктів господарювання, перспективи їх розвитку, а також рівень конкурентоспроможності економіки в цілому.

Країни, які не зможуть створити можливості, що забезпечують ефективний інноваційний розвиток, ризикують безнадійно відстати в питаннях конкурентоспроможності й безпеки як в економічному, так і соціальному розвитку, адже сьогодні безпека держави залежить від її інтелектуального та інвестиційно-інноваційного потенціалу.

Держава повинна виробити системну політику підтримки інновацій в реальному секторі економіки, знайти механізми впливу на ринок, які стимулюватимуть бізнес фінансувати та впроваджувати нові технології (виробничі, управлінські). Використання нових технологій передбачає вихід на новий рівень безпеки, якій супроводжується врахуванням вимог екології та надійності.

Удосконалити існуючу модель інноваційної економіки, враховуючи сучасні особливості державної системи регулювання, стан та можливості виробничого сектора, високий рівень вимог і потреб споживачів, динамічні та незворотні процеси глобалізації можливо лише за умови поєднання дій усіх учасників цього процесу, у тому числі держави. Саме тому взаємодію суб'єктів інноваційного розвитку пропонується будувати за принципом інноваційного партнерства, який є логічним продовженням соціального та інвестиційного партнерства.

Державно-приватне партнерство в інноваційно-інвестиційній сфері розглядаються в якості нових технологій розвитку економіки та є своєрідною детермінантою інноваційно-інвестиційної безпеки національної економіки.

Сучасна система міжнародної безпеки перебуває в процесі глибокої трансформації, знаходячись під впливом процесів глобалізації. Внаслідок цього формуються принципово нові риси світового порядку, а міжнародні процеси проявляються у вигляді суперечливих тенденцій, постійно виникають нові виклики та загрози міжнародній безпеці.

Динамічність змін, які відбуваються у сучасному суспільстві та сучасному світі, безпосередньо впливають на стан національної безпеки України, змушують суспільство, науковців та практиків знаходити адекватні рішення на нові виклики та загрози.

Монографія «Економічна безпека України» являє собою фундаментальну наукову працю, в основу якої покладено дослідження науковців в галузі економічної безпеки, які були апробовані у підручниках та наукових публікаціях протягом останніх років та спрямовані на поглиблення теорії та методології формування економічної безпеки України на різних рівнях управління.

ЧАСТИНА 1. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (МАКРО ТА МЕЗО РІВНІ)

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Науково-теоретичні основи дослідження економічної безпеки

Стійкий розвиток національної економічної системи нерозривно пов'язаний з економічною безпекою країни. Економічна безпека національної в сучасних умовах стає одною з головних проблем, що потребує уваги та ретельного вивчення спеціалістів різного профілю.

В своїх наукових публікаціях Л. Абалкін, С. Афонцев, Х. Беренс, І. Бінько, В. Богомоллов, Б. Бузан, З. Варналій, О. Власюк, О. Возженіков, В. Геєць, А. Градов, Б. Грієр, Б. Губський, Г. Гутман, Д. Голден, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, В. Загашвілі, Т. Ілген, Р. Келлі, М. Кизим, Т. Клебанова, Б. Козаченко, М. Корнілов, Ю. Ладигін, О. Ляшенко, Х. Маулль, К. Мердок, Х. Моргензан, В. Мунтіян, В. Нижник, П. Ноак, О. Новикова, Л. Олвей, Г. Пастернак-Таранушенко, Р. Покотиленко, В. Пономарев, В. Пономаренко, О. Прилепський, О. Прохожев, В. Рубанов, В. Савін, В. Сенчагов, В. Тамбовцев, Н. Фірюліна, К. Холсті, В. Шлемко, В. Шульга та інші торкаються актуальних питань забезпечення економічної стабільності країни й акцентують увагу на вирішенні проблеми забезпечення національного економічного росту за рахунок оптимальної схеми реалізації національної стратегії економічної безпеки.

В даному напрямку сьогодні сформувалась досить ґрунтовна база знань, що заснована на науково-теоретичних і прикладних дослідженнях. Але це не зменшує багатогранності та відкритості наукової дискусії щодо економічної безпеки країни. Головною складністю однозначного формулювання даної категорії, а також окремих її напрямків, залишається

своєрідність даної сфери й практичні шляхи досягнення економічної безпеки національної економіки. Серед головних відмітних характеристик економічної безпеки можна визначити наступні:

- економічна безпека належить до числа найважливіших національних пріоритетів;
- економічна безпека тісно пов'язана з геополітичною стратегією та з інституційними аспектами країни;
- економічна безпека являє собою характеристику економічної системи, що визначає її незалежність, стабільність та стійкість, здатність до динамічного та послідовного розвитку;
- критерієм економічної безпеки є економічні процеси в визначений момент часу;
- індикатором рівня економічної безпеки виступає система показників загальногосподарського та соціально-економічного значення, що мають кількісний вираз;
- економічна безпека визначається ефективністю економіки і повинна підтримуватися всіма її ланками;
- ефективність схеми забезпечення економічної безпеки національної економіки пов'язана з рівнем ризиків, що несуть диспропорції в економічній системі.

У ситуації, що сформувалась, доцільно порушити питання про те, що являє собою сучасна концепція економічної безпеки національної економіки й наскільки правомірно можна вважати економічну безпеку головним фактором стійкого та динамічного розвитку економіки, її конкурентоспроможності та ефективності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Економічна безпека – це частина (один з елементів) національної безпеки країни, яка визначає насамперед виробничо-технічну та промислову безпеку. Існує велика кількість визначень, які розкривають економічну безпеку національної економіки, виходячи з її специфіки, з різних сторін.

Вперше термін «економічна безпека» виник в часи Великої Депресії в США в 1930-х роках ХХ ст. Пізніше цей термін почав використовуватися як наслідок військової незалежності держави. 1970-і роки ХХ ст. охарактеризувались переходом до концепції, в якій економічна безпека стає результатом самостійності держави і незалежності від домінуючих економік інших країн.

Сучасній економічній науці притаманно два концептуальних підходи формування економічної безпеки країни [1], а саме:

- концепція структурної жорсткої економічної системи з високим рівнем захищеності від зовнішніх загроз;
- концепція ринкової системи господарювання.

Існуючі трактовки терміну «економічна безпека» можуть розглядатися за різними схожими ознаками, що об'єднує їх у відповідні групи за рівнем економічної безпеки.

Так, до першої групи можна віднести авторів, які трактують економічну безпеку з точки зору міжнародного (глобального) фактору. К. Холсті дотримується думки про те, що зовнішня торгівля стає основним критерієм національної безпеки [2]. Цієї ж позиції дотримується і Т. Ілген, який робить висновок про те, що чинником економічної безпеки є жорстка зовнішня політика [3]. Х. Беренс і П. Ноак досліджують суть міжнародної взаємозалежності та її роль в економічній безпеці країни і приходять висновку про довгостроковість її впливу на економічну систему країни [4, с.74-84]. В. Загашвілі при вивченні економічної безпеки підсилює акцент об'єктивних зовнішніх умов та їх впливу на національну господарську систему [5, с. 50].

Автори другої групи розглядають економічну безпеку з позиції захисту національних інтересів. Так, В. Савін вважає, що економічна безпека представляє собою систему захисту важливих інтересів країни [6]. Цієї ж точки зору дотримуються В. Богомолов, Г. Гутман, Ю. Ладигін, О. Прилепський, В. Сенчагов, В Шульга [7 - 10].

Науковці, які представляють третю групу, зазначають, що економічна безпека носить більш локальний характер, який визначається станом регіонів та галузей національної економіки. Б. Бузан вважає, що економічну безпеку та стабільність системи визначають резерви господарюючого суб'єкта [11]. В. Тамбовцев розуміє під економічною безпекою сукупність властивостей стану її виробничої підсистеми [12]. Х. Моргензан та Х. Маулль вивчають економічну безпеку як наслідок розстановки сил у суспільстві [13]. К. Мердок відносить до об'єктів безпеки зміни в обсягах та розподілі доходів, що уповільнює темпи економічного росту [14]. В. Рубанов визначає під економічною безпекою здатність національної економіки забезпечити стабільність внутрішнього ринку [15]. Б. Грієр вважає, що економічна безпека в основному залежить від структури господарських зв'язків та типу виробництва [16]. Л. Олвей, Д. Голден, Р. Келлі зазначають, що рівень уразливості національної економіки залежить від розподілу ресурсів, спеціалізації виробництва, структури і напрямку капітальних потоків [17].

Більшість визначень економічної безпеки передбачають виділення в даній категорії об'єкту впливу (економічних інтересів) та факторів впливу (економічних загроз).

Тому, на наш погляд більш точним буде підхід, який буде відображати економічну безпеку з точки зору уникнення можливих економічних загроз для країни і захисту інтересів держави на всіх рівнях. Цієї точки зору дотримуються Л. Абалкін, який вважає, що економічна безпека обумовлена сукупністю умов, що захищають економіку від загроз [18]. З цієї ж позиції пропонують розглядати економічну безпеку А. Градов [19, с.149] і С. Афонцев [20].

Так, аналіз визначень економічної безпеки, наведених в іноземній науковій літературі, проведений С.О. Афонцевим [20], дозволяє виявити шість напрямків розгляду економічної безпеки: як умов реалізації державних інтересів, як умов стійкості економічного розвитку, як економічного виміру міжнародної безпеки, як умов припинення нелегальних видів економічної

діяльності, як проблеми конкурентоспроможності, як проблем доступу до ринків сировини та збуту. Автор критично оцінює всі ці напрямки і пропонує побудову єдиної концепції економічної безпеки на основі синтезу всіх цих визначень, в якій відправною точкою буде виступати економічна загроза.

Але в цьому сенсі постає питання вивчення сутності поняття «економічної загрози» і його застосування при вимірі економічної безпеки національної економіки.

Під «економічною загрозою» будемо розуміти сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку в економічній сфері країни. С. Афонцев [20] класифікує такі економічні загрози за трьома видами:

- загрози, що визначаються здатністю господарського механізму коригувати економічні процеси і залежать від зрілості економічної системи;
- загрози, що визначаються мінливим умовами розвитку економічної системи;
- загрози, що визначаються рівнем інтегрованості регіональних ринків.

Вищеперелічені загрози можуть бути мінімізовані в економічній системі при умові наявності ефективного інституційного забезпечення економіки.

Таким чином економічна безпека повинна розглядатися в наступних ракурсах:

- визначення можливих економічних загроз для економічної системи країни;
- розробка механізму протидії негативним впливам на економічну систему;
- інституційне забезпечення стабільного стану економічної системи.

Постійна адаптація національної економічної системи до мінливої зовнішньої ситуації викликає необхідність розгляду економічної безпеки з точки зору динамічності процесу. Тут, ми погоджуємось з В. Богомолвим, який вважає, що економічну безпеку країни слід досліджувати з позиції

динамічного підходу, оскільки вона являє собою систему зі значними та багатосторонніми соціально-економічними трансформаціями [21, с.13]. Особливо, це є актуальним для української економіки, де в останні часи відбувається зміна відтворювальної моделі економіки.

Слід зазначити, що концепція національної безпеки України почала формуватися з 90-х років минулого століття. Так, в 1991 році в незалежній Україні сформовано конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони – Раду оборони України, а в 1992 році – Раду національної безпеки України, які в 1996 році Указом Президента України об'єднано в Раду національної безпеки і оборони України.

В 1997 році була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» [22]. В цій Концепції було сформовано поняття національної безпеки як «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз»; було визначено об'єкти та принципи безпеки, національні інтереси; розкрито сутність системи забезпечення національної безпеки України.

В 2003 році дана Постанова втрачає чинності з набуттям чинності Закону України «Про основи національної безпеки України» (в майбутньому двічі уточнений: 15 грудня 2005 року та 01 липня 2010 року) [23]. Національна безпека в даному Законі визначається вже як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [23]. В цьому ж Законі значно розширено перелік економічних загроз та напрямків національної економічної політики держави (див. додаток А).

Ретельне вивчення змін в економічних загрозах для України і, як наслідок, у пріоритетних напрямках економічної політики країни (додаток А)

ще раз свідчать про необхідність застосування динамічного підходу щодо вивчення економічної безпеки будь-якої країни, а, особливо, для країни з транзитивною економікою.

Підтвердженням цьому є дослідження відомих вітчизняних науковців, які розглядають економічну безпеку як мінливий стан економічної системи з можливістю його зміни в залежності від економічних загроз та її інтересів. Так, Г. Пастернак-Таранушенко трактує економічну безпеку як «стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення, розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців» [24]. Таке трактування економічної безпеки є досить спірним і більше схожим на визначення «економічного потенціалу» країни. Дане визначення не розкриває сутності економічної безпеки з позиції висвітлення її двох основних складових: об'єкту та факторів впливу на економічну сферу країни.

Тому більш точними є визначення, що з'явилися пізніше.

Так, у наукових дослідженнях фахівців-економістів, очолюваних В. Гейцем, обґрунтований висновок, що основним критерієм економічної безпеки країни є «здатність її економіки зберігати або, принаймні, швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових явищ внутрішнього характеру» [25, с.5].

Б. Губський розуміє під економічною безпекою спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій [26].

Позиція Я. Жаліло полягає в тому, що економічна безпека є «складною багатофакторною категорією, що характеризує здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння

дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання» [27].

Питанням вивчення значення категорії «економічна безпека» приділена велика увага в наукових дослідженнях українських вчених.

В. Шлемко та І. Бінько вважають : «Економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз ...» [28, с.8].

А. Сундук розуміє дану категорію як «стан забезпеченості необхідними ресурсами на рівні, який дозволяє гарантувати розвиток і зростання економіки та соціальної сфери при достатньому захисті економічних інтересів від системи загроз зовнішнього і внутрішнього походження» [29].

В. Кузьменко, вивчаючи економічну безпеку регіону, зазначає, що дана категорія являє собою «сталий розвиток регіону, який сприяє подальшому вдосконаленню соціально-економічної та екологічної сфер, що узгоджені з загальнонаціональними інтересами, та має дієвий, ефективний механізм виявлення й протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам» [30].

Перелік визначень «економічна безпека», запропонованих в українській економічній літературі свідчить про те, що всі вони сформовані на основі наступних понять:

- стабільність економіки;
- захищеність національних інтересів;
- конкурентоспроможність економіки.

На нашу думку трактування «економічної безпеки» на основі поняття «стабільність економіки» не є досить точним. Оскільки «стабільність» є окремою категорією в економіці, що характеризує незмінність структури системи в часі. А економічна безпека – це категорія, що є мінливою в залежності від факторів впливу на економічну систему.

Вивчення економічної безпеки з позиції національних інтересів також не в повній мірі відображає сутність «економічної безпеки» і ототожнює її з

поняттям «національна безпека». В цьому сенсі доречно використовувати термін «інтереси в економічній сфері». Що й зроблено в чинному законодавстві України [23].

Розкриття категорії «економічна безпека» з точки зору конкурентоспроможності економіки більш притаманно для економістів-міжнародників і звужує дане трактування тільки до впливу зовнішніх факторів.

При формуванні трактування «економічна безпека» науковці намагаються синтезувати вище перелічені поняття і нехтують тим фактом, що вони не завжди є самостійним результатом функціонування економіки. Показовим є те, що вітчизняні науковці відмовляються від «незалежності» як характеристики поняття «економічна безпека». Оскільки, в умовах глобалізації та інтегрованості національних економік країн світу, не залишається повністю незалежної економіки.

Останнім часом сам термін «економічна безпека» усе більше стає сприйматися в якісному контексті економічної системи. Однак кожний окремих суб'єкт це поняття сприймає в широкому діапазоні своїх власних суб'єктивних уявлень, тому що конкретного визначення практично не існує.

О. Власюк в своїй науковій доповіді «Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку» зазначає, що економічна безпека потребує «дослідження, виявлення закономірностей розвитку і занепаду соціально-економічних систем в минулому з їх проекцією на сучасність і майбутнє» [31, с.42].

І. Чорнодід в своїй роботі пропонує визначати економічну безпеку як «інтегральну категорію та особливість її стану в національній господарській системі у вигляді системної сукупності негативних чинників, розв'язання яких вимагає використання комплексу дій інституційного нормативно-правового та організаційно-економічного характеру, заходів спрямованих на збалансоване і стабільне зростання економіки держави, що покращує конкурентоспроможність національної економіки та включає механізм

захисту національних економічних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз» [32].

І. Мішина обґрунтовано заявляє, що економічна безпека повинна досліджуватися як система економічних відносин, як горизонтальних, так і вертикальних, між державою, регіонами, фірмами та окремими індивідами з приводу досягнення такого рівня економічного розвитку, при якому забезпечується ефективне задоволення потреб і гарантований захист інтересів всіх суб'єктів економіки, навіть при несприятливих умовах розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів [33].

Г. Дарнопих підійшов до розгляду економічної безпеки держави як найважливішої якісної характеристики економічної системи, що відображає здатність підтримувати послідовну реалізацію національно-державних інтересів, стійку дієздатність господарчих суб'єктів, адекватні умови життєдіяльності людини [34].

Розглядаючи особливості тлумачення сутності терміна «економічна безпека», варто зазначити, її зміст, сутність та структура окремих складових безпосередньо пов'язані з особливостями моделей ринкової та адміністративно-планової економіки. У сучасних умовах економічна безпека країни повинна формуватися у відповідності з темпами розвитку економічних процесів. Це є актуальним і необхідним, оскільки саме теперішня економічна безпека національної економіки визначає майбутній розвиток всієї економічної системи. Економічна безпека потребує постійного вивчення в сфері концентрації зусиль і ресурсів, визначення чітких пріоритетів економічної політики держави, які забезпечать стабільний економічний розвиток країни.

1.2. Методичний апарат оцінки критичного рівня економічної безпеки країни

Відносно концепції економічної безпеки національної економіки в сучасних умовах розвитку країн можна стверджувати, що більшість вітчизняних та іноземних науковців оперують поняттям «критерій економічної безпеки». Тому, на нашу думку, доцільно розглянути підходи визначення рівня економічної безпеки на основі критичних показників безпеки, що формують її аналітичний апарат.

Науковці для визначення критичного рівня економічної безпеки країни використовують методи, які можна згрупувати в чотири групи.

До першої групи слід віднести підходи, засновані на дослідженні темпів зміни та порівняння основних макроекономічних показників розвитку економіки з їх пороговими значеннями. Головною проблемою при використанні даного підходу є виокремлення саме таких показників, які в повній мірі будуть відображати економічний стан країни й дадуть комплексну характеристику рівня економічної безпеки національної економіки. Підтвердженням цього є наукові дискусії відносно такої методики. Так, найбільшого поширення набула методика С. Глазьева, де автором виокремлено 22 основних показника, які на його думку є основними критеріями економічної безпеки країни [35]. В подальшому А. Ілларіонов розкритикував перелік даних показників, спираючись на неспівставність їх з міжнародною статистикою країни [36]. Інститутом економічного аналізу було проведено практичні розрахунки, результати яких ставили під сумнів реальність значень порогових показників С. Глазьева. Було запропоновано в якості кількісних характеристик економічної безпеки національної економіки використовувати показники економічної політики держави за напрямками: державне підприємництво, бюджетна політика, грошова політика, валютна політика, зовнішньоторговельна політика. Центр фінансово-банківських досліджень ІЕ РАН пропонує 150 показників, що найбільш повно

характеризують соціально-економічне становище країни. Вітчизняні науковці пропонують оцінювати економічну безпеку України за допомогою індикаторів, що представлені 14 групами, які розраховуються на основі положень Концепції економічної безпеки України [25, с.53-54]. На державному рівні пропонується методика оцінки економічної безпеки країни, яка ґрунтується на декількох синтетичних показниках [37].

На нашу думку, перелік даних показників повинен будуватися спираючись на національні інтереси окремої країни, на основі яких можна визначити порогові значення даних показників для кожної з економік світу. Підтвердженням цього є методологія Світового банку, яка передбачає розрахунок відповідних показників для конкретної країни, їх порівняння з середньосвітовими значеннями та наступне ранжування за рівнем економічної безпеки (від допустимого рівня до катастрофічного).

Інший методичний підхід визначення рівня економічної безпеки країни ґрунтується на експертній оцінці. Даний метод передбачає розрахунок інтегрального показника на основі використання системи індексів, що характеризують економічну безпеку національної економіки. Вагомість показників визначається експертами. Слід зазначити, що в даному підході також присутні різноманітні точки зору щодо використання синтетичних показників при розрахунку інтегрального індексу. На нашу думку, така оцінка рівня економічної безпеки носить суб'єктивний характер і не відображає якісний характер економічної безпеки.

Третій метод базується на кількісному визначенні економічної загрози для національної економіки. В основу даного підходу покладені принципи визначення відносин України з країнами світу. При цьому враховується система показників, що характеризують ВВП країни, валовий національний дохід, валовий національний наявний дохід, валове національне заощадження, сальдо зовнішніх поточних операцій. В цьому сенсі великого значення набуває інвестиційне забезпечення економічної безпеки країни, яке

визначає особливості відтворення основного капіталу та мінімізує внутрішні економічні загрози.

Четвертий підхід передбачає застосування методів прикладної математики, що дозволяє будувати комплексні кількісні моделі, які описують стан національної економіки. Саме ці моделі можна використовувати в якості визначення порогових значень показників економічної безпеки країни. На нашу думку, даний підхід дозволяє всебічно оцінити взаємозалежність окремих показників рівня економічної безпеки країни та визначити напрями її підвищення.

Ретроспективний аналіз методичних підходів оцінки рівня економічної безпеки країни дозволяє зробити висновки:

- про різноманітність економічних показників, які використовуються при оцінці економічної безпеки;
- про неможливість використання єдиного інтегрованого показника для різних країн світу у зв'язку з конкретними їхніми національними інтересами;
- про значимість інвестиційного процесу як основного фактора визначення кількісної загрози економічній безпеці національної економіки;
- про пріоритетність математичних методів при оцінці рівня економічної безпеки;
- про необхідність комплексного застосування методів оцінки економічної безпеки національної економіки з метою покращення рівня прогнозування її розвитку та попередження економічних загроз.

1.3. Системний підхід в розкритті категорії «економічна безпека»

Як показує проведене дослідження «економічна безпека» є багатокомпонентним поняттям, тому виникає необхідність її дослідження з позиції різних підходів.

Синтез поняття «економічна безпека» повинен враховувати її ключові аспекти, які зустрічаються в усіх визначеннях даної категорії, а саме: поняття інтересів та загроз в економічній сфері.

При дослідженні проблеми економічної безпеки національної економіки необхідно комплексне та повне врахування вищезазначених категорій.

Слід зазначити, що економічна сфера представляє собою підсистему суспільства, що відповідає за виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності осіб. Для організації економічної сфери великого значення набуває співвідношення інтересів та загроз, а також засобів економічної діяльності.

Таким чином, інтересами в економічній сфері повинно бути, насамперед, створення матеріальних умов для забезпечення життєдіяльності суспільства за рахунок інтенсифікації економіки. Отже, джерелом виникнення інтересів в економічній сфері виступають індивіди, а самі інтереси перетворюються на приватні.

Виходячи зі сказаного, загрозами для економічної безпеки країни будуть виступати ті шоки, які негативно впливатимуть на процеси економічного росту з врахуванням вимог соціального середовища.

Тоді під економічною безпекою національної економіки будемо розуміти процес, результатом якого є економічне зростання з врахуванням вимог соціального середовища, а також здатність економічної системи до нейтралізації загроз, що ведуть до дисбалансу економічної сфери.

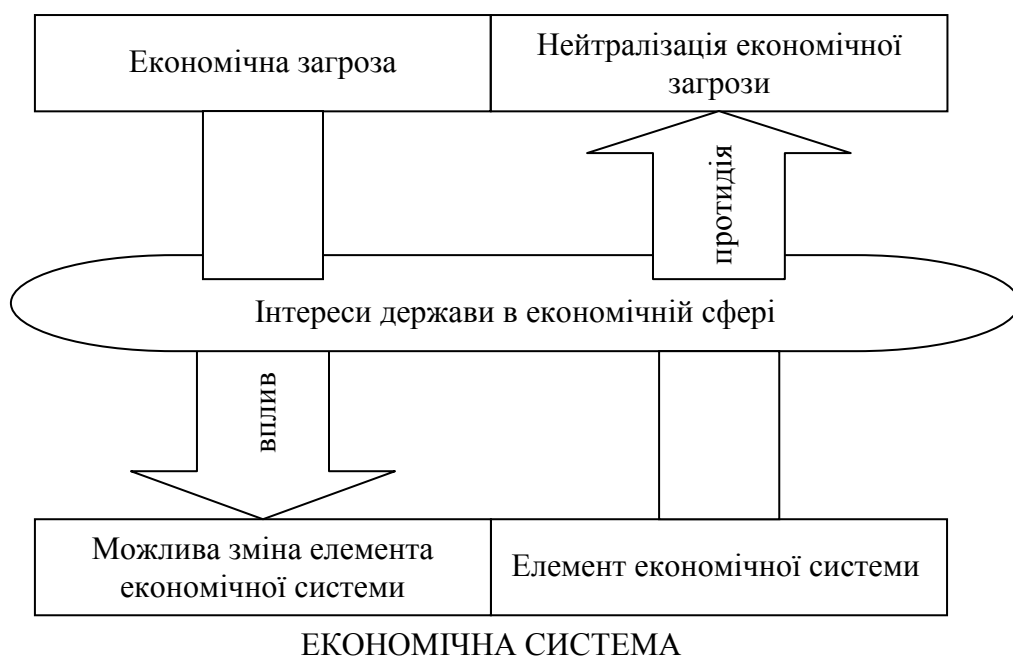
Об'єктом економічних загроз повинна виступати відповідна економічна система національних держав, яка представляє собою сукупність елементів. В цьому сенсі доцільно застосувати підхід, орієнтований на досягнення відповідності між елементами економічної безпеки. Тоді, дана категорія повинна вивчатися як результат взаємодії економічних загроз для економічної системи та механізму нейтралізації цих загроз за допомогою ринкових сил, а також державного втручання. Іншими словами економічна

безпека являє собою протидію економічної системи на негативну зміну її елементів через призму економічних інтересів країни з метою досягнення її гомеостазису .

Таке тлумачення економічної безпеки дозволяє її розглянути з позиції системного підходу, за допомогою якого можна розкрити сутність економічної безпеки і дати визначення основним поняттям (рис. 1).

Виходячи з рисунку 1.1 до основних понять, що вичерпно характеризують економічну безпеку слід віднести наступні терміни:

- економічна система – сфера протікання всіх економічних процесів, що здійснюються в суспільстві на основі існуючих в ньому відносин власності та господарського механізму, яка визначає рівень та критерії економічної безпеки;

Джерело: побудовано автором

Рис. 1.1. Схема нейтралізації економічної загрози з позиції системного підходу вивчення економічної безпеки

- інтереси держави в економічній сфері – основні пріоритети набуття економікою конкурентного статусу, що визначають рівень економічних загроз та механізм їх нейтралізації;

- елемент економічної системи – об’єкт, що характеризується соціально-економічними відносинами, організаційно-правовою формою господарської діяльності, господарським механізмом, властивості якого можуть бути змінені;
- економічна загроза – негативна тенденція, що здатна послабити конкурентний статус економіки країни;
- протидія економічній загрозі – цикл інституційних нормативно-правових та організаційно-економічних дій з метою зміни властивостей економічної загрози.

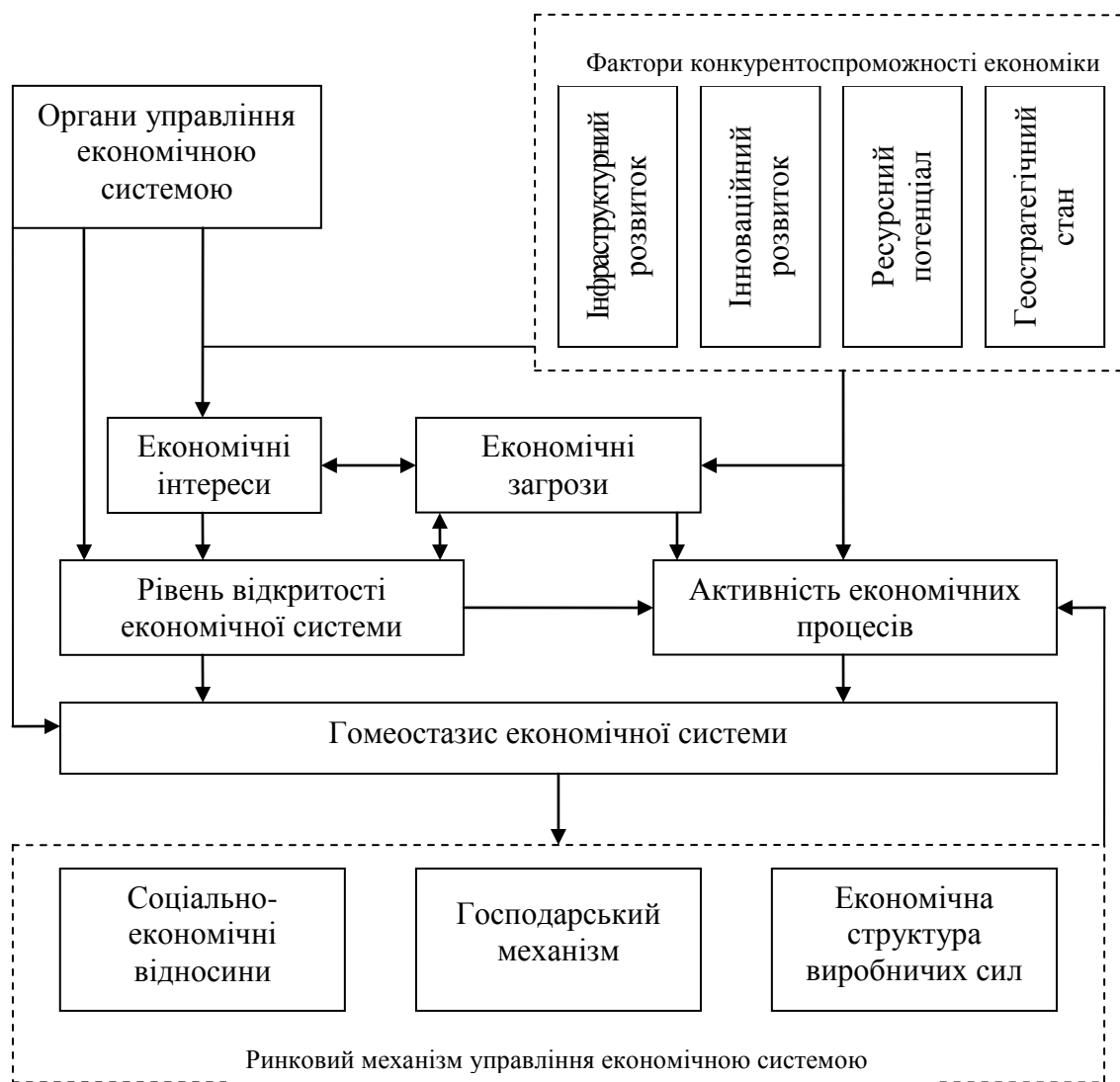
Економічна безпека буде визначатися взаємозв’язками між елементами економічної системи та економічними загрозами. При виникненні економічної загрози для якогось з елементів економічної системи автоматично виникає протидія інституційного нормативно-правового та організаційно-економічного характеру, спрямована на її нейтралізацію. Причому весь цей процес здійснюється через призму економічних інтересів держави, які можуть викликати зміну елементу економічної системи і одночасно нейтралізувати існуючий економічний ризик. Тобто встановлюється взаємозв’язок між елементом економічної системи та економічною загрозою, який сприяє дифузії властивостей даних категорій.

Таким чином, економічна безпека національної економіки буде представляти собою системну сукупність взаємозв’язків між елементами національної економічної системи та можливими загрозами, що можуть викликати зміну їх властивостей, і яка формується виходячи з інтересів держави в економічній сфері та спрямована на досягнення гомеостазису економічної системи, тобто збалансованого стану, що характеризує стійкість й стабільність економіки.

Зазначимо, що застосування системного підходу для вивчення економічної безпеки дозволило визначити відповідність між окремими його елементами. Для розкриття ж сутності економічної безпеки як категорії слід застосувати метод структурного аналізу, який дасть змогу оцінити її зміст.

Для проведення структурного аналізу економічної безпеки як системної сукупності зв'язків між окремими її елементами необхідно визначити взаємозв'язок між основними її категоріями та узагальнені показники їх впливу на ефективність всієї економічної системи.

Взаємозалежність між основними структурними елементами економічної безпеки можна представити на рис. 1.2.

Джерело: побудовано автором

Рис. 1.2. Основні структурні елементи економічної безпеки національної економіки та їх взаємозалежність

Як видно з рисунку 1.2, метою економічної безпеки повинен бути гомеостазис економічної системи, який досягається шляхом впливу органів управління економічною системою, а також за рахунок оптимізації рівня відкритості та активності економічних процесів. Орган управління

економічною системою також визначає економічні пріоритети розвитку та формує механізм захисту національної економіки від можливих економічних загроз. Виникнення економічних загроз в свою чергу пов'язано з переформатуванням економічних інтересів держави, з ключовими факторами конкурентоспроможності економічної системи (інфраструктура, технологічний розвиток, ринок праці, географічне розташування та політичний режим держави) та впливає на активність економічних процесів. Враховуючи особливості економічної безпеки, управління нею повинно будуватися не тільки на використанні адміністративно-регулюючих заходів, а й на ринкових механізмах, комплексний вплив яких дозволить досягти стійкості та стабільності національної економіки.

Декомпозиція цілісної економічної системи на окремі складові дозволяє виявити відповідні елементи національної економіки. До цих елементів слід віднести: соціально-економічні відносини, господарський механізм, економічна структура виробничих сил. Збалансованість розвитку даних елементів економічної системи дозволить зберегти економічну безпеку національної економіки, а їхній розвиток буде визначати активність економічних процесів, яка прямо впливає на гомеостазис економічної системи.

Структурний аналіз дозволяє сформуванню нове визначення економічної безпеки як керованого адміністративними органами управління економічною системою та ринковим механізмом процесу досягнення стійкості та збалансованості національної економіки, що обумовлені її відкритістю та активністю економічних процесів в залежності від пріоритетів національних інтересів та економічних загроз, які у конкретний момент часу визначаються рівнем конкурентоспроможності національної економіки.

Проведений структурний аналіз виявив роль відкритості економіки та її вплив на активність економічних процесів (що характеризуються інтенсивністю спрямування інвестиційних ресурсів у відповідні сектори

економіки) в системі при встановленні рівня економічної безпеки національної економіки.

Можна стверджувати про причинно-наслідкову взаємозалежність економічної безпеки та інвестиційного процесу. Збільшення рівня економічної безпеки справляє негативний вплив на економічну активність, а це гальмує нарощення виробничої ефективності. Наслідком цього є перерозподіл ресурсів економічної системи, що формує нові інвестиції в відповідних галузях економіки і приводить до циклічності інвестиційного процесу, який на пряму визначає гомеостазис економічної системи.

Література

1. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України: Монографія / О.Г. Білорус. – К.: ВО «Батьківщина», 2001. – 304 с.
2. Holsti K. Politics in command: Foreign trade as national security policy / K. Holsti // International organization. – Madison, 1986. – Vol. 40, №3. – P. 643–671
3. Ilgen Th. Autonomy and Independence: US – Western European monetary and trade relations, 1958 – 1984 / Th. Ilgen. – Totowa (N.Y.), 1985. – 166 p.
4. Бартіш М.Я. Дослідження операцій. Частина 3: Ухвалення рішень і теорія ігор: підручник / М.Я. Бартіш, І.М. Дудзянський. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 278 с.
5. Загашвили В.С. Экономическая безопасность России / В.С. Загашвили. – М.: Юристъ, 1997. – 240 с.
6. Савин В.А. Некоторые аспекты экономической безопасности России / В.А. Савин // Международный бизнес России. – 1995. – №9. – С. 14
7. Гутман Г.В. Экономическая безопасность государства и личности / Г.В. Гутман, Ю.Н. Лапыгин, А.И. Прилепский. – Владимир: изд-во: «Прогресс», 1999

8. Национальная экономика: Учебник / Под общей ред. акад. РАЕН В.А. Шульги. – М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2002. – 592 с.
9. Экономическая безопасность / Под ред. В.А. Богомолова, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 295 с.
10. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / Под ред. В.К. Сенчагова. 2-е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с.
11. Buzan B. People, states and Fear / B. Buzan. – Brighton, 1983. – P. 13-14
12. Тамбовцев В. Объект экономической безопасности России / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 45-54
13. Morgenthau H.J. Dilemmas of Politics / H.J. Morgenthau. – Chicago. 1958. – 113 p.
14. Murdoch C. Economic factors as objects of security; Economics, security and vulnerability / C. Murdoch. – F. Trager Economic issues and national security; Lawrence, 1977. – P. 67–98
15. Рубанов В. Безопасность – лозунги, теория и политическая практика / В. Рубанов // Российский экономический журнал. – 1991. – № 17. – С. 31-41
16. Greer B. European economic security / Securing Europe's future, Ed. By R. F. Harrod. – Money. London: Macmillan, 1970
17. Olvey L. The economics of national security / L. Olvey, J. Dolden, R. Kelly. – Wayne (N.J.), 1984. – 404 p.
18. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С.4-13
19. Градов А.П. Национальная экономика. 2-е изд. / А.П. Градов – СПб.: Питер, 2005. – 240 с.
20. Афонцев С.А. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности / С.А. Афонцев // Россия XXI. – 2001. – №2. – С. 38-67

21. Экономическая безопасность / Под ред. В.А. Богомолова, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 295 с.
22. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України, 1997 р., №10, ст. 85; 2001 р., №9, ст. 38. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/law/97_bez.html
23. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року №964-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України, 2003, №39, ст.351. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>
24. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави / Г.А. Пастернак-Таранушенко; [під. ред. Богдана Кравченка]. – К.: Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.
25. Концепція економічної безпеки України / Ін-т економіки і прогнозування, кер. проекту В.М. Геєць. – К.: Логос, 1999. – 56 с.
26. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення: монографія / Б.В. Губський. – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 122 с.
27. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: монографія / Я. Жаліло. – К.: НІСД, 2003. – 368 с.
28. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 120 с.
29. Сундук А.М. Економічна безпека України в регіональному вимірі: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.10.01 / А.М. Сундук; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 2006. – 20 с.

30. Кузьменко В.В. Економічна безпека та сталий розвиток: взаємодія на регіональному рівні: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01 / В.В. Кузьменко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
31. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С.Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48с.
32. Чернодід І.С. Забезпечення економічної безпеки держави в транзитивній економіці: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / І.С. Чернодід; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 18 с.
33. Рубанов В. Безопасность – лозунги, теория и политическая практика / В. Рубанов // Российский экономический журнал. – 1991. – № 17. – С. 31-41
34. Дарнопих Г.Ю. Економічна безпека держави в умовах трансформаційної економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Г.Ю. Дарнопих; Харк. держ. ун-т. – Х., 1999. – 22 с.
35. Глазьев С.Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны: альтернативный реформационный курс / С.Ю. Глазьев // Российский журнал. – 1997. – № 1-2
36. Илларионов А. Критерии экономической безопасности / А. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – № 10. – С. 35-58
37. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua>

Додаток А –

Основні елементи економічної безпеки економіки України

	<p style="text-align: center;">Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» від 1996 року (втратив чинність)</p>	<p style="text-align: center;">Закон України «Про основи національної безпеки України» від 2003 року (чинний)</p>
<p>Економічні загрози</p>	<ul style="list-style-type: none"> • неефективність системи державного регулювання економічних відносин; наявність структурних диспропорцій, монополізму виробників, перешкод становленню ринкових відносин; • невирішеність проблеми ресурсної, фінансової та технологічної залежності національної економіки від інших країн; • економічна ізоляція України від світової економічної системи; • неконтрольований вплив за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів; • криміналізація суспільства, діяльність тіньових структур. 	<ul style="list-style-type: none"> • істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; • ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; • нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків; • критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України; • недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці; • критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; • нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості; • велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів; • небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки; • неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці; • критичний стан з продовольчим забезпеченням населення; • неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження; • "тінізація" національної економіки; • переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними

РОЗДІЛ 2. ІЄРАРХІЯ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ КОМПОНЕНТІВ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Методологічні засади формування ієрархії системи економічної безпеки

Сучасна економіка країни знаходиться в умовах постійних змін зовнішнього та внутрішнього середовища під впливом економічних та політичних факторів. Ця нестабільність вимагає від держави, суспільства, суб'єктів господарювання пошуку не тільки шляхів адаптації до змінних умов, а й запровадження проактивних заходів забезпечення системи економічної безпеки країни.

Актуальність цієї проблеми зростає внаслідок прискорення глобалізації світової економіки й постійної участі України в цих процесах, особливо пов'язаних із її вступом до асоційованого членства з Європейським Союзом.

У сучасних умовах посилюються проблема внутрішньої регіональної економічної безпеки України у зв'язку із загостренням політичної ситуації в країні. Ці проблеми вимагають перегляду існуючих концепцій економічної безпеки й удосконалення пріоритетних шляхів її забезпечення.

Розв'язання багатогранної проблеми економічної безпеки постійно знаходиться в центрі уваги українських та зарубіжних вчених. Останніми роками численними є публікації, пов'язані з дослідженням окремих питань проблеми, з теорією й практикою економічної безпеки. До них відносяться питання економічної безпеки в контексті економічної категорії [1,2,3], концептуальних засад економічної безпеки [4,5], підприємництва [6], в розрізі окремих видів економічної діяльності та конкурентоспроможності країни і суб'єктів господарювання [7, 8], в напрямі залучення іноземного капіталу [9]; як результату управлінської діяльності [10,11]. Натомість бракує системних методологічних досліджень економічної безпеки як інтегральної

категорії (екосистейт) із системним загальноприйнятним понятійним апаратом цієї самостійної галузі економічних досліджень (тезаурус).

Недостатньо вирішеними залишаються питання щодо визначення сутності категорії економічної безпеки, переліку її структурних підсистем та елементів, які суттєво впливають на її стан й визначають перспективи розвитку країни. Не в повній мірі досліджено проблему, пов'язану із впливом глобалізації та регіональних чинників, в тому числі, транскордонного значення на рівень економічної безпеки країни. Сучасний стан методологічних засад забезпечення ієрархії економічної безпеки (від мегарівня до особистості) не є досконалим, але накопичення знань, поява офіційних документів та методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, наприклад [12], свідчать про актуальність як теоретико-методологічних досліджень, так й прикладних аспектів забезпечення економічної безпеки.

Поняття «економічна безпека» для України є відносно новим, яке почало вживатися в економічній науці та офіційних документах на початку 90-х років минулого сторіччя з набуттям незалежності країни. Взагалі термін «безпека» походить від латинського слова «securitas», що перекладається як «без турботи, страху». Етимологічно термін „безпека” походить із грецької та означає „володіти ситуацією”. В Оксфордському тлумачному словнику безпеку інтерпретують як: «1) свобода чи захист від небезпеки чи тривоги; 2) заходи, вжиті для гарантування безпеки країни, особи, цінності» [13].

За відносно короткий термін науковцями запропоновано специфічну термінологію з використанням нових для класичної економічної науки понять («загроза безпеці», «індикатор безпеки», «порогове значення безпеки», «нейтралізація загроз, небезпеки», «забезпечення національної, економічної безпеки», «фінансова безпека», «регіональна та міжнародна безпека», «макроекономічна безпека» тощо). Сформовано відповідний методологічний інструментарій наукового аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень – науки, яка займається

вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву „екосестейт”. Економічна безпека держави або екосестейт як наука почала розвиватися в Україні з кінця 90-х років ХХ століття. Назва науки походить від англійської “economic security of state” – економічна безпека держави, скорочено – екосестейт. Екосестейт як наука повинна мати власну методологію наукових досліджень, що відрізняють її інших наук. Одним із перших дослідників цієї проблематики став Г. Пастернак-Таранушенко, який системно сформулював основи сучасної науки про економічну безпеку – екосестейт [14].

В подальшому згідно одних підходів науковців, економічна безпека розглядалася у вузькому сенсі – тільки як одна із складових національної безпеки, згідно інших підходів економічна безпека трактувалася як самостійний незалежний предмет наукових досліджень. На наш погляд, істина повинна знаходитись посередині. Погоджуємося з думкою О.С. Власюка [15] про те, що економічну безпеку дійсно слід розглядати в якості самостійного предмета наукового аналізу, але не перебільшувати її специфіку. Це означає, що доцільно враховувати наявність зв'язків та взаємообумовленості між економічною, політичною, соціальною, екологічною, інформаційною та іншими видами безпеки. У теперішній час переважна більшість зарубіжних науковців саме й вважають економічну безпеку самостійним предметом наукових досліджень. Серед українських авторів такі погляди стали переважаючими завдяки запровадженню бувшого ВАК України окремих спеціальностей «Економічна безпека держави» (21.04.01) та «Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності» (21.04.02).

Не дивлячись на певні досягнення в складанні понятійного апарату екосестейту, не в повній мірі здійснено наукове наповнення окремих понять і визначень поліскладної системи – економічної безпеки, її окремих підсистем і елементів – тобто, тезаурус. Тезаурус (від греч. θησαυρός - скарб), в

загальному сенсі – це спеціальна термінологія, визначення й терміни спеціальної галузі знань.

Базисні характеристики економічної безпеки як науки (з позицій об'єкта, предмета, наявності систематизованих знань, понять, зв'язків з іншими науками) надані в ґрунтовній роботі О.С. Власюка [15]. Зазначено, що економічна безпека держави є важливою складовою національної безпеки, по суті основою базисної конструкції. Одночасно це відносно самостійна система, яка має свою структуру, внутрішню логіку розвитку та функціонування, засоби дії на всі інші аспекти безпечного існування особистості, суспільства і держави.

Вважаємо, що об'єктом дослідження екосистеми є глобальна безпека, безпека держави, регіонів, підприємств, організацій й окремих особистостей, що обумовлюється станом економіки, який з боку суспільства повинен зберігатися та розвиватися в прогресуючих масштабах. Предметом дослідження економічної безпеки є діяльність особистості, суспільства й держави по захисту їхніх інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз як в економіці в цілому, так й в окремих сферах економічної діяльності, її складових; а також концептуальні основи формування економічної безпеки; загальні закономірності її розвитку; принципи і основні напрями забезпечення економічної безпеки.

Аналіз сучасних зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дозволив класифікувати підходи різних авторів щодо сутності і ознак економічної безпеки: а) як процес задоволення потреб; б) з точки зору захисту національних інтересів держави, суб'єктів господарювання, індивідів; в) як стан об'єкта системи; г) як умова стабільного, стійкого розвитку; д) як властивості елементів системи; е) як система попередження заподіяння шкоди; є) як вияв системи заходів безпеки; ж) з точки зору економічної стійкості та незалежності країни; з) як сукупність умов та факторів; і) як динамічний розвиток елементів системи.

Окремо представлені підходи науковців щодо визначення економічної безпеки через побудову ієрархії основних її видів. Наприклад, З.В. Якубович [16], О.Руда, Л.Малюта [17] пропонують наступну ієрархію різних видів економічної безпеки в контексті понять держава, регіон, підприємство: глобальна економічна безпека, міжнародна економічна безпека, національна економічна безпека, економічна безпека регіону, економічна та майнова безпека підприємств. Головним недоліком такої структури є відсутність рівня індивідуальної економічної безпеки.

Так, О.М. Ляшенко, Б.В. Плєскач, В.К. Бантуш виділяють шість ієрархічних рівнів економічної безпеки: індивідуальна, локальна (мікрорівень), регіональна (мезорівень), національна безпека (макрорівень), міжнародна безпека як складова глобальної безпеки, глобальна безпека (мегарівень). Хоча науковцем розглядаються такі ієрархічні рівні через систему безпекотворення, вони на наш погляд, можуть застосовуватись й для характеристики економічної безпеки.

Існують пропозиції щодо визначення економічної безпеки як вертикально-інтегрованої трирівневої (національний, регіональний, місцеве самоврядування) системи з розвинутими горизонтальними зв'язками на кожному із зазначених рівнів [18], що є недостатнім в силу того, що не враховують міжнародний рівень економічної безпеки та рівень індивідуальної економічної безпеки. Існують пропозиції більш широкого трактування структурної ієрархії економічної безпеки, включаючи економічну безпеку сільських утворень [19]: економічна безпека держави, міжнародна економічна безпека, економічна територій. Натомість тут переважає функціональний підхід щодо окремих видів економічної діяльності, а не підхід структурної ієрархії. На наш погляд, ієрархічна структура системи економічної безпеки повинна виглядати наступним чином, що видно із рисунку 2.1.

Економічна безпека особистості, на наш погляд, виступає головним об'єктом системи економічної безпеки й являє собою стан захищеності її

життєво важливих інтересів в економічній сфері. Економічна безпека особистості виражається в збереженні найважливіших інтересів індивіда, включеного до соціально-економічних відносин та становить основу його поступального розвитку. Особливість поняття економічної безпеки особистості полягає в тому, що вона виступає не тільки об'єктом, але й реальним суб'єктом економічних відносин, а це означає, що відображає як стан, так й спроможність особистості у певних умовах реалізовувати природне право на якісний рівень життя.

Рис.2.1. Ієрархія зовнішніх та внутрішніх компонентів системи економічної безпеки

Крім того, необхідно враховувати, що економічна безпека особистості виступає як сукупність економічних, соціальних, демографічних, екологічних, технологічних, науково-інформаційних відносин [20].

Наступним компонентом системи економічної безпеки, на наш погляд, виступає «економічна безпека підприємства, організацій, установ, господарств». Вважаємо недоцільним називати цю компоненту тільки як «економічна безпека підприємства», адже об'єктом захисту економічних інтересів можуть бути й інші суб'єкти господарювання: організації, установи, господарські організації господарські товариства (ст. 80, 83 Цивільного кодексу України; ст. 55, 62, 63 Господарського кодексу України). Неправомірно називати цю компоненту «корпоративна економічна безпека», як вважають деякі дослідники, адже існують некорпоративні утворення, які є суб'єктами економічної безпеки та самі її забезпечують, наприклад, державні правоохоронні органи.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок відносно багатогранності поняття «економічна безпека підприємства, організацій, установ, господарств». Науковці пропонують розглядати його з точки зору стану: ефективності використання ресурсів, виробничої системи, економічного розвитку, захищеності діяльності та інтересів, гармонізації останніх.

Раціональним, на наш погляд, є наступне визначення поняття економічної безпеки підприємства (ЕБП), яке чітко та в той же час найбільш повно, відображає його сутність [21]. У запропонованому визначенні економічної безпеки підприємства було уточнено наступне:

- ефективність використання ресурсів виступає як засіб досягнення ЕБП;
- головною ознакою стану ЕБП є наявність у підприємства конкурентних переваг;
- у визначенні зазначається межа досягнення цілей – максимальне наближення;

- під умовами розуміється постійна зміна навколишнього середовища.

Всі ці характеристики можна розповсюджувати на інших суб'єктів - організацій, установ, господарств. Отже під економічною безпекою підприємства, організацій, установ, господарств потрібно розуміти власне стан самих підприємств, організацій, установ, господарств який характеризується наявністю конкурентних переваг, що досягаються ефективним використанням існуючих власних та залучених ресурсів, своєчасним впровадженням комплексу заходів з метою захисту своєї діяльності для максимального досягнення поставлених цілей у короткостроковому та довгостроковому періоді в умовах постійної зміни навколишнього середовища.

На початку 90-х років ХХ ст. використовувався силовий підхід, відповідно якому економічна безпека підприємства полягала в захисті комерційної таємниці підприємства, а «ступінь надійності всієї системи збереження інформації визначається рівнем безпеки найслабкішої ланки, якою вважається персонал організації» Авторами цього підходу є: В. Ярочкін, А. Шаваєв, В. Барсуков та ін. [22].

Наростання кризових явищ в економіці країни, посилення конкуренції дали поштовх для розгляду економічної безпеки підприємств значно ширше та зрозуміти, що збереження інформації, звичайно, дуже важливе, але це лише один з аспектів економічної безпеки.

Деструктивні чинники зовнішнього середовища спонукали до визначення економічної безпеки підприємства як захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз та негативного впливу зовнішнього середовища. До числа прихильників такого підходу належать Д. Ковальов, Т. Сухорукова [23].

Разом з тим, незважаючи на значно ширше трактування економічної безпеки, такий підхід теж розкриває лише один із аспектів її забезпечення, оскільки поза увагою залишається необхідність захисту та реалізації

інтересів, забезпечення сталого розвитку та виконання місії суб'єктів господарювання.

З подальшим розвитком ринкових відносин виник ще один підхід до економічної безпеки підприємства, згідно з яким це поняття розглядається з позиції наявності та необхідності забезпечення конкурентних переваг підприємства. Прихильники цього підходу [24] характеризують сутність економічної безпеки підприємства в контексті конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням забезпечать йому певний рівень економічної безпеки.

Відомі науковці Є. Олейніков та С. Покропивний є засновниками ресурсно-функціонального підходу до визначення поняття «економічна безпека підприємства», згідно з яким економічна безпека визначається як "стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання виникнення загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства зараз й у майбутньому"[25].

Перевагами цього підходу можна вважати комплексне усебічне дослідження, тобто проводиться аналітична оцінка зовнішнього та внутрішнього середовища, передбачається механізм забезпечення безпеки підприємства в цілому, з врахуванням часового інтервалу.

Існує підхід, який ототожнює економічну безпеку підприємства з його стійкістю та розвитком. Засновники цього підходу Г. Клейнер, В. Тамбовцев, Р. Качалов [26] сутність економічної безпеки розкривають вузько лише в контексті сталого розвитку підприємства без глибокої ідентифікації заходів із захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз та негативного впливу зовнішнього середовища.

Наступний із підходів поєднує одночасно декілька ключових позицій. Наприклад: В. Гусев, В. Демін, Б. Кузін визначають економічну безпеку підприємства як «стан ефективного використання ресурсів та існуючих

ринкових можливостей підприємства, що дає змогу запобігати внутрішнім й зовнішнім загрозам, забезпечувати тривале виживання та стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної ним місії» [27]. Це визначення є найбільш комплексним, в силу того, що розкриває різні аспекти економічної безпеки, вплив на її стан дії зовнішніх і внутрішніх факторів в контексті стратегічного розвитку підприємства.

В сучасних дослідженнях також спостерігається тенденція до розгляду цього поняття з більш широких позицій. Проаналізувавши праці [28], можна виокремити наступні спільні риси у визначеннях авторами економічної безпеки підприємства: економічна безпека підприємств поєднується із необхідністю їх захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз; рівень економічної безпеки ставиться у залежність від ефективності використання потенціалу підприємства й ринкових можливостей; завдання формування та підтримання певного рівня економічної безпеки пов'язується із об'єктивною необхідністю забезпечення стабільного функціонування й розвитку суб'єктів бізнесу.

Що стосується регіональної економічної безпеки, то серед науковців відсутня єдина позиція щодо визначення її сутності, складових та місця в структурі економічної безпеки. В той же час недостатньо уваги приділено особливості транскордонного співробітництва як елемента регіональної економічної безпеки. В роботі С. В. Науменка [29] зазначено, що економічна безпека регіону є складною поліструктурною категорією, що характеризує рівень захищеності від потенційних загроз, незалежність та здатність до саморозвитку всіх галузей господарського комплексу, соціальної сфери, а також його зв'язок із особливостями регіонального розвитку.

У контексті транскордонного співробітництва кожна із складових економічної безпеки набуває специфічного значення, оскільки рівень безпеки впливає на інтенсивність ділових відносин між прикордонними територіями. Посилення економічної безпеки прикордонних регіонів можливе за умови здійснення цілісного комплексу необхідних заходів у різних сферах: у

зовнішній торгівлі, в сфері виробництва, фінансів, продовольчого та сировинно-ресурсного забезпечення, інвестиційних процесах, охороні навколишнього середовища.

Економічна безпека регіону (мезоекономічна безпека) має свої особливості у формуванні та функціонуванні регіональних систем забезпечення економічної безпеки, тобто тих інститутів та механізмів, які покликано захистити економічні інтереси та власність особистості, населення, господарських суб'єктів регіону. Особлива роль мезорівней полягає в тому, що вони виконують роль буферів при активізації загроз стабільності для основних рівнів господарської системи та слугують резервами при надлишку або нестачі факторів, ресурсів та умов сталого розвитку [30].

З погляду регіональної економічної безпеки як об'єкта захисту виступає економіка регіону, а для мезорівня – це сукупність регіональних економік регіонів. На цьому рівні можуть вирішуватися проблеми взаємодії регіонів у рамках єдиної економічної системи, співробітництва із суб'єктами іноземних держав, лобювання інтересів на рівні держави.

Специфічним фактором виникнення загроз економічній безпеці регіонів України є їх місце у загальному економічному просторі, зосередження на їх території природних сировинних ресурсів, виробничого потенціалу, транспортних коридорів, що пов'язують регіональні економіки. Формування регіональної системи економічної безпеки повинне спиратися на обґрунтування системи економічних інтересів регіону, яка взаємодіє та витікає, практично, із системи національних економічних інтересів [31].

Мінливість міжнародної політичної та економічної ситуацій, а також підвищення інтенсивності транскордонних процесів зумовлює необхідність пошуку нових інструментів стабілізації та організації співробітництва на рівні сусідніх держав в рамках забезпечення регіональної економічної безпеки. Україна є державою, яка межує з 7 країнами, це означає те, що важливим є визначення ступеня залежності основних засобів забезпечення

економічної безпеки України від специфіки здійснення зовнішньоекономічної політики та транскордонного співробітництва з цими країнами. На даному етапі відносини між країнами-сусідами є специфічними, так як їх можна розділити на три основні напрями реалізації: 1) співробітництво, яке відбувається на кордоні України з країнами членами ЄС; 2) співробітництво у пострадянському прикордонні з колишніми радянськими республіками; 3) Прибережна співпраця між Україною та Туреччиною [32]. У теперішній час відбулося посилення небезпеки транскордонним процесам, пов'язаним з військовими діями з боку Російської Федерації.

Крім того, Україна – держава з високою питомою вагою прикордонних територій, 19 із 25 областей України межують із сусідніми державами, протяжність кордонів з Росією складає 2295,4 км, а з країнами Центральної Європи, Білоруссю та Молдовою – 4698,6 км.

Необхідність вирішення спільних проблем, що виникають у транскордонному регіоні – суміжних прикордонних територіях сусідніх держав, а саме: територіальне та просторове облаштування, розбудова транскордонної інфраструктури, спільне використання водних та інших ресурсів тощо, розширює сферу державної регіональної політики на міжнародний рівень та потребує врахування стратегій розвитку сусідніх територій. В цьому контексті важливим чинником забезпечення економічної безпеки регіонів є економічний розвиток цих регіонів й транскордонне співробітництво, а також захист українських кордонів від недружніх посягань. Основою транскордонного співробітництва є процес створення зв'язків та договірних відносин на прикордонних територіях з метою пошуку рішень для спільних проблем.

Національна економічна безпека держави - це такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально орієнтований розвиток країни в цілому, достатній економічний та оборонний потенціал навіть за

найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів. Загальний стан національної економічної безпеки України в умовах розбудови ринкової економіки та громадянського суспільства є, по-перше, інтегрованим макроекономічним показником соціально-економічного розвитку країни; по-друге, основою для розробки стратегічної державної політики та конкретних заходів її реалізації й, по - третє, вирішальною умовою узгодження та реалізації всієї системи економічних інтересів країни [33].

Найбільш розповсюдженим трактуваннями глобальної економічної безпеки є такі, що передбачають утворення та забезпечення функціонування системи світових господарських зв'язків, світової економічної системи, ефективну взаємодію економічних блоків та національних економік. Процес економічної глобалізації передбачає створення нових можливостей для економічного розвитку й водночас сприяє загостренню старих та формуванню нових суперечностей у світовій економіці, які окремі автори класифікують як глобальні загрози людству.

Загалом, глобалізація (від англ. global - світовий, всесвітній) - термін, проголошений в 1996 р. на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, в сучасних наукових джерелах являє собою цілеспрямований транснаціональний економічний, фінансовий, науково-технічний, соціальний, культурний, інформаційний та політичний вплив транснаціональних компаній та їх конгломератів на діяльність багатьох держав, регіонів та виробничих об'єднань світу з метою використання їх ресурсів, розширення та контролю ринкового простору, що впливає на розвиток людського суспільства й стан середовища його існування.

Економічна глобалізація є об'єктивним етапом розвитку світової економіки, має як позитивні, так й негативні наслідки, які у сукупності формують джерело загрози для безпеки рівноваги економічних систем. У цьому зв'язку наявність загроз та ризиків спричиняє доцільність введення в науковий обіг відносно нової категорії «глобальна економічна безпека» й

розробки моделей та практичних заходів, які сприяють забезпеченню цієї компоненти системи економічної безпеки.

Глобальна економічна безпека – це сукупність заходів, спрямованих на забезпечення сталого світового економічного розвитку, метою якого є досягнення максимальної безпеки та високого рівня життя для кожної особистості, незалежно від нації або національності, за умови збереження світу для майбутніх поколінь [34].

Крім визначення економічної безпеки через ієрархічну її структуру значна кількість наукових досліджень проводились на основі її функціональних складових (рис. 2.2).

Дійсно, сутність економічної безпеки суб'єктів господарювання найбільш повно розкривається через систему її функціональних складових (підсистем), які поділяємо на внутрішньовиробничі та комунікаційні. Під функціональними складовими економічної безпеки суб'єктів господарювання розуміється сукупність основних напрямів, щодо забезпечення їх економічної безпеки, що істотно відрізняються один від одного за своїм змістом та призначенням. Внутрішньовиробничі складові економічної безпеки пов'язані з основними сферами їх діяльності, в той час як комунікаційні складові – забезпечують як зовнішні так й внутрішні зв'язки між окремими елементами економічної безпеки підприємств, організацій, установ.

Кожна з цих складових являє собою своєрідний блок (підсистему), для досягнення належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання необхідно охарактеризувати кожен з них окремо.

Значимою виступає *організаційно-управлінська складова* в силу того, що організація створення підприємства, організації, установи передусім процесам їх функціонування. Але найважливішою в процесі функціонування підприємства, організації, установи є фінансова підсистема (складова) економічної безпеки, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є основою функціонування будь-якої економічної системи.

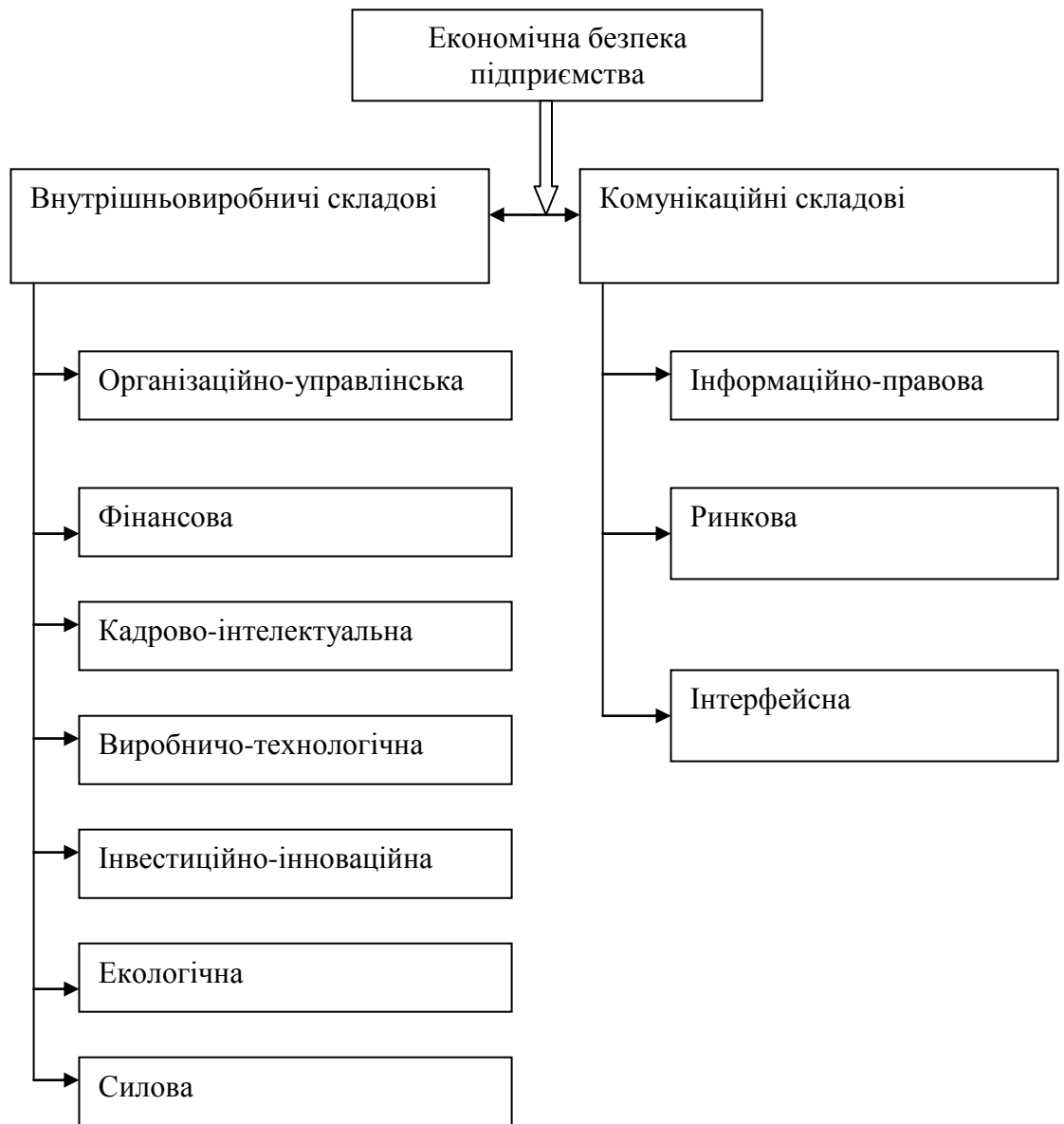

Рис. 2.2. Система функціональних складових економічної безпеки суб'єктів господарювання

Фінансова складова полягає у діяльності підприємства, установи, організації, що спрямована на забезпечення належного рівня їх ліквідності, рентабельності, платоспроможності, передбачає своєчасність грошових розрахунків й погашення кредитів, ефективне монетарне забезпечення виробничих процесів. Основними загрозами цій складовій виступають нестійка валютна та податкова політика держави, зростання інфляції, непрофесійність фінансового менеджменту.

Кадрово-інтелектуальна складова характеризується розвитком інтелектуального потенціалу суб'єктів господарювання, ефективним управлінням персоналом. Належний рівень економічної безпеки великою мірою залежить від складу кадрів, їх інтелекту та професіоналізму, системи мотивації, добору й навчання кадрів. Основними загрозами цій складовій є недостатньо висока кваліфікація працівників, слабкий розвиток інтелектуального потенціалу, неефективне управління персоналом, відсутність соціального забезпечення та кар'єрних перспектив, перехід висококваліфікованих кадрів до конкурентів, недостатня охорона сукупності прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Виробничо-технологічна складова характеризується своєчасним оновленням основних виробничих фондів, рівнем впровадження прогресивних технологій та енергозберігаючих технологій у процесі діяльності, ефективність використання виробничих потужностей та матеріалів, спроможністю виготовлення конкурентоспроможної продукції (послуг).

Головними загрозами цій складовій є порушення технологічної дисципліни, відсутність або обмеженість інноваційної діяльності, інвестиційна непривабливість, значна енергоємність виробничо-технологічних процесів, неефективна організація виробничого процесу, логістики.

Головна особливість інноваційної діяльності підприємства, організації, установи полягає в її надмірно великому ризику. Так, застосування високих технологій та введення до асортименту продукції (послуг) нового високоякісного продукту не обов'язково викличе надмірний попит, а може негативно вплинути як на фінансове стан підприємства, організації, установи, так і на їх корпоративний імідж. Тому важливо не тільки створення умов для збільшення можливостей використання на підприємстві інновацій: продуктових, технологічних, економічних, організаційних на рівні світових стандартів, а й всебічне дослідження сприйняття їх ринком.

Значним видом діяльності підприємства є діяльність інвестиційна. Натомість реалізація інвестиційних, а особливо інноваційних проектів пов'язана з впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, що супроводжується підвищеним ступенем ризику. З метою мінімізації впливу негативних факторів ризику та їх нейтралізації доцільно розглянути систему управління ризиками інвестиційних проектів. У свою чергу, така система сприятиме підвищенню фінансової стійкості підприємства й забезпеченню економічної безпеки господарюючих суб'єктів. Тому вважаємо за доцільне виділяти окрему складову економічної безпеки – *інвестиційно-інноваційну*, яка здійснюється через реалізацію інвестиційної діяльності підприємства, організації, установи.

Екологічна складова пов'язується з мінімізацією втрат підприємства від забруднення навколишнього середовища й самого підприємства, дотримання екологічних вимог до продукції. Негативні впливи на економічну безпеку, що належать до даної складової, проявляються у загрозі здоров'ю працівників підприємства; втраті прибутку унаслідок високого рівня екологічних штрафів та платежів; зниженні конкурентоспроможності підприємства та виробленої продукції; підриві його іміджу.

Силова складова полягає у забезпеченні фізичної безпеки працівників суб'єктів господарювання, збереженні їх майна, капіталу, що повинно входити до функцій служби безпеки підприємства, організації, установи. Головними загрозами цій складовій є: рейдерські захоплення, кримінальні дії, неефективна служба безпеки або її відсутність.

У складі комунікаційної складової провідне місце належить інформаційно-правовій безпеці. *Інформаційно-правова складова* забезпечує всі аспекти діяльності суб'єктів господарювання. Інформація є найбільш цінним й дорогим ресурсом. Інформація дозволяє підприємству, організації, установі адекватно реагувати на будь-які зміни зовнішнього та внутрішнього середовища ведення бізнесу, ефективно планувати та здійснювати свою господарську діяльність.

Правове забезпечення діяльності підприємства пов'язане із дотриманням чинного законодавства як у сфері виробничо-збутової діяльності, так й у сфері права на використання патентів, ліцензії та квот на використання природних ресурсів, а також експортної квоти, права на користування землею. Основними загрозами інформаційно-правової складової є нестабільна нормативно-правова база, порушення норм законодавства, отримання незаконних прибутків, отримання тіньових доходів, а також відкритий доступ до конфіденційної інформації підприємства, організації, установи, промисловий шпіднаж, дезінформація, знищення інформації, відсутність позитивної інформації про суб'єктів бізнесу.

Ринкова складова. За методикою Ілляшенка С. М. пропонується аналіз ринкової складової економічної безпеки на основі оцінки ступеня відповідності внутрішніх можливостей розвитку суб'єктів господарювання зовнішнім факторам, що складаються у ринковому середовищі. Аналогічно з методиками SWOT-аналізу фактори зовнішнього середовища поділяють на можливості та загрози, а внутрішнього — на сильні та слабкі сторони діяльності підприємства, організації, установи [35].

Головними загрозами цій складовій є зростання конкуренції на ринку та ослаблення конкурентних позицій суб'єктів господарювання та їх здатності протидіяти конкурентному тискові; зниження адаптаційних можливостей підприємства, організації, установи до зміни ринку, відставання від вимог ринку, слабкий маркетинговий менеджмент.

Інтерфейсна складова характеризує надійність взаємодії підприємства, організації, установи з економічними контрагентами. Важливою ознакою надійності суб'єкта господарювання з його контрагентами виступає мінімізація ризикованих операцій на основі оцінки якості управління вхідними поставками та надійності власних контрагентів, у тому числі й вибору постачальника та оцінки платоспроможності покупців. Загрозу цій складовій економічної безпеки підприємства становлять можливі

непередбачені зміни умов взаємодії (аж до розриву відносин) з економічними контрагентами: постачальниками, торговельними та збутовими посередниками, інвесторами, споживачами тощо [35, с. 14].

Однак в цілому погоджуючись з такою позицією, вважаємо, що інтерфейсну складову економічної безпеки підприємства, організації, установи слід розглядати не тільки в контексті забезпечення зв'язку із зовнішніми факторами середовища, але й як надійність взаємодії між всіма функціональними її складовими. Такий висновок базується на визначенні поняття «інтерфейс» (від англ. interface — поверхня розділу, перегородка) як сукупності засобів, методів й правил взаємодії (управління, контролю і т. д.) між елементами системи.

Слід зазначити, що перелік складових економічної безпеки не є вичерпаним. Окремими науковцями пропонується більша його деталізація, що призводить до дублювання та не сприяє концентрації ресурсів для забезпечення функціональних складових економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Зокрема, пропонується розглядати ретроспективну складову економічної безпеки підприємства, організації, установи. Вона характеризує ретроспективну оцінку ефективності використання всіх ресурсів суб'єктів господарювання. Необхідність вивчення динаміки показників рентабельності ресурсів підприємства, організації, установи зумовлюється тим, що визначивши тенденцію їх динаміки за попередні роки, можна відповідно визначити, що їх чекає у теперішній час й в майбутньому [36].

Вважаємо, що саме стратегічний розвиток суб'єктів господарювання є фундаментом їх успішної діяльності, забезпечення їх конкурентоспроможності, достатнього рівня як економічної безпеки, так й всіх функціональних складових, які повинні формуватися з урахуванням прийнятих стратегічних рішень, а не ретроспективних показників.

До складу економічної безпеки промислового підприємства доцільно включати таку систему функціональних складових: внутрішньовиробничі

(організаційно-управлінська, фінансова, кадрово-інтелектуальна, виробничо-технологічна, інвестиційно-інноваційна, екологічна, та силова) та комунікаційні (інформаційно-правова, ринкова, інтерфейсна). Запропонований перелік функціональних складових та визначення за кожною із них напрямів дії внутрішніх та зовнішніх загроз є основою для формування ефективного механізму управління економічною безпекою господарюючих суб'єктів.

Подальший розвиток досліджень пов'язаний із визначенням структури та механізму забезпечення економічної безпеки підприємства, оцінки напрямку та сили впливу на неї кожної із її функціональних складових.

2.2. Економічна безпека як інституціональна складна система

Вважаємо, що більш системним є підхід до визначення сутності економічної безпеки не тільки з погляду предметної її визначеності й поліструктурної ієрархічної системи, а як складну систему, у взаємозв'язках та взаємообумовленостей компонентів, які її складають [15]. Економічна безпека має вертикальну (зовнішні й внутрішні компоненти) ієрархічну структуру та внутрішньо-функціональну (горизонтальну) структуру.

Поняття «система» етимологічно походить від давньогрецької мови й означає «сполучення». Виходячи з класичних поглядів на суть поняття «системи» (зокрема Р. Декарта і Б.Спінози), систему економічної безпеки визначатимемо як складну цілісність та одночасно роздільність різних взаємопов'язаних підсистем і елементів, що взаємодіє з середовищем як єдине ціле і відокремлена від нього.

Елементом системи є найпростіша неподільна складова частина системи, в той же час чинник неподільності є умовним та залежить від конкретних завдань дослідження. Підсистема виступає складовою частиною системи, у якій можна виокремити й інші складові. Сукупно елементи с підсистеми часто називають компонентами системи. Кожна система

характеризується взаємообумовленими та взаємозалежними зв'язками, які відображають співвідношення між компонентами системи.

Так наприклад, відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» (Наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277) визначено такі складові економічної безпеки, які на нашу думку, доцільно назвати підсистемами такої складної системи як економічна безпека: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова.

В свою чергу найважливіша підсистема економічної безпеки - фінансова безпека містить наступні елементи: банківська, небанківського фінансового сектору, боргова, бюджетна, валютна, грошово-кредитна.

У процесі узагальнення теоретичних підходів встановлено специфічні ознаки економічної безпеки як інституціональної складної системи, які виступають методологічною основою дослідження та становлять її екосистейт. По-перше, особливість економічної безпеки впливає із її природи, яка є базисом, матеріальною основою як зовнішніх, так й внутрішніх її складових. Це стосується й категорії національної безпеки.

Дійсно, економічна безпека є складовим її компонентом, однак унікальність економічної безпеки полягає в тому, що вона виступає матеріальною основою, мірилом доцільності та ефективності забезпечення практично кожної складової національної безпеки. В силу чого багато складових національної безпеки та економічної безпеки в офіційних документах та у наукових працях практично співпадають. По-друге, економічна безпека належить до внутрішньо суперечливих понять, щодо визначення яких не існує та не може існувати чіткої згоди [37].

Дійсно, важливим чинником системи економічної безпеки є її поступальний розвиток, що є динамічною характеристикою. Це в певній мірі протирічить таким чинникам як стійкість та стабільність, які передбачають збереження певного стану системи. Натомість, по-перше, протиріччя

виступають джерелом розвитку, по-друге, чинник стабільності вживається в обмеженій сфері – з точки зору захисту існування всіх форм власності; гарантування стабільних умов ведення підприємницької діяльності для бізнесу, а чинник стабільності – застосовується в контексті стримування дії дестабілізуючих факторів безпеки.

Системам, що розвиваються, властиві, з одного боку, сталість структури, з другого – втрата стійкості, руйнування однієї структури та створення іншої. Причому дуже важливим є суперечності між стабільністю та розвитком: стабільна система неспроможна розвиватися, оскільки вона руйнує будь-які відхилення від свого стану. Для переходу до якісно нового стану система обов'язково повинна певною мірою пройти стан нестійкості. По-третє, феноменом економічної безпеки як поліскладної системи з багаторівневою та багатоаспектною структурою є сукупність взаємопов'язаних структурних підсистем - вертикальних (економічна безпека індивідууму (базовий рівень); економічна безпека підприємств, організацій, установ, господарств (мікрорівень); економічна безпека регіонів, зокрема, транскордонна економічна безпека (мезорівень); національна економічна безпека (макрорівень); міжнародна та глобальна економічна безпека (мегарівень), а також – горизонтальних (функціональних) підсистем та елементів: внутрішньовиробничих (організаційно-управлінська, фінансова, кадрово-інтелектуальна, виробничо-технологічна, інвестиційно-інноваційна, екологічна, силова) та комунікаційних (інформаційно-правова, ринкова, інтерфейсна).

Дослідження дозволили зробити висновок, що з позиції системного підходу економічна безпека як поліскладна система є інтегральною категорією, в предметну сферу якої входять поняття різних рівнів ієрархії, а також функціональних сфер економіки, які при взаємодії та взаємообумовленості виражають економічні відносини між суб'єктами міжнародних утворень, державою, регіонами, підприємствами, організаціями, установами, господарствами та окремими особистостями й

всередині цих підсистем та елементів з приводу досягнення такого рівня розвитку економіки, за яким здійснюється задоволення потреб та гарантований захист інтересів усіх суб'єктів економіки.

В разі задоволення головних потреб всіх суб'єктів економіки всі чинники будуть працювати на повну силу та всі рівні економічної безпеки будуть взаємодіяти й позитивно впливати на захист цієї держави, держава буде перебуватиме в безпеці.

У процесі узагальнення теоретичних підходів встановлено специфічні ознаки економічної безпеки як інституціональної складної системи, які виступають методологічною основою дослідження та становлять її екосистейт (як матеріальна основа всіх її складових; суперечливість понять, які її характеризують; багаторівневність й багатоаспектність її компонентів).

До характеристики сутності економічної безпеки доцільно використовувати системний підхід, який базується не тільки на предметній її визначеності та поліструктурній ієрархічній структурі, а як складної системи, у взаємозв'язках та взаємообумовленостей її компонентів. Економічна безпека має вертикальну ієрархічну структуру (зовнішні та внутрішні компоненти) й внутрішньо - функціональну (горизонтальну) структуру.

В силу того, що всі компоненти системи економічної безпеки взаємно впливають та обумовлюють один одного, подальші дослідження доцільно здійснювати в напрямку визначення системи потреб та інтересів, які існують в економічній системі із приводу підтримки економічної безпеки на різних рівнях: а) ієрархічних – глобальна, національна економіка, регіон, окремі суб'єкти господарювання, особистості; б) функціональних – у різних сферах економічної безпеки.

Література

1. Губський Б.В. Пріоритети забезпечення економічної безпеки в контексті глобалізації української економіки // Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-

економічного розвитку України: Матеріали Круглого столу / Відп. Ред. С.І.Пирожков, Б.В.Губський, А.І.Сухоруков. – К.: Національний інститут українсько-російських відносин при Раді національної безпеки і оборони України, 2001. – С.121

2. Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: Монографія. / Я.А. Жаліло. – К.: НІСД, 2003. – С. 53-87.

3. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування: монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х.: Право, 2009. – 312 с.

4. Геєць В.М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / В.М.Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк. –Х.: ВД «Інжек», 2006. – 240 с.

5. Кириченко О.А. Організаційно-правове забезпечення функціонування системи економічної безпеки України / О.А. Кириченко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – С.54-59.

6. Козак О. В. Проблеми розвитку малого підприємництва в Україні / О. В. Козак // Сучасні проблеми інноваційного розвитку держави: матеріали ІV наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2010. - 151 с.

7. Похилюк В. В. Держава в транзитивній економіці: регулювання економіки, аналіз та стан економічної безпеки: / В. В. Похилюк. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008.-403 с.

8. Ляшенко О.М. Забезпечення соціально-економічної безпеки в умовах глобалізації // Вісник Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль: Економічна думка. – № 5. – 2007. – С.357-359.

9. Тумакова М. С. Экономическая безопасность государства в разрезе привлечения иностранных инвестиций / М. С. Тумакова // Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку: зб. тез ІІ Міжнародної наук.-практ. конф. – Макіївка, 2010. – Том ІІІ. – 164 с.

10. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: [монографія] / Н. Й. Реверчук. – Львів: ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.
11. Предборський В.А. Економічна безпека держави / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005.– 391 с.
12. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» Наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738.
13. Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford, 1995. – P. 1062. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.rusnauka.com/4_SND_2012/Economics/4_100344.doc.htm.
14. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. — К.: Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України, 1994. —С. 112.
15. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку /О.С.Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48с.
16. Якубович З.В. Недоліки методики оцінювання рівня економічної безпеки підприємств та шляхи їх усунення [Текст] / З.В. Якубович // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – 2011. – № 704. – С. 71–76.
17. Руда О., Малюта Л. Організація економічної безпеки в контексті активізації розвитку товаровиробництва /О.Руда, Л.Малюта // Галицький економічний вісник. — 2012. — №3(36). — с.35-42.
18. Економічна безпека та національна конкурентоспроможність в умовах глобалізації / О.М. Ляшенко, Б.В. Плєскач, В.К. Бантуш // Культура народів Причорномор'я. — 2009. — № 161. — С. 113-118.
19. Зализко В.Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности / В.Д. Зализко // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2014. - № 3 (113).

20. Г.В.Ложкін, В.Л.Комаровська. Економічна безпека особистості / Ложкін Г.В., Комаровська В.Л. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-test.com.ua/eto-interesno/biblioteka/202-ekonomichna-bezpeka-osobystosti.html>

21. Т.Б. Ігнашкіна, А.Л. Шатохін. Економічна безпека підприємства та її трактування у наукових працях/ Ігнашкіна Т.Б., Шатохін А.Л.// Забезпечення економічної безпеки виробничих систем за умов розвитку конкуренції: Матеріали X Міжнародна науково-практичної конференції, 9 липня 2013 року. – Хмельницький, 2013

22. Ярочкин В. И. Система безопасности фирмы / В. И. Ярочкин. — М.: Ось-89, 1997. — 185 с.; Шаваев А. Г. Безопасность банковских структур / А. Г. Шаваев // Экономика и жизнь. — 1994. — № 16. — С. 11-12.

23. Ковальов Д. Економічна безпека підприємства / Д. Ковальов, Т. Сухорукова // Економіка України. — 2005. — № 10. — С. 48-56

24. Белокуров В.В. Структура функциональных составляющих экономической безопасности предприятия [Электронный ресурс] / В.В. Белокуров. — Режим доступа: <http://www.safetyfactor.ru>.

25. Основы экономической безопасности (государства, регион, предприятие, личность) / под ред. Е. А. Олейникова. — М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интеллект-Синтез", 1997. — 288 с.; Економіка підприємства : підруч. / за ред. С.Ф. Покропивного. — Вид. 2-е, перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2001. — 528с.

26. Предприятие в нестабильной экономической среде : риски, стратегии, безопасность / Г. Б. Клейнер, В. Л. Тамбовцев, Р. М. Качалов; под общ. ред. С. А. Панова. — М. : Экономика, 1997. — 288 с.

27. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов / [Гусев В. С., Демин В.А., Кузин Б.И. и др.]. — СПб.: Очарованный странник, 2001.— 288 с.

28. Зацеркляний М. М. Основи економічної безпеки: [навч. посіб.] / Зацеркляний М. М., Мельников О. Ф. — К. : КНТ, 2009. — 337 с.; Комлик М.І.

Економічна безпека підприємницької діяльності: Економіко-правовий аспект: Навч. посібн. - К.: Атіка, 2005. – 432с.

29. Науменко С. В. Розвиток транскордонного співробітництва в системі забезпечення економічної безпеки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 21.04.01 «Економічна безпека держави» / С. В. Науменко. – К., 2007. – 20 с.

30. Головченко О.М. Економічна безпека регіону в гарантування стабільності національної економіки: монографія / О. М. Головченко. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2008. – 399 с.

31. Стеценко С. П. Закономірності формування мезоекономічного рівня економічної безпеки/ С. П.Стеценко// Ефективна економіка. – 2013. - №3 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2495>

32. Транскордонне співробітництво в контексті економічної безпеки України / І. М. Чучка, Р. І. Молдавчук // Актуальні проблеми економіки. – 2010. - №9(111). – С. 92-98

33. Шевченко Л.С. Основи економічної теорії: Підручник/ Л.С. Шевченко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу:<http://uristinfo.net/uchebnye-materialy/280-osnovi-ekonomichnoyi-teoriyi--ls-shevchenko-/8827-glava-23-ekonomichna-bezpeka-derzhavi.html>

34. Фоміна М.В., Мішина І.Г. Глобальна економічна безпека: сутність і тенденції/ М.В. Фоміна, І.Г. Мішина // [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://trade.donduet.edu.ua/download/2011/32/Fom_Mish.pdf

35. Ілляшенко С. М. Економічний ризик: [навч. посіб.] / Ілляшенко С. М. — [2-ге вид., доп і перероб]. — К. : Центр навчальної літератури. - 2004. — 220 с., с. 14

36. Організаційно-економічний механізм у забезпеченні стійкої економічної безпеки промислових підприємств [Текст] : автореферат дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / І. І. Нагорна ; Нац. акад. наук України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. - Одеса : [б. и.], 2008. - 20 с.

37. Саєнко О.С. Зміцнення економічної безпеки як чинник ефективного функціонування економічної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / О.С. Саєнко. – Одеса, 2010. –16 с.

РОЗДІЛ 3 ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Під визначення терміну «детермінанта» з позиції економічних явищ розуміється причина, яка породжує явище й активно впливає на певний економічний процес.

Проблеми економічної безпеки України були актуальними й цікавими для світу з перших років незалежності держави. Підтвердженням цьому є робота радника з питань політики Гарвардського університету щодо проекту «Макроекономічна реформа в Україні» в 1999 р. Д. Снейккера. На той час він зазначав, що економічна ситуація в Україні складна і погіршується, оскільки заробітна плата та пенсії є низькими, спостерігається, що вони часто нижче рівня бідності; падає ВВП; зростає заборгованість по заробітній платні; є глибокий фіскальний дисбаланс (Д. Снейккер, 1999) [1]. Наголошується на тому, що у 1999 р. економіка України перейшла з централізованого планування соціалізму в ринкову економіку, яка розвивається, але залишилась соціалістичною за багатьма характеристиками. Для стабільності України та її економічної безпеки на всіх рівнях вважалось за доцільне наступне: зменшення податкового навантаження; створення робочих місць; масштабна дерегуляція; реформування підприємств, які працюють за соціалістичними принципами; прийняття політики щодо максимально відкритої економіки на міжнародному рівні з можливістю вільного потоку товарів, послуг, валюти тощо; радикальна реструктуризація та зменшення бюджетної сфери.

Д. Снейккер зазначає, що у порівнянні з 1992-1994 рр. безробіття в Україні залишається на високому рівні, і за показниками мало змінилось. Досвід низької інфляції та стабільний обмінний курс інших держав, зокрема Польщі, не став для України показовим і не призвів до фіскальної реформи. Державні витрати залишились високими. Замість фінансування дефіциту через друк грошей, уряд допустив високу заборгованість, не сплачуючи працівникам бюджетної сфери тощо. Це викликало ситуацію, коли

макроекономічна стабільність була ілюзорною і приховувала глибокий фіскальний дисбаланс. Здійснення адміністративного контролю за обміном валюти та зовнішньою торгівлею мали негативний вплив на фінансові та торгові сектори, що викликало неуспішність політики стабілізації. Виокремлюються, на думку Д. Снейбкера, дві унікальні проблеми економіки: бартер та заборгованість. Він констатує, що це призводить до самознищення України, оскільки вона витрачає власний капітал на вирішення питань щодо виживання на короткий термін, а якщо не відбудеться радикальних змін, то економіка в кінцевому підсумку просто зникне. Відповідно така ситуація викликає політичну нестабільність, дестабілізацію регіонів, створює імміграційний тиск на сусідні країни.

Д. Снейбкер виокремлює низку перешкод, які стали причиною низької економічної безпеки України за вісім років (1992-1999 рр.): руйнівна економічна політика; визначення економіки як перехідної у той час, коли вона вже досягла рівноважного рівня; становлення економіки «олігархічного соціалізму», яку Д. Снейбкер визначає як віртуальну економіку, несхожу на справжню ринкову економіку і відмінну навіть від ринкової економіки Центральної Європи 25 років тому назад; «олігархічний соціалізм» є в Україні досить стійким і потенційно тривалим зі своїми характеристиками (розвиток тіньової економіки, ціни спотворюються і не свідчать про дефіцит, підприємства максимізують виробництво та зайнятість, а не прибуток, товари і послуги «продаються» без використання грошей як засобу обміну).

Д. Снейбкер визначив дві найбільші загрози до економічної безпеки України протягом 2000-2002 рр., зокрема: відсутність суттєвих змін економічної політики, яка є руйнівною і залишилась з часу незалежності; імовірність ситуації, коли Європа може закрити свої кордони для України, якщо вона не стане більш інтегрованою для європейських інституцій. Вирішення цих проблем дасть Україні можливість до 2002 р. побудувати економічну безпеку, закріпити свою політичну незалежність, зробити великий прогрес в інтеграції до європейської спільноти.

Втім виокремлюється потенціал для розвитку України, який вважається досить позитивним, зокрема: високоосвічена робоча сила, її внутрішня етнічна гармонія; на європейських ринках Україна фактично має потенціал для економічного зростання до 10% на рік протягом тривалого періоду (Д. Снейбкер, 1999). Це можливо за умов всебічних та всеосяжних реформ.

Для України пропонуються основні напрями комплексної програми реформ задля створення стійкої економічної безпеки держави, зокрема: підтримка ринкових підприємств, які створені за часів незалежності шляхом суттєвого зменшення податку; зменшення податку на додану вартість до 15%; всі податки на фонд заробітної плати, крім внесків до пенсійного фонду повинні бути ліквідовані; пенсійна реформа має бути здійснена для впровадження капіталізованих індивідуальних пенсійних рахунків, щоб максимізувати прибуток від внесків; ставка податків для фізичних осіб має бути однаковою для всіх і дорівнюватись 30%; цільові податки, такі як податки на інновації, дороги, секторні фонди тощо повинні бути усунені; дерегуляція має зосереджуватись на усуненні стимулів для бюрократії (переслідування бізнесу, штрафи, плата за ліцензії та інші платежі тощо мають бути спрямовані на центральні та місцеві бюджети); всі платежі мають здійснюватись через банківську систему; органи контролю не мають права приймати платежі готівкою; усунення обмежень на внутрішню торгівлю; реформування старих соціалістичних підприємств шляхом зміни середовища, в якому вони працюють, з заходами, спрямованими на посилення бюджетних обмежень; удосконалення процедур та інституцій банкрутства; продовження приватизації; зміцнення механізмів корпоративного управління; вдосконалення та введення в дію договору та іншого комерційного права (Д. Снейбкер, 1999).

Окрім того Д. Снейбкер підкреслює, що необхідно проводити ще низку другорядних заходів: адміністративні обмеження валютної торгівлі мають бути усунені, а повинна бути встановлена вільна, плаваюча валютна ставка у межах широкої повзучої індикативної групи; вимоги щодо віз для громадян

ЄС та північноамериканських країн слід ліквідувати; необхідно створювати за допомогою мінімального бюрократичного регулювання місцевих осередків іноземних банків, які зацікавлені в кредитуванні української підприємницької діяльності; Польща, Угорщина та Чеська Республіка повинні бути автоматично виключені з повторної сертифікації в Україні; має відбутись радикальна реструктуризація бюджетної сфери (Д. Снейбкер, 1999).

Важливими є акценти на тому, що України та Європа мають досягти успіху у вирішенні всіх потенційних загроз для економічної безпеки України (мається на увазі успішність України у здійсненні комплексної програми економічних реформ), тоді до 2002 р. України зможе побудувати економічну безпеку, закріпити свою політичну незалежність з великим прогресом щодо інтеграції до спільноти європейських народів (Д. Снейбкер, 1999).

У 2013 р. зарубіжні експерти також продовжують слідкувати за ситуацією щодо економічної безпеки в Україні і наголошують на низці дій, які доцільно зробити для економічної безпеки на всіх рівнях. Так, Дж.Мендоза економічну безпеку розглядає крізь призму економічних реформ, інвестицій та бізнес-клімату в Україні (Дж.Мендоза, 2013) [2]. Україну розглядають як країну можливостей для вітчизняних та зарубіжних інвесторів. Вважається, що Україна має величезний потенціал, і його розвиток залежить від покращення бізнес-клімату, який дозволить Україні конкурувати у світовій економіці. У цьому аспекті за рейтингами Світового банку 2013 р. Україна знаходилась на 137 місці з 185 держав щодо ведення бізнесу, і на 73 місці з 144 держав щодо конкурентоспроможності. Основне завдання для України експерт вбачає в тому, щоб Україна потрапила в перші 100 країн, які є привабливими для ведення бізнесу (Дж.Мендоза, 2013).

Констатується, що коли справа доходить до питання про економічну безпеку та бізнес-клімат, найбільшою проблемою для вітчизняних та міжнародних інвесторів є застосування верховенства права, особливо коли це стосується комерційних операцій. У цьому контексті вважається, що для

України є багато питань для вдосконалення, щоб забезпечити неупереджене вирішення комерційних спорів. Окрім того, важливими є шляхи удосконалення енергетичного сектору, оскільки її виробництво в Україні потребує великих інвестицій, оскільки до 2030 р. потрібно 104 мільярди доларів для модернізації існуючих об'єктів, будівництва нових електростанцій тощо. Потрібна лібералізація ринку для великих інвестицій. Проблемою вважається те, що Україна залишається однією з небагатьох країн Європи, яка все ще має регульований ринок електроенергії. Лібералізація ринку електроенергії була оголошена 10 років тому необхідно вивести тарифи на економічно обґрунтований рівень та звільнитись від перехресного субсидування, одночасно забезпечуючи доступ до енергії для всіх, маючи ефективну систему соціального захисту для бідних і вразливих членів суспільства (Дж.Мендоза, 2013). В економічній безпеці держави визначається провідна роль бізнесу, який, як зазначається, має сприяти досягненню економічного майбутнього для націй: бізнес має брати на себе відповідальність за власний розвиток, а не чекати, поки уряд стимулюватиме реформу та модернізацію (Дж.Мендоза, 2013).

Вітчизняні дослідники наводять багато статистичних та аналітичних даних щодо змін економічної безпеки, які відбулись в Україні за часів незалежності. Так М.А.Садиков та О.О.Свеженцев зазначають, що на період 2010-2011 р. економічна безпека України перебувала на недостатньому рівні, оскільки протягом 1990-2010 рр. не було досягнуто жодної макроекономічної мети розвитку, постійно погіршувались показники ефективності функціонування економіки внаслідок старіння основного капіталу, погіршення конкурентної спроможності національної економіки, втечі інвестиційного капіталу за кордон, непривабливості українського ринку для іноземного капіталу, відтоку наукових і висококваліфікованих робітничих кадрів і, врешті, тінізації й криміналізації економіки (М.А.Садиков та О.О.Свеженцев, 2017 р.) [3]. Причинами такого стану визначаються: відсутність національної ідеї; зрощення криміналітету та великого бізнесу з

владними структурами; використання державного економічного потенціалу і майна для особистого збагачення; брак правового поля захисту національних економічних інтересів на усіх рівнях - від індивідуального до міжнародного; відсутність середньо- та довгострокової Стратегії економічного розвитку, яка б включала в себе аналіз ситуації та програми розвитку по кожній галузі економіки; прийняття ситуативних рішень органами влади; девальвація національної валюти у 3,2 рази за період 2014-2016 років; по переробній галузі зменшення обсягу виробленої продукції за 2014-2015 рік було 20,7%, по машинобудуванню – 31,8%, металургії – 28,2%, в цілому по промисловості – 21,8%; зниження реального ВВП у 2014 році склало 13,3%, у 2015 році 12,9%, та в цілому за два роки зниження реального ВВП (в цінах 2013-го року) склало 24,5%; експорт та імпорт у 2015 році у порівнянні з 2014-м роком суттєво зменшились на 30,9% та 31,2% відповідно тощо (М.А.Садиков та О.О.Свеженцев, 2017 р.). Автори наводять узагальнені дані щодо динаміки ВВП і прямих інвестицій в економіку України в 2005-2014 рр. (табл. 3.1).

Таблиця 3.1. Узагальнені дані щодо динаміки ВВП і прямих інвестицій в економіку України в 2005-2014 рр. (М.А.Садиков та О.О.Свеженцев, 2017 р.) [3]

Рік	ВВП у поточних цінах	Темп зростання ВВП з урахуванням інфляції	Динаміка прямих інвестицій, млн.дол. США	відношення до показника минулого року млрд. грн.	% млрд. дол. США
2005	441,4	86.2	2.9	7808	-
2006	544,1	107.8	7.5	5604	71,7
2007	720,7	142.7	7.5	9891	176,5
2008	948	180.1	1.9	10913	110,3
2009	913,3	117.2	-14.5	4816	44
2010	1082,5	137.9	4.1	6495	134,8
2011	1316,6	162.9	5.2	7207	111,0
2012	1408,8	180.2	0.3	8401	116,6
2013	1454,9	175.5	0.0	4499	53,5
2014	1566,7	134.9	-13,3	410	9,1

Наголошується, що до 2005 року система продовжує існувати як споживча, імпортозалежна, неспроможна перерозподілити інвестиційні ресурси згідно з реальними потребами економіки (М.А.Садиков та О.О.Свеженцев, 2017 р.). Констатується, що економічна безпека має низку суттєвих загроз, які стосуються управління економічними процесами. Також перелічується низка чинників, на яких наголошував Д. Снейбкер у 1999 р.

Також фахівці звертають увагу на питання важливості економічної безпеки України для подолання кризових явищ, формування гнучкості щодо адаптації до мінливих умов середовища, протидії великої кількості різнопланових загроз (О.С.Преображенська, 2014) [4]. Основою економічної безпеки держави вважають стійкий розвиток регіонів та створення сприятливих умов для своєчасного реагування на загрози регіонального рівня (О.С.Преображенська, 2014). Основним у цьому сенсі є добробут населення як показник якості його життєдіяльності. Зазначається, що добробут визначає рівень задоволення потреб у суспільстві за рівнем ієрархії. С.О.Преображенська наводить дані, які висвітлено в табл. 3.2 і підкреслює, що від'ємні значення менші за -0,5 в цій таблиці свідчать про суттєвий негативний вплив загрози на показник економічної безпеки держави (табл.3.2).

Наголошується, що найбільшими загрозами для економічної безпеки на мезорівні є злочинність, корупція, соціальна нерівність, рівень безробіття і рівень добробуту населення.

У цьому контексті є цікавими дані Національного інституту стратегічних досліджень за 2015 р. Демонструється, що у регіональному розрізі найбільший темп приросту видатків спостерігаються у Рівненській області, де він збільшився на 23,9 % щодо відповідного показника 2013 року. Водночас у трьох регіонах відбулося зменшення обсягів видатків – у Кіровоградській, Донецькій та Луганській областях скорочення склало 2,2 %, 44,7 % та 46,5 % відповідно. Запланований обсяг доходів бюджетів регіонів України на 2015 рік (з урахуванням трансфертів з державного бюджету) [5]

(табл. 3.3).

Таблиця 3.2. Узагальнені показники економічної безпеки України за даними О.С.Преображенської (2014 р.) [4]

Регіон	Рейтинг за індексом сталого розвитку	Значення індексу сталого розвитку	Рейтинг за якістю життя	Значення компоненти якості життя	Виміри якості життя			Ступінь гармонізації	Рейтинг за безпекою життя	Значення компоненти безпеки життя
					Значення екологічного виміру	Значення економічного виміру	Значення соціального виміру			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>низький рівень</i>										
м. Київ	1	1,34	1	1,14	0,54	0,79	0,59	0,82	1	1,62
<i>високий рівень</i>										
Чернівецька	2	1,05	2	0,82	0,61	0,09	0,54	0,48	4	1,52
Івано-Франківська	3	1,01	18	0,73	0,52	0,11	0,49	0,52	2	1,59
Закарпатська	4	1,00	15	0,75	0,54	0,11	0,50	0,51	3	1,54
Тернопільська	5	1,00	10	0,76	0,55	0,12	0,51	0,52	5	1,49
Львівська	6	0,99	8	0,77	0,57	0,23	0,48	0,66	6	1,41
Київська	7	0,98	7	0,78	0,48	0,28	0,55	0,74	8	1,38
Полтавська	8	0,98	3	0,81	0,55	0,32	0,51	0,78	14	1,25
<i>середній рівень</i>										
Хмельницька	9	0,96	4	0,81	0,57	0,16	0,56	0,57	16	1,22
Харківська	10	0,97	5	0,81	0,49	0,35	0,53	0,82	15	1,24
Рівненська	11	0,96	16	0,74	0,55	0,13	0,48	0,54	7	1,40
м. Севастополь	12	0,96	9	0,77	0,58	0,09	0,49	0,47	10	1,29
Чернігівська	13	0,95	6	0,79	0,56	0,16	0,54	0,57	17	1,20
Волинська	14	0,95	11	0,76	0,57	0,13	0,48	0,52	9	1,29
Вінницька	15	0,94	13	0,76	0,52	0,19	0,52	0,63	11	1,28
Черкаська	16	0,92	12	0,76	0,53	0,19	0,50	0,62	18	1,19
Житомирська	17	0,92	17	0,73	0,56	0,16	0,44	0,58	12	1,27
<i>низький рівень</i>										
Запорізька	18	0,88	25	0,69	0,41	0,21	0,50	0,68	13	1,27
АР Крим	19	0,87	21	0,72	0,49	0,28	0,44	0,77	22	1,14
Сумська	20	0,87	20	0,72	0,53	0,16	0,47	0,59	24	1,10
Одеська	21	0,86	22	0,70	0,46	0,27	0,46	0,77	21	1,14
Донецька	22	0,86	14	0,75	0,37	0,48	0,43	0,89	27	0,95
Дніпропетровська	23	0,85	24	0,69	0,29	0,44	0,45	0,82	23	1,14
Херсонська	24	0,85	19	0,73	0,52	0,14	0,49	0,56	25	1,01
Миколаївська	25	0,84	26	0,67	0,45	0,17	0,48	0,62	20	1,15
Луганська	26	0,83	27	0,65	0,43	0,19	0,45	0,67	19	1,17
Кіровоградська	27	0,83	23	0,70	0,53	0,14	0,43	0,55	26	1,00

Таблиця 3.3. Показники доходів обласних та міського м. Києва бюджетів, затверджені рішеннями відповідних рад на 2015 рік за даними Національного інституту стратегічних досліджень [5]

Регіони	Доходи обласного бюджету, затвердженні рішеннями відповідних рад на 2015 р.			
	всього, млн грн*	позиція у рейтингу	на 1 особу, грн**	позиція у рейтингу
Вінницька	3940,8	8	2447	19
Волинська	3113,0	16	2985	2
Дніпропетровська	8853,9	2	2702	4
Житомирська	3346,6	12	2664	5
Закарпатська	3158,9	14	2508	14
Запорізька	4518,7	6	2559	11
Івано-Франківська	3616,4	10	2616	6
Київська	4166,6	7	2410	20
Кіровоградська	2532,9	21	2583	8
Львівська	6624,2	3	2610	7
Миколаївська	3005,6	17	2581	9
Одеська	5667,6	5	2365	22
Полтавська	3679,2	9	2539	13
Рівненська	3345,7	13	2881	3
Сумська	2782,9	18	2477	17
Тернопільська	2727,2	19	2549	12
Харківська	6299,7	4	2306	23
Херсонська	2631,4	20	2464	18
Хмельницька	3349,2	11	2574	10
Черкаська	3123,2	15	2495	16
Чернівецька	2281,6	23	2507	15
Чернігівська	2532,7	22	2399	21
м. Київ	22215,2	1	7692	1

В аналітичній доповіді наголошується, що розростання негативних тенденцій у регіонах, посилене кризовою ситуацією економіки Сходу України, формує низку загроз подальшої дестабілізації розвитку. Серед таких загроз найбільш гостро проявляються наступні:

1. Подальше скорочення промислового виробництва та погіршення результатів функціонування промислових підприємств. Так, за підсумками січня-вересня 2014 р. фінансовий результат великих і середніх підприємств України склав 168,0 млрд грн збитку. Збитковий фінансовий результат отримали всі регіони, серед них найбільш значний: м. Київ (-31,9 млрд грн), Луганська (-30,1 млрд грн), Донецька (-29,8 млрд грн) і Одеська (-11,9 млрд

грн) області.

2. Зниження інвестиційної спроможності регіонів, зменшення обсягу інвестиційного капіталу, поглиблення диспропорційності соціально-економічного розвитку регіонів через непривабливість традиційних галузей і територій для інвестування.

3. Зменшення доходів населення та подальше обмеження його купівельної спроможності, що поставить під загрозу діяльність малих та середніх підприємств, індивідуального підприємництва, орієнтованого на внутрішній попит. Зменшення реальної заробітної плати спостерігалось у всіх регіонах: від 2,9 % у Дніпропетровській до 13,6 % у Луганській областях. Як наслідок, у всіх регіонах відбулось зменшення обсягів роздрібною торгівлі навіть попри кілька хвиль споживчого ажіотажу, викликаного коливаннями курсу національної валюти. Роздрібний товарооборот найбільш помітно зменшився у Луганській (на 50,2 %), Донецькій (на 37,5 %), Волинській (на 11,6 %), Полтавській (на 9,6 %), Миколаївській (на 8,3 %) областях і у м. Києві (на 7,3%).

4. Ускладнення ситуації з виплатою заробітної плати працівникам у регіонах. Збільшення боргу перед працівниками спостерігалось у 19 регіонах, серед яких найбільше у Чернівецькій (у 26,8 разу), Дніпропетровській (у 14,9 разу), Рівненській (у 10,7 разу), Донецькій (у 10,2 разу), Луганській (у 8,3 разу), Волинській (у 3,1 разу) областях і навіть у м. Києві (у 2,3 разу). В окремих галузях економіки регіонів заборгованість з виплати заробітної плати у 2014 р. виникла взагалі вперше.

5. Погіршення платіжної дисципліни і збільшення заборгованості за бюджетними платежами. Так, заборгованість по сплаті податків і зборів до бюджетів усіх рівнів зросла у всіх регіонах (за винятком Вінницької області): від 15,7% у Рівненській до 7,4 разу у Запорізькій областях. Найбільші обсяги заборгованості за податковими зобов'язаннями мали: м. Київ (6,2 млрд грн), Донецька (2,45 млрд грн), Харківська (1,66 млрд грн), Львівська і Сумська (1,27 млрд грн у кожній), Запорізька (понад 1,1 млрд грн), Київська (майже

1,1 млрд грн) і Луганська (понад 1,0 млрд грн) області.

Є аналітичні дані щодо інтегральних показників визначення економічної безпеки України (О.С.Богма, 2016) [6]. Акцентується увага, що при оптимальному значенні інтегрального показника 100%, найвищий рівень інтегрального показника спостерігався у 2011 р. – 50%, що характеризується, як небезпечний рівень економічної безпеки (діапазон 40–59%). При цьому, протягом всього аналізованого періоду рівень економічної безпеки знаходився в межах інтервалу 40–59%, не виходячи за межі небезпечної зони та не досягаючи задовільного рівня, що слід оцінювати негативно. Негативною тенденцією також є зменшення інтегрального показника на кінець 2014 р. на 4% в. п. або на 8,9% порівняно зі станом на кінець 2013 р. (О.С.Богма, 2016) (табл. 3.4).

Таблиця 3.4. Рівень економічної безпеки України за складовими, 2014 р. [6]

Рівень економічної безпеки України за складовими, 2014 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	Зміна до 2013 р. %
Економічна безпека у цілому	50%	48%	49%	45%	-4%
Енергетична	32%	34%	39%	45%	6%
Фінансова	48%	46%	50%	36%	-14%
Виробнича	57%	53%	53%	52%	-1%
Макроекономічна	47%	38%	40%	33%	-7%
Інвестиційно-інноваційна	36%	37%	35%	30%	-5%
Соціальна	59%	62%	64%	57%	-7%
Продовольча	92%	93%	86%	94%	8%
Демографічна	52%	45%	46%	46%	–
Зовнішньоекономічна	35%	30%	32%	35%	3%

Зазначається, що зональний розподіл рівнів економічної безпеки країни такий: 0–19% – критична зона економічної безпеки; 20–39% – небезпечна зона економічної безпеки; 40–59% – незадовільна зона економічної безпеки; 60–79% – задовільна зона економічної безпеки; 80–100% – оптимальна зона економічної безпеки.

Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М. Кірієнко наголошують, що економічна безпека є одним з найважливіших національних пріоритетів розвитку національної економіки (Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М.

Кірієнко, 2016) [7]. Вони констатують, що головним індикатором розвитку національної економіки, за яким вимірюються обсяги виробництва є ВВП. Наводяться аналітичні дані, які характеризують рівень економічної безпеки, починаючи з 1990 р.: починаючи з 90-х років минулого сторіччя економіка країни знаходилась в умовах спаду, а зміни реального ВВП мали від'ємні значення, особливо в період кризи 1993–1994 рр., коли рівень падіння ВВП у 1994 р. склав (–22,9%) і така тенденція спостерігалась до 2000 р.; за весь цей період виробництво ВВП скоротилось більше ніж у 2 рази; у 2000 р. темп росту реального ВВП склав 5,9%, позитивні тенденції мали місце до 2011 р., за винятком кризового 2009 р., що демонструє вихід економіки із кризи, а нестабільність динаміки пояснюється політичною нестабільністю; у 2012 р. знову починається зниження обсягу ВВП, коли приріст склав лише 0,2% до попереднього року (2011 р. – 5,5%); у 2013 р. зміна обсягу ВВП оцінювалась у 0%; у 2014 р. рівень падіння ВВП склав (–6,6%), при цьому тільки у 4 кварталі 2014 року (–15,2%); у 2015 році ВВП, у порівнянні з 2014 роком, зменшився ще на 9,9% (Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М. Кірієнко, 2016).

Зазначається, що проблеми виробництва ВВП впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства, і в першу чергу на соціальну, а абсолютне та відносне зростання ВВП не означає підвищення рівня та якості життя кожного українця. Виробництво ВВП на душу населення в Україні становить менше третини середнього значення загальносвітового рівня (Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М. Кірієнко, 2016). У 2014 році номінальний ВВП на одну особу становив 36495,9 грн., а в доларовому вираженні за паритетом купівельної спроможності 3049,4 дол. США. У порівнянні з попереднім роком у гривнях ВВП на душу населення зріс на 13,9%, а в доларовому еквіваленті зменшився на 23,9%, що пояснюється зростанням курсу долара (Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М. Кірієнко, 2016). Автори констатують, що ВВП на особу в Україні удвічі нижчий ніж норматив ООН, який складає 520 дол. США щомісячного доходу і 6120 дол. США на рік. Констатується,

що зuboжіння більшості населення обумовлено високими темпами інфляції. Індекс інфляції у 2014 році становив 124,9%, а у 2015 році – 131,7% (Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко та О. М. Кірієнко, 2016).

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України наводить дані, економічного розвитку у розрізі регіонів України, що є певним свідченням рівня економічної безпеки на мезорівні [8], зокрема:

- рівень падіння промислового виробництва (рис. 3.1);

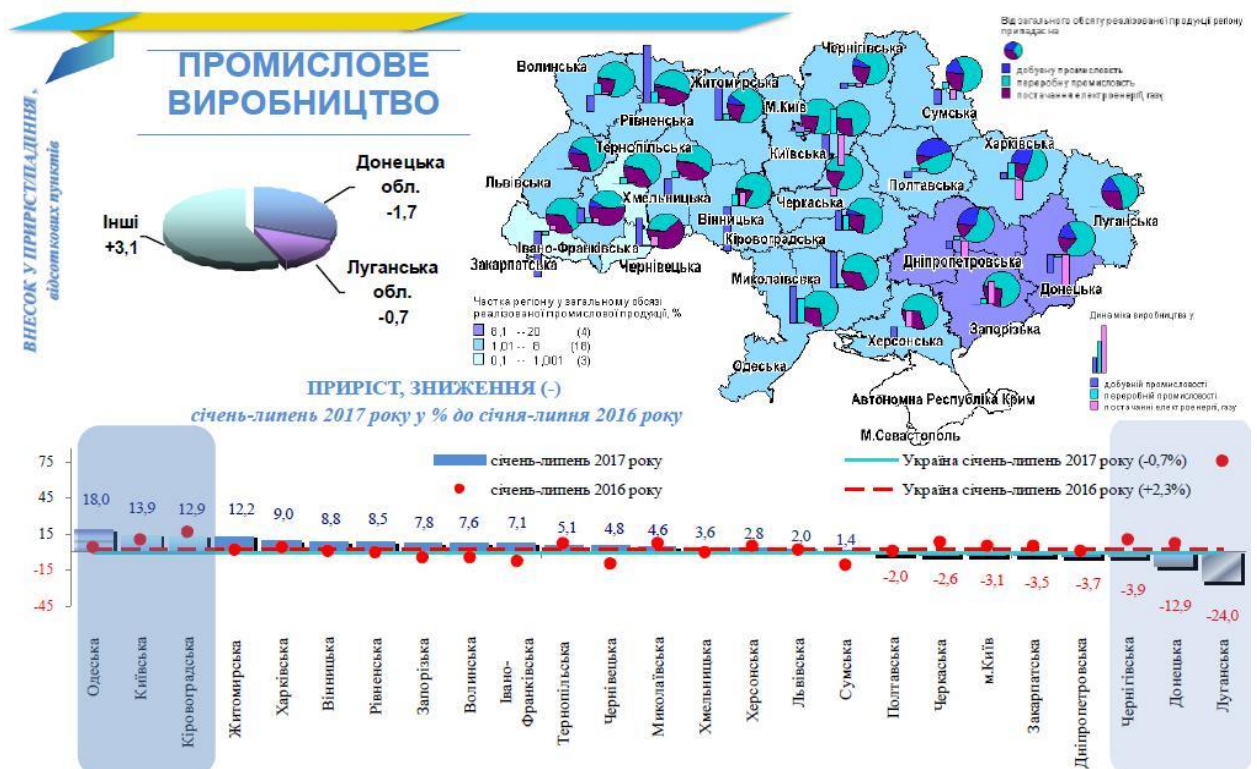

Рис.3. 1. Показники промислового виробництва в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]

- зниження рівня сільськогосподарського виробництва (рис. 3.2);

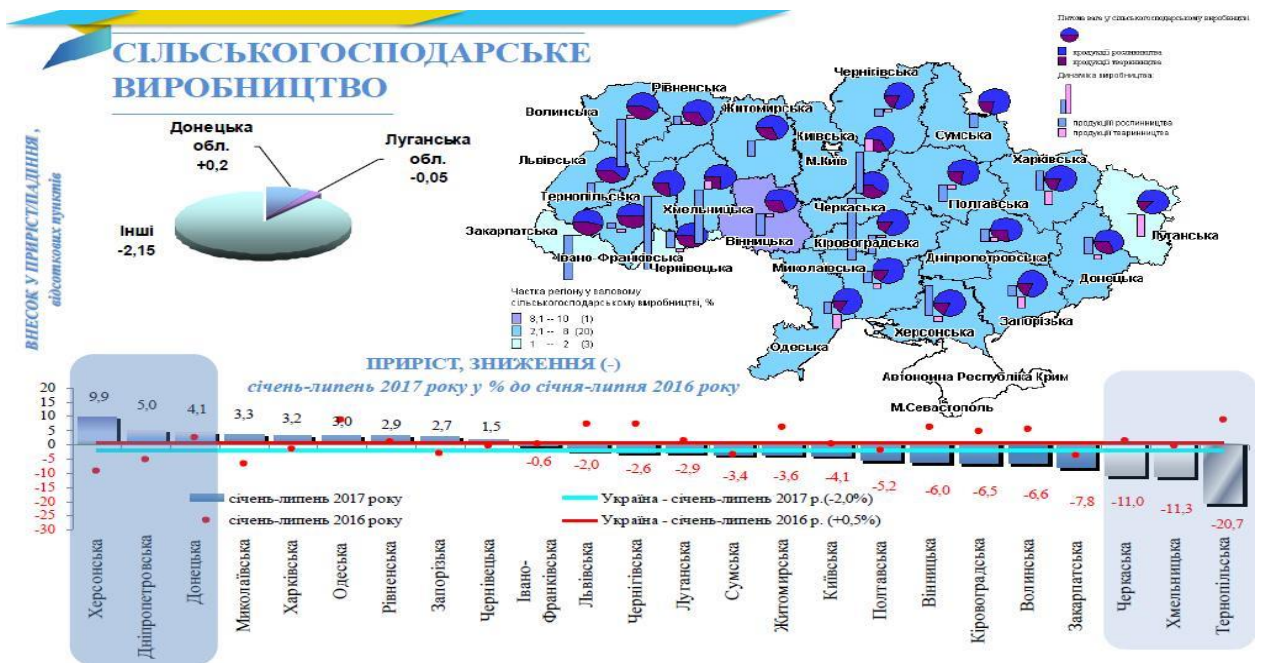

Рис. 3.2. Показники сільськогосподарського виробництва в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]
- нестабільність капітальних інвестицій (рис. 3);

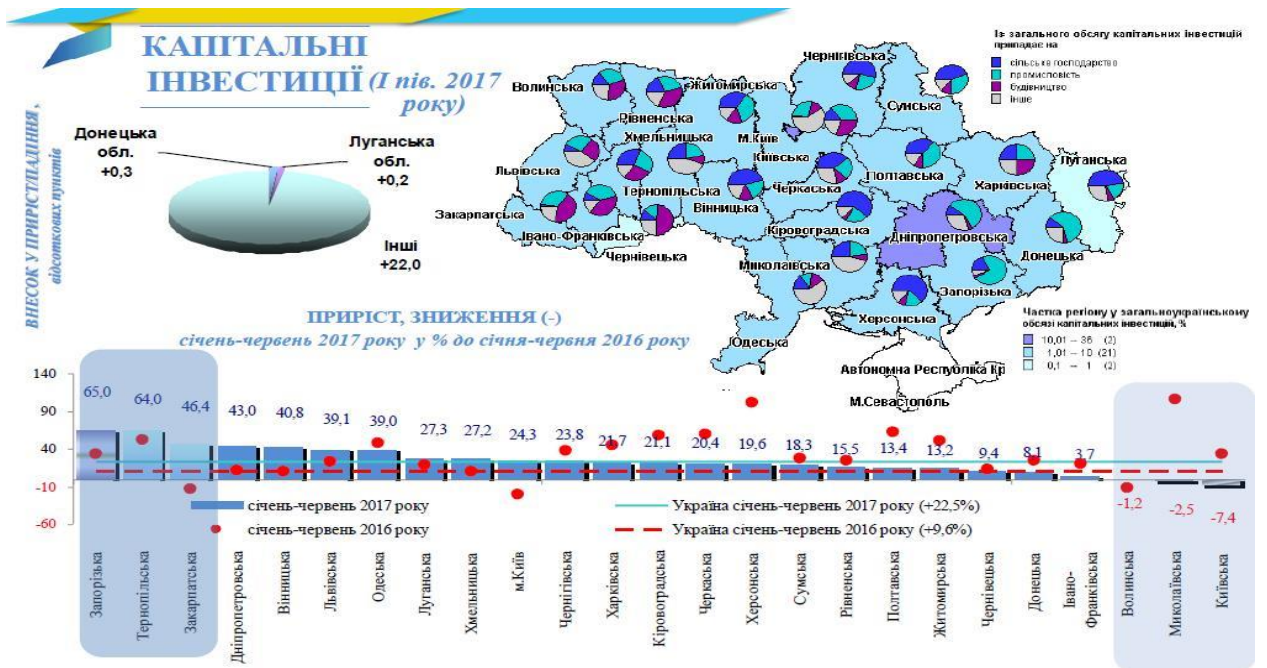

Рис. 3.3. Капітальні інвестиції в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]

- низький рівень прямих іноземних інвестицій (рис. 3.4);

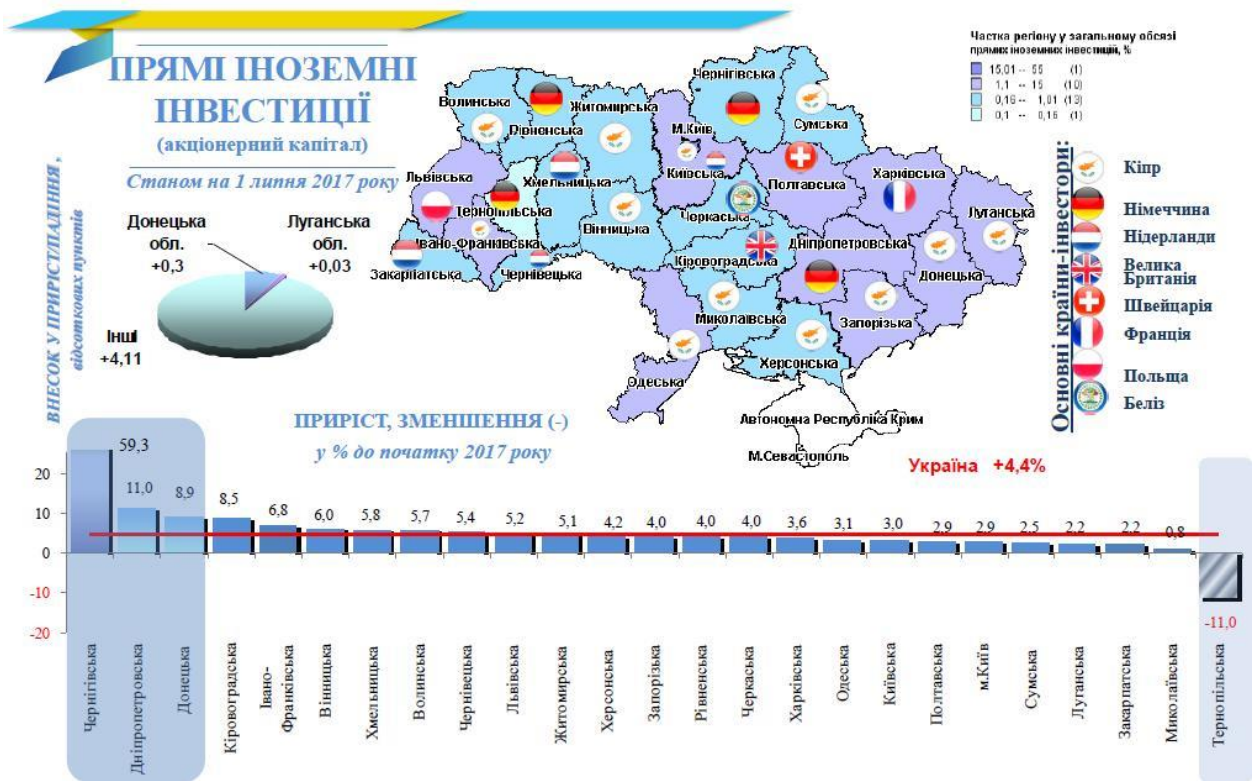

Рис. 3.4. Рівень прямих іноземних інвестицій в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]

- нестабільність рівня зовнішньої торгівлі товарами (рис. 3.5);

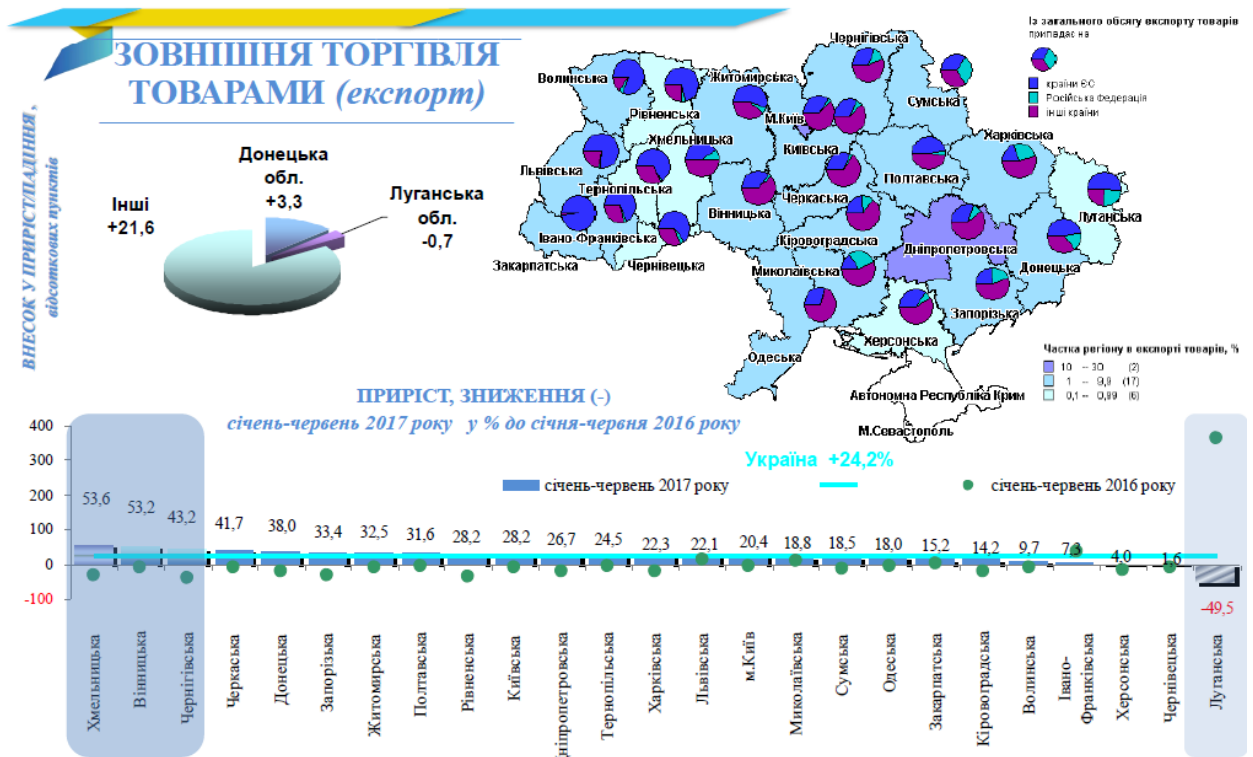
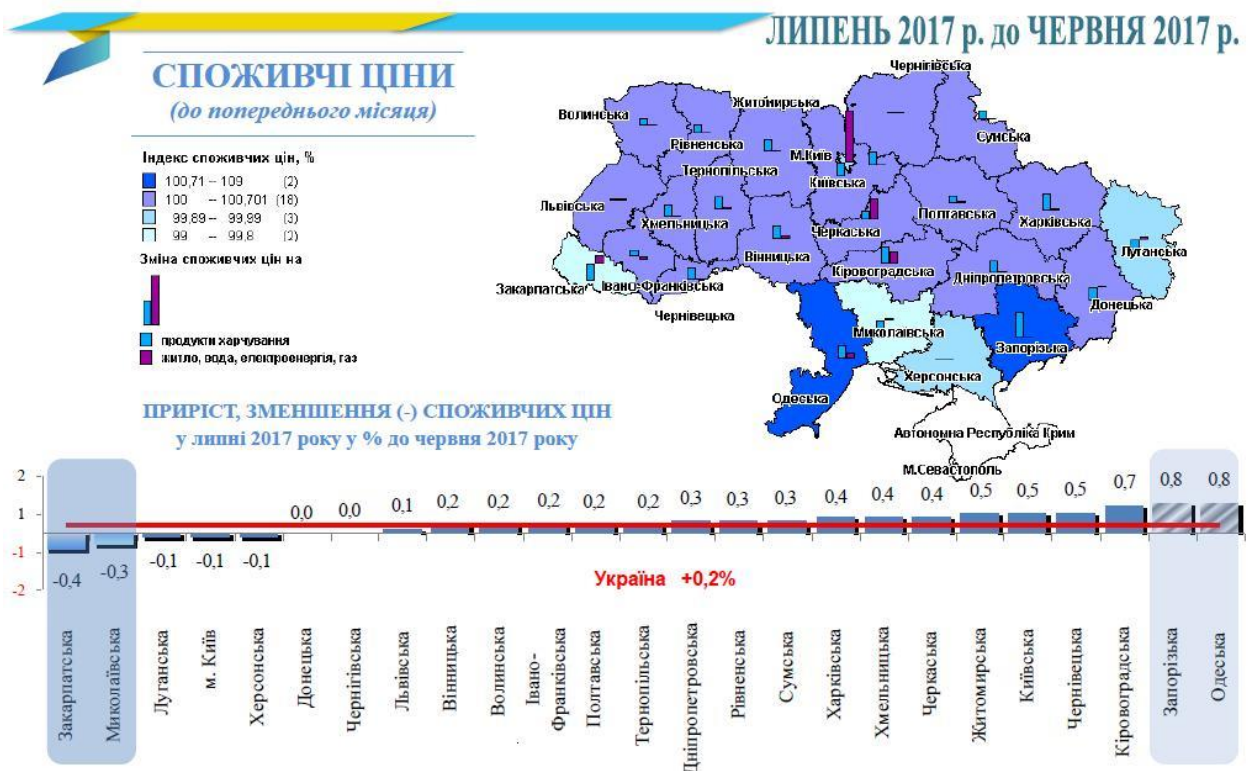

Рис. 3.5. Рівень зовнішньої торгівлі товарами в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]

- зростання споживчих цін (рис. 3.6);

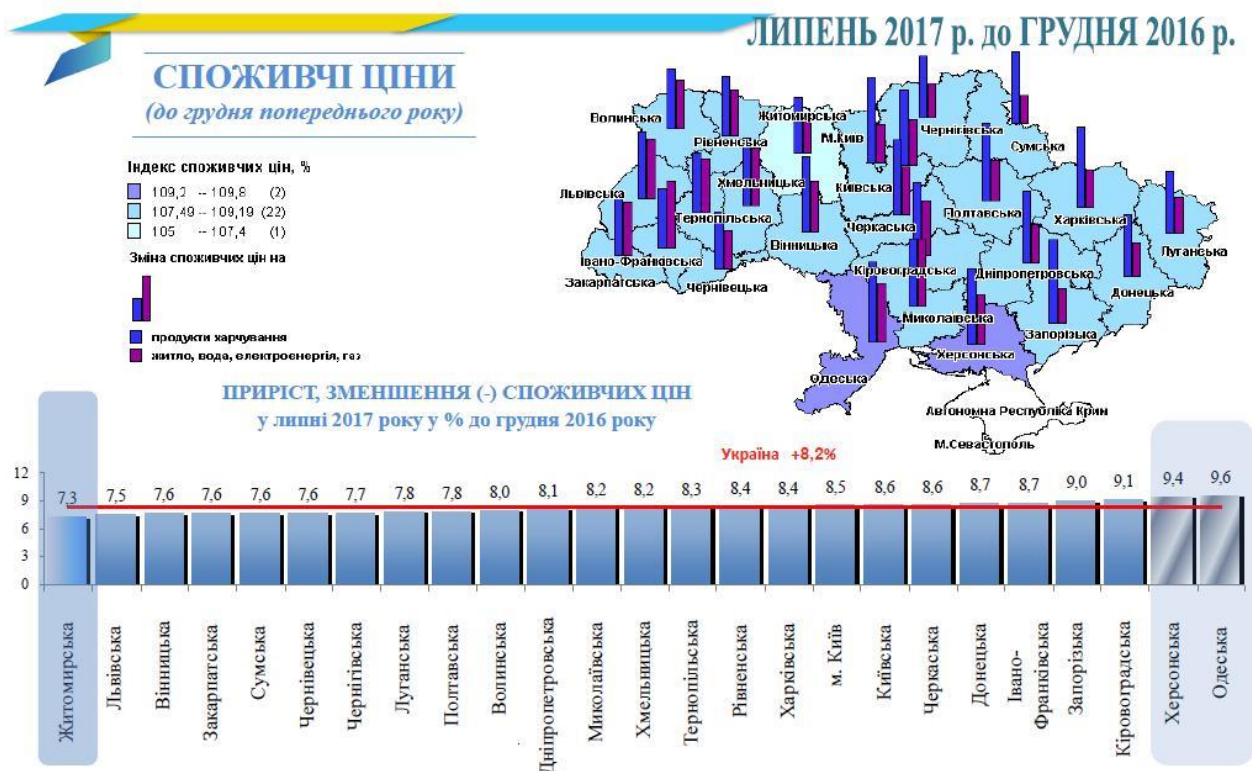

Рис. 3.6. Зростання споживчих цін в розрізі регіонів за січень-липень 2017 р. [8]

У звіті про глобальну конкурентоспроможність за 2016-2017 рр., яка розглядається як складова економічної безпеки держави, К.Шваб на всесвітньому економічному форумі виокремив найбільш проблемні фактори для ведення бізнесу в Україні. Індекс глобальної конкурентоспроможності склав 854,0 (К.Шваб, 2017) [9]. Проблемами для України вважаються корупція, політична нестабільність, інфляція, неефективна державна бюрократія тощо.

Для вирішення низки проблем, які гальмують розвиток економічної безпеки на всіх рівнях в Україні є низка програм зарубіжних посольств в Україні. Прикладом є Програма надання допомоги Великобританії Україні в 2016-2017 рр. [10]. Пакет допомоги для України спрямований на здійснення реформ та антикорупційних програм у вирішенні гуманітарних питань, викликаних збройним конфліктом на сході та незаконною анексією Криму, протидії російським пропагандистським кампаніям та розвитку стратегічних комунікацій.

Література

1. Snelbecker D. [Prospects for economic security and growth in ukraine - NATO](http://www.nato.int/docu/colloq/1999/pdf/159-169.pdf) / D. Snelbecker . – URL : <http://www.nato.int/docu/colloq/1999/pdf/159-169.pdf> (дата звернення 16.09.2017)
2. Mendoza J. What should be done to ensure economic security of Ukraine? / J. Mendoza. – URL : <http://blog.scm.com.ua/en/2013/07/25/what-should-be-done-to-ensure-economic-security-of-ukraine/> (дата звернення 18.09.2017).
3. Садиков М.А. Стан, загрози та перспективи економічної безпеки України / М.А.Садиков, О.О.Свеженцев. – URL : <http://univd.edu.ua/scienceactivity/index.php?usid=54&fid=80> (дата звернення 17.09.2017).
4. Преображенська О.С. Методичне забезпечення аналізу безпеки розвитку регіону / О.С.Преображенська // Проблеми економіки – 4 – 2014. – URL : http://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2014-4_0-pages-241_248.pdf (дата звернення 17.09.2017).
5. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ – К.: НІСД, 2015. – 92 с. – URL : http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_nauk_an_rozrobku/ekon_reg.pdf (дата звернення 17.09.2017).
6. Богма О.С. Аналіз економічної безпеки України за основними складовими / О.С.Богма // Науковий вісник Ужгородського національного університету – Вип. 8, - 2016 – Ч.1. – URL : [http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuumevcg_2016_8\(1\)_5.pdf](http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuumevcg_2016_8(1)_5.pdf) (дата звернення 18.09.2017).
7. Економічна безпека України: аналіз стану в сучасних умовах / [Н. І. Кобзар, С. О. Геращенко, О. М. Кірієнко] // Економічний вісник – 2016 – №2 – URL : http://ev.ntu.org.ua/docs/2016/2/EV20162_049-056.pdf (дата звернення 18.09.2017).
8. Економічний розвиток у розрізі регіонів України / Міністерство

економічного розвитку і торгівлі України (січень-липень 2017 р.). – URL : www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/Ekon_bezpeka_vstup.pdf (дата звернення 18.09.2017).

9. Schwab K. Insight Report: World Economic Forum The Global Competitiveness Report 2016–2017 / K.Schwab. – URL : http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf (дата звернення 18.09.2017).

10. UK programme assistance to Ukraine 2016-2017 : [British Embassy Kyiv](#). – URL : <https://www.gov.uk/government/news/uk-programme-assistance-to-ukraine-2016-2017> (дата звернення 18.09.2017).

РОЗДІЛ 4 ВПЛИВ ГЕОЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Інтеграція України в міжнародні економічні структури в глобальному вимірі має своєю стратегічною метою створення найбільш сприятливих умов для ефективної, виходячи з її національних інтересів, участі країни і регіонів в процесі глобалізації. Тому сучасне реформування правових та економічних засад держави не може не враховувати інтереси економічної безпеки. Ефективна система забезпечення економічної безпеки – питання «життя» будь-якої держави. Завданням державного рівня має бути досягнення такого рівня безпеки, який би забезпечував внутрішню та зовнішню стабільність, активну участь держави в міжнародному розподілі праці, та одночасно гарантував би національну безпеку держави.

Деякі автори під економічною безпекою держави розуміють стан захищеності національного господарства від зовнішніх і внутрішніх загроз, що забезпечує поступальний розвиток суспільства (в межах державних кордонів та економічного простору країни), економічна та соціально-політична стабільність держави, не дивлячись на наявність несприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів [1]. Справедливим є ствердження, що розвиток національного господарства представляється одним з компонентів економічної безпеки. Якщо економіка не розвивається, то у держави різко скорочується можливість опірності негативним зовнішнім і внутрішнім впливам.

До основних факторів економічної безпеки держави також відносяться: її географічний стан; запаси природних ресурсів; промисловий і сільськогосподарський потенціал; ступінь соціально-демографічного розвитку; якість державного керівництва. Унаслідок свого географічного положення, накопичення передумов й особливостей розвитку Україна і її регіони із самого початку перебуває (і далі перебуватиме) під впливом геоекономічних і геополітичних процесів. Місце, яке посяде Україна у світі

вже в найближчій історичній перспективі, буде насамперед результатом її власних зусиль, ступеня наукової обґрунтованості й виваженості її вибору у взаємозалежному трикутнику «геоекономіка – геополітика – геостратегія». Інформація, знання й інформаційні технології стають головними джерелами зростання продуктивності й конкурентоздатності. Це нова економіка організується переважно через мережну (інтеграційну) структуру світового менеджменту виробництва й розподілу, а не окремих фірм, як раніше. Імперативом глобалізації й міждержавної інтеграції є постійне конкурентне напруження національних і регіональних інтегрованих організмів.

Міжнародні відносини і їхній інструментарій: міжнародне співробітництво й різні типи інтеграції – економічна, економіко-соціальна, політична – здавна займали істотне місце в житті кожної держави, суспільства й окремої людини. Нині, в умовах глобальної економіки, значення міжнародних відносин під впливом процесів глобалізації зростає ще більше. Адже всі країни уплетені в щільну, розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на обсяги й характер виробництва, види створюваних товарів і ціни на них, стандарти споживання, на цінності й ідеали людей [2].

Саме тому необхідно відокремити зі світового простору три головних простори: геополітичний, геоекономічний і геостратегічний, оскільки вони тією чи іншою мірою визначають реальну обстановку, у якій здійснюється діяльність людини.

Багато в чому майбутнє України і її регіонів залежатиме від того, які рішення буде знайдено в соціально-економічному трикутнику «суспільство – держава – економіка». Основною проблемою економічного розвитку України в умовах процесів євроінтеграції, євроатлантичної інтеграції й участі в рамках ВТО, що має довгостроковий характер, є формування фундаменту нового для країни, інформаційно-інноваційного суспільства на постіндустріальній і далі техногенній основі.

Держава повинна розглядатися як найважливіший зовнішній «стейкхолдер», зацікавлений у постійному, у рамках гео економічного простору, підвищенні рівня конкурентоздатності всієї сукупності економічних агентів, що становлять національну й регіональну економіку. Її обов'язок – підтримка в актуальному стані інституціональної системи, що повинна забезпечити можливість досягнення економічними агентами стійких конкурентних переваг на внутрішніх і зовнішніх ринках у будь-якій фазі інтернаціонального відтворювального ядра (циклу).

Розглядаючи можливість адаптації національної економіки до умов глобалізації, необхідно врахувати механізм алгоритмів регулювання державної промислової політики (для фаз «рецесії» і «підйому» національної економіки (рис. 4.1). Адаптація формальних інститутів глобалізації до мінливості умов економічної діяльності в різних фазах економічного циклу інтернаціоналізованого відтворювального ядра національної економіки – це алгоритм ухвалення рішень у конкретній ситуації, що виникає в тій чи іншій фазі економічного циклу (рис. 4.1).

Одним з найважливіших факторів, що впливають на процес керування конкурентними перевагами економічних агентів національної економіки – інституціональна система країни. Від адаптації формальних інститутів до об'єктивних змінюваних умов діяльності цих економічних агентів, у різних фазах економічного циклу залежить, в остаточному підсумку, не тільки конкурентоздатність конкретних економічних агентів, але й у цілому конкурентоздатність національної економіки.

В умовах глобалізації, стратегічна мета національної інноваційної системи (НІС) – створення й підтримка високого рівня конкурентних переваг країни в умовах світового ринку, за рахунок постійного нарощування знань: розширення доступу до специфічних ресурсів; урахування геополітичних й економіко-географічних факторів й особливостей інституціонального середовища; постійне вдосконалення елементів стратегічного потенціалу; стратегічний контролінг у сфері створення й поширення знань і технологій.

Стратегія інноваційного розвитку є, з одного боку, – базовою складовою загальної стратегії національної економіки в умовах глобалізації, а з іншого – стрижнем конкурентоздатності й економіко-технологічного розвитку національних і регіональної інноваційних систем.

Рис. 4.1. Алгоритм регулювання державної промислової політики для фаз «рецесії» й «підйому» національної економіки в рамках глобалізації

В умовах глобалізації, стратегічна мета національної інноваційної системи (НІС) – створення й підтримка високого рівня конкурентних переваг країни в умовах світового ринку, за рахунок постійного нарощування знань: розширення доступу до специфічних ресурсів; урахування геополітичних й економіко-географічних факторів й особливостей інституціонального

середовища; постійне вдосконалення елементів стратегічного потенціалу; стратегічний контролінг у сфері створення й поширення знань і технологій. Стратегія інноваційного розвитку є, з одного боку, – базовою складовою загальної стратегії національної економіки в умовах глобалізації, а з іншого – стрижнем конкурентоздатності й економіко-технологічного розвитку національних і регіональних інноваційних систем.

При входженні країни в інтеграційний блок геоекономічного простору, національні стандарти інноваційної діяльності зближуються зі стандартами інтеграційного союзу (кластера), однак диспропорції інноваційного розвитку не зникають, а посилюються. Інноваційна активність економічних агентів національної економіки істотно скорочується на стадіях рецесії й нерівномірно зростає на стадії підйому.

Зростання переважно відбувається в галузях, насамперед, у збережених «реліктових» технологічних устроях (1–2–3) зростання інноваційної активності, в умовах глобалізації, не відбувається.

У рамках геоекономічного підходу країни в умовах глобалізації доцільно розглянути також основні корпоративні моделі провідних країн світогосподарського комплексу (рис.4. 2) [3, с. 42].

У рамках геоекономічного підходу розглянемо слабкі сторони національної інноваційної системи України:

1. Високий рівень монополізації національного й регіонального ринків, домінування великих компаній (ФПГ) сировинного сектора в групі лідерів вітчизняного бізнесу.
2. Недостатня координація між державним і приватним секторами у розробці пріоритетів науково-технічного й інноваційно-маркетингового розвитку і заходів їх реалізації.
3. Переважає бюджетне фінансування всіх форм наукової й інноваційної діяльності й інноваційної інфраструктури.
4. Відсутність скоординованої політики трансферу знань і технологій.

5. Невелика й неефективна підтримка малих інноваційних підприємств.

Рис. 4.2. Основні моделі корпоративного керування економічних агентів національної економіки в рамках процесів глобалізації

6. Низький рівень інноваційної активності й мотивацій вітчизняного бізнесу.
7. Застаріла технологічна структура основного капіталу в більшості галузей, зниження можливостей модернізації в умовах кризи.
8. Кризовий стан галузевої й фірмової науки, крайня неоднорідність сектора досліджень (розрив між потребами господарського комплексу країни і науки).

9. Недостатній рівень внутрішнього попиту на інноваційну продукцію, у тому числі, у великих економічних агентів національної економіки.

10. Низький рівень інноваційної культури й відсутність досвіду інноваційного підприємництва.

Проте нині не існує в Україні чіткої програми вирішення наявних проблем в інноваційно-маркетинговій сфері національної економіки. Фактично відсутня координація й взаємопов'язаність заходів для формування національної стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації. Тому актуальним є перехід до програмно-цільового керування формуванням НІС, що враховує вплив глобалізації, з обов'язковим включенням в економічний механізм національної економіки механізму програми фактора циклічного інтернаціоналізованого відтворювального ядра. У табл. 4.1 надано рекомендовані напрями державної політики для забезпечення, у рамках глобальної економіки, функціонування й розвитку національної інноваційної системи національної економіки, на різних стадіях економічного циклу (НІС НЕ), у рамках трансформації глобальної економіки.

В умовах геоекономічного простору, важлива роль національної програми «ефективні соціальні інвестиції й соціальне партнерство – ЕСІСП». У рамках процесів глобалізації індикатори національної програми представлено на рис.4.3 [4, с. 349].

Побудова матриці ЕСІСП, у рамках глобальної економіки, базується на основі наступних показників:

1. Зовнішні показники
 - Publicity – популярність, упізнаваність (зростання в % за конкретний період);
 - Relations – відносини з контактними групами (% за конкретний період);
 - Activity– зростання реалізації (обсягу продажів), ін. показників (зростання в % за конкретний період).

Таблиця 4.1. Рекомендовані напрямки державної політики розвитку НІС національної економіки України

Суб'єкти НІС НЕ	ФАЗА ЦИКЛУ	
	РЕЦЕСІЯ	ПІДЙОМ
1	2	3
1. Наука фундаментальна (академічні інститути НАН України)	<ul style="list-style-type: none"> - викладання фінансових ресурсів у пріоритетні наукові напрямки; - формулювання науково-технічних і технологічних пріоритетів на середньо- і довгострокову перспективу; - підтримка галузей вітчизняної науки на рівні збереження наявного потенціалу; 	<ul style="list-style-type: none"> - активний науково обґрунтований розвиток пріоритетних наукових напрямків; - пріоритетне фінансування «проривних» проектів національного масштабу; - міжнародна наукова кооперація в рамках науково-технічних програм;
2. Наука галузей національної економіки (науково-дослідні інститути, дизайн-бюро)	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення участі держави у венчурному фінансуванні інноваційної діяльності; - формування держзамовлення на інноваційні товари і послуги, на рівні науково-технологічного наявного потенціалу; - страхування ринків інноваційної діяльності; - співфінансування програм підготовки кадрів для потреб галузевої науки; 	<ul style="list-style-type: none"> - пошук і використання резервів організаційних ресурсів, у системі «наука-техніка-технологія-виробництво-збут»; - збільшення державного замовлення на маркетингово-ринково-орієнтовані інноваційні сфері, у рамках державно-приватного партнерства; - страхування ризиків інноваційної діяльності економічних агентів НЕ на світових ринках;
3. Освіта (як фундамент наукового розвитку.) Університети (класичні, інноваційно-дослідні)	<ul style="list-style-type: none"> - стимулювання наукових досліджень і розробок, через систему грантів і конкурсів; - стимулювання підготовки кадрів за спеціальностями реального сектора вітчизняного господарського комплексу; - страхування ризиків інноваційної діяльності; 	<ul style="list-style-type: none"> - пріоритетне фінансування підготовки і закордонного стажування за спеціальностями, актуальними для народногосподарського комплексу; Включення інноваційної діяльності студентів, у рамках державно-приватного партнерства; - залучення великого бізнесу в розвиток пріоритетних напрямків економіки;
4. Бізнес: - великий	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка кластерів малих інноваційних підприємств навколо великих суб'єктів, НІС і РІС; 	<ul style="list-style-type: none"> - створення держпідтримки кластерів структур малих інноваційних фірм, навколо великих суб'єктів НІС;
- Середній і малий	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення частки держави у венчурному фінансуванні й полегшення доступу малого бізнесу до ресурсів; - формування державного замовлення на інноваційну діяльність підприємств малого й середнього бізнесу. 	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення держзамовлення на інноваційні товари і послуги підприємств малого і середнього бізнесу; - рівноправна участь малого і середнього бізнесу в міжнародних інноваційних програм і проектах

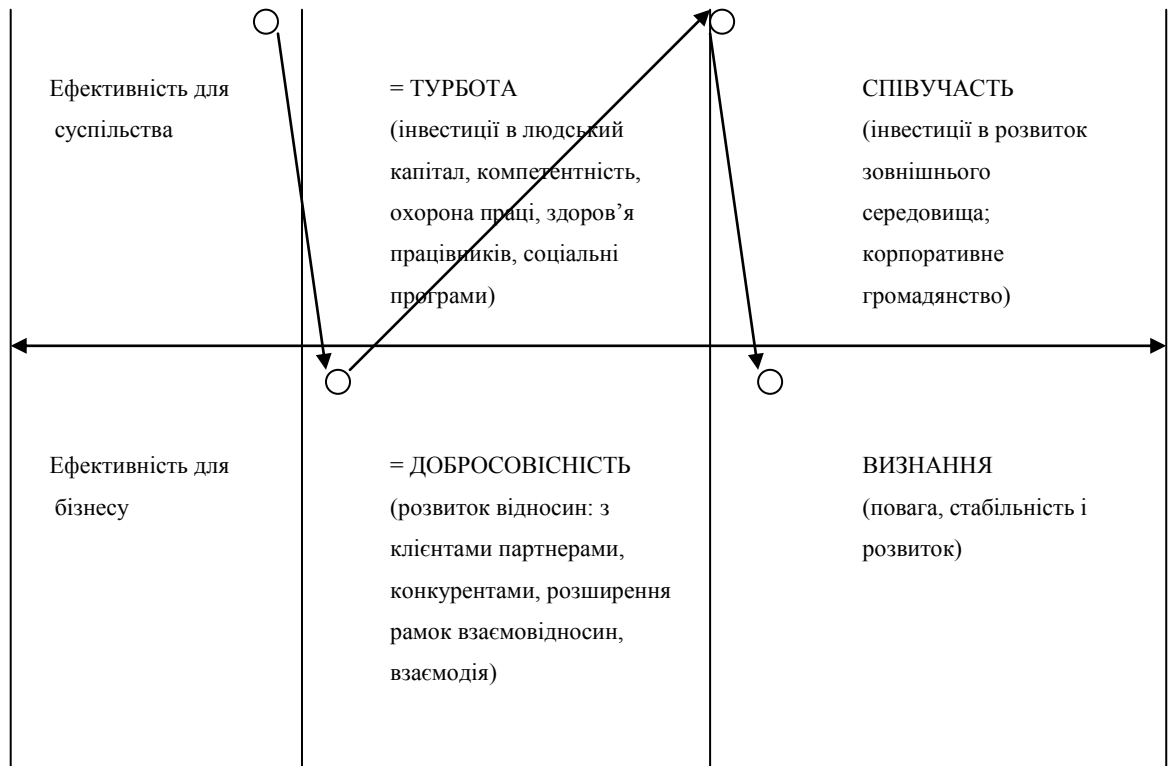

Рис. 4.3. Концептуальні індикатори «матриці ЕСІСП»

2. Внутрішні показники

Людський капітал:

- зростання заробітної плати (тис. грн. на одну особу);
- зростання компетентності (осіб за період) ;
- розвиток корпоративної культури (% за період) ;
- витрати на охорону праці (тис. грн. на одну особу).

До уваги беруться три види ефективності: економічність (E) і результативність (P), доцільність (C)

$$Ef = P/Z; E = P/C; E = C/P; \quad (4.1)$$

де Z – витрати; C – мети; P – потреби.

У фазі рецесії національної економіки України джерела конкурентної переваги країни характеризуються наступними параметрами:

- пропорціями випуску економічним агентом (простою чи складною економічною одиницею) удосконаленої й проривної продукції;
- рівнем якості ресурсів, використовуваних економічним агентом, що відкидає змінені запити потенційних споживачів продукції;

– конкурентною стратегією економічного агента, що забезпечує не тільки виживаність економічного агента у вазі рецесії й умовах ризиків глобалізації, але й дозволяє агентові підготуватись до переходу у фазу підйому (за рахунок придбання нових активів, позбавлення від непрофільної продукції, здійснення реструктуризації: реінжиніринг, реорганізація і т.д.).

На рис. 4.4 представлено концептуальну класифікацію джерел конкурентних переваг економічного агента національної економіки, у рамках гео економічного простору, яких необхідно скористатися й Україні.

Спираючись на концептуальну класифікацію (рис. 4), детально розглянемо джерела конкурентних переваг національної економіки, як актора-геоагента глобальної економіки

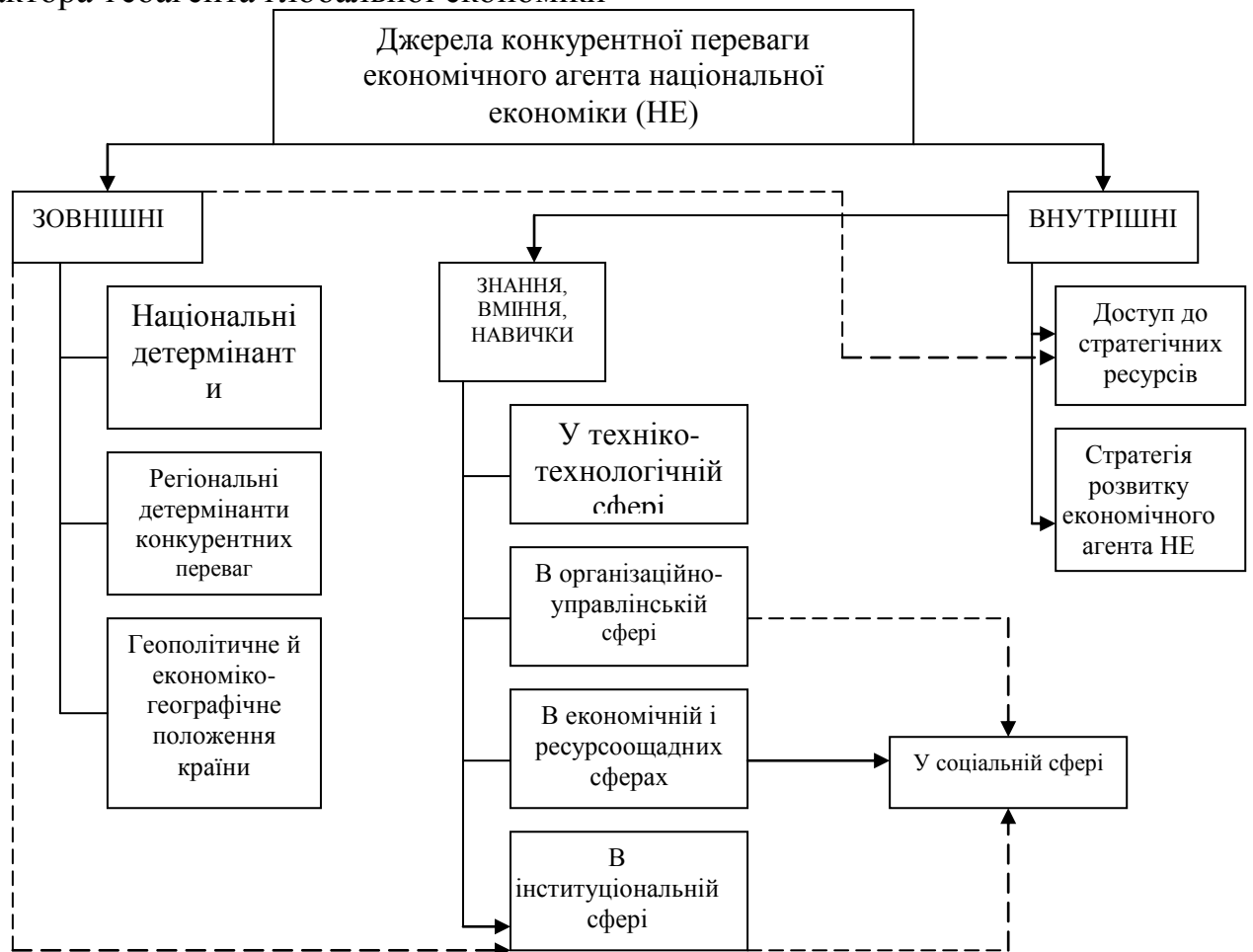

Рис.4. 4. Концептуальна класифікація джерел конкурентних переваг економічного агента національної економіки

Джерело 1 – Знання, уміння, навички. Сукупність усіх видів знань впливає на ціннісні орієнтації в умовах глобалізації осіб, що приймають

стратегічні рішення актора – економічного агента глобальної економіки (ЕА ГЕ).

Найважливішими елементами джерела 1, конкурентних переваг національної економіки як агента глобальної економіки є:

а) техніко-технологічна сфера:

– знання методів стимулювання стратифікованого попиту на продукцію і послуги різного ступеня новизни й агресивності;

– знання техніко-експлуатаційних параметрів продукції, здатних зацікавити потенційних споживачів, у продовженні різного ступеня новизни й мотивації до сприйняття нового знання;

– знання, уміння й професійні навички (досвід) проектної продукції (інжинірингового типу), що може бути викликана потенційними покупцями;

– знання, уміння й навички розробки ефективного використання технологічного виробництва (освоєння патенту, ліцензії, ноу-хау) продукції, здатні забезпечити сертифікованими за характером перевагами потенційних споживачів і рівня доходу, а також певного рівня попиту на неї у фазі рецесії НЕ;

б) організаційно-управлінська сфера:

– знання методів керування економічними одиницями, що забезпечують, не тільки виживання ЕА НЕ у фазі рецесії, на основі компенсації витрат, а не максимізації прибутку;

– знання, уміння, навички в секторі прогнозування динаміки: локальної, корпоративної, галузевої, регіональної, національної, міждержавної й світової кон'юнктури товарних ринків; інноваційно-маркетингового (ринково орієнтованого) потенціалу ринків товарів і послуг на рівнях регіональних, національних і міждержавних секторів глобальної економіки, а також інших ресурсів, які дозволяють економічним агентам національних економік й у цілому НЕ, як агентові гео економічного простору, підготуватися до найбільш ефективного підходу у фазу підйому (економічного зростання) економіки;

– знання, уміння, навички (досвід), надання необхідного рівня гнучкості (адаптації) стратегічного потенціалу ЕА НЕ, здатні без істотної реорганізації задовольнити динамічний стратифікований попит на продукцію ЕА НЕ на національному і світовому ринках;

в) *соціальна сфера*, у якій здійснюється використання непрямим способом результатів застосувань знань, умінь і навичок в організаційно-управлінській, екологічній, ресурсоощадній та інституціональній сферах:

– знання, уміння й навички збереження, особливо у фазі рецесії НЕ, системоутворюючої частини персоналу економічних агентів країни;

– знання психологічних особливостей працівників, тих або інших категорій, використання яких в ЕА НЕ у гострий період рецесії (стадії економічної й політичної криз) не доцільне, але у яких може з'явитися необхідність при переході в наступну фазу економічного циклу (стосовно умов глобальної економіки – інтернаціоналізованого відтворювального ядра (ІВЯ НЕ));

г) *екологічна й ресурсоощадна сфери*:

– знання нормативів гранично допустимих норм в атмосферу, водний простір і землю, а також інших нормативів спеціальних виробництв, що несуть еколого-техногенні ризики;

– знання, уміння й навички запобігання порушень нормативів за рахунок застосування безвідходних ресурсоощадливих технологій; використання захисних споруд й інших способів запобігання збитків довкіллю й здоров'ю населення;

– уміння й навички знаходження способів фінансування регіональних, галузевих і національних програм ресурсо- й енергозбереження, участь у міжнародних програмах і проектах збереження довкілля й розробки прогресивних технологій переробки відходів, а також розробки інноваційних проектів ресурсо- й екологозбереження регіональних і національних територій;

д) *інституціональна сфера*:

– поведінка економічного агента НЕ при виборі місії і стратегій розвитку економічної одиниці як агента геополітичного простору у рамках базової стратегії економічного зростання країни;

– вибір стратегічних намірів економічної одиниці з урахуванням фінансової експансії агентів геополітичного простору;

– формування зовнішньополітичних контрактових відносин, з урахуванням «диспозитивних» закордонних заходів митного регулювання експортно-імпоротної діяльності;

Джерело 2 – Доступ до специфічних ресурсів. Другим найважливішим джерелом конкурентних переваг національної економіки як агента геополітичного простору в умовах глобалізації є доступ до необхідних закордонних і вітчизняних специфічних ресурсів, а саме:

- політичних;
- міжнародно-інституціональних;
- природних;
- міжнародно-економічних;
- військово-політичних.

Можливості одержання доступу до даних специфічних ресурсів глобальної економіки досягається через інструментарій геополітики, участі в діяльності міжнародних інституцій, міжнародних економічних союзів, альянсів, а також міжнародних проєктів планетарного характеру (освоєння надр світового океану й освоєння космосу і т.п.), взаємодії з військово-політичними об'єднаннями (типу НАТО).

Джерело 3 – геополітичне й економіко-географічне положення країни. Третім джерелом досягнення конкурентних переваг національної економіки, в умовах геополітичного простору і процесу глобалізації, є геополітичне й економіко-географічне положення країни (наприклад, геополітична вісь: Україна – США, Україна – ЄС, Україна – Німеччина та ін.).

Регуляторами в рамках даного джерела виступають:

– принципи територіального розміщення економічних одиниць – економічних агентів національних економік-країн, учасників міжнародного співробітництва;

– принципи територіального розміщення економічних одиниць – економічних агентів національної економіки;

– пріоритети інвестиційної політики держави;

– національна безпека – рівень якості життя;

– рівень і структура витрат, що залежать від умов компактного проживання населення (дискомфорт-екстрим, тобто умова депресії території); пре комфорт-комфорт (умова розквіту території).

Джерело 4 – Економічна стратегія економічного агента національної економіки, учасниці взаємодії в середовищі гео економічного простору й процесу глобалізації [4, с. 218]. У реальній загальносвітовій ситуації початку XXI ст. намітилися найбільш значимі тенденції, що визначають стратегічні напрями розвитку України і її регіонів у доступній для огляду перспективі. У процесі формування економічної стратегії України – геополітичного й політичного агента глобалізації, необхідно виділити наступні джерела і принципи економічної стратегії та політики країни:

1. Світова система вступила у фазу реструктуризації, коли відбувається пошук нової точки динамічної рівноваги одночасно в трьох базових напрямках: гео економічному, геополітичному й геостратегічному.

2. Україна, будучи в епіцентрі світових подій, будучи одним з компонентів світопорядку, не може не брати участь у цих процесах. Отже, ситуація в Україні (економічна криза, стагнація, військово-політичних конфлікт) є не тільки національною проблемою. Хід історичного розвитку визначений: Україні необхідно брати участь у русі до нового світового рівноважного стану (євроінтеграція і євроатлантична інтеграція – як зовнішня сторона проблеми).

3. Необхідно розгадати закономірності глибинних процесів сучасного світового розвитку. Ці закономірності багато в чому визначають і характер

внутрішньо національних перетворень (у тому числі, трансформації регіональних господарських комплексів), наповнять сенсом і змістом пакет проведених реформ, гармонізують національну ідею й державну ідеологію.

4. Інтернаціоналізація, у рамках всеосяжної глобалізації, вступила в завершальну фазу, світ стає єдиним не тільки з філософської точки зору, але й у реальності. Фундаментальні основи національної доктрини розвитку України обумовлюються декількома принциповими орієнтирами, а саме:

- стрімко набирає сили процес економізації політики;
- глобалізація стирає грань між внутрішньою й зовнішньою політикою;
- відбулася переорієнтація в співвідношенні (в ієрархії) трьох сфер, що становлять основу функціонування глобальної системи; йдеться про зсув акцентів у традиційних усталених сферах: геополітичній, геоекономічній і геостратегічній (військово-стратегічній). Геоекономічний простір займає панівні позиції. Для України і її регіонів це особливо важливо – центральним пріоритетом стратегічного розвитку України стає глобальна економіка.

5. У рамках інтернаціоналізованого відтворювального ядра (циклу) формується світовий дохід. Боротьба за перерозподіл світового доходу є стратегічним орієнтиром при функціонуванні національної економіки на світовій господарській арені (у рамках геоекономічного простору – національна економіка є її економічним агентом). Мета вищого рангу – прорив до світового доходу (з урахуванням бар'єрів з боку розвинених країн – США, Японії, ЄС, Китаю і т.п.).

6. Центральна складова нової зовнішньоекономічної парадигми України – вироблення концепції національної безпеки. В її основі – геоекономічний підхід. Залишаючись в рамках торговельно-посередницької доктрини зовнішньоекономічні зв'язки (сировина й напівфабрикати, низьких технологічних переділів), національна економіка України потрапляє в затуляну смугу економічного вимотування. Виплескуючи через зовнішню торгівлю своє національне багатство (сировину, енергоносії, інтелектуальні й

трудові ресурси), Україна, не будучи повноважною ланкою світового відтворювального процесу, у рамках якого використовуються ці ресурси, упроваджується й реалізується унікальна продукція в інтересах розвинених країн, забезпечує формування світового доходу, що осідає в міжнародних фінансових інститутах, але не бере участі у його перерозподілі, вважаючи одержувані кредити «позиковими коштами»[5].

Завжди винятково важко спрогнозувати майбутнє й шляхи вирішення основних проблем, що стоять перед суспільством. Сьогодні, коли все світове співтовариство перебуває на етапі глобалізації й супутніх їй процесів регіоналізації, ще складніше передбачити хід подій у майбутньому.

Особливо складно передбачити шляхи розвитку країни в ході трансформації її економіки, коли ще не зроблений остаточний вибір найбільш сприятливої моделі розвитку ринкової економіки. При цьому в Україні перелому в проведенні радикальних реформ поки не відбулося. Більшість промислових підприємств країни, не маючи оборотних коштів і мінімальних капіталовкладень, працюють збитково або зупинили виробництво. На ринку праці посилюється приховане й відкрите безробіття, а паралельно з ним збільшується заборгованість держави у виплаті заробітної плати.

Україні, щоб стати повноцінною учасницею процесів глобальної економіки, варто визначатися в довгостроковому плані (у рамках – геополітичного та геостратегічного компонентів геоекономічного простору). Яку модель ринкової економіки, що враховує її специфіку, вона для себе остаточно розробить або вибере. Важливо також забезпечити адаптацію обраної нею моделі до уже сформованих у Європі підходів, тенденцій і регулювальних механізмів економічного, політичного й етнонаціонального розвитку.

Також необхідно брати до уваги те, що конкретні форми реалізації моделей зазнаватимуть постійних змін, хоча їхня загальна орієнтація зберігатиметься, оскільки базується на структурі виробничих сил,

особливостях розвитку суспільних відносин, національному менталітеті, історичних традиціях й іншій специфіці.

Україні, що затрималася на старті реформ, так і не виробила своєї чіткої моделі ринкової економіки. Сьогодні вона повинна без зволікання зосередитися на підготовці найбільш прийнятної національної Програми економічного розвитку й стабілізації.

У рамках глобальної економіки, в умовах процесів глобалізації, важливими елементами української програми ринкового господарства повинні стати:

- активне поширення в суспільстві ідеї необхідності в наведенні господарського порядку в усіх сферах з метою досягнення балансу суспільних й індивідуальних інтересів;

- розвиток економічної активності громадян, орієнтованих на одержання максимального прибутку в суспільно корисних сферах діяльності;

- забезпечення максимально ефективного розподілу ресурсів з гарантованим страхуванням від впливу на цей процес вузьковідомчих або індивідуальних інтересів;

- забезпечення найбільш сприятливих умов для виявлення кожним громадянином його суспільно корисної активності;

- забезпечення інтеграції державних й особистих інтересів, як через економічні, так й соціальні важелі.

У цілому можна констатувати, що фаза перехідного періоду, який був розрахований на коротку перспективу й спрямований на створення безумовної необхідності змін, а також недопущення повного розвалу держави, практично завершена.

Література

1. Гордиенко Д.В., Баскаков В.В. Основы экономической безопасности государства. Монография. М.: Министерство обороны РФ, 2-е издание, расш., 2007. – 164 с.

2. Кочетов Э.Г. Геоэкономика: освоение мирового экономического пространства: Учебник / Э.Г. Кочетов – 4-е изд., дораб. и допол.– М.: Норма, 2010. – 528 с.

3. Дубницький В.І. Глобальна економіка: Навч. посібник / В.І. Дубницький, Н.М. Чуприна, І.О. Ганжела; за ред. проф. В.І. Дубницького. – Дніпропетровськ: УДХГУ, «Акцепт-ПП», 2015. – 588 с.

4. Кратохвил О. Развитие инновационной сферы экономики Чехии в современных условиях / О. Кратохвил. – М.: ГОУ ВПО РЭА им. Плеханова, 2010. – 117 с.

5. Трансграничное украино-российское сотрудничество: формы, методы, перспективы: монография / под общ. ред. В.И. Дубницкого, В.И. Ляшенко. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 419 с.

РОЗДІЛ 5 ЕЛІМІНУВАННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СВІТОВИХ КРИЗ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

В умовах світових економічних криз зростає вірогідність їх негативного впливу на розвиток окремих країн світу, які є активними учасниками світогосподарських процесів. З метою виявлення тенденцій впливу на динаміку ВВП змін окремих показників задля подальшого їх врахування у антициклічному регулюванні за допомогою економетричного базису нами визначено їх взаємозалежність.

Так для аналізу впливу світових економічних криз на ВВП України було проведено кореляційно-регресійний аналіз відповідно до якого тісний зв'язок змін ВВП було визначено з показниками валового нагромадження капіталу і зростання грошової маси.

Крім того було здійснено оцінювання та тестування економетричної моделі в пакеті прикладних програм Eviews 7.1. Перед включенням до моделі всі макроекономічні показники тестувалися на наявність одиничного кореня за допомогою розширеного критерію Дікі-Фуллера. У разі їх стаціонарності в модель включалися рівні цих часових рядів, у випадку ж інтегрованості першого порядку – їх перші різниці.

В оціненій моделі залежною змінною виступив темп зростання валового внутрішнього продукту досліджуваних країн, незалежними – основні економічні показники, а саме: бюджетне сальдо, податкові доходи, державні витрати, дефлятор ВВП, валове нагромадження капіталу, валове нагромадження, загальний зовнішній борг, державний борг, інфляція споживчих цін, зростання грошової маси, баланс поточного рахунку платіжного балансу, експорт, імпорт, частки промисловості, сільського господарства, торгівлі і послуг у структурі економіки країни, частка високих технологій у промисловому експорті, відношення банківського капіталу до активів та обсяги їх внутрішнього кредитування, індекси акцій, капіталізація фондового ринку, кредитна і депозитна ставки, обсяги прямих і портфельних

інвестицій та внутрішнього кредитування приватного сектору, структура торгівлі товарами і послугами в економіці країни, частка енерго-імпорту від загального споживання, частка міського населення, загальні золотовалютні резерви, рівень безробіття, ВВП на душу населення, робоча сила.

Крім того було включено фіктивну змінну, що характеризує наявність чи відсутність кризи в той чи інший період часу, та дозволяє враховувати в моделі вплив кризових явищ на темп зростання ВВП. Ця змінна приймає значення 1 в кризові періоди, 0 – в протилежному випадку.

Специфікація регресійної моделі для України має наступний вигляд:

$$d(gdp_ukr_norm) = 2.00680969832*d(gfcf_ukr_norm) - 0.393625268098*d(mon_ukr_norm(-2)) + 0.789360967353*d(ca_ukr_norm) + 1.16086664021*d(int_credits_ukr_norm(-2)) - 0.0498944651959, \quad (5.1)$$

де $d(gdp_ukr_norm)$ – приріст темпу зростання валового внутрішнього продукту України;

$d(gfcf_ukr_norm)$ – приріст валового нагромадження основного капіталу в Україні;

$d(mon_ukr_norm(-2))$ – приріст темпу зростання грошової маси в Україні;

$d(ca_ukr_norm)$ – приріст балансу рахунку поточних операцій платіжного балансу України;

$d(int_credits_ukr_norm(-2))$ – приріст внутрішнього кредитування банківською системою України.

Всі досліджувані змінні є нестационарними та інтегрованими першого порядку, тому в модель включалися лише прирости цих показників.

Оцінена модель є прийнятною для практичного використання, оскільки її залишки мають нормальний розподіл (рис.5.1). Відсутні гетероскедастичність та автокореляція, вона має вірну специфікацію в контексті критерію RESET зі стабільними параметрами відносно розміру вибірки.

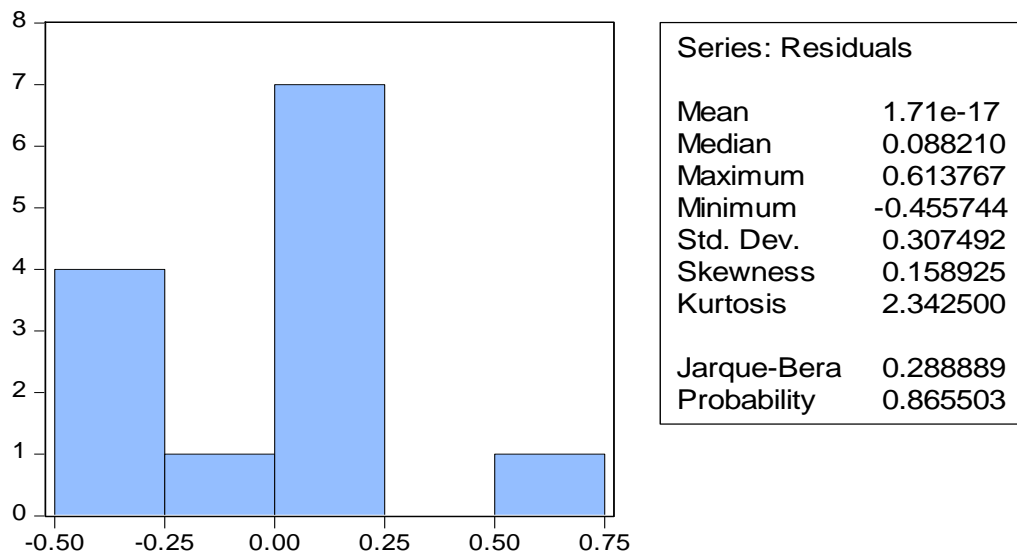

Рис. 5.1. Результати перевірки нормальності залишків моделі для України*

* Розраховано автором

Коментуючи основні результати оцінювання регресійної моделі, необхідно зазначити, що всі незалежні змінні в побудованих моделях є значимими, а самі регресійні моделі - адекватними.

На основі оціненої моделі для її змінних було розраховано коефіцієнти еластичності, які дозволяють визначити ступінь впливу кожної незалежної змінної на залежну, а саме: приріст внутрішнього кредитування банківською системою України – (-4,339117), приріст балансу рахунку поточних операцій платіжного балансу – 3,868425, приріст валового нагромадження основного капіталу в Україні – 1,054547, приріст темпу зростання грошової маси – (-0,817103).

Аналізуючи отримані результати необхідно зазначити, що найбільший вплив на темп зростання ВВП в Україні серед досліджуваних змінних має приріст внутрішнього кредитування банківською системою та приріст балансу рахунку поточних операцій платіжного балансу України, найменший – темп зростання грошової маси, який має зворотну дію.

Для дослідження впливу макроекономічних показників на темп зростання валового внутрішнього продукту в рамках країн, де спостерігалися кризові явища протягом останніх 20-ти років, нами було побудовано модель з панельними даними.

Панельні дані являють собою поєднання варіаційних й часових рядів та містять спостереження за показниками діяльності об'єктів певної сукупності протягом визначеного часу. Результати спостереження виявили, що за N ($i = \overline{1, N}$) об'єктами протягом T ($t = \overline{1, T}$) періодів часу. Тоді в загальному вигляді модель з панельними даними записується наступним чином:

$$y_{it} = \beta_{1it}x_{1it} + \dots + \beta_{kit}x_{kit} + \varepsilon_{it}, \quad (5.2)$$

де x_{jit} - k -вимірний вектор пояснювальних змінних, що не включає константу

β_{jit} - часткові ефекти x_{jit} в періоді t для i -ої одиниці спостереження ($j = \overline{1, k}$).

За припущення про постійність параметрів β_{jit} модель виглядатиме наступним чином:

$$y_{it} = \beta_1x_{1it} + \dots + \beta_kx_{kit} + \varepsilon_{it}, \quad (5.3)$$

або із константою

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_1x_{1it} + \dots + \beta_kx_{kit} + \varepsilon_{it}. \quad (5.4)$$

Тобто, ефекти зміни незалежних змінних ідентичні для всіх одиниць спостережень протягом всього періоду часу. Водночас середні рівні для одиниць спостереження відрізняються.

Параметри α_i віддзеркалюють вплив індивідуальних ефектів для i -ї одиниці, який є постійним протягом всього періоду часу; ε_{it} - збурення, що є незалежними, однаково розподіленими випадковими величинами з математичним сподіванням нуль та дисперсією σ_ε^2 .

Панельні моделі поділяються на моделі з фіксованими та випадковими ефектами.

Модель із фіксованими ефектами записується у такий спосіб:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_1x_{1it} + \dots + \beta_kx_{kit} + \varepsilon_{it}, \quad (5.5)$$

де x_{1it}, \dots, x_{kit} - незалежні змінні, що не включають константу;

α_i - константи, що різняться в залежності від об'єкта спостереження i ;

ε_{it} - незалежні, однаково розподілені випадкові величини з математичним сподіванням нуль та дисперсією σ_ε^2 ;

при чому всі x_{it} не залежать від збурень ε_{it} .

У випадку, коли α_i випадкові величини з математичним сподіванням μ та дисперсією σ_α^2 (за припущення, що α_i не залежать від змінних x_{it}), модель називається моделлю з випадковими ефектами.

В моделях з випадковими ефектами похибка складається з двох компонентів: компоненти α_i , що незалежна від часу, та залишкової компоненти ε_{it} . Отже, ця модель може бути записана наступним чином:

$$y_{it} = \mu + \alpha_i + \beta_1 x_{1it} + \dots + \beta_k x_{kit} + \varepsilon_{it}, \quad (5.6)$$

де μ - вільний член або константа.

Розглянуті моделі є моделями з одновимірною складовою похибки. Існують також моделі з двовимірною складовою похибки або двоспрямовані (двофакторні) моделі, що включають також часові ефекти λ_t :

$$y_{it} = \mu + \alpha_i + \lambda_t + \beta_1 x_{1it} + \dots + \beta_k x_{kit} + \varepsilon_{it}. \quad (5.7)$$

Вибір моделі з фіксованими чи випадковими ефектами в основному залежить від характеру висновків, які можна отримати в результаті оцінювання моделі. Якщо досліднику необхідно дослідити ефекти, які спостерігаються у певній сукупності та відмінності між об'єктами спостереження, тоді доцільно обрати модель з фіксованими ефектами. Для визначення характеристик генеральної сукупності необхідно обрати модель з випадковими ефектами.

Таким чином, в нашому випадку доцільно обрати модель з фіксованими ефектами, оскільки нас цікавить дослідження впливу макроекономічних факторів на темп зростання валового внутрішнього продукту саме в країнах, в яких мали місце кризові явища. Серед країн, в

яких мали місце кризові явища протягом 1993-2016 рр., було обрано такі: Аргентина, Бразилія, Корея, Індонезія, Таїланд, Малайзія, Росія, США, Україна та Мексика. Вхідними даними в моделі виступили щорічні статистичні дані Світового банку та Oxford Economics за 1993-2016 рр. (всього 193 спостереження).

На початковому етапі дослідження впливу вхідних показників на темп зростання валового внутрішнього продукту країн, що розглядалися, всі пояснюючі змінні були включені до моделі. Потім у разі їх значимості вони залишалися в кінцевій моделі, не значимі змінні в подальшому відкидалися. Остаточню в моделях панельної регресії було використано наступні змінні:

gdp – темп зростання валового внутрішнього продукту,

cpi – індекс споживчих цін,

credit_rate – кредитна ставка,

gfcf – валове нагромадження капіталу,

export – експорт по відношенню до ВВП,

gov_exp – державні витрати по відношенню до ВВП,

labour_force – робоча сила,

crisis – фіктивна змінна, що вказує на наявність кризових явищ (1 – у випадку спостереження кризових явищ в тому чи іншому році, 0 – в протилежному випадку).

Досліджуючи залежність темпу зростання ВВП цих країн від інших макроекономічних показників за допомогою оцінки моделі з панельними даними з фіксованими ефектами, в кінцевому підсумку було отримано наступні результати (табл. 5.1).

Як свідчать дані табл.5.1, в першій моделі (перший стовпчик таблиці), яка оцінювалася з урахуванням крос-секційних та часових ефектів, всі коефіцієнти є значимими з рівнем надійності 99%. При цьому модель в цілому також є значимою. Коефіцієнт детермінації складає 0,806007, що свідчить про значну тісноту лінійного зв'язку між залежною та незалежними змінними в моделі.

Таблиця 5.1. Результати оцінювання моделей з панельними даними**

Незалежні змінні	Залежна змінна <i>gdp</i>		
	Модель з фіксованими ефектами (крос секційними та часовими)	Модель з фіксованими ефектами (крос секційними)	Модель з фіксованими ефектами (крос секційними та часовими)
<i>cpi_norm(-1)</i>	-0.308804* (-5.929569)	-0.298040* (-6.027793)	-0.312837* (-5.685654)
<i>credit_rate_norm(-1)</i>	-0.148948* (-7.563116)	-0.130362* (-2.885040)	-0.157851* (-3.077385)
<i>gfcf_norm</i>	1.200475* (12.41149)	1.358643* (16.99241)	1.184056* (10.98857)
<i>gfcf_norm(-1)</i>	0.886849* (9.464851)	1.020930* (12.88626)	0.887431* (9.255197)
<i>export_norm(-1)</i>	0.594039* (9.581119)	0.478637* (3.372517)	0.621602* (3.698570)
<i>gov_exp_norm</i>	-0.693230* (-4.546734)	-0.702216* (-6.102137)	-0.680975* (-4.369565)
<i>crisis</i>			-0.031180 (-0.209466)
<i>labour_force_norm</i>			0.415703 (0.914742)
Константа	0.058087* (11.72764)	0.066838* (11.37474)	0.060149 (1.429820)
Коефіцієнт детермінації	0.806007	0.761716	0.807050
F-статистика	19.30773	37.72083	18.12504

* значимість коефіцієнта регресії при 1% похибці (у дужках вказані значення t-статистик);

** розраховано автором

Друга модель оцінювалася із урахуванням тільки крос-секційних ефектів. При цьому значення коефіцієнтів у ній несуттєво відрізняються від першої. Водночас коефіцієнт детермінації менший, ніж в попередній моделі. Проте, за допомогою тесту відношення правдоподібності було визначено за необхідне застосування саме першої моделі із фіксованими крос-секційними та часовими ефектами. Для перевірки робастності результатів першої моделі до неї було додано дві пояснюючі змінні (третій стовпчик табл.1) (*labour_force* та *crisis*), які, на наш погляд, могли б мати суттєвий вплив на результуючий показник. Аналіз цієї додаткової моделі вказав на незначимість доданих змінних та засвідчив робастність результатів першої моделі.

На основі оціненої першої моделі було розраховано теоретичні значення залежної змінної.

$$\begin{aligned}
 GDP = & -0.308804 * CPI(-1) - 0.148948 * CREDIT_RATE(-1) + \\
 & 1.200475 * GFCG + 0.886849 * GFCG(-1) + \\
 & 0.594039 * EXPORT(-1) - 0.693230 * GOV_EXP \\
 & + 0.058087 + [CX=F, PER=F],
 \end{aligned}
 \tag{5.8}$$

де GDP – темп зростання валового внутрішнього продукту,
 $CPI(-1)$ – індекс споживчих цін,
 $CREDIT_RATE(-1)$ – кредитна ставка,
 $GFCG(-1)$ – валове нагромадження капіталу,
 $EXPORT(-1)$ – експорт по відношенню до ВВП,
 GOV_EXP – державні витрати по відношенню до ВВП,
 $[CX=F, PER=F]$ – крос секційні часові ефекти.

Також на основі побудованої моделі було розраховано коефіцієнти еластичності, які дозволяють визначити як зміниться залежна змінна в моделі у відповідь на зміну незалежних змінних (табл. 5.2). Як видно, найбільший вплив на темп зростання ВВП досліджуваних країн здійснює валове нагромадження основного капіталу та державні видатки, найменший – індекс споживчих цін. Так, зростання валового нагромадження основного капіталу на 1% призводить до зростання темпу росту ВВП в середньому на 7,57% в поточному періоді та 5,59% - в наступному.

Таблиця 5.2. Коефіцієнти еластичності для змінних панельної моделі*

Змінна	Значення
<i>cpi_norm(-1)</i>	-0.560843
<i>credit_rate_norm(-1)</i>	-0.308168
<i>gfcg_norm</i>	7.573585
<i>gfcg_norm(-1)</i>	5.594974
<i>export_norm(-1)</i>	1.930627
<i>gov_exp_norm</i>	-0.693230

* – розраховано автором.

Водночас зростання державних видатків на 1% призводить в середньому до падіння темпу зростання ВВП на 0,69%. Зростання відсоткової ставки за кредитами на 1% викликає падіння темпу зростання ВВП на 0,31%, а зростання індексу споживчих цін на 1% - падіння темпу зростання ВВП на 0,56% в наступному періоді.

При розробці антициклічного регулювання розвитку економіки велике значення відіграють прогнози динаміки макроекономічних показників. В останній час широкого розповсюдження при прогнозуванні набувають нейронні мережі, які на відміну від регресійних дозволяють враховувати асиметричність інформації, наявність нелінійних зв'язків, невизначеність розвитку економічних процесів, непередбачувану швидку зміну суб'єктивних факторів.

Нейронні мережі застосовуються при вирішенні складних неформалізованих задач для яких не визначені аналітичні алгоритми розв'язання, вхідні дані є неповними і суперечливими.

До основних напрямів застосування нейронних мереж відносять: розпізнання цільових ознак об'єкту дослідження, прогнозування змін кількісної ознаки об'єкту, динамічного прогнозування числових значень об'єкту у часі, автоматичного групування об'єктів.

При моделюванні прогнозів розвитку економіки нейронні мережі дозволяють шляхом групового обліку великої кількості незалежних змінних визначати найбільш впливові з них, які з великою ймовірністю визначають зміни ВВП. Так на відміну від регресійних моделей при формалізації та ідентифікації передумов криз, які обмежені припущенням збереження розвитку основних тенденцій минулого у майбутньому, нейронні мережі враховують асиметричність інформації, зростаючу невизначеність та вплив суб'єктивних чинників в умовах криз, непередбачувані зміни тенденцій, виявляють не лінійні взаємозв'язки.

Для виявлення передумов криз у вітчизняній економіці ми здійснили кореляційно-регресійний аналіз у попередньому підрозділі, порівняємо його результати з результатами отриманими при застосуванні нейронних мереж як до внутрішніх, так і до зовнішніх чинників. Найбільш гнучкими та ефективними при роботі з економічними даними є синтезовані нейронні мережі зворотного поширення помилки (feed-forward back propagation, FFBP), вони є структурами які з довільною точністю апроксимують будь-яку неперервну функцію декількох змінних.

Архітектура FFBP включає два або три рівня: вхідний, прихований, вихідний. Вхідний і вихідний рівень виконують лінійні перетворення і агрегування даних, а прихований рівень визначає основні властивості нейромережі, які виконують не лінійні, а логічні «перемикання» – «якщо – то». Математично виразити їх можна лог-сигмоїдною функцією, яка має вигляд:

$$\psi(s) = \frac{1}{1 + e^{-ks}}, \quad (5.9)$$

де $\psi(s), \psi(s) \in R$ – значення функції активації нейрона;

$s, s \in R$ – зважена сума вхідних значень (входів штучного нейрона);

$k, k > 0$ – параметр, що визначає «кривизну» функції, швидкість її переходу від значень, близьких до нуля, до значень, близьких до одиниці.

На практиці найбільш розповсюдженою авторегресійною моделлю з нейронним компонентом зворотного поширення помилки з одним вихідним є AR-NN(p, q), яка має вигляд:

$$y_t = \beta_0' w_t + \sum_{j=1}^q \beta_j G(\gamma_j' w_t) + \varepsilon_t, \quad (5.10)$$

де y_t – залежна змінна в поточному періоді;

w_t – вектор регресорів (лагових значень залежної змінної) порядку $(1 \times p)$;

β_0 – вектор лінійних параметрів авто регресії порядку $(1 \times p)$

q – кількість нейронів прихованого шару;

β_j – вектор вагових коефіцієнтів вихідного шару нейромережі порядку $(1 \times p)$

γ_j – вектор вагових коефіцієнтів прихованого шару порядку $(1 \times p)$

$G()$ – функція активації прихованих нейронів;

ε_i – вектор незалежних ідентично розподілених залишків.

Об'єктом прогнозування ми обрали ВВП і його зростання, які є найбільш показовими для оцінки економічного стану в країні. Розрахунок прогнозу ми здійснювали за допомогою програмного забезпечення TRAJAN Neural Network Simulator Release 4.0 C. та методів середньострокового прогнозування (регресія, криволінійне вирівнювання), оцінюючи динаміку двох груп показників внутрішніх і зовнішніх. Данні були взяті за період 1996-2006 років.

При виявленні впливу внутрішніх чинників нами були досліджені такі показники як: дефлятор ВВП, валове нагромадження, державний борг, інфляція, зростання грошової маси, бюджетне сальдо, податкові доходи, державні витрати, баланс поточного рахунку ПБ, частка імпорту та експорту у ВВП, частка промисловості, сільського господарства, торгівлі товарами і послугами у ВВП, частка банківського капіталу, реальна відсоткова ставка, обсяг внутрішніх кредитів, капіталізація фондового ринку, обсяг портфельних і прямих інвестицій. Програма здійснила їх нормування і у результаті самонавчання нейронною мережею з заднім ходом (зворотнім поширенням помилки) при прогнозі ВВП було відібрано такі найбільш значущі чинники як: валове нагромадження капіталу, державний борг, інфляція, зростання грошової маси, податкові доходи, державні витрати, баланс поточного рахунку ПБ, частка імпорту у ВВП, частка промисловості, сільського господарства, торгівлі послугами у ВВП, частка банківського капіталу, обсяг внутрішніх кредитів, капіталізація фондового ринку, обсяг портфельних і прямих інвестицій.

У процесі аналізу було відібрано 10 моделей з найменшою абсолютною похибкою – програма тестувала моделі і результат їх ранжування по помилці. З них найкращою виявилась лінійна модель без прихованого (внутрішнього) шару, зображена на рис. 5.2.

Рис.5. 2. Структура моделі з нейронним компонентом з однією вихідною щодо прогнозу ВВП за групою внутрішніх показників*

* Розраховано авторами [2]

При прогнозі росту ВВП було обрано мультиперсептронну модель з прихованим внутрішнім рядом, яка включила такі показники з групи

внутрішніх чинників, як: валове нагромадження, частка податкових доходів, імпорту і торгівлі послугами, капіталізація фондового ринку (рис. 5.3).

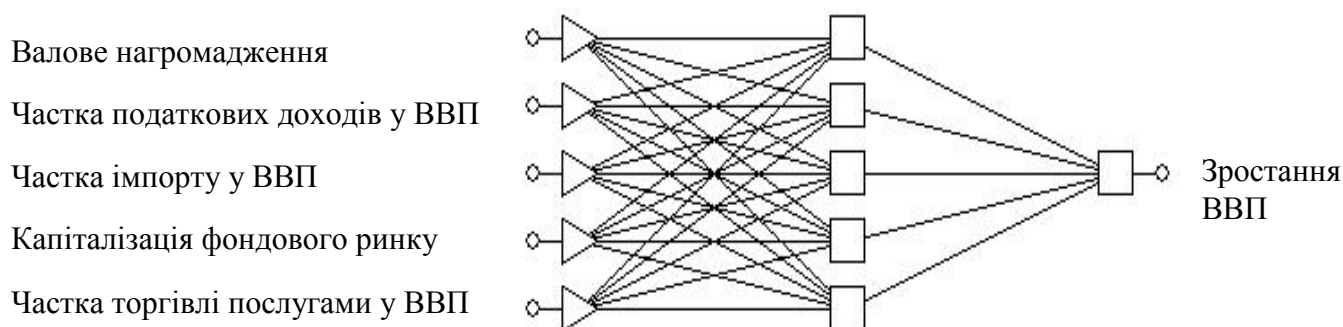

Рис. 5.3. Структура моделі з нейронним компонентом з однією вихідною щодо прогнозу росту ВВП за групою внутрішніх показників*

* Розраховано авторами [2]

При виявленні впливу на прогноз показників з групи зовнішніх чинників нами були досліджені такі показники як: світове ВВП, обсяг прямих інвестицій, обсяг товарного експорту, обсяг товарного імпорту, валовий національний дохід за купівельною спроможністю, валовий національний дохід, рівень безробіття, обсяг портфельних інвестицій, інфляція, обсяг експорту технологій. Данні були взяті за період 1996-2016 років.

У результаті прогнозного моделювання ВВП та його зростання за допомогою нейронної мережі з заднім ходом (зворотнім поширенням помилки) після нормування значень показників, було відібрано такі найбільш значущі чинники як: світове ВВП, обсяг товарного експорту, валовий національний дохід за купівельною спроможністю, валовий національний дохід, рівень безробіття, обсяг портфельних інвестицій, інфляція, обсяг експорту технологій.

Але структури моделей є різними на рис. 5.4 відображено модель для прогнозу ВВП, а на рис. 5.5 для прогнозу росту ВВП.

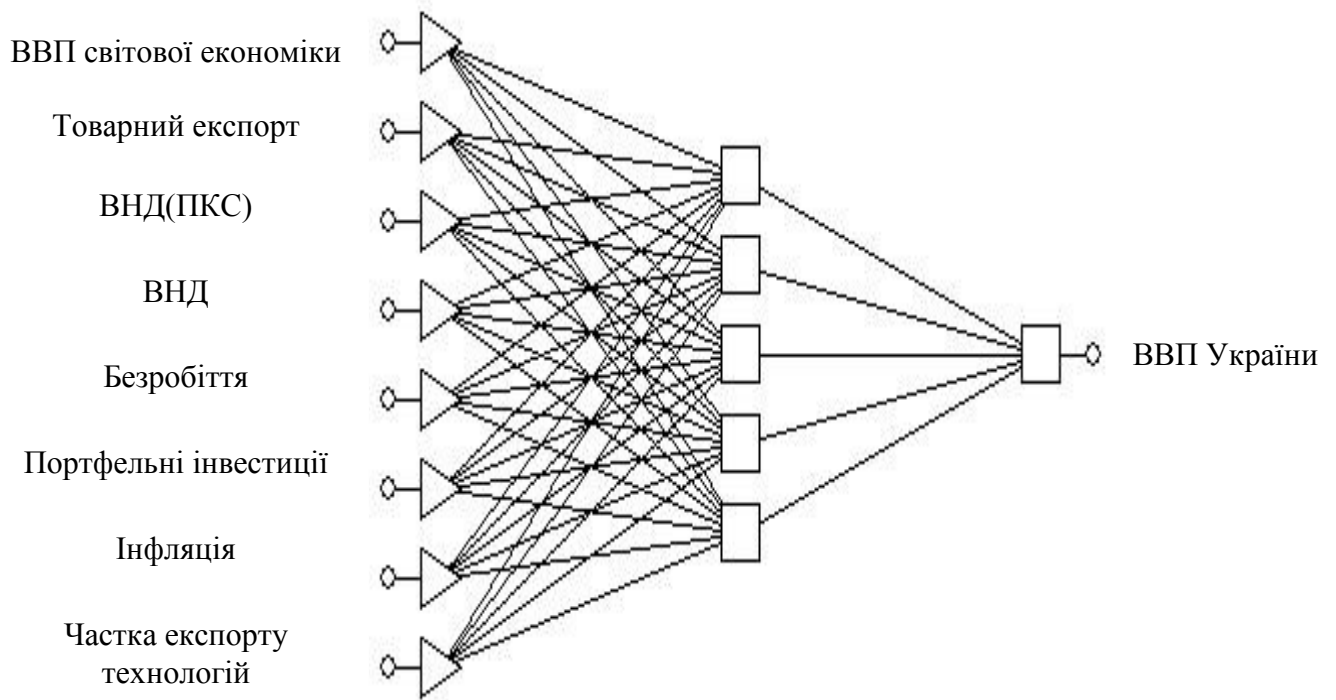

Рис. 5.4. Структура моделі з нейронним компонентом з одною вихідною щодо прогнозу ВВП за зовнішніми чинниками

* Розраховано авторами [2]

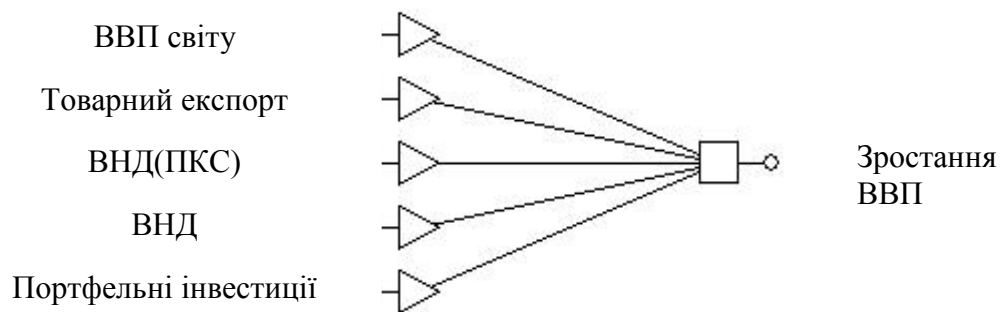

Рис.5. 5. Структура моделі з нейронним компонентом з одною вихідною щодо прогнозу росту ВВП за зовнішніми чинниками.

* Розраховано авторами [2]

У відповідності до рис. 5.4 видно, що прихований (внутрішній) рівень включає п'ять складових, а на рис. 5.5 модель відібрала п'ять показників і не містить внутрішнього шару. Для прогнозування змін ВВП та його приросту під впливом зовнішніх чинників за кожним показником, що обраний

моделлю ми прорахували прогноз за кривими, які приводяться до модифікованої експоненти, а саме: модифікованою експонентою, кривою Гомпертца, логістичною кривою. У результаті проведених обчислень було обрано регресійні залежності, прогнозні значення яких мають найбільші значення коефіцієнта кореляції і детермінації. Вони стали вхідними величинами для нейронної моделі.

Отримані прогнозні дані оброблені нейронною мережею дали можливість прогнозувати зміни ВВП та його приросту за групами внутрішніх і зовнішніх показників компонентою. Результати зведені у таблиці 5.3 Графічно прогнозні зміни ВВП відображені на рис. 5.6, а зміни приросту на рис.5.7. Як видно з таблиці 3 прогноз ВВП вказує на його зростання, а прогноз росту ВВП на погіршення економічного стану в економіці та відсутність приросту відносно останнього періоду.

Таблиця 5.3. Результати прогнозу змін ВВП та його приросту за допомогою нейронної мережі

Роки	Показники		Абсолютне відхилення
	Внутрішні	Зовнішні	
ВВП			
2014	1619,67	1524,84	94,832
2015	1754,70	1611,94	142,758
2016	1891,56	1691,70	199,854
Ріст ВВП			
2014	-8,1	-6,3	1,8
2015	-4,2	-4,5	0,4
2016	-0,2	-1,2	1,0
2017	1,2	1,8	0,6

* Розраховано авторами [2]

Нарощення обсягу ВВП відбудеться на рахунок девальвації національної валюти і підвищення цін.

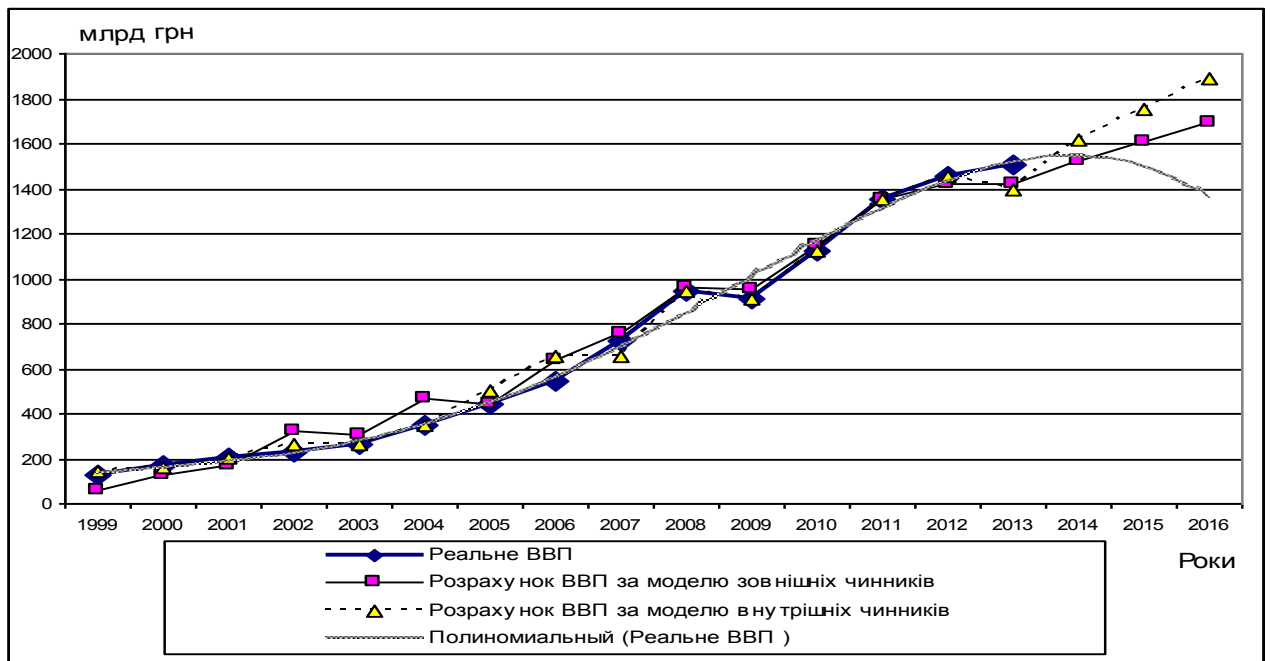

Рис. 5.6. Прогнозна динаміка ВВП з врахування зовнішніх і внутрішніх чинників*

* Розраховано авторами [2]

А показник росту ВВП вказує на глибоку рецесію економіки України, яка пов'язана з економічними і політичними проблемами.

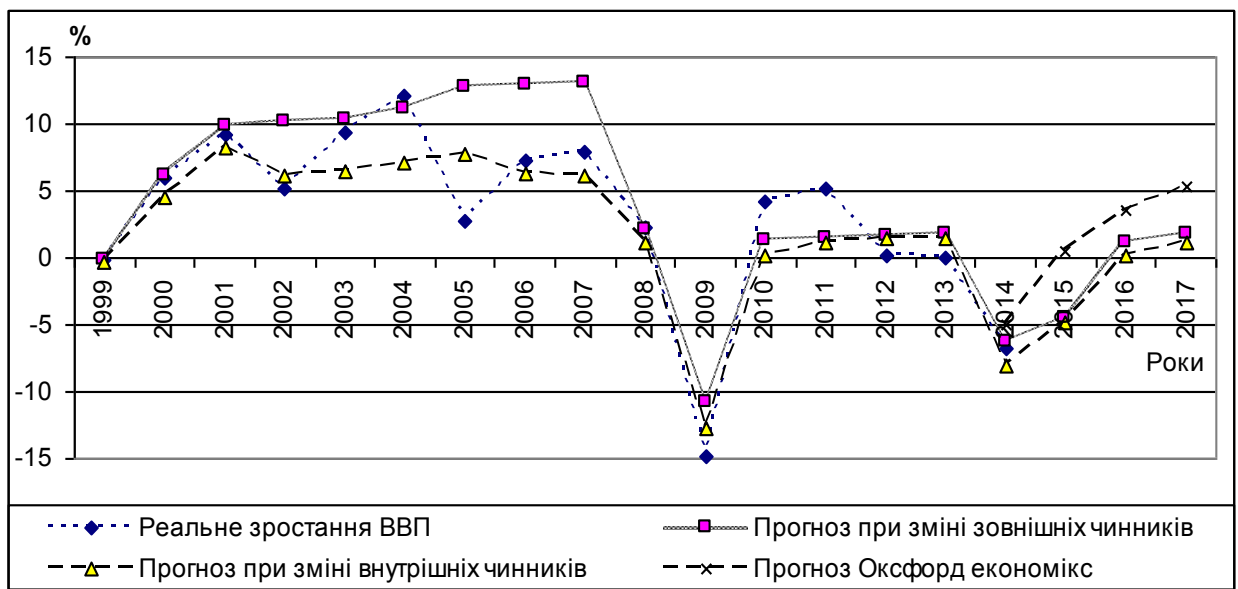

Рис. 5.7. Динаміка і прогнози росту ВВП з врахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників*

* Розраховано авторами [2]

Можемо зробити висновок, що зміни показників внутрішньої групи є більш визначальними для прогнозу ВВП та його приросту ніж зовнішні показники.

Оскільки сучасний етап розвитку економіки України характеризується зростанням невизначеності, непередбачуваних економічних змін, тенденцій, які ускладнюють врахування лінійності взаємозв'язків між основними макроекономічними чинниками виникає необхідність застосовувати більш гнучкі засоби системного аналізу, такі як нейронні мережі. Нейронні мережі дозволяють за допомогою нескладного математичного апарату відтворювати складні нелінійні процеси, які посилились в умовах глобалізації світової економіки.

В умовах зростаючої невизначеності щодо економічного розвитку та непередбачуваних змін, асиметричності інформації, дуже важко встановлювати за допомогою математичного апарату взаємозв'язки між основними макроекономічними індикаторами. Тому застосування гібридних моделей, що поєднують регресійні або авторегресійні компоненти і штучні нейронні мережі є досить ефективним, оскільки вони здатні відтворювати складні нелінійні процеси за допомогою порівняно простого економетричного апарату. Зокрема, авторегресійні нейронні мережі (AR-NN) дозволяють реалізовувати поведінку лінійних коливань довкола свого середнього, рівень якого може нелінійно змінюватися в часі. Більш складним випадком є регресійні гібридні моделі плавного переходу (ST(A)R) та багаторежимні гібридні моделі плавного переходу, в яких нелінійною є структура поведінки не лише середнього значення (перетину), але й решти коефіцієнтів регресійного рівняння.

Наведений приклад розробленої та оціненої на реальній інформації нейронної моделі прогнозування, що враховує вплив внутрішніх і зовнішніх змін на вітчизняну економіку, підтверджує можливість їх застосування для системного аналізу, прогнозу та кількісного оцінювання впливу на основні макроекономічні показники в умовах невизначеності, асиметричності інформації та можливої зміни тенденцій економічного розвитку.

При розробці антициклічного регулювання економічного розвитку України та світу мають застосовуватись розглянуті моделі виявлення ключових факторів впливу і прогнозу змін ВВП та його темпів зростання.

Так вибір антициклічних заходів при реалізації однойменного механізму регулювання національної економіки має враховувати данні карти економічних криз, етапи розвитку сфер господарювання та фазу перебігу кризи. На сьогодні світова економічна криза знаходиться у фазі подолання наслідків, економіка України знаходить на стадії спаду. Відповідно до запропонованої нами матриці вибору антициклічних заходів для регулювання економіки України потрібно застосовувати коригуючі і компенсаційні засоби, а дані карти криз вказують на відповідні сфери. Так за рахунок розвитку сфер сільського господарства, торгівлі і будівництва можна застосувати компенсаційні антициклічні заходи, які б передбачали спрямування розвитку промисловості для задоволення потреб аграрного і будівельного сектору, а можливості розширення торгівлі для нормалізації фінансового сектору.

Література

1. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко [та ін.]. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
2. Мельник А.О. Прогноз динаміки внутрішнього валового продукту України за допомогою нейронних мереж / А.О. Мельник, М.І. Пугачов, О.М. Грибинюк // Економіка АПК. – К.: ТОВ : «Редакція міжнародного науково-виробничого журналу «Економіка АПК», 2015. – № 4. – С. 82-39.
3. Моделі ендогенного зростання економіки України : [монографія] / В. М. Геєць, В. В. Близнюк, К. А. Бобер [та ін.] ; за ред. М. І. Скрипниченко, НАН України, ДУ “Ін-т економіки та прогнозування”. – К. : Ін-т екон. та прогнозування, 2007. – 575 с.

4. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку : монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, А.М. Колот [та ін.] ; за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2011. – 703 с.

5. Мокій А.І. Економічна безпека України та процес інтеграції національної економіки до світового господарства / А. І. Мокій, М. І. Шульга // Вісник Київського університету. – 2000. – Вип. 55–57. – С. 77–79

6. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку : монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, А.М. Колот [та ін.] ; за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2011. – 703 с.

7. Розвиток зовнішньої торгівлі України та її економічна безпека : монографія / В. Г. Андрійчук, О. С. Власюк, А. І. Мокій [та ін.]. – К. : НІСД, 1996. – 148 с.

8. Руденко Ю. М. Вплив державного боргу на економічний розвиток України / Ю. М. Руденко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2004. – Вип. 12. – С. 162–170.

9. Сухоруков А. І. Проблеми фінансової безпеки України : [монографія] / А. І. Сухоруков. – К. : Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2005. – 139 с.

10. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко [та ін.]. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.

РОЗДІЛ 6 СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

6.1. Наукові засади регіонально-системної організації економіки

Сучасний стан економіки України вимагає глибинних змін в методології регіонального розвитку з метою підвищення ефективності її функціонування та зміцнення економічної безпеки держави. Наявність регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, посилення дезінтеграції економіки країни, недосконалість механізмів управління регіональним розвитком ставлять складні завдання подальшої еволюції наукових засад територіальної організації господарства, які відповідали би потребам нового періоду розвитку й модернізації соціально-економічної системи України. Сучасні виклики вимагають переоцінки традиційних принципів діяльності господарства та розробки нових, які стосуються, насамперед, просторового розвитку економіки та її системної організації в ринкових умовах, створення реальних передумов забезпечення економічної безпеки та стійкого розвитку економіки України і умовах турбулентності зовнішнього середовища.

Актуалізувались і питання інтеграції та внутрішньонаціонального взаємозв'язку економічної системи, розвитку різноманітних форм взаємодоповнення регіональних економік, посилення міжрегіональних економічних зв'язків всередині країни. Вирішення цих питань на новій науково обґрунтованій платформі сприятиме зміцненню цілісності економічної системи країни та підвищенню безпеки її функціонування в умовах глобальних викликів. Наявні природно-ресурсні, соціально-економічні та екологічні регіональні відмінності мають значний потенціал посилення взаємозв'язку регіонів України завдяки сучасним формам системної організації та регулювання діяльності регіональних економічних систем. Реалізація системного підходу в організації економіки регіонів

сприятиме не лише міжрегіональній інтеграції, але й зменшенню контрастності та зростанню однорідності економічного і соціального просторів країни, а отже й підвищенню економічної безпеки держави в цілому.

Територіальний поділ праці є базовою категорією аналізу регіональної організації економіки та її просторового планування як в масштабах окремих регіонів, так і країни в цілому. Він виступає об'єктивною передумовою формування зв'язків між суб'єктами економічної діяльності, що знаходяться в межах або поза межами регіону. Територіальний поділ праці реалізується в просторовому плануванні видів економічної діяльності з урахуванням їх конкурентних переваг. Це обумовлює спеціалізацію господарських зв'язків з іншими регіонами. Отже завдяки територіальному поділу праці економіки регіонів стають все більш взаємозв'язаними, формуючи єдину економічну систему. Чим глибший суспільний поділ праці за видами діяльності та різноманітніші економічні і соціальні зв'язки між регіонами, тим вищий рівень взаємопов'язаності їх економічних систем. Рушійною силою цього процесу є, насамперед, економічний ефект. Він формується в разі, коли доходи від збуту товарів в одному регіоні перевищуватимуть сукупні витрати на виробництво, транспортування тощо в іншому.

Найнижчі суспільні затрати і найвища прибутковість одиниці продукції є складовими економічними чинниками територіального поділу праці і спеціалізації регіонів на виробництві товарів і послуг та їх збуті в інших регіонах. Це є головним рушієм територіального поділу праці в сучасних умовах, змін в територіальній політиці інвестування, розміщенні виробничих об'єктів тощо.

Разом з тим, зазначене вище не означає, що розосередження виробництв і випуск продукції орієнтується лише на максимальний економічний ефект. Іноді нижчий економічний ефект може перевищуватись соціальною чи стратегічною доцільністю. До того ж, з часом можлива зміна впливу економічних, геоелектричних, політичних та інших факторів, які в

підсумку у перспективі можуть підвищити доцільність розміщення певних виробництв у регіоні. Просторове планування в такому разі має враховувати динамічність об'єктивних можливостей зосередження підприємств, їх виробничої спеціалізації та розвитку регіональних ринків збуту продукції.

Якщо ж характеризувати територіальний поділ праці показниками питомої ваги продукції, яка вивозиться за межі регіону, то тоді можна виділити місцевий територіальний поділ праці, коли продукція з підприємства, яке її виготовило, вивозиться до споживача (реалізується) в межах цього ж регіону. Якщо ж продукція вивозиться для споживання в інші регіони в межах держави, то тоді можна кваліфікувати міжрегіональний внутрішньодержавний поділ праці. Якщо ж продукція вивозиться за межі держави, тоді слід говорити про міждержавний (глобальний) поділ праці.

Зв'язки і пропорції територіального поділу праці, особливості його впливу на регіональну організацію економіки, значною мірою, є результатом, насамперед, конкурентних ресурсних переваг регіонів. Трансформація конкурентних переваг регіонів може вплинути на зміну територіального поділу праці, а значить і на регіональну організацію економіки, підвищення ефективності її функціонування. Зростання суспільного і територіального поділів праці сприяє подальшому посиленню суспільної продуктивної діяльності. В такому разі може бути вирішене протиріччя між суспільним і територіальним поділом праці. Воно полягає в тому, що суспільний поділ праці має стабільну тенденцію, яка полягає у зростанні диференціації процесу виробництва на все нові відокремлені види діяльності. Водночас територіальний поділ праці сприяє видовій інтеграції економічної діяльності в регіонах, розвитку їх як єдиних збалансованих соціально-економічних систем. При цьому взаємозв'язки і взаємозалежності, комплексність і збалансованість економічних систем підвищують ефективність територіального поділу праці, територіальної організації господарства, зростають умови для прискореного розвитку економіки регіонів.

Важливість територіального поділу праці у формуванні економіки регіонів виражається у виникненні різних типів територіальних виробничих (господарських) комплексів, які відіграють роль головного її каркасу. Регіоноформує його значення полягає в тому, що функціонування галузей спеціалізації має ключове загальнонаціональне, регіональне, локальне значення в економіці країни. Це призводить до формування різних типів регіональних комплексів, які є активними центрами утворення економічних систем регіонів. Вони можуть охоплювати значні території і завдяки галузям спеціалізації мати загальнонаціональне значення. Отже, комплексоутворення під впливом територіального поділу праці є чинником економічного регіоноформування.

У сучасних умовах вчення про комплексоутворення особливо важливе як наукова основа утворення різноманітних форм територіальної організації виробництва, що складаються під впливом територіального поділу праці. Прикладом комплексоутворення в локальних системах розселення можуть слугувати поширені в європейській країнах територіальні промислові комплекси у формі кластерів. Ідеї кластеризації економіки – формування територіальних промислових кластерів, як сукупності географічно близько розміщених підприємств, установ і організацій, зорієнтованих на досягнення певної мети – виробництво і реалізацію конкурентоспроможної продукції, значною мірою базуються на теорії комплексоутворення. З метою досягнення вищого рівня організованості кластерна економічна система в ринкових умовах доповнюється єдиним управлінням.

Новий характер економічних і соціальних процесів у сучасних умовах ще більше підвищує значення теорії комплексоутворення. Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах формується новий тип територіального поділу праці і територіальної організації господарства, регіонально-галузева будова якого враховує регіональну та глобальну ринкову кон'юнктуру. Проблема ефективного розміщення виробництва, підвищення впливу його територіального зосередження на утворення економіки регіонів у сучасних

умовах загострюється через посилення корпоративних інтересів і необхідність створення в регіонах бази для реалізації загальнодержавних стандартів соціально-економічного розвитку. Зросла актуальність формування опорних центрів економіки регіонів, якими можуть бути промислові пункти і центри. Отже теорію територіального поділу праці можна використовувати як вихідну теоретичну засаду для формування нових інтегральних і галузевих систем – кластерів, мережевих систем, економічних та соціально-економічних регіональних просторів тощо у сучасних умовах загальнонаціонального і глобального поділів праці.

Грунтовне знання наукових засад регіонального комплексоутворення в поєднанні з сучасною оцінкою нової економічної ситуації є продуктивним шляхом розвитку теорії просторового планування і просторового розвитку.

Регіональній економічній системі завжди притаманною є взаємопов'язаність господарських об'єктів завдяки технологічним, соціально-економічним та іншим зв'язкам, які формують її виробничий комплекс і спеціалізацію.

Формування економіки регіонів – це керований спосіб територіальної організації господарства шляхом управління територіальним поділом праці. У ринкових умовах проявляється вибірковість залучення в господарський обіг ресурсів у залежності від їх конкурентоспроможності. Розміщення видів діяльності і суб'єктів підприємництва визначається конкурентною привабливістю територій і населених пунктів різних типів. Це впливає на особливості формування регіональної структури економіки. Вона може характеризуватися високими рівнями територіальної локалізації (концентрації), а може і розосереджуватись відповідно до конкретних переваг того чи іншого розташування. Цим обумовлюється значне зростання ролі такого фактора, як територіальне зосередження виробництва і розселення. Міста, особливо великі і середні, є регіональними індустріальними центрами, які разом із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій відіграють головну роль центрів формування

економіки регіонів. Кожне місто як економічний центр впливає на навколишню місцевість. Воно об'єднує зоною свого регіоноформуючого впливу інші, менші за людністю міста і села. Так забезпечується зв'язок центра і периферії регіону.

Нинішні системи виробництва і розселення населення сформувалися на засадах індустріальної моделі економіки з плановою формою управління. Вона виникла шляхом централізованого управління капітальними вкладеннями й оперативною діяльністю з виробництва товарів. У сучасних умовах визначальними в обґрунтуванні стратегій економічного розвитку регіонів є ринкові відносини в період активного формування світового територіального поділу праці постіндустріальної моделі.

Сьогодні стратегія розвитку регіонів базується на визначенні конкурентних переваг ресурсів, товарів, робочої сили, послуг, інформації, капіталу регіонів світу, їх залученні в економічну діяльність та отриманні максимальної вигоди. Ще однією особливістю сучасного процесу регіоноутворення є те, що поширення (проникнення) світових ринкових відносин на території будь-яких країн чи регіонів регулюється загальносвітовими нормами з урахуванням національної доцільності. Це обумовлює формування нового територіального поділу праці з урахуванням впливу глобальних ринкових чинників, що особливо важливо у зв'язку з переходом від моделі з відносно закритою економічною системою до відкритої з широкими глобальними зв'язками, характерною ознакою яких є точкова вибірковість конкурентоспроможних ресурсів чи товарів у будь-якому регіоні світового господарства.

В умовах швидкої зміни світової кон'юнктури, турбулентності глобального середовища економіки регіонів і країн стають все більш динамічними системами. Вони змінюються як за технологіями, видами діяльності і галузями спеціалізації, так і за територіальним розміщенням і формами організації. Глобальний чинник сприяє розвитку регіонів до того часу, поки ресурсні та інші переваги забезпечують отримання ними

найбільшого прибутку. В разі зміни кон'юнктури світового ринку такі переваги можуть бути втрачені, і тоді регіон може стати депресивним. Звідси випливає завдання – постійне підтримання і розширення конкурентних переваг регіонів відповідно до потреб світового та національного поділу праці та сучасної інноваційної моделі господарювання.

У нових умовах економічний простір набуває форми суцільної мережі окремих вузлів, центрів, пунктів. Це призводить до того, що втрачається стабільність меж економічного простору. До того ж елементами його стають не лише виробництва, а й економічні відносини, законодавче забезпечення діяльності, політична стабільність регіонів тощо. Некономічні чинники відіграють все більшу роль у формуванні економіки регіону, його структури, глобальної конкурентоспроможності. Господарство регіону набуває ознак частини світового гео економічного простору завдяки його участі в міжнародному територіальному поділі праці як виробника, так і споживача.

Отже, поліструктурність економіки регіону вимагає відповідного підходу до його формування та управління процесами комплексування виробничого та соціального розвитку і територіальної організації. Насамперед, це стосується всебічного науково обґрунтованого матеріального каркасу економіки регіону, оцінки реальних глобальних та регіональних переваг територіального поділу та інтеграції праці, зростання некономічних чинників розвитку території, осмислення місця і ролі середовища та людини в природно-господарському плануванні території та її раціональному використанні.

Вимагає оцінки ємність території та якість її ресурсів для певних видів господарської діяльності, збереження сприятливих екологічних умов життєдіяльності населення в довгостроковій перспективі.

Важливим у визначенні напрямків трансформації структури економіки регіону в перспективі є запровадження моніторингу, який дозволив би виявити проблеми його розвитку, їх причини та наслідки. Особливо це стосується виявлення можливостей активізації розвитку регіонів за рахунок

посилення взаємодії органів регіонального управління і бізнес-структур на принципах партнерства, зокрема, реалізації великих інвестиційних проектів добувної чи обробної галузей промисловості, рекреації, інфраструктури тощо.

Зменшенню диференціації рівнів економічного розвитку регіонів може сприяти міжрегіональна кооперація, реалізація спільних інвестиційних проектів тощо. Економіка регіону в сучасних умовах являє собою певним чином організовану відтворювальну систему з притаманними їй закономірностями функціонування.

Регіони як елементи загальнонаціональної та глобальної економічної системи впливають на формування відповідних товарних, ресурсних, трудових та інших ринків, їх зв'язків у міжнародному поділі праці.

Ринкові умови господарювання загострили проблему визначення економічної бази розвитку регіонів, джерел і механізмів забезпечення відтворювальних функцій, визначення місця регіону як об'єкта управління, тобто певним чином конкретизували сучасні проблеми функціонування й подальшого розвитку регіонів та можливі напрями їх розв'язання в контексті зміцнення економічної безпеки країни в цілому.

Оптимальна модель економічного простору країни може бути реалізована на засадах регіоноформування, яке, базуючись на національному і глобальному поділі праці, сприятиме повній мобілізації ресурсів для зростання економіки, підвищення добробуту населення.

Кожний регіон є особливою відтворювальною системою, яка певною мірою, на базі власних можливостей, адаптована до ринкових умов функціонування.

6.2. Регіонально-системна організація економіки, її елементи та передумови формування і функціонування

Регіон як виокремлена за певними ознаками частина території, в економічному сенсі означає локалізовану господарську систему, яка

характеризується визначеними показниками і функціонує як єдність видів економічної діяльності. Регіон як економічна система є ланкою господарства регіону вищого рангу. Економічна діяльність в регіоні є лише одним з елементів більш широкої природно-суспільної взаємодії, в межах якої вона й функціонує, утворюючи найбільш активне ядро – соціо-еколого-економічну систему.

Економічні регіони різних типів – від елементарного до глобального мають певну спільність у визначенні своєї сутності. Вона полягає в наявності єдності, цілісності і взаємопов'язаності окремих їх структурних елементів. Разом з тим, регіон виступає і як просторова, відносно відокремлена спеціалізована економічна система із специфічною організацією діяльності, яка в територіальному поділі праці є самостійним суб'єктом взаємодії з іншими регіональними суб'єктами. Отже, економічний регіон - це цілісна економічна система, для якої характерна певна завершеність та яка має відмінні ознаки за структурою, видами і формами організації діяльності та наявністю міжрегіональних зв'язків.

Регіонально-системна організація економіки відображає специфіку територіальної структури господарства та формування і функціонування регіонально-просторових економічних систем. Процес функціонування таких систем можливий лише за наявності складної сукупності взаємовигідних зв'язків. Вони стосуються потоків товарів, послуг, інвестицій, робочої сили, інформації тощо. Ці зв'язки формують системи взаємодії і виступають причиною утворення різних регіонально-просторових форм економічної діяльності, просторового планування та розвитку – елементарних (поселенських – міських і сільських), локальних, ареальних, районних та інших систем. Кожну із зазначених систем регіонально-просторової організації господарства можна класифікувати як певний тип регіонів зі специфічною інтеграцією об'єктів економічної діяльності [12].

Різні типи регіонально-просторових систем виступають елементами складно структурованих мікро-, мезо-, макро- та мегарегіональних й

глобальних економічних просторів. В умовах світової ринкової моделі господарювання і глобального конкурентного середовища гострою проблемою діяльності регіональних господарських систем є гармонізація їх внутрішньо-системного функціонування як необхідної умови довготривалого стабільного розвитку.

Елементарна мікросоціально-економічна регіонально-просторова система складається з поєднання окремих неподільних суб'єктів – підприємств, організацій, установ тощо в межах населеного пункту – міста чи села. Єдність цієї системи зумовлена використанням місцевих природних ресурсів чи агроекономічних переваг, робочої сили, інфраструктури та інших компонентів території населеного пункту. В процесі функціонування таких систем реалізується ідея комплексного розвитку суспільних систем, в яких охоплюється єдність людини, природи й господарства і тим самим враховується цілісність просторових соціо-еколого-економічних систем. Такий геосистемний підхід характеризує цілісність просторових систем і одночасно свідчить, що кожна з економічних регіональних просторових систем є елементом єдиної глобальної системи, в якій існує певний природний, соціальний та економічний баланс. Саме збалансованість виступає критерієм обґрунтованості видів діяльності, оскільки вона відображає узгодженість соціальних, економічних і екологічних зв'язків і залежностей та пропорцій і на цій основі забезпечує відтворення природи, сприятливість умов життєдіяльності населення і стабільне економічне зростання [12].

Особливості розміщення на території екістичних (населених пунктів) та економічних (підприємств) об'єктів вимагають специфічного їх ландшафтного планування та територіальної організації. Таким чином формується певна територіальна структура і територіальна організація економічної системи країни у формі різноманітних мікрорегіональних підсистем. Структурна підсистема дає уявлення про територіальну структуру економіки, де кожен регіон є елементом економічної системи більш високого

рангу. Функціональна підсистема територіальної організації економіки розкриває особливості територіального поділу та інтеграції праці, внутрісистемні та міжсистемні зв'язки, які характеризують відносини функціонуючих економічних систем.

Часто в таких системах соціально-економічна цілісність доповнюється спільною організаційно-управлінською функцією державного управління та місцевого самоврядування. Виходячи з переважаючої економічної бази та особливостей трудової діяльності населення такі регіональні економічні системи поділяються на аграрні, агропромислові, промислові, рекреаційні тощо. За територіальною компактністю вони можуть бути відокремленими та агломеративними, які компактно концентруються на певній території. Окрему групу мікрорегіональних систем складають міста зі спеціальним статусом (республіканського чи обласного значення). Економічні системи міст мають відмінності в залежності від людності, виробничої спеціалізації, адміністративного статусу.

Важливим чинником регіонально-системної організації економіки є адміністративно-територіальний поділ, який впливає на формування особливої регіональної структури господарства і відображає комплексну управлінську діяльність соціально-економічним розвитком регіонів. Ринкові механізми підприємницької діяльності концентрують увагу на конкурентних перевагах і прибутковості економічної діяльності.

Адміністративно-управлінська діяльність в регіонах також виконує важливу економічну функцію, створюючи додаткові умови щодо координації зв'язків між суб'єктами економічної діяльності, підготовки та використання кадрів населеного пункту чи суміжних регіонів. Як організуюча сила, система управління сприяє комплексуванню видів діяльності в населеному пункті чи регіоні, контролює дотримання законодавства в регіонах з питань економічної, соціальної та екологічної діяльності, розвитку міжрегіонального та міждержавного співробітництва в економічній та інших сферах суспільної діяльності. Таким чином, кожна територіальна одиниця адміністративно-

територіального устрою виступає в якості певної регіональної економічної та соціальної системи. Оскільки територіальну управлінську систему законодавчо визначено, то таксономічні адміністративно-територіальні одиниці співпадають з відповідними одиницями регіональної організації економіки, утворюючи регіональні підсистеми просторової адміністративно-економічної моделі України.

Структура регіональної організації економіки України, враховуючи особливості управлінської діяльності держави, включає на мікрорівні сільради, до складу яких входять одне або кілька сіл. Економічний і соціальний розвиток таких регіональних систем регулюється значного мірою єдиним бюджетом з урахуванням потреб кожного із їх складників.

На мезорівні регіональними формами організації економічної та соціальної діяльності є територіальна соціально-економічна й адміністративно-територіальна спільність, яка виражається адміністративно-територіальними районами. В межах України їх нараховується 490 одиниць. У великих містах також утворені адміністративно-територіальні райони. З позиції регіональної економіки вони не є окремими регіональними економічними системами, а входять в єдину регіональну міську економічну систему. Підставою для такого висновку є єдність загальноміської соціальної інфраструктури, ринку праці, управлінської діяльності тощо.

На макрорівні поєднання адміністративно-територіальних одиниць з формами регіональної організації економіки дає підстави для виділення обласних адміністративних одиниць як економічних регіонів обласного рангу. Посилення економічної та соціальної ролі органів державного управління, передача значної частини економічних важелів розвитку регіонів на місцевий рівень, розширення засад формування місцевих бюджетів, удосконалення інших економічних механізмів діяльності в регіонах формує їх як потужні регіональні економічні системи країни.

Реформування адміністративно-територіального управління та удосконалення регіональної організації економіки становить єдиний процес

просторової організації й планування територій, комплексного просторового розвитку в їх взаємозв'язках і залежностях.

Виділення населених пунктів в якості окремих елементарних регіональних форм організації економічної діяльності обумовлена основними засадами організації та функціонування місцевого самоврядування, згідно яких забезпечуються безпосередня участь громадян в управлінні місцевими регіональними справами щодо сталого соціально-економічного розвитку населених пунктів. Законодавчо визначені й правові та організаційні основи діяльності місцевого самоврядування в населених пунктах – селах, селищах, містах з різноманітних питань їх соціально-економічного розвитку як окремих адміністративно-територіальних одиниць. Територіальна громада як об'єднання жителів села, кількох сіл чи сіл і міст (селищ), яка має єдиний адміністративний центр, утворює елементарну мікролокальну форму узгодженої діяльності значною мірою завдяки функціонуванню органів виконавчої влади.

Найбільш повне законодавче забезпечення отримали регіони районного і обласного адміністративно-територіального рангу. Це стосується закону «Про стимулювання розвитку регіонів», в якому визначенні правові, економічні та організаційні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності території, «Про Генеральну схему планування територій України», постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року», «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного значення для визначення територій депресивними» та ін.

Серед важливих механізмів державного регулювання раціональним розвитком значне місце займає розробка Державних стратегій регіонального розвитку, визначення регіональних цільових програм, спрямованих на розв'язання найактуальніших проблем областей і міст. Головну роль у

розробленні, затвердженні та виконанні регіональних цільових програм відіграють регіональні органи державного управління.

Конкретні механізми розв'язання проблем економічного і соціального розвитку регіонів реалізується в планах економічного і соціального розвитку областей районів, міст, які приймаються відповідними радами.

Отже, законодавчо визначені села, селища, міста, райони, області та автономна республіка є функціонуючими економічними та соціальними регіонами з державними органами управління, які практично реалізують регіональну економічну і соціальну політику держави.

На формування регіональної структури економіки, зокрема спеціалізованих регіональних економічних систем, крім адміністративно-територіального устрою, впливають конкурентні переваги економічних потенціалів, ринкові механізми господарювання, сучасний регіональний та глобальний поділи праці тощо.

Окремою категорією форм регіональної організації економіки в цьому випадку виступають її інтегральні економічні райони. Вони утворюються на базі крупних територіально виробничих комплексів і охоплюють кілька регіонів обласного рангу. Їх економічні системи мають виробничо-технологічні зв'язки, спільну природно-ресурсну чи соціально-економічну базу, яка є полюсом спільної економічної діяльності. Різні сітки цього районування нараховують 8 або більше інтегральних економічних районів.

Території, економічні системи яких спеціалізуються на певному виді економічної діяльності, утворюють галузеві економічні райони. Вони найбільш чітко виражені в агропромисловому секторі, оскільки спеціалізація їх виробничої діяльності базується на певних агроекологічних конкурентних умовах, які мають зональний характер поширення. Прикладами можуть слугувати спеціалізовані економічні райони буряко-цукрового виробництва, олійно-жирового, зернопромислового та інших територіально-виробничих комплексів.

Оскільки природно-ресурсні передумови є базовими у регіональній організації економіки, то доречним є природно-економічне районування України. Згідно проведеного районування в Україні нараховується 9 природно-господарських районів.

Особливе місце в структурі регіональних економічних систем займають територіальні кластери — спеціалізовані економічні системи, які формуються на конкурентоспроможних ресурсних, технологічних та інших перевагах регіонів з залученням місцевих управлінських, освітніх, ринкових та інших суб'єктів, орієнтованих на досягнення поставленої мети.

Важливим елементом в структурі регіональної економіки є і вільні економічні зони чи спеціальні економічні зони. Сформовані на єдиних організаційно-управлінських та економічних засадах з спеціальними режимом функціонування, вони виступають полюсами мікролокального чи регіонального розвитку.

Набули розвитку і такі спеціалізовані системи як агрохолдинги (агропромхолдинги). Вони формують спеціалізовані агропромислові системи, які базуються на використанні конкурентних агроекологічних переваг території згідно спеціалізації їх економічної діяльності. Спеціалізація, концентрація та інтеграція їх виробничої діяльності і збуту продукції, єдині фінансові і матеріально-технологічні засади забезпечують їм ефективну діяльність в регіонах України. Загальна їх чисельність в Україні становить близько 100, однак процеси функціонування, і реформування постійно змінюють їх чисельність і виробничу спеціалізацію.

Функціонують регіони типу «місто-село, «центр-периферія», які характеризуються територіально-планувальною єдністю, спільністю ринку праці, інфраструктурною та соціально-економічною взаємопов'язаністю. Місто, яке завжди виконує функцію полюсу зростання по відношенню до сільської місцевості, а отже є центром, формує єдиний соціально-економічний регіон. Межі такого регіону значною мірою залежать від людності, активності його економічної діяльності, розвитку транспортної

інфраструктури тощо. Розвиток кожного населеного пункту як елементарного регіону залежить від зосередження в ньому певних видів економічної діяльності, зайнятості населення за місцем проживання, його демографічним та працересурсним відтворенням. Ці елементарні регіони, що сформувались на базі поселень або пунктів, в яких є будь-який вид економічної діяльності (промисловий, транспортний, аграрний, рекреаційний тощо), складають мережеву економічну систему

Значне місце у формуванні регіональних економічних систем належать агломераційним виробничо-розселенським системам. Вони базуються на компактній взаємопов'язаності у сфері виробництва, інфраструктури, територіального планування систем розселення та виробництва. Формування таких систем обумовлено перевагами територіальної концентрації та компенсування, що дає економію затрат при розвитку спільної інфраструктури, (доріг, ліній електропередач, водопостачання тощо), економію земельних і матеріальних ресурсів, забезпечує отримання агломераційної ренти (доходу) за рахунок комплексування тощо.

Окрему категорію регіональної організації економіки України становлять геоекономічні регіони – Єврорегіони. Характерною їх ознакою є наявність зв'язків, спільної діяльності з зарубіжними країнами. Структура цих регіонів включає транскордонні форми організації економічної діяльності. Вони включають частини території України й відповідні частини суміжних зарубіжних держав. Їх статус визначений як Єврорегіони, яких в Україні є 10.

Особливу категорію складають глобальні економічні регіони до складу яких входить Україна як регіон або з якими вона має тісні економічні зв'язки. Це стосується таких глобальних регіонів як ЄС, ЧЕС та інші.

Економічна діяльність в регіонах України, їх виробнича спеціалізація вимагає пошуку ринків збуту продукції за межами України. Це призводить до активних експортно-імпортних економічних зв'язків регіонів України з багатьма країнами світу. Такі економічні регіонально-міждержавні відносини утворюють специфічну форму організації економічних систем у вигляді

мережі зарубіжних пунктів (держав), з якими існує економічне співробітництво кожного регіону України.

Різні типи регіонів, стани їх економічних систем, геоположення, ресурсні можливості та інші економічні, соціальні та екологічні особливості вимагають застосування найбільш доцільних та ефективних механізмів економічного розвитку та моделей господарювання. Для регіонів з високим потенціалом й значним виробництвом продукції, однак з наявністю ризиків стагнації, нестабільності або незначної активності з метою поживлення господарської діяльності доцільною є модель формування спеціальної економічної зони з інноваційним спрямуванням, зосередженням технопарків і технополісів, що забезпечить не лише розробку нових технологій, але й поширення існуючих, їх застосування у різних видах діяльності. Оновлення виробництва на цій основі сприятиме активізації підприємницької діяльності й підвищенню конкурентоспроможності продукції на національному та глобальному ринках. Ядрами їх формування мають стати регіональні наукові центри, які розміщені у найбільших містах країни.

Для активізації економічної діяльності депресивних господарських систем в регіонах, в яких протягом значного періоду спостерігається спад виробництва і які не мають перспектив самостійно активізувати діяльність, вирішальними можуть стати бюджетно-фінансові важелі регіональної економічної політики держави. Вони можуть включати збільшення в бюджетах регіонів місцевих податків й зборів, надання права самостійно їх встановлювати, упорядкування механізму надання субсидій місцевим бюджетам. Важливим є і розроблення спеціальних регіональних програм розвитку.

Специфічний механізм господарювання можливий для розвитку периферійних та прикордонних регіонів країни. Такі регіони характеризуються найменшою заселеністю, наявністю дрібних й малих за людністю поселень, низьким рівнем розвитку соціальної та загальної інфраструктури тощо. Основними механізмами активізації економічної

діяльності в таких регіонах може бути удосконалення законодавчого забезпечення регулювання соціально-економічного розвитку, яке створює відповідне правове поле. Насамперед, це стосується формування дієздатних територіальних громад, створення місцевих об'єднань громадян, різноманітних неприбуткових організацій тощо. Крім того, важливо удосконалювати державні економічні регулятори – податкові і цінові (види і ставки податків, об'єкти оподаткування тощо). Особливу роль слід відвести державним дотаціям і субсидіям та адміністративному контролю за їх використанням.

Прикордонні регіони можуть мати окремий механізм активізації економічної діяльності. Він включає формування транскордонних кластерів на базі прикордонних територій суміжних держав, а також створення міждержавного об'єднання єврорегіонального співробітництва (єврорегіонів). Правовою базою розвитку таких регіональних форм організації економічної діяльності є Закон України «Про транскордонне співробітництво», Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами та владою, Регламент Європейського Союзу щодо Європейського територіального співробітництва, Керівні принципи сталого розвитку Європейського континенту, інші документи Ради Європи та Європейського Союзу.

Кластер в такому разі виступає як міждержавне прикордонне об'єднання підприємств та організацій з метою спільного використання місцевих ресурсів і переваг на основі інноваційних технологій заради зростання економічного результату – підвищення конкурентоспроможності товарів й послуг на міжрегіональному та глобальному ринках, а також активізації соціально-економічного розвитку на основі інноваційної моделі ефективного використання потенціалів регіонів.

Останні дві форми регіонального розвитку, які передбачають співробітництво з суміжними країнами, вирішують не лише економічні та соціальні питання учасників цього об'єднання, але й сприяють зменшенню

потенційного напруження на українських кордонах, вони є певним механізмом входження в єдиний європейський економічний простір. Не менш важливо й те, що таке співробітництво сприяло б зменшенню асиметрії регіонального розвитку в Україні. Довжина сухопутних кордонів України становить 5631 км, а морських – 1959 км. Транскордонні відносини областей на базі розширених повноважень дають можливість розробляти спеціальні комплексні програми економічного, культурного й гуманітарного співробітництва, вирішувати проблеми зайнятості населення, інфраструктури, екології прикордонних регіонів тощо [14].

Особливих механізмів розвитку вимагають аграрні, проблемні, найменш заселені, гірські та радіаційно уражені регіони України. Вони повинні включати як комплекс законодавчих регуляторних економічних механізмів (податкових, амортизаційних, стимулюючих), адміністративних (використання ресурсів, розподілу повноважень та ін.), так і бюджетно-фінансових важелів (перерозподіл коштів, надання дотацій, субвенцій, особливих умов формування місцевих бюджетів тощо).

Загальноєвропейська тенденція зростання ролі органів місцевого самоврядування в розвитку регіонів посилюється. Економічна самостійність регіонів зростає завдяки передачі їм права власності на землю, муніципальне майно, формування місцевих бюджетів, інфраструктури тощо. Зростає й економічна активність суб'єктів регіональної економіки, посилюється роль регіональних економічних утворень в адміністративно-територіальному управлінні, зокрема у реалізації соціально-економічних функцій державного територіального управління – забезпечення зайнятості населення, розвиток соціальної інфраструктури та ін. Все більше зростає роль первинних суб'єктів місцевого самоврядування – територіальних громад (жителів міста, села, селища) в узгодженні інтересів суб'єктів господарювання в регіоні, використанні місцевих ресурсів, підтримці стабільності життєдіяльності населення регіону.

Концепція майбутнього розвитку регіонів кладе в їх основу певну інтеграцію – єдність соціо-еколого-економічної системи. Регіон виступає не лише як суб'єкт власності, система економічної діяльності і відносин, ринок виробництва і споживання, але й як певний соціум, який функціонує в конкретному природно-техногенному та культурно-інформаційному середовищі. До того ж всі елементи цього середовища певним чином збалансовані за структурою, темпами та векторами розвитку.

Це впливає на особливості саморозвитку регіонів, де кожен з них виявляється як квазікорпорація [5], яка володіє певною власністю (регіональною чи муніципальною), виступає учасником ринку місцевих товарів, послуг, капіталів, суб'єктами економічної взаємодії з національними чи транснаціональними корпораціями тощо. В умовах все більшого зростання ролі органів державної влади в регіонах, а також органів місцевого самоврядування, регіон набуває рис квазідержави, де органи влади є важливими регуляторами економіки регіонів.

Зростання ролі знань, досягнень науково-технічного прогресу в економічному розвитку зумовлює формування регіонів як центрів трансферу технологій, наукоградів, технопарків тощо.

Підвищується роль і рекреаційних регіонів, для яких провідною функцією і видом діяльності є відпочинок, оздоровлення, лікування, культурне і духовне виховання і просвітництво населення.

Отже, регіонально-системна організація економіки має складну структуру та різноманітні форми, які утворилися в результаті територіального поділу та інтеграції праці, регіональних конкурентних переваг природно-ресурсного та соціально-економічного та екологічного потенціалів, розвитку територіальних інноваційних форм організацій економічної діяльності, наявного адміністративно-територіального поділу країни та геоекономічних форм організацій співробітництва. Використання найбільш ефективних форм системної організації економіки регіонів в умовах інтеграції в світовий економічний простір дозволяє ефективно

використовувати наявний потенціал регіонів, розв'язати більшість соціо-еколого-економічних проблем, підвищити конкурентоспроможність регіональних утворень, отже й підвищити економічну безпеку держави в цілому.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року»: за станом на 1.11.2017 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. — Офіц. вид. — Офіційний вісник України — 2014. — № 70. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF?info=1>.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки»: за станом на 1.11.2017 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. — Офіц. вид. — Офіційний вісник України — 2016. — № 60. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-п>.
3. Артёмов І.В. Транскордонне співробітництво в євро інтеграційній стратегії України. – Монографія. Серія «Євроінтеграція: український вимір». Випуск 13. 2009. – 508 с.
4. Біленький П.Ю. Мікула Н.А. Зовнішньоекономічна діяльність регіонів // регіональна політика: методологія, методи, практика./Колектив авторів. Монографія. НАН України. Інститут регіональних досліджень за ред. академіка НАНУ М.І. Долішного. – Львів, 2001. 719 с. – с. 654-697.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. — М.: ГУ-ВШЭ, 2000 — 495 с.
6. Грищенко І. М. Впровадження лідерства в систему місцевого самоврядування України / І. М. Грищенко. // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2010. – № 2. – С. 275–285.

7. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. та ін. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та макрорегіональний рівень. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — 495 с.
8. Доценко А.І. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатько О.Т. та ін.. -: РВПС України НАН України. Вид. «Фенікс» 2007, – 376с.
9. Козловський С. В. Парадигма державного регулювання сучасних економічних систем / С. В. Козловський // Формування ринкових відносин в Україні: [зб. наук. праць] / [наук. ред. І. Г. Манцуров]. — К., 2010. — Вип. 2 (105). — С. 17—21.
10. Максименко С. Конкурентність регіонів України. – Національна безпека і оборона, № 4 (98), Центр Розумкова, 2008.
11. Ольшанська О. В. Сучасні аспекти когнітивістики в економічному розвитку /О. В. Ольшанська // Вісник Київського національного університет технологій та дизайну. – 2014. – № 6 (81). – С. 78–82.
12. Регіонально-просторові економічні системи України: Методологія і сучасна практика формування: Монографія / Л.Г.Чернюк, М.І.Фащевський, Т.В.Пепа та ін.; ЧДТУ, 2011. – 423 с.
13. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід). Навч. посібник (Заболотний Г.М., Дідик О.М., Захарченко В.І. – Вінниця, Вид. відділ ВДАУ, 2006. – 395 с.
14. Фащевський М., Чернюк Л. Гоекономічний потенціал розвитку продуктивних сил України // Економіка України. – 2002. - № 7. – С. 32-36.
15. Чубукова О.Ю. Місце і роль держави на сучасному етапі розвитку економіки України / Чубукова О.Ю., Синенко О.І. // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8 (110). – с.79–88.
16. Чубукова О. Ю. Адаптація системи управління економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / О. Ю. Чубукова, О. В.

Ольшанська // Ефективна економіка. – 2015. – № 2. – Режим доступу:
<http://www.economy.nayka.com.ua>.

17. Gardiner B. Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions: ERSA Conference paper, Porto / B. Gardiner, R. Martin, P. Tyler. — London, 2004. — 37 p.

18. Keating M. The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. — Cheltenham: Edward Elgar Publishers, 1998. — 242 p.

РОЗДІЛ 7 ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Сутність цивілізаційного прогресу визначається не тільки пануючим типом господарства, але й умовами, які забезпечують всебічний розвиток людини. Сучасний період розвитку світу характеризується подальшою диспропорційністю та нестабільністю. Це викликано не тільки загостренням диспропорційних протиріч між рівнем розвитку країн, глобальною фінансовою та економічною кризою, яка має системний характер, але й нарощуванням військових протистоянь, посиленням протестних настроїв та масовим переміщенням населення з територій військових конфліктів. Відповідно чутливість держав та населення до небезпек зростає й потребує нагального забезпечення безпечного існування.

Соціально-економічний розвиток України сьогодні відбувається в умовах всеохоплюючих трансформаційних змін та прямої агресії й повністю відзеркалює гостроту соціальних проблем. Ці проблеми значною мірою визначають рівень національної та економічної безпеки держави й суспільства. В таких умовах на перший план висувається проблема безпеки як комплексної характеристики, що задає напрями подальшого розвитку, визначає параметри життєздатності соціально-економічних структур в перебігу глобальних та локальних трансформацій.

Оскільки розвиток як провідна властивість складних систем може бути як стійким до загроз, так і нестійким, його результати проявляються, в основному, в незворотніх якісних змінах, які зазвичай супроводжуються кількісними змінами. Сталий розвиток соціально-економічної системи характеризується динамічністю й, одночасно, відносною незмінністю її властивостей. І, навпаки, для нестійкого розвитку характерні якісні зміни в

системі, за яких її властивості здатні погіршуватися аж до втрати системою цілісності.

В обох випадках національна безпека безпосередньо пов'язана з оцінкою ступеня стійкості соціально-економічних систем. У зв'язку із підвищенням актуальності проблем глобальних загроз людству економічного, екологічного соціального та військового характеру стійкість соціально-економічних систем може розглядатися як здатність всіх її підсистем зберігати збалансованість в умовах невизначеності. Будучи об'єктом державної політики, соціально-економічні системи та безпека їх функціонування багато в чому залежить від просторових аспектів розвитку територій.

Сучасна трансформація української соціально-господарської системи, що носить структурний і інституціональний характер, відносно зростання самостійності регіонів України в прийнятті рішень з питань територіального розвитку, зростання темпів урбанізації і підвищення мобільності населення призвели до порушення перманентності процесів відтворення людського капіталу та єдності формування і розвитку елементів соціальної інфраструктури на всіх її рівнях. Це додатково ускладнюється просторовими диспропорціями в регіональному масштабі.

Закономірно, що економічно сильніші територіальні одиниці швидше розвиваються, створюючи необхідні передумови і потенціал для розвитку слабких, при цьому одночасно виступають локомотивами зростання та визначають інтенсивність використання соціальної сфери.

Накопичений досвід вітчизняного реформування економіки дозволяє зробити висновок про те, що цілі і завдання розвитку соціальної інфраструктури на рівні регіону можуть бути реалізовані виключно при поєднанні (збалансованість) регіональної економіко-екологічної та соціальної політики. Це активізує просторове оновлення, яке можна досягти шляхом посилення унікальних переваг окремо взятих територій.

Дослідження умов просторової трансформації економіки має велике значення для розуміння особливостей формування та вдосконалення соціальної інфраструктури в регіоні. Відсутність системної концепції розвитку, чіткої політики держави в галузі регулювання цих процесів, в тому числі з урахуванням просторово-економічних перетворень, негативно позначається, *по-перше*, на сукупній суспільно-господарській ситуації в регіоні і, *по-друге*, на можливості використовувати потенціал трансформаційних процедур з метою поліпшення умов життєдіяльності населення і підвищення доступності до соціальних послуг. Поряд з цим має місце неоднозначність теоретико-методичних підходів до внутрішнього складу елементів і соціальної інфраструктури. недостатність науково-методологічної бази з оцінки рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону та його територій.

Синтез різних вітчизняних і закордонних підходів до розгляду процесів видозмінення виробничо-господарської системи дозволяє сформувати узагальнене уявлення про сутність просторової трансформації економіки регіону шляхом виділення і структурування передумов економічного просторового трансформування соціуму і економіки регіону. Таке бачення покладене в основу структурно-територіальних змін регіональної інфраструктури життєзабезпечення, представлені на рис. 7.1.

Для досягнення цільової спрямованості просторово-економічної і соціально-екологічної трансформації регіону, можливо використати, нарівні із загальноприйнятими, специфічні принципи, особливо слід виділити серед них принципи поляризованого економічного розвитку, функціонального зонування території синхронізації процесів реструктуризації економіки і розвитку *соціальної інфраструктури*, які дозволяють не лише ефективно перерозподілити обмежені інвестиційні, людські і матеріальні ресурси, але і збалансувати їх структурно-територіальні зміни в регіоні.

Головним орієнтиром сучасних перетворень регіональної соціально-економічної системи, з точки зору Л. Ю. Бородатої, разом з формуванням

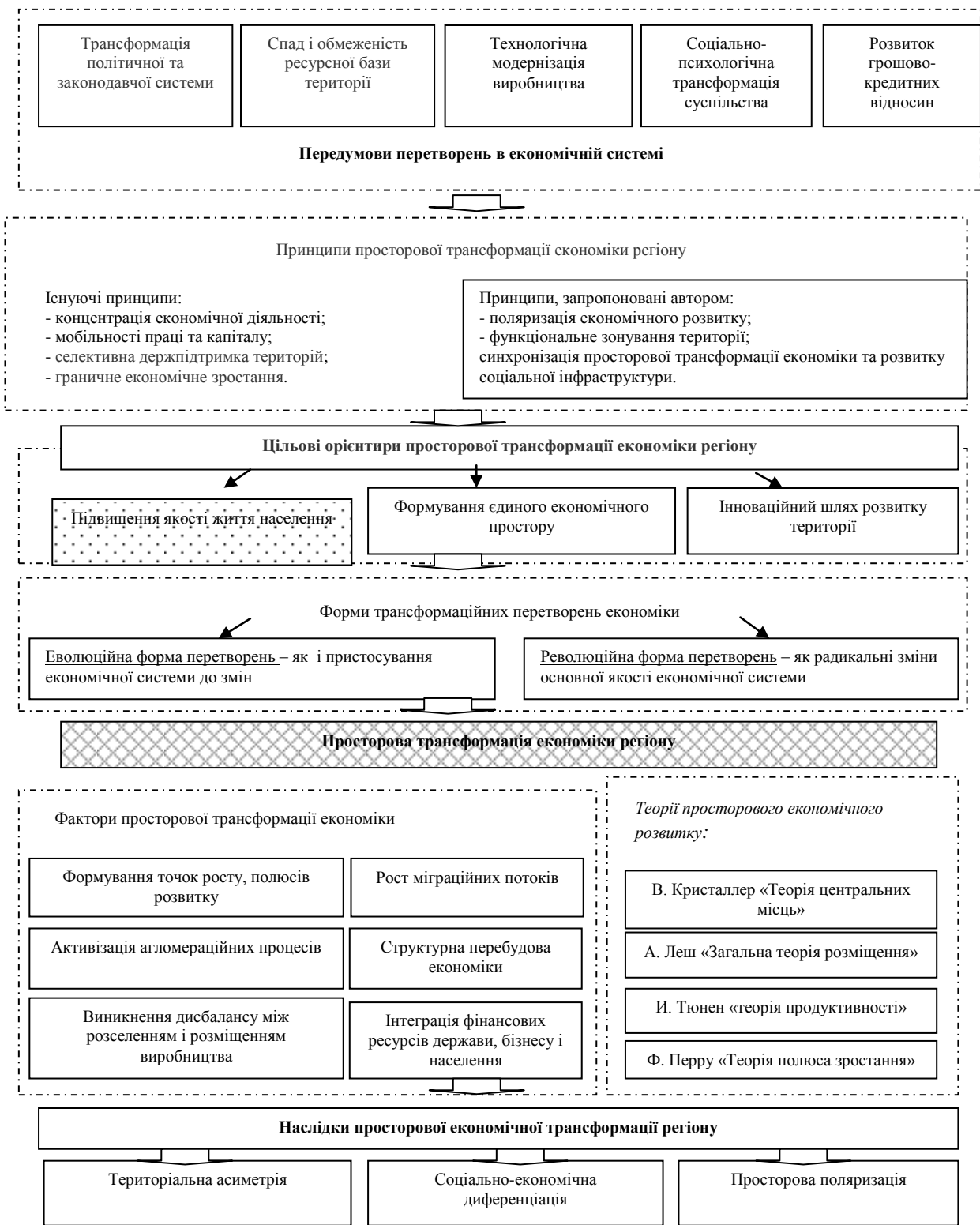

Рис. 7.1. Базові характеристики просторової трансформації соціуму і економіки регіонів

єдиного економічного простору та інноваційним розвитком території, є повномірне зростання якості життя громадян, що забезпечує відтворення людського капіталу і виступає основою конкурентного регіонального господарства [1, с. 11].

Слід зазначити, що в умовах перевлаштування просторової системи життєдіяльності українців особливу важливість набувають процеси диференціації, поляризації та асиметрії територіального розвитку. Так, термін "*диференціація*" стосовно соціально-економічного інфраструктурного комплексу слід розглядати як рівень відмінності в забезпеченості об'єктами соціально компонентної регіональної інфраструктури різних населених місць, що дозволяє виділити території (усередині регіону) з неоднаковим економічним потенціалом й складом інфраструктурних елементів компоненти.

"*Поляризація*", з точки зору Ч. Х. Іонова, характеризує концентрацію і віддаленість елементів інфраструктури на рівні регіону, соціальної сфери від встановленого полюса економічного зростання [2, с. 34]. Підтримуючи цю концепцію, в той же час, необхідно визначити потенційну траєкторію перетворення інфраструктурної забезпеченості і збалансованості території відповідно до її економічної динаміки.

Можна погодитися з дослідниками Н. А. Іванової [3], Ю. Ю. Суслон [4] і Л. Ю. Бородатової [5], які бачать "асиметрію" просторово-територіального розвитку соціальної інфраструктури на рівні регіонів, в прояві нерівномірного розвитку і розміщення об'єктів в зонах економічної активності території за рахунок концентрації зусиль і ресурсів в полюсах зростання.

В цілому "соціальна", як компонента забезпечення інфраструктури регіону, пов'язана із забезпеченням рівня і якості життя населення і концептуально ґрунтується на наданні послуг населенню в сферах (елементах компоненти) – охорони здоров'я, освіти, культури і мистецтва, спорту і т.д..

Між якістю життя та соціальною інфраструктурою існує прямий зв'язок бо розвиток інфраструктури не є самоціллю, вона покликана підвищувати

якість життя. Тому кількісні показники, що відображають якість життя населення регіону або індикатори сталого розвитку повинні відображати результати функціонування інфраструктури, а цими результатами будуть показники, що характеризують ступінь задоволення потреб населення. У той же час, значення цих показників залежить від створених умов для розвитку і задоволення потреб, що відображають розвиток соціальної інфраструктури в місцях проживання населення.

Введення в економічний оборот окремих елементів інфраструктурних комплексів територій має різноякісний результат, що характеризується наступними ефектами дій на соціально-економічну систему регіону – економічну та соціальну. І той, і інший результат має як миттєвий, так і відкладений характер.

Економічний ефект миттєвого характеру дії інфраструктурного комплексу регіону є сукупністю економічних ефектів відповідних інфраструктурних складових комплексу.

Розрахунок економічного і соціального ефектів, миттєвого характеру від зведення окремих елементів інфраструктурного комплексу розраховується на початок функціонування і відповідно до наявних для кожної галузі методик розрахунку. Ці методики дуже різноманітні і враховують цілий комплекс чинників, які можуть вплинути на зростання валового регіонального продукту. Ряд авторів розглядає методики, що включають оцінку стану кожної підсистеми інфраструктури, окремо, інші дослідники застосовують методики, які ґрунтуються на інтегрованій (багатофакторній) оцінці тільки економічної ефективності розвитку інфраструктурних складових.

Проте, представлені методичні підходи до оцінки стану інфраструктурного комплексу не враховують або враховують не в повному об'ємі ефект дії відкладеного характеру впливу інфраструктурних складових, які визначаються прогнозованим вкладом.

При цьому саме ефект відкладеного характеру впливу інфраструктурного

комплексу може привнести істотні позитивні моменти до розвитку соціально-економічної системи регіону. Оскільки особливістю зведення об'єктів інфраструктури є якраз те, що відкладений як економічний, так і соціальний ефект може зробити сильніший вплив на соціально-економічний розвиток регіону [1].

В процесі дослідження вітчизняних і закордонних підходів до типізації інфраструктури на різних рівнях і стадіях економічного розвитку, було визначено, що соціальна інфраструктура на мезорівні є провайдером системи життєзабезпечення населення, функціонально взаємодіючи з виробничою, сервісною і ринковою підсистемами з приводу задоволення різномірних потреб громадян. В процесі дослідження підходів до поділу інфраструктури соціальної сфери на групи об'єктів встановлено, що пропонувані критерії поділу (вид діяльності, кінцевий результат, рівень управління), на наш погляд, є не повними з точки зору просторового аспекту розвитку і потребують доповнення. Так, по функціональному призначенню можна виділити два типи соціальної інфраструктури: що підтримує і розвиває. Перший припускає наявність сукупності об'єктів соціальної інфраструктури, що забезпечують основні фізіологічні і культурні потреби населення на мінімально необхідному рівні згідно виробничо-економічної спеціалізації території. Розвиваючий тип, має на увазі комплекс елементів соціальної інфраструктури, що створює умови для усебічного розвитку особистості і примноження людського капіталу відповідно до економічного потенціалу території. При цьому, набір складових частин соціальної інфраструктури на різних типах територій має бути особливим, враховувати специфічну галузеву спрямованість і відображати потреби і запити, як населення, що мешкає на території, так і підприємницьких структур, що функціонують в цій місцевості.

Враховуючи, що соціальна інфраструктура створює особливі умови життєдіяльності на певній місцевості, її диференціація повинна проявлятися в складі, масштабі і просторовій зосередженості - об'єктів на окремій території.

Суть системної моделі, ціль якої обґрунтування просторових відмінностей у складі об'єктів соціальної інфраструктури, полягає в аналізі фактичної інфраструктурної забезпеченості населення, на підставі якої визначається варіант розвитку соціальної сфери, що припускає ідентифікацію набору специфічних елементів на даній території відповідно до матриці просторової морфології соціальної інфраструктури (рис. 7.2). В її основу покладені адаптований підхід Дж. Фрідмана до виділення типів економічних районів – ядро, зона зростання, зона нового освоєння, зона стагнації – і запропоновані типи соціальної інфраструктури.

В цілях оцінки збалансованості складу і рівня розвитку на певній території об'єктів соціальної інфраструктури може бути використана матриця, яка дає можливість встановити для кожного типу економічного району свій набір елементів підтримуючого і розвиваючого типу соціальної інфраструктури (мінімальний, оптимальний, максимальний).

Особливість представленої системної моделі в тому, що вона комплексно дозволяє визначити напрями синхронізації соціально- економічних перетворень по розвитку наявної або формуванню необхідної на території соціальної інфраструктури для створення максимально комфортних умов життєдіяльності відповідно до типу економічного району.

У такому розумінні соціальна інфраструктура не просто сфера обслуговування населення, яка покликана задовольняти ряд нагальних традиційних потреб населення, але і певний функціонально-галузевий комплекс, що відповідає за якість життя працюючих громадян та впливає на формування перспективних соціальних форм життєдіяльності суб'єктів в полюсах економічного зростання і забезпечення мінімально необхідних умов для життя населення за її межами.

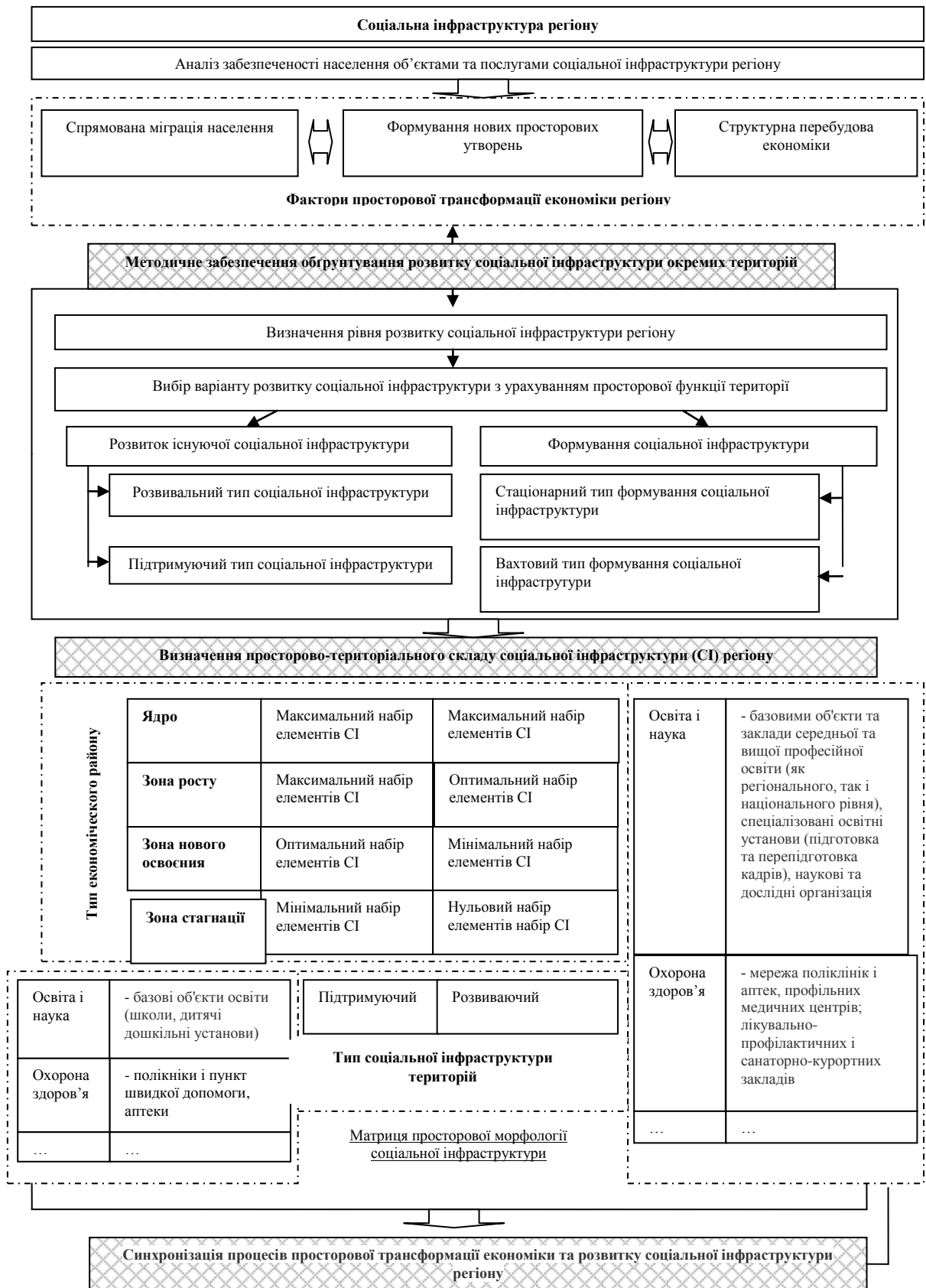

Рис. 7.2. Системна модель обґрунтування просторової диференціації соціальної інфраструктури регіону

Різноманіття і неоднозначність наявних підходів до оцінки рівня розвитку інфраструктурного комплексу соціальної сфери, обумовлені плюралізмом думок з приводу об'єкту оцінки, його складу і параметричного наповнення, а також відсутність загально прийнятих методологічних підходів дає можливість сформувавши методичний підхід до визначення рівня розвитку соціальної інфраструктури і збалансованості її елементів, що включає два етапи інтеграційних дій (рис.7.3).

Першим є експертно-аналітичний етап, в основі якого лежить розпізнання типу території з урахуванням просторово-економічного аспекту й встановлення експертним шляхом приватних показників ($K_{\text{факт}}$), що відображають забезпеченість території інфраструктурними об'єктами кожного типу. Для кожного приватного показника фіксується його нормативна величина ($K_{\text{норм}}$) і визначається міра важливості для оцінки a (w) відповідно до типу економічного району. Другий – розрахунково-аналітичний етап – припускає обчислення рівня розвитку соціальної інфраструктури двох типів окремо і в сукупності з урахуванням поправочного коефіцієнта поляризації стосовно кожної території. Для визначення рівня розвитку соціальної інфраструктури пропонується використати метод евклідової відстані, що дозволяє знайти найбільше наближення фактичного значення відібраного приватного показника до його нормативного значення.

Запропонований підхід дозволяє зафіксувати у відносних величинах забезпеченість різних економічних районів об'єктами соціальної інфраструктури двох типів, що дають можливість обґрунтувати збалансованість їх складових й на основі ранжирування територіальних утворень виявити пріоритети розвитку, а також визначити траєкторію просторової трансформації економіки і соціальної інфраструктури кожної територіальної одиниці. На відміну від традиційного способу оцінки рівня розвитку соціальної системи і соціальної інфраструктури в просторі.

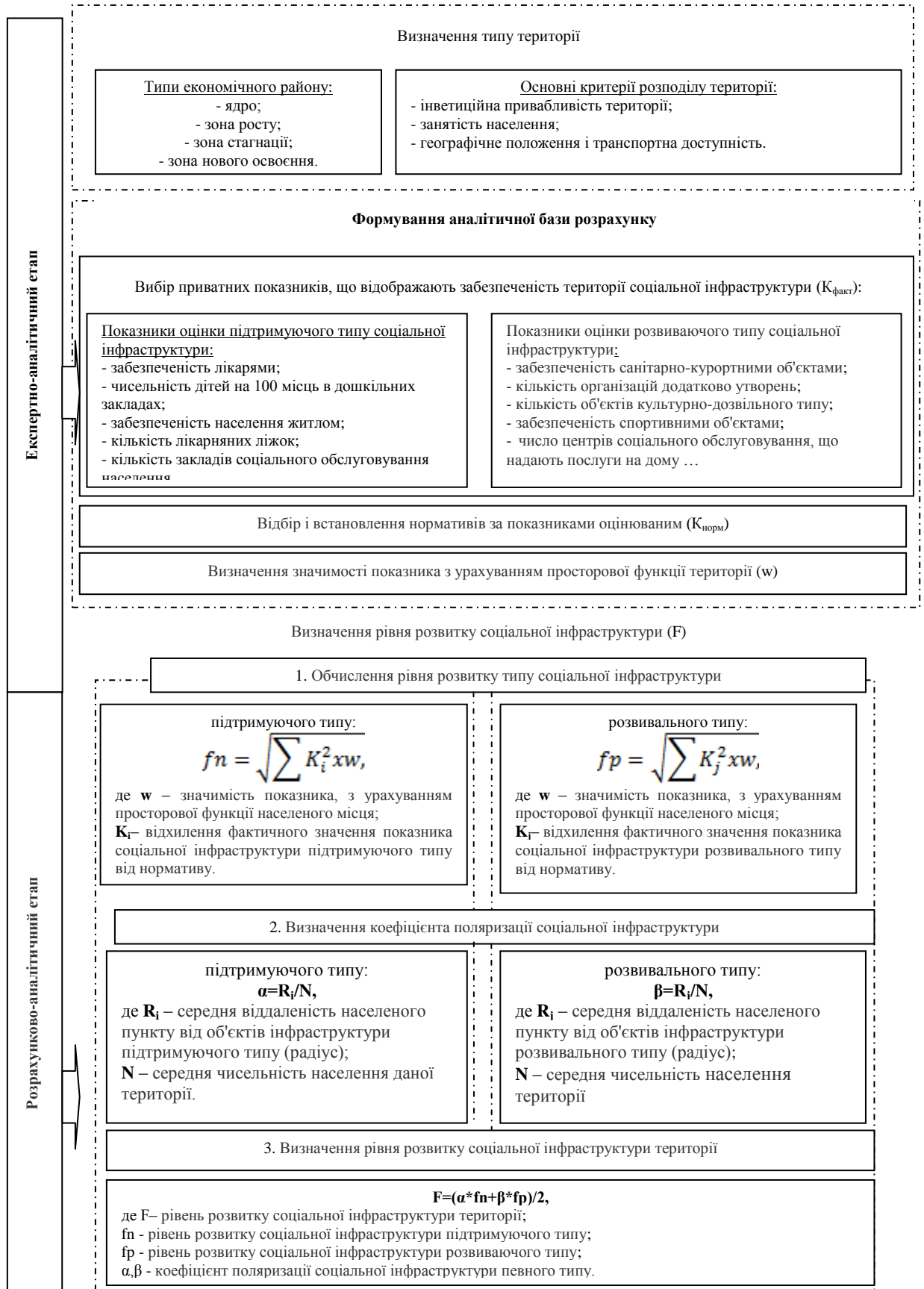

Рис. 7.3. Методичний підхід до оцінки розвитку соціальної інфраструктури

Методичний підхід до оцінки розвитку соціальної інфраструктури у формі узагальненого показника через застосування процедури агрегації відносних величин, який характеризується спрямованістю на оцінку матеріально-технічну бази, запропонований підхід враховує потенціал і внутрішні резерви відповідних типів економічних районів і рівень поляризації інфраструктури в них, тобто концентрацію, віддаленість і доступність об'єктів життєзабезпечення населення відносно полюсів зростання і периферії.

Проведена оцінка рівня розвитку соціальної інфраструктури Донецької області (за станом на 01.01.2014 р.) показала, що території "ядра" і "зони зростання" недостатньо укомплектовані об'єктами соціальної інфраструктури і вимагають формування розширеного набору елементів розвиваючого типу і підтримуючого типу. У свою чергу, завданням розвитку територій "зони стагнації" і "зони нового освоєння" є формування такого складу об'єктів інфраструктурного забезпечення, який би дозволив підтримувати життєво важливі функції на прийнятному для території рівні.

Перетворення просторово-територіальної системи життєдіяльності населення вимагає певного ресурсного забезпечення, що включає нормативно-правові, фінансові, організаційні і інформаційні елементи, це дозволить погоджувати і об'єднувати зусилля влади, бізнесу та громадян для формування життєздатної економічної системи регіону, що відповідає реальним потребам суспільства. При цьому, важливою умовою є виділення в регіональній системі органів виконавчої влади, спеціалізованої структури по управлінню просторово-територіальним розвитком соціальної інфраструктури у формі міжвідомчої комісії, основною метою створення якої повинно стати рішення проблем поляризованого просторового розвитку соціальної інфраструктури за допомогою міжмуніципального вирівнювання споживання основних соціально важливих послуг.

Запропонований алгоритм передбачає послідовність дій, яка дозволяє:

- визначити пріоритети і напрями розвитку соціальної інфраструктури регіону в

розрізі територіально-просторових утворень з урахуванням їх стратегічних цілей і впливу структурної диверсифікації економіки регіону;

- сформувати збалансований склад об'єктів підтримувальної і розвиваючої соціальної інфраструктури на різних типах територій відповідно до їх економічного потенціалу;

- забезпечити синхронізацію соціально-економічного розвитку за допомогою узгодження процесів трансформації територіальної структури регіональної господарської

Імпульсом територіального перетворення соціально-економічної системи повинно стати поліпшення властивостей регіонального простору через удосконалення середовища життєдіяльності населення. Підвищення рівня й якості життя населення, що виступає інтегральним критерієм оцінки наслідків диференціації соціальної інфраструктури в регіоні, забезпечується також зростанням економічної активності і мобільності людей.

Таким чином, дослідження і узагальнення теорій регіонального розвитку дозволило уточнити принципи, цільові орієнтири і чинники просторово-економічної трансформації регіону, що обумовлюють структурно-територіальні перетворення в соціальній інфраструктурі. Встановлено, що в умовах перевлаштування просторової системи життєдіяльності населення особливу важливість набувають процеси диференціації, поляризації і асиметрії територіального розвитку. Запропонований підхід поділу інфраструктури соціальної сфери на той, що підтримує і розвиває, взятий в основу системної моделі обґрунтування просторової диференціації соціальної інфраструктури регіону, що базується на матриці її просторової морфології, дав можливість визначити необхідний набір елементів інфраструктури соціальної сфери для кожного типу економічного району. Апробація розробленого науково-методичного підходу до оцінки рівня розвитку соціальної інфраструктури дозволила визначити міру забезпеченості регіону інфраструктурними об'єктами соціальної сфери і виявити напрями вдосконалення і збалансованості її складу. Застосування рекомендованого організаційно-управлінського алгоритму

обґрунтування територіального розвитку соціальної інфраструктури спрямовано на забезпечення збалансованості і синхронізації соціально-економічних трансформацій в господарській системі регіону. Просторово-економічна трансформація регіону є етапом вдосконалення господарських стосунків різного рівня, спрямованих на формування сучасного просторово-економічного каркасу країни, підвищення якості життя населення, та забезпечення збалансованого та безпечного розвитку національної економічної системи .

Література

1. Бородатова Л. Ю. Обоснование развитие социальной инфраструктуры в условиях пространственной трансформации экономики региона. Автореф. дис....к.э.н.: 08.00.05. – Бородатова Людмила Юрьевна. – Тюмень, ФГБОУ ВПО «Тюменский государственный нефтегазовый университет», 2013. – 28 с.
2. Ионов Ч.Х. Проблема региональной асимметричности: новые подходы и пути решения / Ч. Х. Ионов // Региональная экономика. – 2014. – № 15 (342). – С. 31-38.
3. Иванова Н. А. Классификация объектов региональной инфраструктуры / Н. А. Иванова // Современные наукоемкие технологии. – 2014. – № 1. – С. 38-43.
4. Сулова Ю. Ю. Методологические основы формирования рыночной инфраструктуры на базе функционального подхода / Ю. Ю. Сулова, О. А. Яброва // Проблемы современной экономики – 2012. – № 3. – С. 290-293.
5. Бородатова Л. Ю. Социальная инфраструктура в условиях пространственной трансформации экономики региона / Л. Ю. Бородатова, Л. Л. Тонышева // Известия вузов. Социология. Экономика. Политика. – 2013. – №3. – С. 36-40.

РОЗДІЛ 8. СОЦІАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЕКОНОМІКИ ЯК ЧИННИК ПРИСКОРЕННЯ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

8.1. Державне регулювання соціальної орієнтації економіки: експертні оцінки

Економічна безпека посідає в системі національної безпеки одну із провідних її складових, визначаючи стан захищеності економічних інтересів особи, суспільства і держави від системи загроз національній безпеці, які пливають на її стан. Економічна безпека є підґрунтям державної незалежності, базою зростання рівня та якості життя, умовою реалізації стратегій сталого розвитку та можливістю досягнення конкурентоспроможності країни. Окрім того, економічна безпека створює переваги для соціального розвитку людини, суспільства і держави. Це не відбувається автоматично, а лише через пріоритетність економічного забезпечення досягнення соціальних цілей завдяки важелям державного регулювання цих процесів. У значній кількості країн результати економічного зростання спрямовуються на подальший економічний розвиток, а розв'язання соціальних проблем консервується та стримується. В Україні у цьому сенсі простежуються значні коливання. Соціальні витрати з бюджету не збалансовуються з економічними можливостями. Вони можуть бути або надмірними через політичні важелі, або використовуються на подальші економічні пріоритети без врахування соціальних цілей. За Конституцією України держава визначається як правова та соціальна з подальшим розкриттям цінності людини, її життя та здоров'я, пріоритетності захисту її прав та свобод тощо, чим зобов'язує підпорядковувати державне управління збалансованості досягнення економічних та соціальних процесів. Але ненаціленість на одночасне досягнення економічних та соціальних пріоритетів не приносить очікуваних

наслідків через цільову кінцеву різноспрямованість вкладень та результатів. Напрями досягнення безпечного стану в соціальній та економічній сферах між собою не корелюють, не скоординовані, не відрегульовані, що викликає протиріччя між досягненням економічних та соціальних цілей.

Актуальність питання державного регулювання соціальної орієнтації економіки зростає в сучасних умовах економічної кризи, яка негативно впливає у середньо- і довгостроковому періодах на економічну активність і на зростання добробуту населення. Зарубіжний досвід провідних країн світу свідчить про доцільність підвищення ролі держави, конкретизації її функцій у реалізації соціальної політики і розширення діапазону соціалізації економіки.

Саме формування та функціонування соціально орієнтованої економіки обумовлює подальший оптимістичний сценарій розвитку країни. У зв'язку з цим гостро постає проблема визначення пріоритетних напрямів та вдосконалення механізмів державного регулювання процесів соціальної орієнтації економіки.

Соціальна орієнтація економіки є комплексною систематизацією соціальних цілей держави та економічних засобів і механізмів їх досягнення. Проте механізми ефективного впливу держави на соціально-економічні процеси та методи і засоби забезпечення соціальної спрямованості економіки залишаються недостатніми, а ці процеси недостатньо дослідженими. Це спричинює загострення в Україні значної кількості соціально-економічних проблем, доведення їх до рівня загроз національній безпеці. Сучасний стан соціальної орієнтації економіки України на сьогодні є низьким, що свідчить про наявність загроз національній безпеці в економічній та соціальній сферах і потребує проведення виваженої, ефективною економічної політики та державного регулювання соціально-економічних процесів.

Значна кількість українських вчених опрацьовують проблематику гармонізації розв'язання економічних та соціальних проблем, становлення

соціальної орієнтації економіки. Українські науковці та фахівці також плідно працюють над теоретичними основами і практичними рекомендаціями щодо визначення та запровадження в систему управління соціальної орієнтації економіки. Адже розробка для України сучасної моделі соціально орієнтованої економіки, яка забезпечить її дієздатність, можливість адекватно реагувати на зовнішні і внутрішні загрози, сприятиме удосконаленню соціально-економічних процесів та відповідатиме національним інтересам держави. Серед них найбільш відомі такі фахівці: О. Амоша, О. Білорус, О. Власюк, З. Варналій, В. Гейєць, В. Гришкін, Н. Деєва, В. Єременко, Ю. Зайцев, Г. Задорожний, Е. Лібанова, В. Мандибура, В. Новіков, Ю. Пасічник, Ю. Харізашвілі, Л. Шамілева.

Без державного регулювання соціальна орієнтація економіки неможлива, прояви економічної свободи супроводжуються соціальною небезпекою. Забезпечення економічного розвитку та відповідного досягнення соціальних цілей без державного втручання відбувається вкрай неефективно. Активізація досліджень з проблем глобальної та національної безпеки обумовила посилення потреб у наукових результатах з наряду, який передбачає сполучення двох підсистем державного управління – економічної та соціальної безпеки. Прикладом таких досліджень є експертне опитування з проблем соціальної безпеки, яке було проведено науковцями Інституту економіки промисловості НАН України (м. Київ) та Львівським регіональним інститутом державного управління (м. Львів) у травні-серпні 2017 року. В дослідженні прийняли участь 105 експертів. Серед них – 3 академіка НАН України, 4 член-кореспонденти НАН України. Науковий та освітній статус експертів дослідження є високим, адже це 54,3 % - доктори наук, 30,5% - кандидати наук, 15,2% експертів з вищою освітою без наукового ступеня. Представники законодавчої гілки влади були в числі експертів – 9 народних депутатів VIII скликання, 6,7% експертів склали представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Це опитування дало можливість дати відповіді на запитання щодо ролі економічної безпеки у формуванні умов та можливостей розв'язання проблем соціальної та національної безпеки, визначенні пріоритетів при прийнятті управлінських рішень щодо надання гідних відповідей на національні та глобальні виклики. Виникнення ризиків, небезпек та загроз національній безпеці простежується в усіх її сферах, але економічна та соціальна залишаються найбільш вразливими та менш розв'язувані. Це підтверджується відповідями експертів на питання стосовно стану економічної безпеки та її впливу на стан соціальної безпеки. Важливо, що на запитання «Яка із сфер національної безпеки в теперішній час найбільш негативно впливає на стан соціальної безпеки?» економічна безпека зайняла першу позицію (на неї вказали 77,1% експертів) (табл. 8.1)

*Таблиця 8.1. Оцінка впливу сфер національної безпеки на соціальну безпеку, %**

Яка з сфер національної безпеки, на Вашу думку, в теперішній час найбільш негативно впливає на стан соціальної безпеки?	%	Ранг
Економічна	77,1	1
Внутрішньополітична	59,0	2
Воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону України	52,4	3
Інформаційна	34,3	4
Зовнішньополітична	21,9	5
Державна безпека	19,0	6
Екологічна	12,4	7
Науково-технологічна	5,7	8

*тут і далі у % до всіх відповідей на запитання.

Друге місце за ступенем негативного впливу небезпек на соціальну безпеку обумовила внутрішньополітична сфера (59%). Збройний конфлікт на Сході України триває четвертий рік і виснажує економічні ресурси країни,

більше половини експертів України визначили його несприятливий вплив на всю систему національної безпеки, а особливо на соціальну сферу. На четвертому місці за негативним впливом посіли загрози інформаційної сфери (34,3%).

Можливості досягнення соціальної орієнтації економіки залежать від якості державного управління, пріоритетності досягнення національних інтересів в економічній та соціальній сферах, системності та скоординованості економічної, соціальної та регіональної політики. Але діюча система управління лише декларує в колі пріоритетних напрямів забезпечення соціальної орієнтації економіки, а сам зміст, функції, методи управління не спрямовані на досягнення цих цілей.

При визначенні причин виникнення загроз соціальній безпеці України простежується тісний зв'язок між якістю державного управління та економічним станом. Ефективність управління економікою країни визначається відношенням представників влади до соціальних потреб населення, а також збалансованістю інтересів між владою і суспільством. Саме байдужість влади та незбалансованість інтересів відмічають 63,8% експертів, як причину виникнення внутрішніх загроз національній безпеці. Друге місце зайняла причина, пов'язана з економічним станом – низький рівень економічного розвитку країни (61 %), а як наслідок – зростання безробіття і бідності в країні (43,8%).

У вільних відповідях експерти до цього переліку додали такі: відсутність державної підтримки соціального розвитку, поглиблення моральної та духовної деградації суспільства, звужений кругозір населення.

Пріоритети системи національної безпеки в економічній та соціальній сфері вибудовуються шляхом подолання найбільш небезпечних внутрішніх загроз. Розподіл та вагомість найбільш небезпечних внутрішніх загроз за думкою експертів визначився таким чином:

зростання ризиків та небезпек, пов'язаних зі збройним конфліктом на Сході України (73,3%);

високий рівень бідності населення країни (63,8%);
неефективність системи державного управління (59%);
зростання соціальної нерівності у суспільстві (51,4%);
нереалізованість стратегій держави щодо соціальної орієнтації економіки (29,5%)

У вільних відповідях експерти доповнили такі загрози: високий рівень корупції, а також поширення інфекційних хвороб (ВІЛ-інфекцій та активного туберкульозу).

Гармонійне сполучення економічної та соціальної безпеки обумовлюють досягнення високого рівня та якості життя населення на підставі збалансованої економічної та соціальної політики. Тому не випадково на перше місце серед складових мети соціальної безпеки зайняв гідний рівень життя населення і подолання бідності (54,3%). На другій сходинці посів захист соціальних інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз (48,6%), а також здатність держави і суспільства своєчасно та ефективно реагувати на соціальні виклики, небезпеки, ризики та загрози (46,7%). На третій – визначилося зростання цінностей праці і працівника (30,5%).

Економічна складова стала найбільш вагомою та пріоритетною при визначенні принципів забезпечення соціальної безпеки. Це – додержання балансу соціальної справедливості та економічної ефективності (61,9%); попередження виникнення та розповсюдження економічних та соціальних ризиків та небезпек (49%); соціальна відповідальність (42%); усвідомлення переваг саморозвитку, самозахисту, самозбереження (34,3%). Інші менш вагомі, але їх одночасний вплив та взаємодія дають позитивний синергетичний ефект. Ці принципи обумовлюють забезпечення безпеки соціального розвитку (23,8%); перевагу переговорним та мирним процесам у розв'язанні конфліктів (18,1%); інформаційну відкритість та прозорість (17,1%); розвиток культури безпеки (10,5%); інтеграцію з міжнародними системами безпеки (9,6%); страхування соціальних та економічних ризиків (9,5%).

У вільних відповідях експерти пропонують ще такі принципи, як моральність і професіоналізм влади та моральність суспільства.

Оцінка стану економічної та соціальної безпеки в країні обумовлена не лише внутрішнім економічним та соціальним станом, внутрішніми небезпеками, загрозами та ризиками, але й зовнішніми небезпеками. Вагомість зовнішніх небезпек експерти визначили таким чином:

посягання на територіальну цілісність країни (70,5%);

втручання іноземних держав у внутрішні справи України (54,3%);

зростання енергетичної залежності країни (28,8%);

світові фінансові кризи та їх негативний вплив на економічну ситуацію в країні (27,9%);

поширення міжнародної економічної та кримінальної злочинності, тероризму (19,2%).

У вільних відповідях експерти додатково визначили такі зовнішні небезпеки: системна криза капіталістичної системи, її паразитарний характер і життя за рахунок більш слабких держав; залежність від МВФ, слабка та суперечлива підтримка України з боку ЄС; обмеження інтеграційних можливостей; посилення впливу ТНК та низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних компаній; гібридні методи війни проти України з боку Росії.

8.2. Оцінка перешкод та напрямів соціально-економічної безпеки суспільства і держави

Будь-яке суспільство функціонує та розвивається успішно за наявності сприятливих умов та можливостей. Експерти виправдано вважають, що соціальна безпека суспільства не може формуватись без високого та збалансованого соціально-економічного розвитку країни та її регіонів (66,7%); забезпечення розвитку людського потенціалу (55,2%); поширення гідної праці, зростання цінності трудового життя (49,5%); підвищення соціальної відпові-

дальності в суспільстві (44,8%); реалізації принципу соціальної справедливості в країні (33,3%); громадського контролю за діяльністю держави (25,7%).

Для формування та реалізації економічної безпеки, забезпечення збалансованості економічної та соціальної політики, спрямування соціальної орієнтації економіки важливі всі визначені експертами умови та можливості: розвинений людський потенціал, гідна праця, висока якість трудового життя, соціальна відповідальність, соціальна справедливість, громадський контроль.

Соціальна орієнтація економіки є важелем європейської інтеграції. У зв'язку з цим економічні переваги повинні однозначно здобуватись із реалізацією соціальних вимог до особистості та суспільства, додержанням соціальних стандартів, прав та гарантій та формуванням системи суспільних відносин, які сприяють прискоренню цієї інтеграції. На запитання анкети «Що перешкоджає формуванню соціальної безпеки суспільства?» відповіді експертів були всебічними і врахували весь симбіоз перешкод, пов'язаних з недоліками економічної та соціальної політики (табл. 8.2).

Таблиця 8.2. Оцінка перешкод щодо формування соціальної безпеки суспільства, %

Що, на Вашу думку, перешкоджає формуванню соціальної безпеки суспільства?	%	Ранг
Низький рівень економічного розвитку	55,2	1
Деградація соціальних цінностей, суспільна недовіра та відчуження	54,3	2
Незахищеність соціальних прав та гарантій громадян	46,7	3
Неефективна соціальна політика	44,8	4
Загальний низький рівень культури безпеки суспільства	23,8	5
Нерозвиненість механізмів державно-приватного та соціального партнерства	21,9	6
Неефективна співпраця громадянського суспільства та органів влади	19,0	7
Низький рівень правової свідомості і законності	13,3	8
Відсутність вимог суспільства до особистості, її соціальної поведінки	11,4	9
Індивідуалізація суспільних відносин, зниження соціальної інтеграції	6,7	10

Оцінка експертів, представлена в таблиці 8.2 є доказом взаємозалежності економічного та соціального розвитку, системи економічних відносин та соціальних. Але зняття визначених перешкод соціальній безпеці відкриє шлях до економічного зростання, економічних переваг за рахунок впровадження маловитратних але ефективних заходів з удосконалення суспільних відносин. Зростання суспільної довіри, поліпшення системи захищеності соціальних прав та гарантій громадян, підвищення рівня культури безпеки та розвитку механізмів державно-приватного та соціального партнерства сприятиме євроінтеграційному шляху розвитку України.

Економічна безпека має різні форми прояву. На рівні особистості вона може визначатись наявністю доходу для гідного рівня життя, наявністю гідної роботи, наявністю гідного пенсійного забезпечення, а також у захисті економічних прав та інтересів особи, у впевненості у майбутньому, у можливості інвестувати в освіту дітей та власний розвиток, у матеріальній можливості відпочивати, мати гарне житло, одяг, харчування, вміння захищати економічні інтереси. Певною мірою економічна і соціальна безпека людини і суспільства мають спільні критерії їх досягнення. Рівень бідності, рівень та якість життя, баланс економічної ефективності та соціальної справедливості, рівень зайнятості, кількість та якість трудового потенціалу, рівень розвитку людського потенціалу, цінність праці і працівника, рівень майнової диференціації населення, якість економічного та соціального управління, відтік інтелектуального капіталу, учених, фахівців, кваліфікованих працівників, людей з вищою освітою за межі країни, економічна і правова грамотність населення, економічна і загальна культура – це одночасно ознаки, показники, індикатори економічної і соціальної безпеки. Вони доповнюються такими ж спільними ознаками якості та ефективності державного управління за які несе відповідальність держава і в соціальній, і в економічній сферах.

Послідовна, цілеспрямована діяльність держави щодо функціонування та розвитку економічної і соціальної сфер обумовлює формування системи державного регулювання процесів соціальної орієнтації економіки через вплив

держави на соціально-економічний розвиток з метою досягнення соціальних цілей при попередженні виникнення та прояву економічних небезпек, здійснює ефективне регулювання соціальної орієнтації економіки. Відсутність такої політики потребує оцінки стану і проблем у цій сфері та реальних дій щодо їх розв'язання. За результатами експертного опитування розподіл найбільш вагомих перешкод укріпленню соціальної безпеки держави визначився одночасно придатним для оцінки економічного управління. Це:

висока корумпованість та недостатній фаховий рівень керівників державних органів системи національної безпеки – 60%;

недосконалість державної політики, недостатня її соціальна спрямованість – 56,2%;

переважання особистих, корпоративних, регіональних інтересів над національними, зниження рівні патріотичності управлінської еліти – 47,6%;

недовіра громадян до органів державної влади – 41,9%;

тінізація національної економіки, поширення її на соціальну сферу – 41,0%.

Інші оцінки менш вагомі кількісно, але подолання цих перешкод може стати міцним важелем для укріплення і соціальної, і економічної безпеки. Це – низький рівень духовно-моральної свідомості посадових осіб державної влади (35,2%), неефективність державної політики у трудовій сфері, втрата цінності праці та працівника (28,6%), відсутність політичної волі, неготовність політичних лідерів нести соціальну відповідальність перед суспільством (26,7%), порушення з боку органів державної влади та місцевого самоврядування законодавства України, прав і свобод людини і громадянина (26,7%), неprestижність соціально відповідальної поведінки в суспільстві (21,9%), тероризм та військова агресія інших держав проти України (16,2%), структурна та функціональна незбалансованість політичної системи, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці (14,3%), нерозвиненість громадянського суспільства та

відсутність громадського контролю за діяльністю органів державної влади (13,3%), недостатня ефективність діяльності існуючих державних структур і механізмів інтеграції до міжнародної безпеки та глобальної стабільності на користь національним інтересам (11,4%), відсутність суспільного консенсусу з питань державного будівництва (10,5%), недосконалість інформаційної політики держави (9,5%).

За змістом та вагомістю перешкод укріплення соціальної безпеки держави співвідноситься з перешкодами становленню економічної безпеки держави, бо вони визначають недосконалість системи державного управління, яке негативно впливає на всі сфери національної безпеки.

В системі суспільних відносин високий рівень корумпованості підтверджується місцем України у міжнародних оцінках та порівняннях, де вона займає неперестигні місця у першій п'ятірці країн протягом тривалого терміну. У 2017 році за рівнем корупції Україна зайняла 1 місце в рейтингу 41 країни Європи, Близького Сходу, Індії та Африки (ЕМЕІА)¹. Розповсюдженість цього явища в державних органах, які відповідають за стан національної безпеки за оцінкою експертів дуже висока. Про поширення такої корупції свідчать 60% експертів. Це в свою чергу може негативно вплинути на задоволення потреб країни, суспільства та особи у реалізації їх національних інтересів в економічній, соціальній, внутрішньополітичній, інформаційній та інших сферах національної безпеки. В теперішній час, коли йде підготовка нової редакції проекту Закону України «Про основи національної безпеки» є песимістичні очікування втрати в його положеннях розподілу на сфери національної безпеки, що обумовлене змістом перших варіантів законопроекту. Більше половини опитаних (56,2%) підтверджують недосконалість державної політики у недостатній її соціальній спрямованості, що є аргументом на користь соціальної орієнтації економіки.

¹Режим доступу: [http://news.liga.net/ua/news/politics/14730211-reyting_korupts_e_y_ukra_na_na_pershomu_m_sts_sered_41_kra_ni.htm].

Аналіз інших перешкод вибудовує за вагомістю та за значущістю низку пріоритетних напрямів, які повинні знайти місце у Стратегії національної безпеки, у всіх концептуальних стратегічних та програмних документах України до 2020 та 2030 рр. Вони повинні враховувати посилення рівня патріотичності управлінської еліти, подолання тінізації національної економіки, зростання довіри до інститутів державної влади, підвищення рівня духовності та моральності представників державної влади тощо.

Реалізація пріоритетних напрямів державного регулювання соціальної орієнтації економіки потребує послідовності, системності та комплексності їх запровадження. Безпека є фундаментом для побудови всієї конструкції, вона передбачає попередження виникнення і подолання загроз та небезпек в економічній та соціальній сферах національної безпеки. Виконання цих вимог стає підставою для формування умов та можливостей соціального й економічного розвитку з пріоритетністю досягнення соціальних цілей, які включають високий рівень та якість життя населення, людського та соціального розвитку, наявність значної частки людського капіталу і середнього класу. Але без ефективного державного регулювання досягти визначені цілі неможливо. В усіх процесах посилення та укріплення національної безпеки в цілому та її сферах зокрема простежується висока роль та значущість якості системи державного управління. Тому адресна оцінка експертами державного регулювання у контексті розв'язання проблем національної безпеки з акцентом на соціальну безпеку підтвердила вірність пріоритетів його удосконалення та надала нові пріоритетні напрями. Це – затребуваність відповідальності керівництва держави за погіршення стану національної та соціальної безпеки (54,8%), необхідність включення сфери соціальної безпеки у Стратегію національної безпеки (43,3%), забезпечення регулювання процесів поглиблення соціальної і майнової диференціації, зростання соціальної нерівності (43,3%), включення в положення про діяльність органів влади завдань, повноважень, обов'язків та відповідальності щодо забезпечення соціальної безпеки (30,8%),

визначення пріоритетів, напрямів та заходів із забезпечення соціальної безпеки у регіональних стратегіях розвитку (28,8%), готовність державних службовців сприймати інститути громадянського суспільства як партнерів (27,9%), необхідність включення положень з соціальної безпеки у Державні стратегії розвитку України до 2020 та 2030 рр. (21,2%).

У вільних відповідях експерти визначили такий недолік сфери державного управління, як низький рівень духовно-моральної свідомості посадових осіб державної влади.

8.3. Адаптація Глобальних цілей сталого розвитку 2030 до умов України та розвиток соціальної відповідальності – запорука подолання економічних та соціальних загроз

Україна стала на шлях адаптації та реалізації Глобальних цілей сталого розвитку 2030 до національних умов. У вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся саміт ООН зі сталого розвитку та прийняття порядку денного розвитку після 2015 року, на якому було схвалено нові орієнтири розвитку². Зміст підсумкового документу Саміту «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку 2030» містить 17 Цілей Сталого розвитку та 169 завдань, які було схвалено і затверджено. Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу сталого розвитку. В експертному опитуванні було заплановано визначити взаємозв'язок процесів досягнення сталого розвитку та соціальної безпеки. На запитання: «Як Ви вважаєте, які із визначених Глобальних цілей сталого розвитку у 2030 найбільше сприяють укріпленню соціальної безпеки в Україні» переважна більшість експертів віддали перевагу Цілі 1. Подолання бідності (91,3%), Цілі 8. Сприяння сталому економічному зростанню, повній продуктивній зайнятості та гідній праці (80,8%), Цілі 3. Підтримка здоров'я та

² Цілі сталого розвитку: України : національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Sustainable development GOALS. – К., 2017. – 174 с.

здорового способу життя (79,8%), Цілі 4. Якісна освіта (76,9%), Цілі 16. Мир та справедливість (68,3%), Цілі 10. Скорочення нерівності (57,7%). Майже половина експертів віддала перевагу Цілі 9. Сприяння індустріалізації та інноваціям, створення стійкої інфраструктури (51,9%), Цілі 12. Перехід до раціональних моделей споживання і виробництва (50,0%), а також Цілі 17. Глобальне партнерство заради досягнення цілей сталого розвитку (41,3%). Вагомість взаємозв'язку інших цілей сталого розвитку та соціальної безпеки коливається в межах від 9,6 до 34,6% і свідчить про його наявність та необхідність укріплення соціальної безпеки для досягнення і національних, і Глобальних цілей сталого розвитку.

Соціальна безпека – це безпека соціального розвитку, це – збереження життя та здоров'я людини, це – безмежні можливості його розвитку, це – захищеність прав, гарантій і свобод, це – наявність оптимістичних перспектив існування та розвитку. Але досягнення цього стану передбачає відповідальність суб'єктів соціальних відносин за формування та виконання стратегій соціальної безпеки людини, суспільства, держави. Завдяки проведенню у 2013 році цільового опитування з проблем соціальної відповідальності³ та ідентичними питаннями в експертному опитуванні з проблем соціальної безпеки у 2017 році є можливість порівняти результати та зміну суспільних настроїв за чотирьохрічний період (табл. 8.3).

Ситуація в Україні в системі суспільних відносин значно змінилась. Загрози національній безпеці зросли у всіх її сферах, а відповідно дістала погіршення система суспільних відносин. За порівняльною оцінкою двох експертних опитувань у 2013 та у 2017 роках видно, що кількість експертів, які згодні з тим, що загрози національній безпеці України через нерозвиненість соціальної відповідальності зросла і становить у 2013 році 87,3%, а у 2017 р. – 91,4%.

³ Диагностика состояния и перспектив развития социальной ответственности в Украине (экспертные оценки): монография / О.Ф. Новикова, М.Е. Дейч, О.В. Панькова и др.; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2014. – 320 с.

Таблиця 8.3. Порівняльна оцінка рівня нерозвиненості соціальної відповідальності в системі суспільних відносин як загрози національній безпеці України, %

Чи згодні Ви з думкою, що загрози національній безпеці України значною мірою обумовлені нерозвиненістю соціальної відповідальності в системі соціальних відносин в Україні?	2013	2017
Згодний (а)	51,9	47,6
Скоріше згодний (а)	35,4	43,8
Важко сказати згодний(а), чи ні	7,0	6,7
Скоріше не згодний(а)	3,2	1,9
Не згодний(а)	2,5	0,0

Таблиця 8.4. Оцінка вагомості загроз національній безпеці, які пов'язані з нерозвиненістю соціальної відповідальності в системі суспільних відносин у 2013, 2017 роках, %

Які загрози національній безпеці у першу чергу пов'язані з нерозвиненістю соціальної відповідальності?	2013	2017
Низький рівень і якість життя, високий рівень бідності, несформованість середнього класу	60,1	74,3
Десоціалізація відносин у трудовій сфері, зниження цінності праці, низька якість трудового життя, нерозвиненість трудових компетенцій	58,9	63,4
Зміни соціальних норм поведінки членів суспільства і його інститутів, поширення ідеології споживання	52,5	42,6
Втрата темпів економічного розвитку	27,7	37,6
Нереалізованість моделей інноваційного розвитку	18,4	37,6
Нерозвиненість громадянського суспільства й демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини	50,6	37,6
Зниження соціальної згуртованості, патріотизму, низький рівень національної єдності	56,3	36,6
Низький рівень конкурентоспроможності національної економіки	34,2	35,6
Загострення демографічної кризи, вимирання нації	13,3	31,7
Поширення втручання іноземних держав у внутрішні справи України	13,9	25,7
Інше	5,7	2,0
Важко відповісти	4,4	1,0

Відбулося зростання негативного соціального явища – безвідповідальності. Причини виникнення загроз національній безпеці, які

пов'язані з нерозвиненістю соціальної відповідальності також змінилися (табл. 8.4).

Економічний та соціальний стан в Україні за 2013-2017 роки змінився у бік погіршення через реалізацію загроз національній безпеці практично у всіх сферах національної безпеки, але найбільш негативний вплив обумовлений економічною, внутрішньополітичною, воєнною та інформаційною сферою (табл. 1). Через перевагу в системі суспільних відносин саме безвідповідальності та недостатніх важелів становлення соціальної відповідальності зросла кількість економічних та соціальних втрат. Але революція Гідності надихнула до формування та реалізації позитивних процесів у розвитку суспільства.

Найбільш вагомими негативними наслідками реалізації загроз національній безпеці, пов'язаними з нерозвиненістю соціальної відповідальності залишились і у 2013 році, і у 2017 році – низький рівень і якість життя, високий рівень бідності (відповідно 60,1% та 74,3%). На 14,2% відбулося за думкою експертів зростання бідності. За офіційною статистикою такого зростання не відбулося. Погіршились трудові відносини внаслідок зниження соціальної відповідальності вважають 63,4% експертів, що на 55% вище, ніж у 2013 році. Стан економічного та інноваційного розвитку погіршився вважають 37,6% експертів, але нереалізованість моделей інноваційного розвитку за думкою експертів зросла у 2017 році у порівнянні з 2013 роком на 19,2%, а втрату темпів економічного розвитку вказали майже на 10% більше опитаних. Зростання економічних небезпек простежується протягом оцінок експертами економічної ситуації за будь-яким контекстом дослідження, а це пов'язано зі зниженням рівня соціальної відповідальності у системі соціальних відносин.

Найбільш суттєве зростання загроз національній безпеці відчувається за період, що аналізується, через загострення демографічної кризи та різку смертність на межі вимирання нації. Це у 2013 році відчувало 13,3% експертів, а у 2017 – 31,7%. Перш за все цей стан обумовлений наслідками збройного

конфлікту. Зростання загроз національній безпеці через поширення втручання іноземних держав у внутрішні справи України констатувало у 2013 році 13,9% експертів, а у 2017 – 25,7%, що обумовлено фактичним зростанням цих втручань.

На тлі негативних процесів простежуються і позитивні. Кількість експертів, які визначали у 2013 році нерозвиненість громадянського суспільства й демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини, становило у 2013 році 50,6%, а у 2017 році їх кількість зменшилась на 13% и становила 37,6%. Важелем таких змін стала перш за все революція Гідності. Вона обумовила позитивні зміни щодо зростання соціальної згуртованості, патріотизму національної єдності (зростання на 18,7%). Таким чином, слабо задіяним та запровадженим важелем залишається соціальна відповідальність для зниження вагомості загроз національній безпеці.

8.4. Про необхідність визначення впливу регіональної безпеки на економічний та соціальний стан країни

Серед сфер національної безпеки не виокремлено регіональну сферу. Це є недоліком законодавства України про національну безпеку. Саме на рівні регіонів виникають внутрішні негативні чинники, які і окремо, і в сукупності формують загрози національній безпеці. Але це слабо враховується, відстежується, аналізується та контролюється, тому особливу увагу в експертному опитуванні було приділено загрозам регіонального походження. На запитання: «Які чинники регіонального характеру обумовлюють виникнення внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці?» майже всі експерти (89,4%) відповіли, що наявність збройного конфлікту на територіях Донецької та Луганської областей. Тут негативний вплив прояву цього регіонального чинника виявився у всіх сферах національної безпеки. На друге місце за вагомістю загроз регіонального характеру опитані поставили загрозу перетворення постконфліктних територій, постраждалих від бойових дій, на

нові депресивні території (69,2%). Це посилить негативний вплив цих чинників на економічний та соціальний стан країни.

Інші регіональні чинники, які негативно впливають на національну безпеку, пов'язані з економічною безпекою, державним управлінням та суспільними відносинами. Економічні небезпеки посилились через погіршення інвестиційного клімату та вплив інвестицій міжнародних і донорських організацій на реалізацію заходів регіональної політики. Так вважають більше половини експертів (54,8%).

Децентралізація управління – це складний процес реформування системи відносин між центром і регіонами. Досвід багатьох країн, які пішли шляхом децентралізації показує його довготерміновість та конфліктність. Зачепаються інтереси суб'єктів суспільних відносин на державному та регіональному рівнях. А в Україні ці процеси відбуваються в несприятливих умовах збройного конфлікту, коли вкрай необхідні ресурси і економічні, і людські, і матеріальні відволікаються від потреб територіального розвитку. Не випадково 53,8% респондентів визначили, що конфлікт державних та регіональних інтересів в процесі децентралізації управління з одночасною незбалансованістю повноважень, обов'язків, ресурсів та відповідальності громад за територіальний розвиток (42,3%) обумовлюють перешкоди для реалізації системи запланованих реформ, а також створюють умови для виникнення загроз національній безпеці. Додатковими перешкодами для реалізації реформ з децентралізації управління є надмірна диференціація розвитку регіонів України (27,9%) та нерозвиненість відносин конструктивного співробітництва громадськості та місцевих рад щодо розвитку територій (31,7%).

Невідповідність реформування системи територіального управління принципам європейської концепції «розуміння спільнот» (Smart Communities) за думкою 18,3% експертів може сприяти виникненню загроз національній безпеці. Але для процесів євроінтеграції України це значна перешкода, яка потребує термінових та адресних заходів і дій з її подолання.

8.5. Вплив процесів глобалізації на економічну та соціальну безпеку України

Процеси глобалізації поширюються і набувають сили в значній кількості національних економік. Україна також відчуває вплив глобалізації, який носить і негативний, і позитивний характер і в економічній, і в соціальних сферах, а також в системі суспільних відносин. На запитання: «Які негативні наслідки впливу глобалізації найбільш проявляються в Україні?» експерти на перше місце поставили відплив в інші країни людського та інтелектуального капіталу України та молоді (78,1%). Втрата якісного людського потенціалу та молоді – це загрози і соціальній, і економічній безпеці, а також негативний критерій оцінки соціальної орієнтації економіки. Люди їдуть туди, де вони мають певні переваги економічного та соціального характеру, мають більші можливості для якості життя та розвитку.

Поширення процесів глобалізації та невідповідність національних економік задовольняти потреби людського та інтелектуального капіталу, а також молоді обумовлює зростання міграційних процесів. Це відбувається в Україні.

Слабкість національних економік виявляється у неспроможності залишатися незалежними і в економічному, і в соціальному розвитку від процесів глобалізації, а також не підлягати впливу глобальних економічних криз.

Це розуміють експерти і 54,3% з них констатують в колі негативних наслідків глобалізації часткову втрату контролю держави над соціально-економічними процесами, що відбуваються на території країни, а 40% – посилення кризи національної економіки за рахунок глобальних економічних криз. Інші негативні наслідки глобалізації, які мають місце в Україні зводяться до системи суспільних відносин та її впливу на національну ідентичність.

Цей негативний вплив виявляється в такому:

орієнтації на глобальну культуру, ігнорування ментальності, національної ідентичності – 36,2%;

залучення стандартів суспільства споживання при несформованості регіональної структури споживання – 33,3%;

надання переваги індивідуальним суспільним відносинам всупереч солідаризму та колективізму – 20,0%;

розповсюдження міжнародної кримінальної злочинності, тероризму – 8,6%.

Додатковими негативними наслідками впливу глобалізації на соціально-економічний стан в Україні експерти вважають такі:

зростання незахищеності вітчизняних товаровиробників при їх одночасній задіяності у світових ланцюгах доданої вартості на низьких щаблях;

посилення відносної (у порівнянні з іншими країнами) бідності;

інформаційна війна проти українців за допомогою соціальних мереж.

Одночасно у вільних відповідях експерти уточнюють, що негативні наслідки значно перевищують позитивні, які розповсюджуються лише на окрему групу суспільства, що має відповідні матеріальні та статусні можливості.

Але тільки песимістичний погляд на процеси глобалізації не є виправданням. Відбуваються і позитивні цивілізаційні зміни як сприятливі наслідки впливу глобалізації на національні економіки. Визначені експертами позитивні наслідки впливу глобалізації, які проявляються в Україні надано в табл. 8.5.

Люди планети прагнуть до спілкування. Це і ділові, і політичні, і економічні, і фінансові, і виробничі, і культурні стосунки. Мир і партнерство проголошено за 17 Ціль сталого розвитку і у глобальному, і у національному вимірі. Більше половини експертів (56,2%) позитивно ставляться до розширення комунікацій населення з громадянами інших країн. Завдяки цьому зростає кількість громадян, які вільно володіють іноземними мовами (48,6%).

Міжнародний досвід співпраці країн з проблем безпеки має тривалий термін. А Україна буде його залучати при участі в міжнародних об'єднаннях та інституціях безпеки. Так вважають 43,8% експертів.

Таблиця 8.5. Оцінка позитивних наслідків глобалізації в Україні, %

Які позитивні наслідки впливу глобалізації найбільше проявляються в Україні?	%	Ранг
Розширення комунікації населення з громадянами інших країн	56,2	1
Зростання кількості громадян, які вільно володіють іноземною мовою	48,6	2
Участь та співпраця України в міжнародних об'єднаннях та інституціях з питань безпеки	43,8	3
Розширення можливості набуття позитивного досвіду професійного спілкування на спільних підприємствах	40,0	4
Зростання інформованості в усіх сферах національної безпеки щодо міжнародних досягнень та можливостей наукового та професійного спілкування	37,1	5
Набувається досвід протистояння зовнішньому втручання у внутрішню політику України, відпрацьовується практика відстоювання національних інтересів у всіх сферах національної безпеки	27,6	6
Збільшення можливості відпочинку громадян за межами країни	17,1	7

Позитивною стороною вважає 40% експертів професійне спілкування на спільних підприємствах, а 37,1% опитаних визначають переваги глобалізації в поширенні інформованості про міжнародні досягнення, а також у можливостях наукового та професійного спілкування.

Глобалізаційні процеси сприяють набуттю досвіду відстоювання національних інтересів (27,6%) та збільшення можливостей відпочинку громадян за межами країни (17,1%).

Цей перелік позитивних сторін глобалізації експерти доповнили у вільних відповідях. Експерти вважають, що виникають додаткові можливості впроваджувати світові та європейські механізми економічного та соціального розвитку, а також з'являється можливість ознайомлення з досвідом захисту прав і свобод людини у зарубіжних країнах, дієвої взаємодії громади і держави.

Таким чином, державне регулювання соціальної спрямованості економіки України відбувається неефективно. Соціально-економічний стан України визначається як нестабільний. Ринкові перетворення не дали очікуваних результатів ні в економічній, ні в соціальній сферах через відмову від важелів державного регулювання процесів реформування економіки, а її теперішній

стан ускладнюється внаслідок збройного конфлікту, системної кризи та негативних наслідків глобалізації. Ускладнення ситуації обумовлено також неефективністю управлінських дій щодо попередження та усунення загроз у соціальній та економічній сферах. Економічні інтереси держави, які передбачають одержання країною економічних переваг, економічної незалежності та конкурентоспроможності, залишились нереалізованими, а соціальні цілі – не досягаються. Теоретичні узагальнення та результати експертного опитування визначили та зважили напрями соціальної орієнтації економіки та конкретизували пріоритети з удосконалення державного управління у цій сфері. Ними є: додержання балансу економічної ефективності та соціальної справедливості; попередження виникнення та розповсюдження економічних та соціальних загроз, ризиків, небезпек; забезпечення реалізації соціальних та економічних прав, гарантій і свобод людини; скорочення бідності; забезпечення гідного рівня життя громадян; протидія розвитку збройного конфлікту; прискорення його врегулювання та припинення; підвищення рівня економічного розвитку країни; попередження негативного впливу на економічну ситуацію в Україні світових і фінансових криз; узгодженість економічної і соціальної політики, забезпечення сполучення економічної та соціальної безпеки; розвиток гідної праці; зростання цінності праці та працівника, якості трудового життя; забезпечення децентралізації економічного і соціального управління, досягнення збалансованого соціально-економічного розвитку країни та її регіонів; створення можливостей досягнення цілей сталого розвитку України 2030 тощо.

Державне регулювання соціальної спрямованості економіки може бути успішним при удосконаленні якості управління, модернізації суспільних відносин, при використанні досягнень європейської спільноти та переваг української ідентичності. Механізмами реалізації цього є:

забезпечення ефективної децентралізації державного управління з розмежуванням обов'язків, повноважень, функцій, обов'язків та відповідальності між центром та регіонами;

забезпечення збалансованості економічної та соціальної політики;
реалізація настанов держави щодо соціальної орієнтації економіки;
досягнення збалансованості і інтересів між владою і суспільством;
розвиток демократичних засад управління, становлення громадянського суспільства, поширення громадського контролю за діяльністю держави;
підвищення рівня соціальної відповідальності в системі суспільних відносин та державного управління;
подолання корупції;
підвищення довіри громадян до органів державної влади;
зниження рівня тінізації національної економіки;
включення в положення про діяльність органів влади завдань з забезпечення соціальної орієнтації економіки;
розвиток державно-приватного та соціального партнерства в системі економічного та соціального управління;
використання інформаційних важелів для формування у міжнародній спільноті позитивного іміджу України та її громадян.

Визначені шляхи та пріоритети досягнення соціальної спрямованості економіки України не є вичерпними, але вони є базовими для підвищення рівня економічної та соціальної безпеки, розвитку України як ділового, активного та корисного члена міжнародної спільноти. Їх реалізація буде сприяти успішній інтеграції держави в Європейське економічне та соціальне середовище.

РОЗДІЛ 9 . МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

9.1. Послідовність змін стратегій Сполучених Штатів Америки в умовах нових викликів

Сучасна система міжнародної безпеки перебуває в процесі глибокої трансформації, знаходячись під впливом процесів глобалізації. Внаслідок цього формуються принципово нові риси світового порядку, а міжнародні процеси проявляються у вигляді суперечливих тенденцій, постійно виникають нові виклики та загрози міжнародній безпеці. Сполучені Штати Америки як одна із країн, здатних кардинально впливати та змінювати ситуацію у світі, прийняли чергову Стратегію національної безпеки у 2015 р.⁴ Вона є чинною у теперішній час. За думкою міжнародних експертів нова Стратегія національної безпеки пов'язана з Президентом США Дональдом Трампом буде відрізнятися від попередніх певними особливостями. Президент Д. Трамп визначив головну ціль стратегії, яку він буде висувати у 2017 році – національне оновлення для відновлення американського глобального лідерства. Але, як і у всіх попередніх стратегія національної безпеки залишиться і тут незмінним і переважним принцип опору на збройні сили, збереження воєнної присутності за межами США під егідою захистів американських інтересів. За заявами Трампа, країна буде застосовувати силу тільки як останній шанс; за умов війни буде проводитись повномасштабна мобілізація американців на підтримку дій уряду. Одночасно він вважає переконати союзників в необхідності накопичувати внесок в забезпечення власної безпеки, а також планується підтримка бізнес-проектів, орієнтованих на розвиток внутрішнього сектора економіки США.

⁴ <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/08/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97/>

Найвлюбливіша теза, що США не будуть нав'язувати нікому свій образ життя, нехай він буде яскравим прикладом, за яким підуть країни за власним бажанням.

Через незмінність консенсусу американської політичної еліти щодо світового лідерства США, які закладено в національні інтереси країни і є незмінними в стратегії національної безпеки, актуальними залишаються положення Стратегії 2015.

У ній визначено основні цілі, завдання та напрями діяльності у сфері зовнішньої та внутрішньої політики. В якості головної гарантії збереження впливу США у світі, як і раніше, розглядаються потужні й боєдатні збройні сили, включаючи поєднання політико-дипломатичних, військових, економічних, ідеологічних та інших інструментів впливу на міжнародну обстановку.

Стратегія національної безпеки (СНБ) є документом, головними рисами якого є спрямованість на протидію зовнішнім загрозам національній безпеці та висока увага до економічних інтересів. За президентства Барака Обами було прийнято дві Стратегії національної безпеки (26 травня 2010 р. та 6 лютого 2015 р.), крайня з яких діє до сьогодні. Під керівництвом Дональда Трампа створюється нова Стратегія, однак вона ще не оприлюднена.

Стратегія складається з 4 розділів: 1. Безпека; 2. Процвітання; 3. Цінності; 4. Міжнародний порядок. Першочергово Стратегія 2015 визначає стабільні *національні інтереси США*. Це – безпека Сполучених Штатів, її громадян, союзників та партнерів США; сильна, інноваційна та зростаюча економіка США в умовах відкритої міжнародної економічної системи сприяє можливості та процвітання; повага до загальнолюдських цінностей вдома та у всьому світі; і міжнародний порядок, заснований на правилах, створених американським керівництвом, що сприяє встановленню миру, безпеки, і можливість через більш тісну співпрацю вирішувати глобальні проблеми.

Економічні інтереси США займають другу сходинку, їх забезпечення є безумовним пріоритетом політики національної безпеки США.

Основними пріоритетами подолання загроз національній безпеці США є: катастрофічна атака на США чи критичну інфраструктуру; загрози або напади на громадян США за кордоном та наших союзників; *глобальна економічна криза або значний економічний спад*; розповсюдження та / або використання зброї масового знищення; серйозні глобальні спалахи інфекційних захворювань; зміна клімату; основні перебої в енергетичному ринку; значні наслідки для безпеки, пов'язані зі слабкими і небезпечними державами; поширення регіональної та транснаціональної організованої злочинності.

Багаторічний процес пошуку ефективних шляхів щодо надійного захисту національних економічних інтересів у США дозволив створити ефективне та дієве нормативно-правове забезпечення економічної безпеки. Економічна безпека США як окрема та цілісна проблематика у цій країні не формулюється у концептуальних і стратегічних документах, законодавчих актах, проте вона розглядається як невід'ємна і найважливіша структурна складова національної безпеки США⁵ [Новікова Покотиленко, с.140]. В Стратегії 2015 задекларовано позицію щодо використання стратегічних можливостей для формування економічного порядку та розвитку нових економічних відносин з країнами, які прагнуть мирних демократичних змін, а також також використання потенціалу для подолання крайньої бідності та розвитку на основі інноваційних, науково-технологічних переваг, завдяки підприємництву та більшій енергетичній безпеці.

Основні напрями державної політики США з економічної безпеки закладено в розділі Процвітання та подаються за трьома напрямками:

1. Економіка має працювати. Американська економіка нарівні з військовою силою та дипломатичним впливом є двигуном глобального

⁵ Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення: моногр. / О.Ф. Новікова, Р.В. Покотиленко; Ін-т економіки пром-сті НАН України. – Донецьк, 2006. – С. 140.

економічного зростання і джерелом стабільності міжнародної системи. Сильна економіка, в поєднанні з присутністю США у світовій фінансовій системі, створює можливості для просування безпеки.

Для забезпечення економічної конкурентоспроможності США інвестує в новий фундамент для стійкого економічного зростання: створення кращих робочих місць, забезпечення зростання доходів, розширення доступу до вищої освіти, якісної системи охорони здоров'я, зміцнення середнього класу.

2. Енергетична безпека є важливою складовою національної безпеки і має тісний взаємозв'язок з економічною безпекою. Сполучені Штати є світовим лідером у сфері видобутку нафти і газу та важливою підставою в енергетичній безпеці союзників в Європі та інших держав. Проблеми, з якими стикаються українські та європейські країни, визначається у Стратегії США, залежність економік даних країн від поставок російських енергоносіїв, посилюють необхідність розширеного погляду на енергетичну безпеку, з огляду на колективні потреби США, союзників та торгових партнерів, диверсифікації енергоносіїв та сприяння видобування місцевих джерел енергії.

3. Першість в освіті, технологіях та інноваціях як стратегічний напрям розвитку забезпечить конкурентоспроможність економіки Сполучених Штатів, сприятиме військовій міці держави та добробуту населення.

4. Формування глобального економічного порядку для уникнення ймовірних економічних криз закладено у Стратегію, забезпечення безпеки американських економічних інтересів шляхом економічного зростання та створення попиту на експорт, спрощенню торговельних процедур.

5. Кінець бідності, визначено у Стратегії, є важливою історичною можливістю покласти край з убогістю та вийти на шлях сталого розвитку суспільства та процвітання наступних поколінь.

Важливе значення в Стратегії відводиться соціальним та правовим питанням. В окремому розділі віддається увага цінностям, захисту демократії та прав людини. Американські цінності є відображенням універсальних цінностей,

які прийняті у всьому світі: свобода слова, віросповідання і мирних зібрань; здатність вибирати лідерів демократичним шляхом; право на належне правосуддя.

Стратегія 2015 р. акцентує увагу на зміцненні національної оборони, посиленні внутрішньої безпеки, боротьбі з постійною загрозою тероризму, на здатності попереджати конфлікти й поширення зброї масового знищення, протидії зміні клімату, забезпеченні вільного доступу до спільного простору, посиленні глобальної безпеки у сфері здоров'я⁶.

Крім того, важливе місце у цьому розділі займає порушення Росією суверенітету й територіальної цілісності України, що розглядається як міждержавний конфлікт та загроза міжнародним нормам. Більше уваги до Росії приділяється у розділі «Міжнародний порядок», який у Стратегії 2015 р. ділиться за регіональною ознакою: продовження перебалансування політики США у Східну Азію й Тихоокеанський регіон, зміцнення альянсу з Європою, пошук стабільності й миру на Близькому Сході та Північній Африці, інвестування в майбутнє Африки, поглиблення економічного та безпекового співробітництва на Американському континенті.

Визнається факт агресії Росії щодо України, яка показує, що європейська безпека, а також міжнародні правила й норми не є гарантованими. Зазначається, що відповіддю на російську агресію є міжнародні зусилля під керівництвом США на підтримку народу України у виборі власної долі, розвитку демократії й економіки, сприяння співпраці Грузії, Молдови й України з США та НАТО для забезпечення своєї оборони, протидія неправдивій російській пропаганді, а також посилення американських гарантій союзникам, зміцнення їхньої

⁶ Городня Н. Стратегія національної безпеки США 2015 р.: нові акценти і пріоритети / Н. Городня // Вісник Київського університету. Історія. – 2014. – Вип. 5 (123). – С. 5-9.

обороздатності через тренування, навчання та динамічну присутність США у Центральній і Східній Європі для стримування російської агресії⁷.

Ставлення до Росії складає найбільшу відмінність Стратегії 2015 р., порівняно зі Стратегією 2010 р., у якій викладено плани США поглиблювати співробітництво з Росією як одним із центрів впливу у XXI ст. й сприяти «конструктивному співробітництву» з нею. Натомість, у 2015 р. в бюджеті США були враховані витрати для боротьби з «тиском Росії». У відповідь на агресивні дії Російської Федерації, в бюджет включені пропозиції щодо політичної, економічної та військової підтримки союзників НАТО і держав-партнерів в Європі». Б. США підтвердили, що допомагатимуть урядам країн, які стали «головними мішенями тиску» з боку Росії⁸.

Досвід розв'язання проблем національної безпеки по всіх її складових, що накопичений Сполученими Штатами Америки, сприяє активізації зусиль інших держав до розробки та впровадження власних концепцій та стратегій національної безпеки, орієнтований на надійний захист національних і економічних інтересів. Зокрема, нові виклики та загрози сприяли генеруванню нових стратегій країн пострадянського простору – Литви та Грузії, які мають схожі умови та загрози з Україною. Вартим уваги є і досвід найближчого сусіда з Європейського Союзу – Польщі.

9.2. Основи національної безпеки Грузії: концептуальне та правове забезпечення

Концепція національної безпеки Грузії, яка прийнята Парламентом Грузії 23 грудня 2011 року, є основним документом, який пояснює фундаментальні національні цінності та національні інтереси, бачення безпечного розвитку

⁷ US National Security Strategy. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf.

⁸ Новая стратегия национальной безопасности США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/54d9f7a5e2361/>

нації, загрози, ризики та виклики, а також встановлюються основні напрямки політики національної безпеки⁹.

Грунтуючись на Концепції національної безпеки, уряд Грузії здійснює заходи щодо забезпечення захисту основоположних національних цінностей та реалізації національних інтересів, своєчасного реагування на ризики, загрози та проблеми, що стоять перед країною.

В документі представлено стратегічне бачення розвитку грузинської нації, загрози, ризики та небезпеки, а також напрями політики національної безпеки держави. Основними національними цінностями Грузії в Концепції визначено: незалежність, свобода, демократія та верховенство права, безпека, процвітання, мир.

Грузія гарантує права та свободи усіх громадян і груп, що проживають в Грузії, поважає їх право вільного вибору, гарантує право на свободу слова, думки, совісті, релігії та переконань, а також створює сприятливе середовище, яке дає можливість кожному громадянину реалізувати його потенціал. Грузія визнає, що економічна свобода є передумовою для реалізації всіх інших прав і свобод. Прагнення до процвітання Грузія визнає як основне право людини на гарантування життя у вільному оточенні. Щоб досягнути максимального добробуту своїх громадян, Грузія прагне до сталого розвитку держави шляхом створення вільного економічного середовища, відповідальної макроекономічної політики, низьких податків та адресної соціальної політики.

В Концепції національної безпеки визначено національні інтереси: забезпечення суверенітету та територіальної цілісності; розвиток державних інститутів та зміцнення демократії; розвиток ефективної системи національної безпеки; зміцнення національної єдності та громадянської згоди; європейська та євроатлантична інтеграція; забезпечення стабільного довгострокового економічного зростання; забезпечення енергетичної безпеки; забезпечення регіональної стабільності; зміцнення транзитної ролі Грузії; забезпечення

⁹ <http://www.mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/NationalSecurityConcept.aspx?lang=en-US>

екологічної безпеки Грузії та регіону; забезпечення громадянської інтеграції та збереження національної та культурної унікальності; зміцнення кібер-безпеки; демографічна безпека; відносини з діаспорою.

Створення середовища для стабільного та високого довгострокового економічного зростання є одним з головних пріоритетів політики національної безпеки Грузії, що стосується економічного блоку. Уряд Грузії забезпечує вільний економічний розвиток, розширення міжнародних економічних відносин країни, покращення інвестиційного середовища з метою залучення іноземного капіталу, консервативна фіскальна політика та здорова монетарна політика.

Соціальний блок національних інтересів складає зміцнення національної єдності та громадянської згоди, зміцнення демократичних інститутів, підтримка та розвиток культурного розмаїття та національної унікальності, пропаганда здорового способу життя. В Стратегії наголошується, що демографічна безпека безпосередньо пов'язана з стабільним та високим довгостроковим економічним зростанням.

Велика військова агресія Російською Федерацією проти Грузії у серпні 2008 року, окупація територій країни визначили основні загрози та ризики.

Серед викликів, загроз та ризиків для національної безпеки Грузії документом визначено:

1. Окупація територій Грузії Російською Федерацією та терористичні акти, організовані Російською Федерацією з окупованих територій;
2. Ризик відновлення військової агресії з боку Росії
3. Порухення прав внутрішньо переміщених осіб та біженців з окупованих територій
4. Конфлікти на Кавказі
5. Міжнародний тероризм та транснаціональна організована злочинність
6. Економічні та соціальні проблеми
7. Енергетичні проблеми

8. Кібернетичні загрози
9. Екологічні проблеми
10. Демографічні проблеми
11. Виклики громадянської інтеграції
12. Руйнування або пошкодження пам'ятників культурної спадщини.

Військова агресія з боку Росії значно погіршила ситуацію безпеки в Кавказькому регіоні в цілому, але низький рівень довгострокового економічного зростання є не меншим викликом для національної безпеки Грузії. Подальше покращення темпів економічного зростання має важливе значення для безпеки країни загалом. В Концепції зазначено, що недостатнє економічне зростання може призвести до суттєвого скорочення доходів держави, різкого зростання безробіття, що в свою чергу може породжувати соціальну напруженість, яка загрожує розвитку країни, її стабільності і національній безпеці.

Пріоритетними напрямками політики національної безпеки Грузії, які визначено Концепцією є:

1. *Завершення окупації територій Грузії; врегулювання відносин з Російською Федерацією.* Завершення окупації територій Грузії, реінтеграція людей, що живуть на цих територіях, і відновлення суверенітету Грузії на всій території країни є найважливішими пріоритетами політики національної безпеки країни. Уряд Грузії налаштований вживати своєчасні заходи для де-окупації грузинських територій мирними засобами на основі принципів міжнародного права. Грузія залишається прихильником невикористання сили, згідно взятих зобов'язань російсько-грузинською угодою про припинення вогню від 12 серпня 2008 року.

Щодо відносин з Росією, Концепцією визначено, що Грузія готова до добросусідських відносин з Російською Федерацією на принципі рівності, що неможливо без поваги суверенітету та територіальної цілісності Грузії та

початку де-окупації. Грузія готова розпочати діалог з Російською Федерацією з цих фундаментальних питань.

2. Розвиток державних інститутів та зміцнення демократії. Громадяни Грузії налаштовані на розвиток вільного, демократичного суспільства та зміцнення верховенства права - суспільства, в якому всі громадяни рівні перед законом, що є прозорим і відповідальним і гарантує права та свободи всім громадянам, в тому числі право на свободу слова, думки, совісті, релігії та вірування, свободу об'єднань. Така політична система є головною передумовою подальшого розвитку нації.

3. Впровадження політики взаємодії. Грузія намагається створити формати, механізми та стимули, які можуть сприяти взаємодії між окупованими територіями та іншими грузинськими регіонами, таким чином відновлюючи відносини між громадянами Грузії, які живуть з різних боків окупаційної лінії.

4. Розвиток системи оборони та безпеки Грузії. Для захисту своєї національної безпеки Грузія здійснює реформи для підвищення ефективності своєї системи безпеки. Наріжним каменем цих реформ є процес посилення національної безпеки, який включає в себе інституційну координацію політики між державними органами, посилення співпраці між військовими та цивільними інституціями та розробку конкретних стратегій для всіх агентств, що беруть участь у секторі безпеки.

Один з найважливіших напрямів політики безпеки Грузії передбачає зміцнення обороноздатності країни, враховуючи трансформоване середовище безпеки. Уряд Грузії адаптує свої збройні сили до нових викликів, умов роботи та завдань, з якими вона стикається. Грузія приділяє особливу увагу заходам, спрямованим на підвищення готовності та спроможності своїх військових сил реагувати на зовнішню агресію.

5. Інтеграція до Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу. Однією з основних пріоритетів зовнішньої та безпекової політики Грузії є членство в НАТО та Європейському Союзі. Приєднання до

НАТО є важливим зовнішньополітичним завданням Грузії. Грузія розглядає НАТО як основу архітектури євроатлантичної безпеки, а також головний механізм забезпечення безпеки та стабільності в євроатлантичному просторі. Членство Грузії в НАТО створить міцні гарантії для безпеки та стабільності нації та відіграватиме важливу роль у зміцненні стабільності у всьому регіоні.

6. Співробітництво на Південному Кавказі. Грузія підкреслює важливість співпраці у своєму районі та приймає політичні та економічні кроки для сприяння перетворенню Південного Кавказу на економічно привабливий, мирний та безпечний регіон.

7. Зміцнення зовнішніх відносин. Зміцнення зовнішньополітичних зв'язків є пріоритетом для Грузії, як і розширення зовнішньої торгівлі, залучення інвестицій та зміцнення соціальних та культурних зв'язків. Для досягнення цієї мети Грузія співпрацює з міжнародною спільнотою у двосторонніх та багатосторонніх форматах. В Концепції зафіксовано поглиблення стратегічного партнерства з США, Україною, Туреччиною та іншими країнами різних регіонів світу.

Важливим пріоритетом зовнішньої і національної політики безпеки Грузії є співпраця з міжнародною спільнотою в рамках багатосторонніх форумів. Грузія вважає, що ООН повинна відігравати провідну роль у створенні глобального світу і в просуванні тільки рішень існуючих конфліктів, а ОБСЄ є дуже важливою організацією для забезпечення європейської безпеки та відіграє провідну роль у зміцненні миру, стабільності, демократії та прав людини в Європі.

Співробітництво в рамках Ради Європи Грузія розглядає як найкращу можливість для встановлення європейських політичних і правових цінностей і норм. Грузія дотримується стандартів Ради Європи в якості важливого фактора в розвитку демократичної держави, заснованого на західних цінностях і нормах.

8. *Боротьба з міжнародним тероризмом і транснаціональною організованою злочинністю.* Антитерористична політика Грузії полягає у забезпеченні безпеки своїх громадян, держави та інших інститутів. Грузія приєдналася до конвенції і протоколів ООН по боротьбі з тероризмом і активно співпрацює в боротьбі з тероризмом на двосторонньому і багатосторонньому рівнях.

Для досягнення своїх цілей, уряд Грузії активно співпрацює з Комітетом по боротьбі з тероризмом ООН

9. *Економічна безпека.* Економічна політика Грузії ґрунтується на принципі економічної свободи. Мета політики економічної безпеки Грузії полягає в створенні комплексних умов для стимулювання розвитку країни, підвищенні добробуту її громадян, поліпшенні конкурентоспроможності економіки в цілому тощо.

Пріоритетними напрямками державної політики забезпечення економічної безпеки Грузії полягають у підвищенні макроекономічної стабільності шляхом подальшого вдосконалення і спрощення податкового адміністрування; скороченні дефіциту бюджету для забезпечення фінансової стійкості; реалізації консервативної бюджетної і грошово-кредитної політики; досягненні і підтриманні мінімального рівня інфляції; скороченні державних витрат; зведенні до мінімуму державного боргу тощо.

Однією з найбільш важливих цілей зовнішньої політики і політики безпеки Грузії є стимулювання плідного економічного співробітництва, в тому числі поширення вільних режимів торгівлі з ЄС, США і регіонами країни. Укріплення прикордонних економічних відносин буде сприяти зниженню регіональної напруженості та врегулюванню регіональних конфліктів. У зв'язку з цим, Грузія продовжуватиме економічне співробітництво з Вірменією, Азербайджаном, Іраном, Казахстаном, Киргизією, Туреччиною, Туркменістаном, Україною та іншими державами Чорноморського регіону, Близького Сходу та Центральної Азії.

Цільова спрямованість економічної політики Грузії полягає у створенні і підтримці сприятливого зовнішнього інвестиційного середовища, підвищенні конкурентоспроможності економіки в цілому та трудового потенціалу, зростанні зайнятості громадян шляхом створення і підтримки конкурентного ринку праці, стимулюванні розвитку кваліфікованої робочої сили шляхом реалізації цілеспрямованої політики освіти.

10. Енергетична політика безпеки. З метою забезпечення сталої енергетичної безпеки Грузії передбачається створення сприятливого інвестиційного клімату, з метою зміцнення міжнародного співробітництва, а також для подальшого розвитку національної чинності енергетичної інфраструктури.

Значна увага приділяється диверсифікації енергетичних ресурсів і постачальників, а також участі в міжнародних і регіональних енергетичних проектах. У зв'язку з цим, Грузія підтримує залучення та реалізацію нових проектів в рамках Південного енергетичного коридору, в тому числі і ті проекти, які будуть поставляти нафту і природний газ з Каспійського регіону і регіонів Центральної Азії через Грузію до Європи.

11. Освітня політика. Поліпшення системи освіти є важливим пріоритетом уряду Грузії. Комплексна реформа системи освіти спрямована на якісне вдосконалення загальної, професійної та вищої освіти; просування громадянського суспільства на основі зростання знань; створення умов, які сприяють розвитку науки. Передбачається підвищення участі подальшому розвитку системи освіти.

Реформування системи освіти Грузії дасть можливість грузинським громадянам розвивати свої здібності та бути конкурентоспроможними на грузинському та світовому ринках праці. Програми в галузі інформаційних технологій та іноземних мов, особливо англійської, є важливими компонентами реформи системи освіти. Розвиток професійної освіти є важливим пріоритетом реформи. Динамічний розвиток економіки Грузії потребує подальшого

вдосконалення системи професійної освіти. Подальші вдосконалення системи вищої освіти дуже важливі для розвитку Грузії. Підтримка високоякісної вищої освіти є передумовою для збільшення наукового потенціалу Грузії та економічного процвітання. Важливо також поглибити міжнародне співробітництво в галузі наукових досліджень та нових технологій.

12. Соціальна безпека. Цілі політики Грузії щодо соціальної безпеки полягають у подоланні бідності, покращення системи охорони здоров'я підвищенні рівня життя та розвитку середнього класу. Для забезпечення соціальної безпеки громадян Грузії передбачається розвиток середовища, яке сприяє створенню робочих місць та подальшому вдосконаленню тих аспектів соціального забезпечення, які надають соціальну допомогу людям, які живуть за межею бідності.

Політика охорони здоров'я уряду Грузії зосереджена на: покращенні надання медичних послуг; вдосконаленні системи медичної освіти та сертифікації; підвищенні ефективності запобігання та боротьби з епідеміями та пандеміями; запобіганні та лікуванні соціально небезпечних захворювань (туберкульозу, СНІДу, наркоманії та ін.); запобіганні особливо небезпечних інфекційних хвороб; розробці ефективних лабораторних систем спостереження; сприянні здоровому способу життя; збільшенні доступності медичних послуг шляхом подальшого вдосконалення страхових систем та наданні медичних послуг людям, що живуть за межею бідності.

13. Кібернетична безпека. Грузія поставила перед собою мету створити систему кібербезпеки, яка могла б звести до мінімуму наслідки будь-якого кібер-атаки і яка могла швидко та ефективно відновити постраждалих мереж у разі нападу. Грузія приділяє особливу увагу забезпеченню секретної інформації та захисту державних інформаційних систем. Грузія налагоджує необхідні правові рамки та інфраструктуру для вдосконалення інформаційних технологій та захисту інформації. Співпраця з країнами-партнерами та обмін досвідом важливі для кібербезпеки Грузії.

14. Екологічна безпека. Політика екологічної безпеки Грузії захищає людей та навколишнє середовище шляхом раціонального використання природних ресурсів та запобігання екологічній шкоді, спричиненій природними та техногенними кризами. Особлива увага приділяється таким катастрофам, як повені, зсуви, лавини та землетруси, а також промислові аварії тощо. Метою екологічної політики Грузії є розробка та реалізація ефективних заходів щодо запобігання забрудненню повітря, води та землі, захисту лісових ресурсів, ресурсів Чорного моря та управління радіоактивними та іншими небезпечними матеріалами на території Грузії. Уряд Грузії усвідомлює, що екологічна безпека країни вимагає тісного регіонального та міжнародного співробітництва.

15. Захист культурної спадщини Грузії. Грузія, в тісному співробітництві з ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями, налаштована захищати та розвивати унікальну культурну спадщину країни, яка є важливою частиною світової культурної спадщини. Здійснює політику захисту культурної спадщини, яка спрямована на просування сучасного та традиційного грузинського мистецтва та захист архітектурних пам'яток.

16. Демографічна політика. Для поліпшення демографічної ситуації Грузія орієнтується на підвищення народжуваності, зниження дитячої смертності, впровадження здорового способу життя та збільшення тривалості життя. Грузія також прагне створити сприятливі умови для повернення в Грузію громадян Грузії та інших співвітчизників, які проживають за кордоном.

17. Громадська політика інтеграції. Уряд Грузії підтримує процес інтеграції етнічних меншин та сприяння їх участі в грузинському суспільстві. Важливо нарощувати знання грузинської мови серед етнічних меншин, дозволяючи їм повну свободу зберігати свою ідентичність та культуру. Ця політика обумовлена Національною концепцією Уряду та відповідним Планом дій з толерантності та цивільної інтеграції. Держава вживає заходів для навчання етнічних меншин грузинською мовою, яка допомагає їм повною мірою реалізувати свої громадянські права та свободи.

18. Політика зміцнення відносин з діаспорою. Збереження грузинської ідентичності співвітчизників, які проживають за кордоном, є пріоритетом для уряду Грузії. Грузія підтримує та сприяє створенню та діяльності зарубіжних грузинських недільних шкіл, грузинських мовних курсів, грузинських державних шкіл та народних та мистецьких колективів, а також інших зусиль, спрямованих на збереження і розвиток культурної спадщини країни. Грузія також підтримує поглиблення зв'язків між членами грузинської діаспори, які проживають у різних країнах, та здійснення ними спільних проєктів.

Для посилення правових засад національної безпеки Грузії було їх закріплено в Законі Грузії «Про порядок планування і координації політики національної безпеки», який прийняли 4 березня 2015 року. Статтею 3 Закону виокремлено сфери національної безпеки: державна оборона, зовнішня безпека, внутрішня безпека, соціально-економічна безпека, екологічна і енергетична безпека, інформаційна безпека, правопорядок.

Економічна та соціальна сфери подавались разом. Сфера соціально-економічної безпеки (стаття 9 Закону) включала такі напрямки: захист прав і свобод людини, гарантованих Конституцією Грузії, в процесі планування і здійснення політики національної безпеки; виявлення, ідентифікація, оцінка і прогнозування соціально-економічних загроз, ризиків і викликів; нейтралізація економічної та фінансової діяльності, що несе загрозу державним інтересам Грузії; забезпечення відповідності регулювальних норм, пов'язаних з об'єктами стратегічного значення, цілям і задачам національної безпеки; оцінка аспектів безпеки економічних проєктів стратегічного значення і розробка відповідних механізмів безпеки; забезпечення відповідності зовнішньоекономічних відносин цілям і завданням національної безпеки; забезпечення демографічної безпеки; забезпечення відповідності політики охорони здоров'я і соціального захисту цілям і завданням національної безпеки; забезпечення продовольчої безпеки; Забезпечення захисту від пандемій, епідемій, епізотій та інших біологічних загроз.

Таким чином, в політиці національної безпеки, до складу якої входять економічна та соціальна безпека Грузія керується концепцією національної безпеки, яка містить тлумачення національних цінностей та інтересів, формує бачення безпечного розвитку країни, визначає загрози, ризики і виклики, що стоять перед державою, встановлює основні напрямки політики національної безпеки, а також Законом Грузії «Про порядок планування і координації політики національної безпеки» визначає сфери політики національної безпеки, процес планування і координації даної політики, повноваження відомств, що координують її планування.

9.3. Основні положення Стратегії національної безпеки Литовської Республіки

Адаптація міжнародного досвіду до умов України доцільна з державами у разі значної кількості спільних рис та характеристик історичного характеру та майбутніх перспектив розвитку та інтеграції. З цих позицій має сенс оцінка змісту та реалізації правових положень з національної безпеки країн, які перебували у складі СРСР та успішно інтегрувались до ЄС. Саме такою є Литовська республіка. Закон Литви про національну безпеку був прийнятий 19.12.1996 року, з послідовними змінами та доповненнями до січня 2017 року.

Все законодавство про національну безпеку складається з цього закону та Стратегії національної безпеки. Зміст чинного законодавства Литовської республіки в теперішній час демонструє класичну послідовність його реалізації, коли положення закону стають обов'язковими для формування відповідної стратегії, а та визначає зміст напрямів та заходів Довгострокової державної програми укріплення безпеки, а при розробці проекту щорічного державного бюджету Уряд повинен передбачати кошти ля здійснення цієї програми та координації її виконання. Окремою статтею (ст. 6) передбачаються звіти Уряду про розвиток національної безпеки.

Існує розподіл у законодавстві Литви про національну безпеку на такі політики (сфери): внутрішня, економічна, соціальна, культурна, етнічна, а також політика соціальної безпеки, у сфері освіти та науки, у сфері охорони здоров'я, політика захисту оточуючого середовища.

Кожна Стратегія національної безпеки Литовської республіки робить акценти на загрозах та напрямках, які є актуальними у термін її прийняття. Саме такою є Стратегія національної безпеки Литовської Республіки, яка прийнята її Сеймом 17 січня 2017 року. Стратегія містить положення, які визначають розвиток системи безпеки у державі.

Стратегією визначені першочергові інтереси національної безпеки, основні фактори ризику, небезпеки та загрози, визначено пріоритети, довгострокові та середньострокові завдання розвитку національної системи безпеки. У Стратегії визначено, що основною загрозою для безпеки Литовської Республіки є агресивні дії Російської Федерації, які викликають міжнародну напругу та загрожують світовому миру, порушуючи архітектуру безпеки, універсальні правила і принципи міжнародного права та мирного співіснування країн, агресія проти сусідніх країн, анексія Криму.

В Стратегії визначено *пріоритетні національні інтереси* Литовської Республіки: суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад; громадянське суспільство, повага до прав та свобод людини та громадянина та їхнього життя; мир і добробут у державі.

Основними *напрямами досягнення* національної безпеки Литовської Республіки є: життєздатність та єдність НАТО та ЄС, безпека, солідарність, демократія та добробут всіх державах євроатлантичної спільноти; безпека, стабільність, поширення демократичних та європейських цінностей; стійкість розвитку держави: економічна, енергетична, екологічна, інформаційна, кібербезпека, соціальна безпека.

Загрози, небезпеки та фактори ризику, яким повинні приділяти особливу увагу Національні інституції безпеки передбачені главою 4 Стратегії. Вони

визначені залежно від сфер системи національної безпеки. Серед економічних та соціальних загроз визначено такі: реалізація макроекономічної політики, спрямованої на фіскальній і монетарній стабільності, стійке зростання економіки, диверсифікація експорту, а також запобігання фінансовим та економічним кризам; співпраця з іншими державами в цілях запобігання відмиванню грошей, ухилення від сплати податків, особливо через офшорні компанії, прозоре фінансування установ, підприємств і організацій, важливих державі; запобігання проникнення бізнесу інвесторів, які не відповідають інтересам національної безпеки; забезпечення захисту стратегічних галузей економіки, підприємств і установ; забезпечення безперервної подачі енергії з безпечних і надійних джерел, зменшення залежності національних енергетичних систем від домінуючих постачальників енергії; проведення всебічної інтеграції національних енергетичних систем в ЄС енергетичного ринку, синхронізація системи електропостачання з електроенергетичними мережами континентальної Європи; зменшення енергетичної залежності від імпорту шляхом заохочення використання місцевих і відновлюваних джерел енергії, впровадження заходів з підвищення енергоефективності, використання атомної енергії; перехід до сталого регіонального розвитку, орієнтованого на скорочення економічної і соціальної нерівності, підвищення територіальної згуртованості в регіонах, ефективне використання коштів ЄС; вдосконалення системи соціальної підтримки та соціальних послуг, зниження соціальної ізоляції; стимулювання зворотньої міграції, забезпечення зв'язку між державою і литовцями, які проживають за кордоном та прагнуть розвивати свою литовську ідентичність, підтримувати політичні, економічні, громадські та культурні зв'язки з Литовською Республікою.

Зміст стратегії національної безпеки щодо економічного і соціального блоку відповідає положенням Закону «Про основи національної безпеки» Литовської республіки. Основними об'єктами національної безпеки дійсно є - права і свободи людини і громадянина, а також особиста безпека; цінності, які

дороги нації, її права і умови для вільного розвитку; незалежність Держави; конституційний порядок; цілісність території Держави; навколишнє середовище і культурну спадщину; здоров'я населення.

Економічна безпека перш за все забезпечується та реалізується через економічну політику Литви. За положеннями закону про національну безпеку вона повинна ґрунтуватися на принципах відкритості, справедливості, узгодженості і корисності суспільству в ринку відкритої конкуренції, забезпечуючи економічні свободи, економічну ініціативу, яка повинна служити загальному добробуту нації.

Економічна діяльність може обмежуватися тільки законом, який вводить обмеження, необхідні для охорони національної безпеки. Одному інвестору забороняється домінувати в одному або декількох економічних секторах, стратегічно важливих для національної безпеки. Секторами литовської економіки, які володіють стратегічною важливістю для національної безпеки, є: енергетика; транспорт; інформаційні технології та телекомунікації, інші високі технології; фінансова система.

Соціальна безпека є результатом ефективності державної соціальної політики вона повинна заохочувати створення соціально незалежного, єдиного і стабільного громадянського суспільства.

Держава повинна проводити політику добробуту для всіх громадян та інших осіб, що потрапляють в межі його повноважень, зменшувати ризики небезпек можливих соціальних криз і вживати заходів для запобігання порушенню принципів соціальної злагоди через надмірної диференціації доходів і збідніння населення. Держава повинна особливо дбати про стан сім'ї, як головного і відповідального інституту суспільства.

Законодавство про національну безпеку Литви містить також сукупність офіційно прийнятих поглядів на культурну політику, політику у сфері освіти, науки та охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, етнічної

політики, що обумовлює розвиток людського потенціалу країни та демонструє опікування проблем духовного та ціннісного зростання нації.

9.4. Становлення і розвиток системи забезпечення національної та економічної безпеки Республіки Польща

Необхідність проведення аналізу та оцінки стратегічних документів з національної безпеки республіки Польща обумовлено інтенсивним розвитком в цій державі правової регламентацією національної безпеки, прагненням до її цілісності, відповідності вимогам західним демократіям. Одночасно важливим є намір Республіки Польщі підтримувати прагнення залучення до загальноєвропейських процесів укріплення безпеки східноєвропейських країн-партнерів, які є членами Східного партнерства. Практична реалізація такої політики обумовлена Угодою про створення спільної польсько-литовсько-української бригади, яка дислокуватиметься у Польщі у місті Любліні¹⁰. Для України є корисним досвід Польщі у сфері національної безпеки, бо вже йде процес внесення суттєвих змін у законодавство України про національну безпеку. Тому підходи, оцінки та стратегічні перспективи національної безпеки доцільно адаптувати до умов України, то використовувати їх для інтеграції в європейське безпекове середовище.

Польща протягом останніх десяти років прийняла та забезпечила реалізацію трьох стратегій національної безпеки 2007, 2013 та 2014 років. Стратегія національної безпеки Республіки Польща, яка була прийнята у 2017 році¹¹ Комплексно визначала національну безпеку конкретизуючи зовнішній, внутрішній, військовий контекст. Зовнішня безпека реалізовувалась через

¹⁰ Александров О.С. Нова стратегія національної безпеки Польщі – відповідь на європейські виклики та загрози сьогодення / О.С. Александров // Стратегічні пріоритети. – 2015. – №1(34). – С. 131-138.

¹¹ National Security Strategy of the Republic of Poland : certified translation from Polish [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/156796/ipublicationdocument_singledocument/9132688b-9c81-4b46-9eac-5e861d3c0ef9/en/Poland-2007-eng.pdf

членство в НАТО та ЄС. Внутрішня безпека визначала конституційні свободи громади, умови для розвитку громадянського суспільства та економіки країни. У Стратегії-2007 вперше було підкреслено енергетичну залежність Республіки Польщі від Російської Федерації.

Знаковою подією для Польщі стало прийняття у квітні 2013 року довгострокового документу «Стратегії розвитку системи національної безпеки Республіки Польща до 2022 року»¹². Цією цілісною стратегією було розроблено якісне підґрунтя для системи національної безпеки, як визначала реальні та вірогідні загрози для країни. Її розробка була обумовлена потребами збалансування зовнішньої та внутрішньої політики Польщі зі стратегічною концепцією НАТО¹³ та Європейською стратегією безпеки¹⁴

Стратегія розвитку системи національної безпеки Республіки Польща до 2022 – це нове покоління нормативно-правового акту, призначеного для вирішення завдань сучасного середовища безпеки та задоволення вимог сучасної системи управління розвитком країни. Як результат, вперше стратегія національної безпеки розроблена спільно з плануванням соціально-економічного розвитку країни та заснована на методології, яка дозволить реалізувати її цілі. Крім того, взаємодоповнюваність Стратегії національної безпеки Республіки Польщі 2022 р. з іншими стратегіями розвитку дозволила включити до основних тематичних напрямків інші сфери національної безпеки, такі як економічна (включаючи енергетику), громадянська, соціальна, продуктова та екологічна безпека. Стратегія 2022 була створена в результаті спільних зусиль багатьох експертів, залучених до її роботи, представляючи як

¹² Strategy of Development of the National Security System of the Republic of Poland 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.mon.gov.pl/z/pliki/dokumenty/rozne/2014/01/ENGLISH_SRSBN_RP_do_pobrania.pdf

¹³ Стратегічна концепція НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_56626.htm

¹⁴ Безопасная Европа в мире, который должен стать лучше. Европейская стратегия безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIRU.pdf>

міністерства, так і центральні органи влади, Міністерство національної оборони. Робота над документом тривала понад 3 роки.

Головною метою Стратегії 2022 є посилення ефективності та узгодженості системи національної безпеки, що розуміється як синергія зусиль різних органів державної безпеки та установ, відповідальних за державну безпеку, для виявлення та усунення джерел, проявів та наслідків загроз національної безпеки. **Ефективність** досягається шляхом підвищення ефективності основних елементів системи національної безпеки. Реалізація першої мети передбачає: *створення стабільного міжнародного середовища безпеки в регіональному та глобальному масштабі*, друга мета - *зміцнення оборонних спроможностей держави* та третє завдання - *розвиток стійкості до загроз національної безпеки*. Досягнення послідовності буде досягнуто завдяки досягненню четвертої мети: *посилення інтеграції державної політики з політикою безпеки* та п'ятої мети - *Створення умов для розвитку інтегрованої національної системи безпеки*.

Досягнення головної мети забезпечить кращу реалізацію національних інтересів. Це також сприятиме досягненню кількісного та якісного потенціалу держави, що дозволить зберегти його вплив на міжнародну реальність та внутрішні процеси та стимулювати позитивні еволюційні тенденції всередині та за межами країни.

Забезпечення безпеки держави та її громадян, йдеться в Стратегії 2022, є життєво важливим національним інтересом Республіки Польща. Національна безпека означає здатність держави та її сусідства забезпечувати умови для її існування та розвитку, територіальної цілісності, політичної незалежності, внутрішньої стабільності та якості життя. Ця спроможність формується на основі можливостей, викликів, зменшення ризику та ліквідації зовнішніх та внутрішніх загроз, що забезпечує безперервність, ідентичність, функціонування та свободу розвитку держави та нації.

Стратегія розвитку національної системи безпеки Республіки Польща до 2022 р. передбачає реалізацію таких стратегій:

1. Стратегія інновацій та ефективності економіки
2. Стратегія розвитку людського капіталу
3. Стратегія розвитку транспорту
4. Стратегія енергетичної безпеки та охорони навколишнього середовища
5. Стратегія ефективної держави
6. Стратегія розвитку соціального капіталу
7. Державна стратегія регіонального розвитку
8. Стратегія стійкого розвитку сільського господарства та рибальства

В Стратегії приділено увагу соціальній основі національної безпеки та робиться акцент на соціальне сприйняття національної безпеки. Польська влада, ґрунтуючись на принципах відкритості та прозорості, розуміє, що зростаючий інтерес громадськості до прийняття політичних рішень потребують постійного покращення комунікації між громадськістю та ефективною передачі цілей політики безпеки Польщі. В Стратегії задекларовано важливість отримати загальне розуміння цілей політики громадськістю та отримати відносно високий рівень їх прийняття, а також важливо побудувати соціальний капітал на основі високого рівня громадянської активності та довіри громад та загальної ідентичності.

В Стратегії 2022 зроблено SWOT-аналіз національної безпеки Польщі: виявлено слабкі та сильні сторони, а також можливості та перешкоди забезпечення національної безпеки. Розроблена стратегія поряд з зовнішньою та військовою безпекою важливе значення надає соціально-економічному розвитку країни та добробуту громадян, збереженню культурної спадщини.

Стратегія розвитку системи національної безпеки Республіка Польща до 2022 р. носила за своїм змістом довгостроковий характер, але відбулися значні зміни безпекового середовища у Східній Європі, що обумовили нові ризики та

небезпеки. Це змусило розробити і прийняти 21 жовтня 2014 року нову Стратегію національної безпеки країни.

Тепер в Республіці Польща діє два стратегічних документа, якими регулюються питання національної безпеки держави та в стадії розробки проект Закону Польщі «Про національну безпеку».

Стратегія 2014 р. охоплює питання національної безпеки в цілому та вказує на оптимальні способи використання всіх наявних у оборонній, економічній та екологічній сферах забезпечення безпеки. Ключовим питанням є їх належна інтеграція в систему національної безпеки.

Польща - це демократична держава з ринковою економікою, яка дотримується міжнародного права, зміцнює свій потенціал національної безпеки для забезпечення стабільного розвитку країни та поліпшення умов проживання для своїх громадян, активно бере участь у міжнародному співробітництві та розвиває дружні стосунки та співпрацю з державами ближнього та далекого зарубіжжя. Членство в євроатлантичних та європейських структурах співпраці зміцнює безпеку Республіки Польща. НАТО є найважливішою формою політико-військової співпраці між Польщею та її союзниками, Європейський Союз підтримує соціальний та економічний розвиток Польщі, Сполучені Штати Америки залишаються найважливішим неєвропейським партнером.

Республіка Польща забезпечує безпеку держави та її громадян, створюючи умови для досягнення національних інтересів та досягнення стратегічних цілей. Національні інтереси визначені в ст. 5 Конституції Республіки Польща, покладеного за основу в законодавство про національну безпеку. До них відносяться:

наявність ефективної національної безпеки для забезпечення готовності та здатності запобігати загрозам, ризикам та небезпекам та їх ліквідації;

сильна міжнародна позиція Польщі та членство в надійних міжнародних системах безпеки;

індивідуальний та колективний захист громадян від загроз життю та здоров'ю та від небезпеки втрати матеріальних і нематеріальних благ;

забезпечення свободи громадян здійснювати свої права та свободи, не завдаючи шкоди безпеці інших осіб, безпеці держави та збереженню національної ідентичності та культурної спадщини;

забезпечення сталого та збалансованого розвитку соціально-економічного потенціалу держави з урахуванням особливостей захисту природного середовища та умов життя та здоров'я населення як основи їх існування.

Соціальний потенціал, включаючи людський капітал, є важливим чинником зростання національної економіки, ефективності держави, активності громадянського суспільства та загального поліпшення якості життя громадян та передбачений Стратегією як стратегічний потенціал національної безпеки та важливий ресурс необхідний для забезпечення безпеки країни поряд з економічним потенціалом, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності польської економіки.

Стратегія національної безпеки Польщі є трьохрівневою і передбачає глобальний, державний і регіональний рівень.

Сучасне середовище безпеки Польщі характеризується розмиванням кордонів між його внутрішніми та зовнішніми вимірами, військовими та невійськовими. Глобалізація призводять до непередбачуваних явищ, масштаб яких більше не обмежується географічними бар'єрами, політичними системами та економікою, є ще проблеми та загрози військового типу. Безпека Польщі залежить від її здатності ефективно реалізовувати національні інтереси та досягти стратегічних цілей у сучасних умовах. Це стосується, зокрема, використання можливостей та задоволення внутрішніх та зовнішніх цілей, які є результатом взаємозалежних політичних, військових, економічних, демографічних та екологічних процесів та подій.

Економічна діяльність у Стратегії національної безпеки полягає в тому, щоб захистити об'єкти та матеріальні ресурси потенціалу національної безпеки

від загроз у мирний час, в час кризи та війни та підтримувати функціонування операційних підсистем системи національної безпеки.

В Стратегії наголошується на посиленні фінансової безпеки, підвищенні енергетичної безпеки, забезпеченні стратегічних резервів, зміцненні продовольчої безпеки, захисті навколишнього середовища.

Метою діяльності національної підсистем соціальної безпеки є забезпечення її ефективного функціонування у разі загрози війни, а також ефективна діяльність для виконання завдань соціальної підтримки підсистеми: охорона національної спадщини; розвиток та поглиблення співпраці представників державних установ та засобів масової інформації, які займаються захистом національної безпеки; протидія демографічним загрозам; ефективне соціальне забезпечення громадян, що потребують державної підтримки, а також стимулювання економічної самостійності населення; підвищення інноваційності науково-дослідницького потенціалу у сфері державної безпеки та оборони шляхом активізації науково-виробничого співробітництва (у тому числі міжнародного) дослідницького середовища.

Економічна безпека Польщі залежить в першу чергу від імпорту енергоносіїв. Напрями подолання загроз у цій сфері передбачають диверсифікацію джерел енергоресурсів та шляхів їх постачань, використання альтернативних енергоджерел, втілення заходів щодо енергозбереження. Для посилення економічної безпеки в Стратегії 2014 передбачається зростання конкурентоспроможності Національної економіки, зміцнення промислової бази, як вирішального фактору забезпечення добробуту країни та укріпленню позиції Польщі в ЄС на міжнародній арені. Досягти економічної безпеки планується за рахунок впровадження інновацій, технологічного розвитку, електронного бізнесу, розвитку організаційних, фінансових і правових умов, сприятливих для підприємництва.

Таким чином, досвід Польщі щодо формування законодавства про національну безпеку з виокремленням сфер економічної та соціальної безпеки,

з новими поглядами на забезпечення зовнішньої безпеки та побудови міжнародних відносин з США та країнами ЄС доцільно брати для уваги, а підходящі положення адаптувати до умов України.

Література

1. Новікова О.Ф. Соціальна орієнтація економіки: механізми державного регулювання: монографія / О.Ф. Новікова, С.М. Гріневська, Л.Л. Шамілева / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2009. – 220 с.
2. Бондар-Підгурська О.В. Науково-методологічні засади сталого інноваційного соціально-орієнтованого розвитку економіки: монографія / О.В. Бондар-Підгурська // Полтава: ПУЕТ, 2016. – 531 с.
3. Амоша О.І. Проблеми та шляхи забезпечення соціальної орієнтації економіки України / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова // Журнал європейської економіки. – 2005. – Т.4 (№2). – С.184-196.
4. Головніна О.Г. Основи соціальної економіки: підручник / О.Г. Головніна. – К.: Арістей, 2006. – 612 с.
5. Гришкін В.О. Соціалізація економіки України: теорія, методологія, перспективи: моногр. / В.О. Гришкін // Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – 498 с.
6. Деєва Н. Концептуальні підходи до об'єктивного встановлення міри соціалізації зведеного бюджету країни / Н. Деєва // Вісник Національної академії державного управління. – 2005. – №1. – С.164-170.
7. Єременко В. Соціальна економіка / В. Єременко. – 2-ге вид., адапт. і доп. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2003. – 351 с.
8. Зайцев Ю.К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства: методологія і практика: моногр. / Ю.К.Зайцев. – К.: КНЕУ, 2002. – 188 с.
9. Закон України “Про основи національної безпеки” від 19.06.2003 2003 р. №964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – №29. – Ст.1433.

10. Концепція соціальної ринкової економіки: Головні засади, досвід та нові завдання / Konrad-Adenauer-Stiftung. – Aubenselle-Kiew, 2005.
11. Ю.В. Фінансова складова соціального добробуту / Ю.В. Пасічник // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. – К.: НДЕІ. – 2006. – №4(59). – С.111-116.
12. Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 18 мая 2011 г.) / Фонд им. Фридриха Эберта [и др.]. – Минск: И.П. Логвинов, 2011. – 108 с.
13. Экономическая безопасность: теория, методология, практика / под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г.; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.
14. Європейський проект та Україна: колективна монографія / А.В. Єрмолаєв, Б.О. Пархонський, Г.М. Яворська, О.О. Резнікова [та ін.]. – Київ: НІСД, 2012. – 192 с.
15. Бовал В. Новая украинская стратегия национальной безопасности: старая сказка на новый лад [Электронный ресурс] / В. Бовал // Военное обозрение. – Режим доступа: <https://topwar.ru/15498-novaya-ukrainskaya-strategiya-nacionalnoy-bezopasnosti-staraya-skazka-na-novyuy-lad.html>
16. Національна безпека України: стратегічні пріоритети та шляхи їх реалізації: матеріали «круглого столу» / за заг. ред. О.В. Литвиненка. – Київ: НІСД, 2011. – 64 с.

РОЗДІЛ 10 ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ «ДЕМОКРАТІЇ УЧАСТІ» ГРОМАДЯН В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ВИКЛИКІВ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Важливим питанням розвитку сучасної демократії в умовах гібридних викликів в сучасній Україні, є вдосконалення механізмів представницької демократії, які трансформуються в модель, що характеризується значною залученістю громадян України в процеси публічного управління, тобто демократію участі громадян в публічному управлінні. Демократія участі (демократія співучасті, партисипативна, партисипаторна демократія) – це вид демократії, який передбачає безпосередню участь громадян – в управлінні державою (або членів територіальної громади в управлінні громадою), тобто у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю їх реалізації. Демократія участі дає чи не найпотужніші практичні інструменти реальної політики. Їх правильне і системне використання є одним із найважливіших чинників успішного розвитку як на рівні громади, так і на рівні держави. Сутність зазначеного питання неможливо уявити без глибокого розуміння сутності демократії в цілому. Сутність поняття «демократія» досить докладно описана в науковій літературі. Тому не дивно, що основне її розуміння пов'язане з етимологією цього терміна.

«Демократія» (δημοκρατία — «влада народу», від δῆμος — «народ» и κράτος — «влада») з давньогрецької перекладається як «народовладдя». У свою чергу похідним від етимологічного розуміння демократії є її трактування як форми устрою будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні та ухваленні в ній рішень за більшістю. У цьому сенсі йдеться про партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократії. Отже, в більш широкому розумінні, демократія може існувати скрізь, де є організація, влада і управління.

Крім вже визначеного поняття, демократія розглядається як

заснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд. До числа складових зазначеного ідеалу цінностей включено свободу, рівність, права людини, народний суверенітет тощо. Крім того, демократія розглядається також як соціальний і політичний рух за народовладдя, здійснення демократичних цілей і ідеалів. Принагідно зауважимо, що цей рух виник в Європі під час боротьби з абсолютизмом за звільнення і рівноправність третього стану та в ході історії поступово розширює діапазон своїх цілей і учасників.

Слід зазначити, що поняття демократії як народовладдя (і інші похідні від цього поняття її трактування) є нормативними, оскільки базуються на нормативному підході до цього феномену, який передбачає побудову категорії виходячи з людських ідеалів, цінностей і побажань. Демократія характеризується в цьому випадку як ідеал, заснований на таких основоположних цінностях, як свобода, рівність, повага до людської гідності, солідарність. Зрозуміло, що свою популярність демократія в сучасному світі отримала саме завдяки ціннісному змісту, особливо в умовах гібридної небезпеки.

Однак, нормативне поняття демократії має як сильну, так і слабку сторони. Його сила полягає в привабливості закладених цінностей, здатності заохотити багатьох людей до практичних дій задля відтворення демократичного ідеалу. Слабкість такого визначення демократії полягає у відриві від дійсності, її певної ідеалізації.

Можна без жодного перебільшення сказати, що реальна демократія ніде і ніколи не була владою народу, це значило б недержавне, громадське самоврядування. З моменту виникнення цього поняття, демократія пов'язана з державою, а значить із примусом, і в кращому випадку є владою більшості над меншістю, а найчастіше формою правління добре організованої привілейованої меншини, більшою чи меншою мірою підконтрольної народу. На нашу думку, реальна демократія насправді багато в чому далека і

від демократичних цінностей. Таким чином, постає питання можливості участі громадян у демократичних процесах в публічному управлінні.

Насправді, якщо виходити з моделі демократії, яку пропагував і намагався ввести Томас Джефферсон, та можна цілком «вписатися» в контекст теорії участі. Його бачення демократії виходило з органічної природи людини, якій притаманні три різних, але в той же час взаємопов'язаних властивостей: здатність до морального вибору (пізнання добра і зла та обрання добра як результату вільного вибору); вроджена здатність ідентифікувати себе з іншими людьми, почуття симпатії до чужих турбот і страждань; природне почуття справедливості, що виникло внаслідок комбінації перших двох почуттів .

У свою чергу, Джон Стюарт Міл, який обґрунтовував ідеї демократії, хоча і робив наголос на обмежених можливостях громадської думки і мас щодо прийняття правильного, оптимального рішення (у силу їх низької компетентності), але все ж відстоював право народу на політичну участь . Не дивно, що особливої ваги сьогодні набуває положення Дж. С. Міля щодо «міри участі», яка повинна відповідати «загальному рівню розвитку громади». Дійсно, намагання залучити широкі народні маси в процеси публічного управління без відповідного рівня підготовки, відсутність сталих традицій, наявності ефективно діючої суспільно-політичної інфраструктури ні до чого, крім дискредитації демократії, не приведе. Вести мову про участь у публічному управлінні в його сучасному розумінні можна за часів індустріального суспільства, коли, як сказав Карл Манхейм, «все більше активізуються ті верстви і групи, які до цього часу відігравали в політичному житті лише пасивну роль». Цю радикальну активізацію він визначив як «фундаментальну демократизацію суспільства» [5].

Відомо, наприклад, що Джон Дьюї, підтримуючи ідею демократії участі, заперечував її елітарні концепції, в основі яких покладено положення про некомпетентність мас. Він зауважив, що по-перше, не слід думати, що

люди, які долучаються до влади, неодмінно переважають над іншими своїми якостями. «Відбір правителів» справа взагалі випадкова. По-друге, індустріальне суспільство, яке неминуче посилює взаємодію і взаємозалежність його членів, все більше набуває «кооперативного» характеру, воно підвищує роль, в тому числі і політичну, кожного члена суспільства, незалежно від його соціального статусу і професії [6, С.74].

Надзвичайно показовий той факт, що прихильники демократії участі вважають за необхідне активно залучати представників громади не тільки на виборах або інших формах масової політичної участі, але і до самого політичного процесу: підготовки і прийняття політичних рішень, їх впровадження в життя, до контролю за посадовими особами і т.п. Така участь має запобігти зловживанню владою, відриву політичної еліти від пересічних громадян, бюрократизації суспільства, а також сприяти більш повному відображенню інтересів різних верств суспільства, знаходженню рішень, які відповідали б інтересам більшості і в кінцевому результаті сприяли подоланню відчуження особи від влади. Участь громадян у політичному процесі часто розглядають як важливий критерій та показник функціональної якості демократії. Участь громадян має бути постійною і починатися на стадії планування нової програми (або проекту), і тривати після її впровадження, щоб забезпечити ефективність даної програми (або проекту), як вважає теоретик демократії участі Джозеф Ф. Циммерман. На його думку, «всі громадяни повинні якомога більшої мірою мати рівні можливості для участі, потрібно забезпечити їм можливість висловитися, надати їм повну інформацію, доступ до засобів масової інформації та ін.» [7].

Девід Гелд, ґрунтуючись на аналізі демократії участі своїх попередників, зробив її синтетичну модель, поклавши в основу наступні елементи [8, С.173]:

1. Принцип (и) обґрунтування: рівні права на свободу і саморозвиток можна

досягти лише в «суспільстві участі», суспільстві, яке виховує почуття політичної дієвості, навчає інтересу до загальних проблем і допомагає становленню обізнаного громадянства, здатного виявляти постійну зацікавленість в процесі управління (в нашому випадку публічного управління – авт.).

2. Ключові риси: пряма участь громадян у регулюванні ключових інститутів суспільства, включаючи власну роботу і місцевої громади; реорганізація партійної системи, таким чином, які партійні посадові особи безпосередньо відповідальні перед членами; діяльність «представницьких партій» в парламентській або конгресовій структурі; підтримка відкритої інституційної системи для забезпечення можливості експериментування з політичними формами.
3. Загальні умови: пряме збагачення бідної ресурсної бази багатьох соціальних груп шляхом перерозподілу матеріальних ресурсів; мінімізація (викорінення, якщо можливо) невідконтрольної бюрократичної влади в публічній і приватній життя; відкрита інформаційна система для забезпечення зважених рішень; перегляд принципу догляду за дітьми таким чином, щоб жінки, так само як і чоловіки, мали можливість брати участь у суспільному житті.

Отже, це служить наочним доказом, що безперечною перевагою такої форми демократії є залучення широких мас у процес публічного управління, до державного управління, подолання соціальної апатії і нігілізму населення, виховання громадянськості і високої політичної культури, сприяння оновленню еліт і демократизації суспільних відносин. Слід також зазначити і те, що перебільшення значимості участі громадян в публічному управлінні, намагання їх широкого залучення на всіх рівнях владної піраміди недоцільне, оскільки це може завдати шкоди державному управлінню і навіть дестабілізувати політичний процес.

Слід зазначити, що участь громадян в управлінні справами держави – це категорія політичних прав особистості, включаючи здійснення державної влади. Дане право участі громадян в управлінні справами держави комплексне право, від якого похідні всі інші політичні права. Останні доповнюють, розвивають і конкретизують основне право і, на наш погляд, одночасно є гарантіями його реалізації.

Отже, головною відмінною ознакою демократії участі є те, що участь громадян в процесах публічного управління має бути саме безпосередньою, тобто член громади (громадянин) бере участь в управлінні громадою (державою) не через когось (іншу уповноважену особу чи орган), а сам особисто через відповідні механізми участі [2, С. 4].

Насправді, провести чітку межу між механізмами демократії участі та іншими виявами громадянської активності інколи буває доволі складно. Досить багато форм громадянської активності мають ознаки, за якими вони можуть бути кваліфіковані як механізми демократії участі.

Під механізмами демократії участі (у вузькому розумінні) слід розуміти лише ті механізми громадянської активності, які передбачають реагування влади у певний визначений спосіб. Інакше кажучи, формами демократії участі є лише ті види/способи участі громадян в управлінні, які мають певні правові наслідки. До такого переліку можна віднести (цей перелік не є вичерпним): референдуми, громадські ініціативи щодо рішень влади, збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, органи самоорганізації населення, громадська експертиза, громадські ради, консультації з громадськістю [2, С.7-8].

Без запровадження механізмів демократії участі місцева демократія, у нинішньому її розумінні, є неможливою. Більш того, у сучасному суспільстві державі стає не вигідно і небезпечно не залучати людей до суспільних справ. Пояснення доволі просте: люди й так рано чи пізно візьмуть участь у суспільних справах, однак така участь (якщо вона буде

спонтанною) може мати деструктивний характер. Зі сказаного вище випливає, що громадська участь є проявом активізацією раніше неактивних верств. Якщо до цього моменту «тупість» мас стримувала їх від активності, то надалі, отримавши нові можливості активізації, вони так чи інакше залучаються до політики. Тепер недостатній освітній і духовний рівень розвитку мас вже стає проблемою, доленосною для держави та самої еліти [5, С.211]. Саме через залучення держава може підвищити цей рівень та спрямувати активність мас у конструктивне русло. В такому випадку вигодами для суспільства стають: посилення відповідальності, підконтрольності та підзвітності влади, а отже – запобігання зловживанням, корупції, відриву влади від проблем/потреб суспільства; можливість більш ефективного вирішення проблем суспільства та якомога раціональнішого витрачання бюджетних коштів; можливість досягнення однакового чи подібного розуміння проблем суспільства, напрямків та шляхів їх вирішення; вироблення спільного бачення майбутнього суспільства, на яке будуть готові працювати усі гуртом.

У свою чергу вигодами для влади є: покращення власного іміджу за рахунок ефекту відкритості та залучення; залучення (як правило, безоплатне) додаткового потенціалу/ресурсу: інтелектуального, фізичного, організаційного (а нерідко й матеріально-технічного та фінансового); можливість оптимізації/покращення якості владних рішень; підвищення рівня поінформованості людей та розуміння ними реальних масштабів проблем, які доводиться вирішувати владі; досягнення ефекту причетності, а звідси – підвищення рівня лояльності членів суспільства до влади (бо, як правило, більшість членів суспільства мають наперед визначену негативістську позицію стосовно планів та дій влади); спрямування енергії та ентузіазму мас у конструктивне русло, запобігання некерованій та деструктивній соціальній активності; посилення згуртованості, синергетичний ефект від спільних, спрямованих в одному напрямку зусиль влади та громади.

Проте слід вказати на проблеми, що виникають у процесі демократії участі громадян у публічному управлінні. Зрозуміло, що як і кожен інструмент демократії, демократія участі має свої обмеження, недоліки, а практичне застосування механізмів участі пов'язане із суттєвими ризиками. Непоодинокими є випадки, коли під механізми демократії участі влада маскує свої дії, які не мають нічого спільного а ні з громадською участю, а ні з демократією взагалі. Постараємося виділити ймовірні обмеження та недоліки.

Окремі експерти вважають, що до обмежень і недоліків демократії участі можна віднести наступне: можлива лише у межах невеликих територіальних спільнот; є ризик ухвалення некомпетентних рішень; об'єктивні технічні проблеми із забезпеченням масової (всезагальної) участі, насамперед у великих громадах. Непоодинокими також є випадки використання механізмів демократії участі з метою легітимізації владних рішень. Це найчастіше буває тоді, коли влада не має наміру слухати суспільство, однак за процедурою мусить чи провести консультації з громадськістю, чи публічно відзвітувати. Поширеною є практика, коли влада заздалегідь ділить інститути громадянського суспільства на «свої» та «чужі», забезпечує собі дружнє оточення й, у підсумку, підтримку усіх своїх дій з боку такої «рафінованої» громадськості. У підсумку нинішня палітра громадської участі є дуже розмаїтою, містить як справжні, так і цілком штучні, неправдиві елементи. На практиці їх зазвичай досить важко відрізнити, а ще важче довести справжність тих чи інших проявів демократії участі, чи навпаки – викрити маніпуляції та брехню. Як наслідок – у нинішніх умовах дуже складно скласти правильне уявлення про дійсний рівень розвитку громадянського суспільства та про активність й результативність громадської участі [2, С.9-10] .

Не применшуючи значення цих правильних і справедливих положень, автор дозволить собі зазначити, що всі ці інноваційні підходи за умов гібридних викликів в сучасній Україні неможливі без ініціативної та зацікавленої участі громадян, оскільки тільки людина здатна забезпечити своє

благополуччя, використовуючи при цьому свої інтелектуальні здатності, соціальні навички, реальні можливості реалізовувати свої права в публічному управлінні. Однак це положення навряд чи може бути строго доведено.

Теоретичні розрахунки свідчать, що широка і пряма демократія участі громадян в процесах публічного управління в умовах сьогодення можлива лише в межах невеликих територіальних або виробничих спільнот. Тому мова йде, як правило, про місцеве самоврядування або так звану «місцеву демократію участі», в рамках якої здійснюється загальне і безпосереднє залучення громадян до обговорення, прийняття та реалізації рішень. Істотними перевагами такої демократії участі є високий рівень інтелектуальної та практичної обґрунтованості рішень, які приймаються, оскільки до їх розробки залучається широке коло громадян, які насправді знають місцеві умови, потреби і прагнення.

Сьогодні в усьому світі відбувається відродження значущості місцевої демократії участі. Цей відновлений інтерес виник за низкою різних причин. У сталих демократичних державах нові соціальні проблеми, що походять від впливу глобалізації, урбанізації та збільшення міграції людей призвели до перегляду того, як міста можуть вирішити ці проблеми найбільш ефективно. У країнах, які зовсім недавно стали більш демократичними, є можливість створити систему місцевої демократії участі з самих азів, і багато країн вже здійснили такі ініціативи шляхом децентралізації та поліпшеного місцевого самоврядування.

Слід насамперед мати на увазі, що місцевий орган влади це той орган державної влади, до якого громадяни звертаються в першу чергу для вирішення своїх невідкладних соціальних проблем. Це також той рівень демократії, на якому громадянин має найбільш ефективну можливість активно і безпосередньо брати участь у рішеннях, що впливають на життя всього суспільства. Завдяки своєму меншому розміру і увазі до місцевих проблем, місцеве самоврядування пропонує великі перспективи використання прямої

демократії. Як ми зазначали вище, прямою демократією є залучення громадян до обговорення і вирішення практично всіх питань, що стоять перед спільнотою, при представницької демократії громадяни вибирають серед кандидатів або політичних партій тих, хто буде приймати рішення для всієї спільноти. Тож, сильна місцева демократія – це підстава для здорової демократії національного рівня особливо за умов гібридних викликів в сучасній Україні..

Звідси можна зробити висновок про те, що деякі концепції є необхідними для нашого розуміння місцевого управління, включаючи такі: місцеве самоврядування це основа громадянства і суспільства; демократія передбачає постійне обговорення ясний діалог, дебати і обговорення для того, щоб вирішити проблеми, що виникають перед спільнотою; участь громадян дозволяє їм отримувати знання про справи і проблеми спільноти, які в іншому випадку вирішуються виключно обраними посадовими особами; демократія за участю громадян сприяє поліпшенню відносин серед громадян, створенню суспільства, яке є самостійним і суспільно-спрямованим.

Однією з основних проблем, з якими стикається місцева демократія в умовах сьогодення для України є можливість впоратися з наслідками глобалізації та урбанізації, здійснювати ефективно надання послуг, підтримувати соціальний мир і створювати можливості для загальної зайнятості. Сьогодні місцева громадськість в усьому світі стикається з загальними проблемами, серед яких ми виділяємо наступні: надання основних соціальних послуг на високому рівні (наприклад, водопостачання, опалення, транспортні послуги); урбанізація, чи переміщення людей з сільських районів у міста, і подальший вплив на навколишнє середовище та на здатність публічної адміністрації вирішувати всі нові проблеми, на яке це переміщення впливає безпосереднім чином; здорова економіка, або можливості щодо створення робочих місць і процвітання в умовах глобального ринку; створення соціального добробуту в різноманітних соціальних умовах, в яких безліч

етнічних і релігійних груп, що мають співіснувати поруч.

Серед інших, однією з основних проблем, з якою зіткнулася місцева демократія в Україні – як управляти містами, що стають все більш різноманітними в політичному, культурному, етнічному та релігійному плані. Це є найбільш складним питанням. Публічна адміністрація сьогодні розглядає питання про те, як демократичні інструменти і процеси можуть використовуватися на територіях конфлікту в Україні.

Як відомо в системі вирішення конфліктів в суспільстві, особливо в післявоєнних суспільствах, міжнародна громадськість підтримує вибори в місцеві органи влади і встановлення демократії як істотні компоненти процесу переходу до мирного життя. Наприклад, в Косові і Східному Тиморі ООН зосередилася на створенні умов для місцевої демократії як необхідного першого політичного кроку в досягненні завдання відновлення післявоєнних товариств. Надзвичайно показовий той факт, що вони прагнуть підтримати лідерів громадянського суспільства, що прагнуть об'єднання суспільства, а не націоналістично орієнтованих політичних лідерів конфлікту. Проведені дослідження показали, що єдиний шлях запобігти відродження конфлікту – це підтримати місцевих і національних лідерів у створенні на твердій демократичній основі таких нових норм і структур, які відображають їх культурні цінності та можливості. Дотримуючись цього принципу, більш ефективною буде діяльність поза провідних політичних партій, через доступні форми співпраці в межах спільноти. Допомога виключно етнічним меншинам або біженцям підсилює напружені відносини в окремих регіонах серед тих, кому довелося відстоювати своє право на існування. Ключем до вирішення даної проблеми є створення таких умов життя суспільства, де особливе значення надається існуванню в стабільній обстановці. Здійснення відновлювальних заходів або допомоги тільки одній етнічній групі не є допомогою суспільству в цілому; навпаки, воно може розділити його. Тільки в разі розробки сторонами послідовної стратегії з надання допомоги в період

постконфліктного відновлення можливо уникнути заворушень і відновлення конфлікту серед жителів, службовців неурядових організацій і посадових осіб на місцевому рівні, які намагаються пристосуватися до умов, що їм нав'язуються.

Така інтерпретація дозволяє нам говорити про те, що рішення про те, хто буде брати участь у процесі прийняття рішень є однією з найбільш серйозних проблем у плануванні таких процесів. У такій ситуації залучення громадян до процесу прийняття рішень на місцевому рівні сприятиме поліпшенню інформованості і збільшуватиме відповідальність, надаватиме можливість висловити свою думку тим, на кого в першу чергу і спрямована громадська політика. Збільшення ступеня участі громадян у процесах прийняття рішень може сприяти розвитку демократичних поглядів у громадян за допомогою встановлення довірчих і конфіденційних відносин, дозволу і управління конфліктами. Залучення громадянського суспільства в публічне управління може бути здійснено стратегіями і методами, спрямованими на створення можливостей для громадян безпосередньо брати участь у виробленні і проведенні політики держави. За прямої участі громадян встановлюються довірчі відносини з боку громадськості, і громадяни проявляють заклопотаність добробутом іншої частини суспільства; в результаті утворюється «соціальний капітал», необхідний для розвитку інтересів сторін, для досягнення компромісу між ними, досягаючи при цьому важливих суспільних цілей.

Варто відзначити, що існує багато форм і можливостей участі громадян у місцевому самоврядуванні, включаючи збір інформації, консультації, прийняття рішень, обговорення рішень тощо. Існують приклади успішного втілення таких методик, як, наприклад, використання опитувань громадської думки в м. Джіхлаве, Чехія для визначення ролі засобів масової інформації у збільшенні зацікавленості та участі громадян в справах місцевого самоврядування, а також ефективність використання консультативних механізмів, що сприяли зміцненню зв'язків між агентством допомоги і

ринковими торговцями в м. Кампала, Уганда. Проте, важливо розуміти, що хоча метод спільної участі пропонує ряд переваг у вирішенні суспільних проблем і створенні «суспільного капіталу», в той же час він не позбавлений певних ризиків і недоліків. Здійснення політики на спільній основі може бути утопічним заняттям. При високому ступені недовіри або якщо поточна проблема занадто складна для вирішення, методи залучення громадян не будуть панацеєю, і, навіть, інколи вони можуть бути занадто важкі у використанні і впровадженні.

Перешкодами до активної участі громадян можуть бути: відсутність зацікавленості з боку органів влади, небажання посадових осіб ділитися повноваженнями; недостатній внесок у розвиток можливостей місцевої громади, а також неузгодженість або недовіра між центральним урядом і регіонами. Деякі дослідники висловлюють занепокоєння, що занадто велика ступінь залученості може бути нефункціональною, що може перешкодити ефективному проведенню публічного управління. Крім того, у багатьох випадках пересічні громадяни можуть агресивно або байдуже ставитися до процесів публічного управління чи взагалі не брати участь в його проведенні.

Не зовсім поділяючи міркування окремих науковців, ми наголошуємо на тому, що демократія участі громадян в публічному управлінні повинна відійти від декларованого і стати реальним процесом в Україні. Ми вважаємо, що процесу демократії участі громадян в публічному управлінні можуть багато в чому сприяти наступні практичні інструменти: електронна участь; поширення можливостей (практична діяльність, навчання); утворення певних структур (наприклад, органи координації, створені урядом); рамкові угоди (двосторонні угоди, що закладають основу між державними органами і громадськістю).

Варто зазначити, що демократія участі громадян в публічному управлінні на різних етапах процесу прийняття рішень залежить від активності участі громадян. Виділяють чотири рівні участі, поділені від менш активних до найбільш активних: інформація, консультація, діалог, співпраця.

1. Інформація. Ця ланка є проявом низького рівня демократії участі, який зазвичай складається з одностороннього надання інформації від державних органів, коли не потрібно і не очікується взаємодії або участі громадян.
2. Консультації. Державні органи можуть запитувати думку громадськості стосовно конкретної теми або події. Ініціатива і теми виходять від державних органів, а не від громадськості.
3. Діалог. Ініціатива щодо діалогу може виходити з будь-якого боку і може бути або широкою або ж ґрунтуватися на співпраці. Широкий діалог – це двостороння комунікація, заснована на взаємних інтересах і потенційно спільних завданнях для забезпечення регулярного обміну думками. Він може охоплювати як відкриті громадські слухання, так і спеціалізовані зустрічі між громадськістю та державними органами. Діалог на основі співпраці будується на взаємній зацікавленості в конкретному напрямку політики. Він надає більше можливостей, ніж широкий діалог, оскільки він складається з спільних, причому частих і регулярних, зустрічей з розробки основних стратегій і часто призводить до узгоджених результатів, таких як спільна рекомендація або законодавство.
4. Співробітництво. Найвищий рівень участі, на якому громадськість та публічна адміністрація тісно співпрацюють один з одним, забезпечуючи при цьому, щоб спільнота залишалася незалежною і мала право на проведення кампаній і дій, незалежно від партнерських зв'язків. Партнерство може включати таку діяльність як надання послуг, форуми участі і створення органів по ухваленні рішень [9].

Існує шість етапів в циклі процесу демократії участі громадян в публічному управлінні та державні органи можуть взаємодіяти на кожному з них (рис.1).

Рис. 10.1. Цикли процесу демократії участі громадян в публічному управлінні (джерело [9])

Проте, слід визнати, що сьогодні найбільш поширеною та дієвою є, так звана, «віртуальна демократія» участі громадян в публічному управлінні. Ще в 1996 р один з перших дослідників ролі Internet в політиці та державному управлінні Лоуренс Гроссман визнав за Internet здатність «включити» суспільство в процес прийняття рішень [10]. Сьогодні з розгортанням Internet-технологій дискусії про роль Інтернету в публічному управлінні посилюються. Спектр представлених в науковій літературі точок зору на означену проблему варіюється від визнання за Internet-комунікаціями ролі гаранта демократії до суджень про те, що Internet збільшує дистанцію між суспільством і владою.

До конвенціональних форм демократії участі громадян в публічному управлінні в мережі Internet можна віднести: Internet-голосування; створення сайтів, блогів, чатів, форумів, Internet-газет і журналів з політичної спрямованістю; законодавчі ініціативи, петиції, звернення участь у виробленні проектів політичних рішень, політичних програм, місцевих бюджетів; віртуальні з'їзди партій, телеконференції; поширення інформації про політичні акції, мітинги, страйки тощо.

Наведемо коротко перераховані форми політичної участі в мережі Internet.

1. Internet-голосування в загальному вигляді можна визначити як фіксацію волі виборців з використанням Internet-комунікацій (це можуть бути вибори, референдуми, онлайн-конференції, Internet-опитування). Прикладом успішного використання можливостей мережі Internet у виборчому процесі є системи e-voting Великобританії, Естонії, Бразилії, Філіппін, призначені для проведення інтерактивних виборів через Internet. Як зазначається в літературі, у впровадженні Internet-комунікацій в процес голосування спостерігається цікавий факт: «У країнах (переважно країни Північної Європи) з показником високої явки виборців на виборах практично відсутній інтерес, причому як у держави, так і у громадськості, до електронного голосування . У країнах з більш низьким показником явки виборців, наприклад у Великобританії, інтерес проявляється сильніше. Втім, такі фактори, як часті вибори (Швейцарія) і складна система підрахунку голосів (Бельгія і Нідерланди), також сприяють підвищенню інтересу до електронного голосування» [11].

2. Одна з нових можливостей, що надаються Internet, – створення блогів, які дозволяють нести свою думку читачам, знаходити однодумців, спілкуватися. У створенні чатів показовий досвід Німеччини, за визнанням експертів, чат з депутатами бундестагу Німеччини є популярним віртуальним політичним майданчиком в Німеччині і налічує понад 18 тис. учасників. Український політикун сьогодні також широко використовує зазначені Internet-технології.

3. Впровадження Internet -комунікацій розширює можливості виборчих кампаній, істотно впливає на процес прийняття державно-управлінських рішень. Прикладом може служити безпрецедентний випадок застосування Internet-формату для розробки Конституції Ісландії в 2012 р. Для підготовки тексту Основного Закону була створена Рада з 25 громадян. Протягом усього процесу створення документа через соціальні мережі (Facebook, Twitter і навіть YouTube) збиралися пропозиції громадян (всього було отримано 3600 коментарів до роботи Ради і 370 поправок до Конституції). Остаточний варіант

був ухвалений референдумом. Досвід Ісландії високо оцінюється дослідниками як урок прямої демократії і широкої участі громадян в діяльності органів державної влади [12].

Іншим зразком того, як розвиток інформаційних та Internet-технологій дозволяє створювати централізовані ресурси для обговорення законопроектів може служити приклад США. На сайті Білого дому у вигляді невеликого інформера розміщуються петиції з важливих суспільних проблем, які може підтримати будь-який Internet-користувач. На петиції, які набирають найбільшу кількість голосів, адміністрація Білого дому дає відповідь, хоча юридично не зобов'язана виконувати вимоги, що містяться в них. Однак правила сайту свідчать, що Білий дім буде відповідати на всі звернення, які перевищать встановлену межу поданих голосів. Громадяни України сьогодні також мають можливість подати електронну петицію Президенту України, Верховній Раді і т.д. (<https://petition.president.gov.ua/>), проводяться громадські обговорення проектів нормативно-правових актів (http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/consult/poll/projects/).

4. Участь у віртуальних з'їздах партій, телеконференціях некомерційних організацій, політичних лідерів та органів державної влади має велике значення. Наприклад, під час президентських виборів в 2000 р в США майже 600 тис. осіб відвідали сайти двох кандидатів під час з'їздів Республіканської і Демократичної партій [13]. У 2016 році ця цифра вже становить 714 тис. осіб.

5. Мережа Internet активно використовується для мобілізації громадян на суспільні та політичні акції за допомогою флешмобів, мітингів протесту або підтримки, страйки. Політичні мобери часто проводять акції на захист цивільних прав, свободи Internet, виступаючи проти політичної цензури. Наприклад, 14 липня 2015 р. біля Верховної Ради України в Києві відбувся політичний флешмоб «Мандат в обмін на душу» [14].

Можна без жодного перебільшення сказати, що громадяни в усьому світі починають використовувати технологію, запропоновану Internet для розвитку

місцевої демократії участі громадян в публічному управлінні. Застосовуючи цю актуальну форму спілкування між громадянами та урядом, міста можуть користуватися Internet для того, щоб: сприяти діалогу всередині спільноти, наприклад, шляхом проведення міських зборів через Internet в режимі «он-лайн»; проводити опитування громадськості через Internet; зробити доступним для громадян календар важливих суспільних подій; проводити різні голосування та референдуми в режимі «on-line»; обговорювати питання політики і різних програм, а також інформувати громадян про громадські послуги. підводити підсумки обговорення і вирішення поточних питань на міській раді. організовувати місцеві асоціації; розміщувати інформацію про проведення кампаній і виборів; здійснювати зв'язок з іншими місцевими громадами та публічною адміністрацією; підтримувати різні ініціативи громадян; розміщувати інформацію про місто для стимулювання окремої діяльності.

Один з найбільш важливих уроків, які можна винести з досвіду поширення принципів демократії участі громадян в публічному управлінні полягає в тому, що люди на місцях повинні все більшою мірою включатися в мережу глобальної громадської політики з тим, щоб допомога, спрямована на підтримку демократії ззовні, стала більш ефективною.

Встановлення близьких зв'язків на основі співробітництва і рівноправності серед місцевих і міжнародних діячів у сфері розвитку демократії участі має вирішальне значення. Без таких відносин зусилля по підтримці і розвитку демократії можуть бути сприйняті як зовнішнє втручання в політику країни. У той же час, за відсутності підтримки міжнародної спільноти багато місцевих неурядових організацій можуть піддатися тиску з боку офіційної влади.

За підсумками проведеної роботи, можна зробити висновок, що для успішного здійснення програми підтримки і побудови демократії участі громадян в публічному управлінні в Україні необхідно об'єднати зусилля як

центрального уряду і місцевої влади, так і громадян на місцях. Розвиток демократії участі громадян в публічному управлінні в Україні, як і в усьому світі залежить від її прогресу на місцевому рівні, який, в свою чергу, включає в себе інтеграцію демократичних принципів в повсякденне життя і діяльність звичайних громадян. За останні 20 років, і особливо в цьому десятилітті, глобальна громадська політична мережа швидко розвивалася, поширюючи принципи демократії участі громадян в публічному управлінні в усьому світі. Впровадження інноваційних форм розвитку демократії участі громадян в публічному управлінні це глобальний виклик. Основними напрямками розвитку демократії участі громадян в публічному управлінні в Україні в умовах гібридних викликів повинно стати: дослідження громадської думки, підвищення компетентності громадян, розвиток територіальних громад і місцевого самоврядування, налагодження співпраці між громадськими організаціями тощо, оптимізація системи чинного законодавства, що регулює участь громадян в управлінні державними справами, зберігши як існуючі інститути громадських консультацій, експертиз і рад, так і запровадивши нові, що позитивно зарекомендували себе у державах-учасницях ЄС і США, насамперед, інститут лобіювання.

Література

1. Посібник з розвитку громад: Практичний poradnik для небайдужих / Кол.авт.: Л.О.Єльчева, І.М. Ібрагімова та ін. – К., – 2007. – 458 с.
2. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. – К., 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf.
3. Сытин А. Г. Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона http://www.civisbook.ru/files/File/Sytin_2008_1.pdf.

4. Міл Дж.Ст. Про свободу: Есе / Пер.з англ. – К.:Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mill/mill.htm>.
5. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // К. Манхейм. Диагноз нашего времени / К. Манхейм; пер. с нем. и англ.М.: Юрист, 1994. С. 277-411 с.288.
6. Дьюи, Дж. Демократия в образовании: Перевод с англ. –М.: Педагогика Пресс, 2000. – 384с.
7. Циммерман Дж. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму / Дж. Ф. Циммерман // Демократія: антологія. / [упоряд. О. Проценко].К.: Смолоскип, 2005.С. 263-303. С.264.
8. Гелд Д. Моделі демократії / Д. Гелд // Демократія: антологія. / [упоряд. О. Проценко].К.: Смолоскип, 2005.С. 155-175. С.173.
9. Гражданское участие в процессе принятия решений кодекс рекомендуемой практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802eee46>.
10. Grossman L.K. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age. – N. Y.: Viking Penguin, 1995. – 290 p. p.29.
11. Антонов Я.В. Международный опыт электронного голосования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rcoit.ru/upload/iblock/b4f/sbornik2011_new2.pdf.
12. Конституция Исландии: история сражения. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusrand.ru/actuals/konstitutsija-islandii-istorija-srazhenija>.
13. Панарин И.Н. К вопросу о возможности голосования через Интернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.panarin.com/doc/22/index.html>.

14. Політичний флешмоб «Мандат в обмін на душу» біля ВРУ в Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photo.unian.net/ukr/themes/58483/>.

РОЗДІЛ 11 ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

11.1. Перехід до низьковуглецевого розвитку України

Україна отримала в спадщину від СРСР дуже енерговитратну економіку. Загальне енергоспоживання у співвідношенні до ВВП в Україні на рубежі незалежності, за свідченням О.Веклич, було у 8 разів вище, ніж в країнах Західної Європи та у 3,5 рази вище, ніж в Польщі. Такий стан енергоємної економіки України був зумовлений деструктивною політикою державного ціноутворення на енергоносії та командно-адміністративною системою розподілу і використання енергоресурсів [18].

Після здобуття незалежності та розбудови ринкових відносин державна політика України була спрямована на послаблення енергетичної залежності. Основну увагу було зосереджено на зниженні енергоємності економіки та її залежності від імпорту енергоносіїв. З цією метою за роки незалежності в Україні було прийнято низку законів, підзаконних нормативно-правових актів, концепцій, програм і стратегій. Однак, як стверджує К.Розенбергер, більшість їх положень носили декларативний характер. В них бракувало спрямованості на реалізацію ринкових законів у сфері енергетики та радикальності заходів з енергоефективності [46].

Внаслідок цього у першій половині 90-х років в Україні склалась парадоксальна ситуація, коли відбулось різке скорочення вуглецевих викидів, але це сталось через великий спад в економіці, зумовлений трансформаційною кризою. Тому в ці роки енергоємність та вуглецеємність економіки продовжувала зростати, оскільки спад ВВП випереджав скорочення вуглецевих викидів (рис. 11.1).

Таким чином Україна продовжувала залишатись країною з високим рівнем енергоємності та вуглецеємності економіки, а також високим навантаженням на навколишнє середовище. За оцінками Караєвої Н. основними перешкодами

переходу України до низьковуглецевого розвитку залишались: 1) технологічна відсталість основних виробничих фондів; 2) високий рівень енергоємності виробництва; 3) дефіцит фінансових ресурсів для екологічної модернізації промисловості; 4) невідповідність ринкової екологічної інфраструктури зростаючим потребам економіки та суспільства; 5) конфлікт еколого-економічних інтересів між державними, бізнесовими та громадськими інституціями; 6) низький рівень екологічної відповідальності бізнесу; 7) дезінтеграція екологічної, енергетичної та економічної політики розвитку держави; 8) невизначеність правил гри між основними гравцями «вуглецевого ринку» та інші [27].

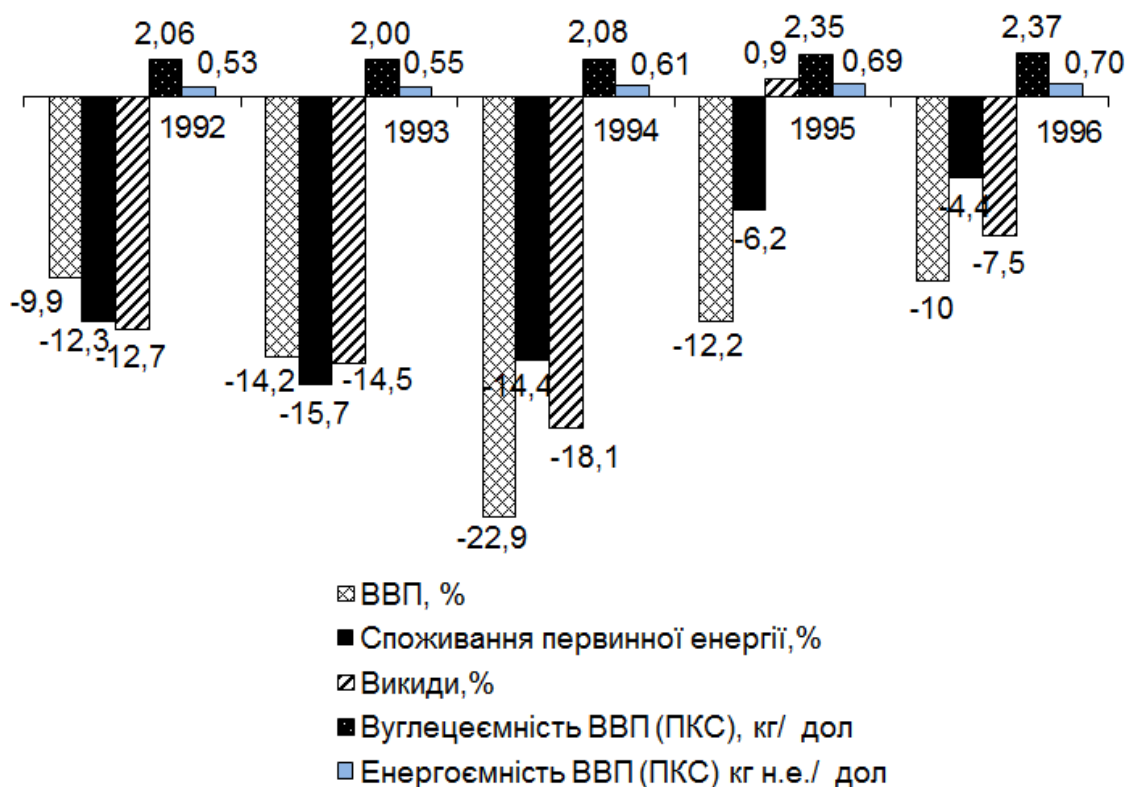

Рис. 11.1. Динаміка енергоємності та вуглецеємності економіки, до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1;2;15;21]

Такий висновок підтверджують статистичні порівняння енергоємності та вуглецеємності економіки України з іншими країнами та їх групами. З цих порівнянь очевидно, що Україна тривалий час має одну з найбільш

енергоємних економік, яка визначила її високу вуглецеємність. Ці показники в Україні тривалий час значно вищі, ніж в багатьох інших країнах. Більше того, за першу половину 90-х років в Україні показники енергоємності та вуглецеємності економіки зросли, тоді як в країнах ОЕСР – знизились. Тому зниження обсягів вуглецевих викидів в країнах ОЕСР мало більше загальноцивілізаційне значення, тоді як для України більш важливим було досягнення скорочення енергоємності та вуглецеємності (рис. 11.2).

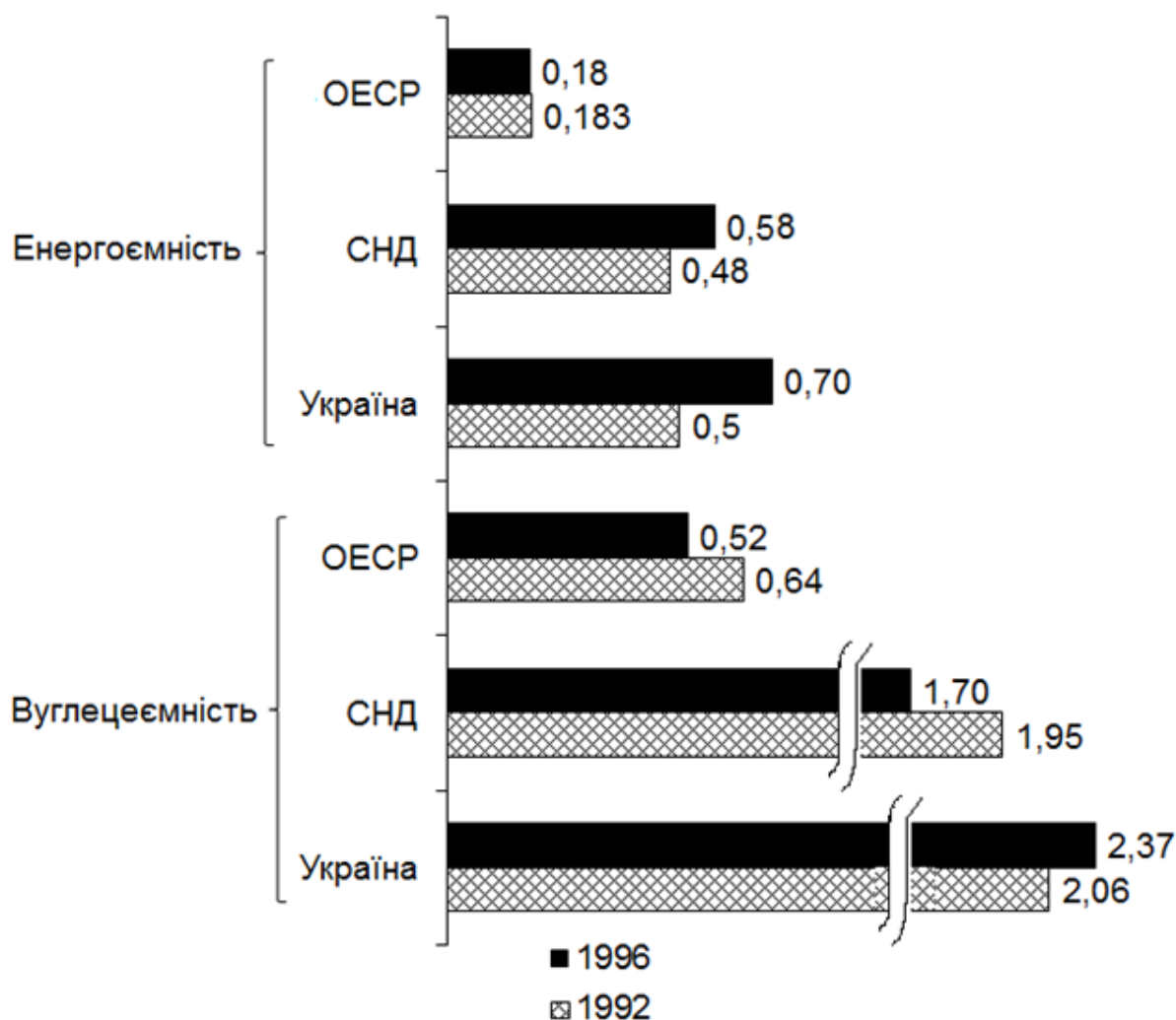

Рис. 11.2. Енергоємність та вуглецеємність ВВП (ПКС), кг н.е./дол., розроблено автором за даними [2; 15]

Зрештою в 1997 р. в Україні в цій сфері стався перелом в позитивний бік. Йдеться про досягнення зупинки спаду економіки та випереджального

скорочення вуглецевих викидів. Завдяки цьому зростання показників енергоємності та вуглецеємності зупинилось (рис. 11.3.)

Нарешті з початку 2000-х років в економіці України намітились ознаки низьковуглецевого розвитку. Вперше продовж 2000-2008 років, крім 2003 р. (8 років) мало місце зростання ВВП і скорочення викидів. Це був досить тривалий період такої позитивної динаміки, що дає підстави стверджувати, що Україна стала на шлях низьковуглецевого розвитку.

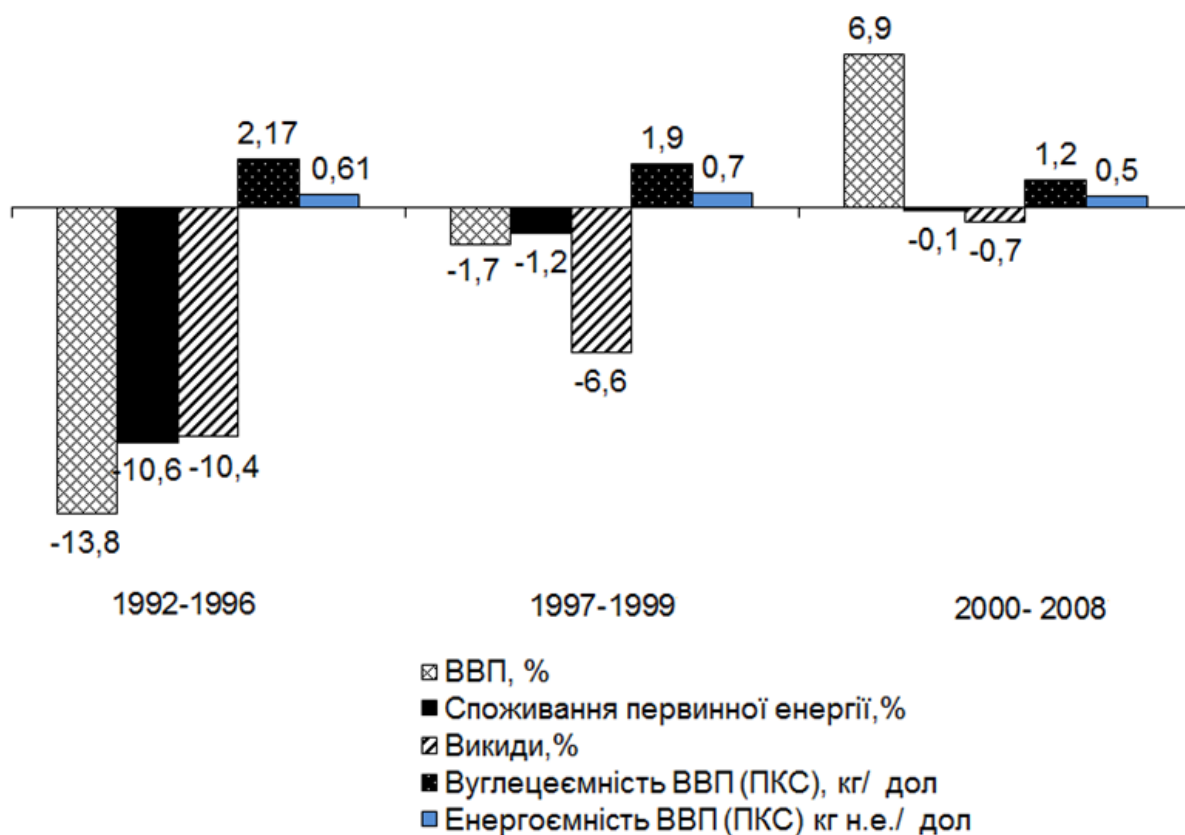

Рис. 11.3. Динаміка середньорічних показників вуглецеємності та енергоємності економіки, до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1;2;15; 21]

Однак ця позитивна динаміка у 2009 р. зупинилась. Внаслідок світової фінансової кризи в Україні стався обвал в економіці. Скоротились також витрати енергоресурсів та вуглецеві викиди. Але цих скорочень було недостатньо, через що енергоємність та вуглецеємність економіки зросла. Тут повторилась ситуація початку 90-х років. Між тим не все можна звалювати на

кризу. Адже в багатьох країнах, які теж пережили кризу, її вплив на енергоємність та вуглецеємність економіки не був таким як в Україні. Наприклад в ЄС та в Польщі ВВП хоч і знизився, але за рахунок сталого скорочення викидів, вуглецеємність та енергоємність економіки була значно нижча (рис. 11.4.).

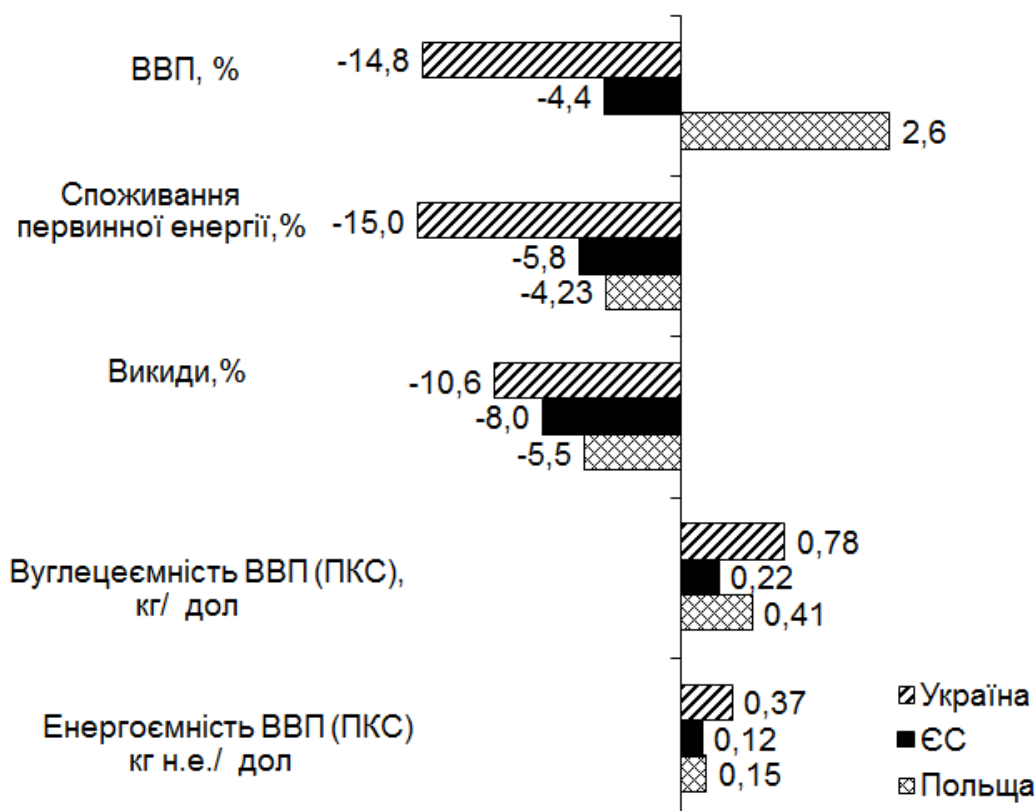

Рис. 11.4. Динаміка вуглецеємності та енергоємності економіки за 2009 р., до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1;2;14;15]

Основна проблема полягала в тому, що в Україні дуже повільно здійснювалась антивуглецева політика, навіть значно повільніше ніж політика енергозбереження. У значній мірі це зумовлено політикою тривалого самозаспокоєння, особливо результатами зниження обсягів викидів вуглецю: за 1991-1999 рр. – практично вдвічі. Але це сталося не завдяки цілеспрямованим зусиллям в енергозбереженні, а внаслідок трансформаційної кризи. Через що Україні, як і іншим країнам з перехідною економікою, не пред’являлись вимоги за Кіотським протоколом щодо недопущення перевищення рівня викидів 1990

року. Більше того, на них поширювались кіотські механізми інвестування заходів з енергоконверсії.

Серйозною проблемою для України стало надто запізніле врахування істотних змін у глобальній енергетичній політиці. У кінці XX на початку XXI століття у світі поступово, але істотно подорожчали викопні енергоносії. Це змусило багато країн серйозно взятись за енергозбереження та зміну структури енергоносіїв. Наприклад в США, за даними К.Розенбергера, за останні 20 років споживання викопних вуглецевих енергоносіїв, у співвідношенні до ВВП, скоротились у 2 рази [46, с. 23]. На відміну від країн Західної та Центральної Європи в Україні не було поступального розвитку енергетичного ринку. Тому в Україні стався енергетичний ціновий шок. Всього за 5 років (2008-2013 рр.) ціни на газ зросли у 6 разів [21].

Через надмірну концентрацію уваги влади на вуглецевій енергетиці в Україні одночасно сталась надмірна концентрація вуглецевих викидів у секторі енергетики. За оцінками Дячука О., на сектор енергетики в Україні припадає до 80% загальних обсягів вуглецевих викидів, а на сектор енергетики разом з промисловістю – до 90%. Це найвищий показник серед країн Європи [24]. Більше того, якщо у першій половині 90-х років частка сектору енергетики скоротилась, то в 1997-2007 рр. – знову зросла. Це свідчення недооцінки антивуглецевої політики в контексті енергетичної політики.

В 2010-2013 рр. намітилась певна позитивна тенденція щодо відновлення динаміки низьковуглецевого розвитку. Для цього періоду стало характерне зростання економіки, хоч і невисокими темпами, але скорочення вуглецевих викидів теж було невисоким. Намітілись перші позитивні зрушення в структурі споживання первинних енергоносіїв: зростання споживання відновлювальних (безвуглецевих) джерел енергії. Свідченням цього є скорочення вуглецевих викидів в окремі роки при зростанні споживання первинних енергоносіїв. Однак рівень енергоємності та вуглецеємності економіки України залишався у 2-3 рази нижчим, ніж у країнах ОЕСР, ЄС, ЦСЄ (рис. 11.5).

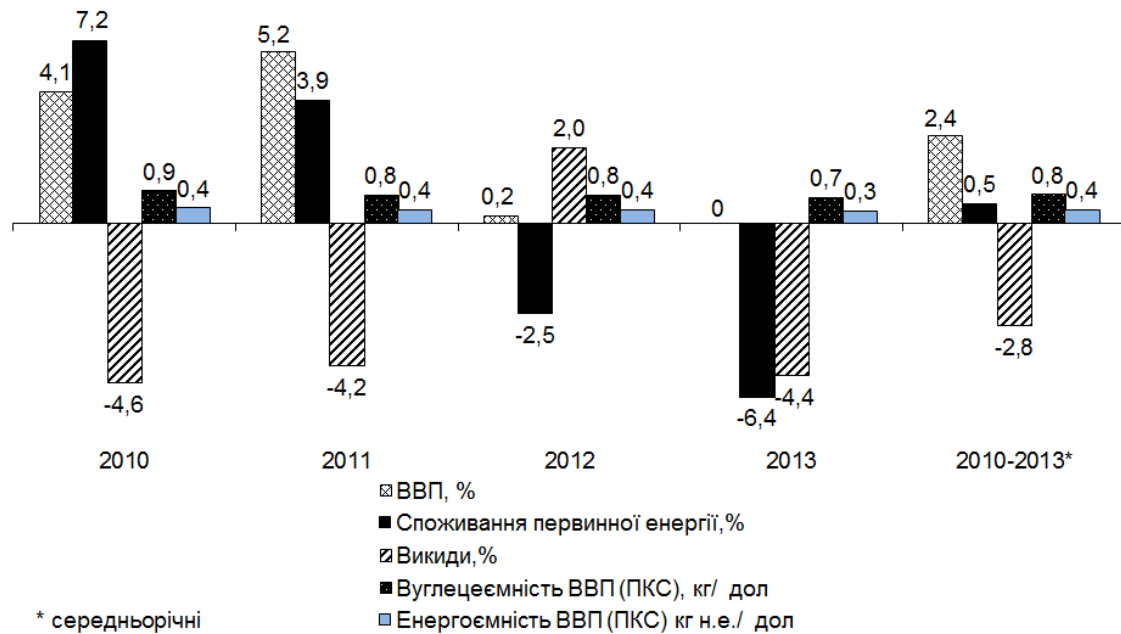

Рис. 11.5. Динаміка вуглецеємності та енергоємності економіки, до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1;2;15;21]

Зумовлено це тим, що практично всі роки незалежності в Україні мав місце застій в сфері реалізації антивуглецевої політики. Заспокоєння на незаслуженому скороченні обсягів викидів, яке сталося внаслідок трансформаційної кризи, істотно відкинуло Україну в реалізації антивуглецевої політики та у здійсненні енергоконверсії. Як наслідок, за даними Міжнародного енергетичного агентства, серед 137 досліджуваних країн, Україна за рівнем вуглецеєфективності в 2010 р. знаходилась в останній групі з 10 країн (на 6 місці) [8].

Більше того, навіть у програмних документах, зокрема в Енергетичній стратегії України до 2030 р., в редакції 2013 р. [25] влада продовжувала дотримуватись енергетичної стратегії, орієнтованої на вуглецеві енергоносії. Зокрема одним із пріоритетних напрямків забезпечення енергетичної безпеки була переорієнтація на власні, але теж вуглецеві енергоносії. Це не забезпечувало розв'язання проблеми зниження вуглецеємності української економіки. До того ж, це потребувало розробки нових родовищ енергоносіїв,

створення нової, розширення і перепланування існуючої транспортної інфраструктури, що вимагало великих капіталовкладень. За оцінками німецької консультативної групи, збільшення в енергобалансі України атомної та вугільної енергетики зниження показників енергоефективності та розвитку відновлювальної енергетики свідчило про консервативність енергетичної політики [46, с. 15].

Дослідження формування в Україні державної політики енергоефективності показали, що тривалий час цей процес стримувався відсутністю об'єктивних оцінок критичного стану енергоємності економіки, відсутністю радикальних дій у сфері енергозбереження, декларативністю законів, низькою ефективністю державного регулювання та мотивації залучення інвестицій у сферу низьковуглецевого розвитку [23; 24; 36; 44; 45; 46; 47; 48; 55; 57].

Лише в 2014 р. в Україні намітилась певна радикалізація державної політики щодо підвищення енергоефективності, зниження енергоємності та вуглецеємності економіки. У великій мірі до цього мотивувала політична ситуація в країні. З одного боку, внутрішня: зміна влади, яка зволікала з реалізацією політики енергоефективності та скорочення вуглецевих викидів. Економіка України опинилась в кризі, різко зросла інфляція, девальвація гривні, дефіцит бюджету, зросла боргова залежність, суттєво обмежились можливості субсидування постачальників та споживачів енергоносіїв. З іншого боку – зовнішня: перебування в стані війни з Росією – основним постачальником енергоносіїв, що перетворило проблему енергобезпеки з віртуальної в реальну, і досить гостру. За таких умов влада була вимушена вживати екстрених заходів щодо посилення енергоощадності та підвищення енергоефективності. Була запроваджена програма адаптації цін і тарифів на енергоносії до ринкових еквівалентних параметрів. Ширше стали використовуватись технології енергоощадності та відновлювальної енергетики.

У 2014 р. уряд пішов на радикальний крок – нарешті запровадив механізми стимулювання енергозбереження, які десятками років застосовуються в Європі. Була прийнята Державна цільова програма енергоефективності, відома як «теплові кредити і компенсації». У 2014-2016 рр. у бюджетах на ці цілі були передбачені фінансування. Кошти невеликі, але вони відіграли важливу мотиваційну роль для започаткування загальнонародної боротьби «за енергоощадність». За два роки учасниками реалізації програми стали: 162 тис. домогосподарств на суму 2,7 млрд грн, в т.ч. 1 млрд грн компенсовано державою; 516 ОСББ/ЖБК на суму 64,5 млн грн, в т.ч. 10 млн компенсовано державою [23; 43].

Крім того, до цієї державної цільової програми долучились: програма розвитку ООН на суму 68 млн євро та програма кредитування ЄБРР на суму 90 млн євро; більше 200 місцевих програм з обсягом фінансування на суму 68 млн грн.; 400 підприємств, які створили 70 тис. робочих місць. За короткий період була створена інфраструктура енергоефективної індустрії, виник новий підприємницький сектор, з'явилась система енергосервісних контрактів (ЕСКО). В програму повірили люди. 94% опитаних вказали на позитивні наслідки, 84% - відчували поліпшення комфорту, 65% - отримали скорочення витрат на послуги ЖКГ. Завдяки цьому люди почали самі інвестувати в ринок безвуглецевих енергетичних ресурсів (біопалива, пелетів тощо) та в енергозбереження (утеплення будинків, квартир, безгазові котли тощо). В результаті цього споживання природного газу в комунальній сфері скоротилось більше ніж на 7 млрд куб. м. На кожную вкладену державою гривню залучили дві гривні приватних коштів [23; 24; 32].

Зрештою така радикалізація політики енергоефективності дала певне поліпшення показників енергоємності та вуглецеємності економіки України. Однак вони продовжували залишатись втричі гірші, ніж в Польщі та ЄС (рис. 11.6.).

В 2014-2016 рр., в рамках підготовки до Паризької кліматичної угоди (грудень 2015 р.) та забезпечення її реалізації, в Україні була розроблена і прийнята низка законів та нормативно-правових актів щодо мотивації підвищення енергоефективності, низьковуглецевого розвитку та впровадження технологій відновлювальної енергетики [30; 31; 39; 40; 41; 42; 44; 49; 50]. Зазначені нормативні акти відзначаються вищою амбітністю цілей та радикальністю заходів з енергоефективності та низьковуглецевого розвитку і започатковують новий етап антивуглецевої політики в Україні.

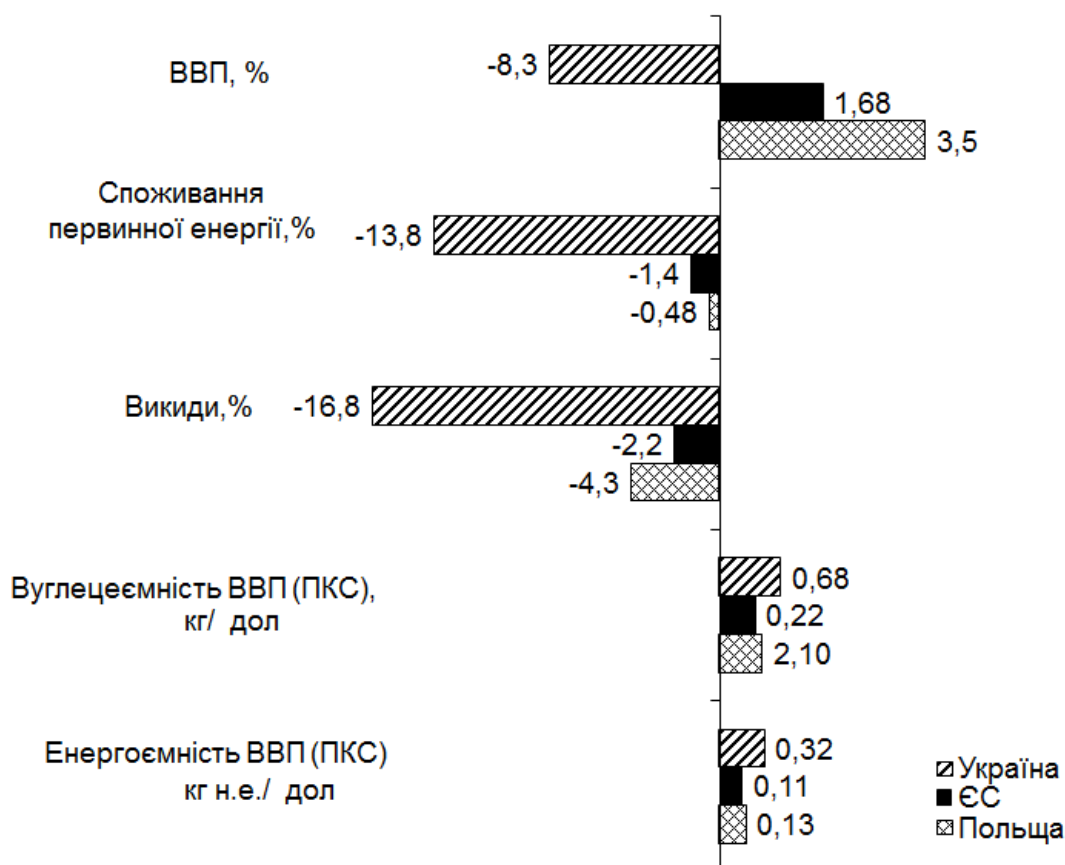

Рис. 11.6. Динаміка вуглецеємності та енергоемності економіки за 2014-2015 рр., до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1; 2; 14; 15]

Разом з тим, за роки незалежності в Україні були різні періоди та етапи змін у вуглецеємності економіки. В контексті даного дослідження, за основу

періодизації етапів доцільно взяти порівняння основних критеріїв низьковуглецевого розвитку; змін динаміки ВВП та змін динаміки вуглецевих викидів. Виходячи з цього доцільно розглядати наступні етапи, які характерні певними особливостями.

Перший етап (1991-1996 рр.) – суттєве зростання вуглецеємності ВВП внаслідок різкого спаду ВВП та меншого скорочення вуглецевих викидів.

Другий етап (1997-1999 рр.) – незначне скорочення вуглецеємності ВВП за рахунок суттєвого гальмування спаду економіки ВВП та більшого скорочення вуглецевих викидів.

Третій етап (2000-2008 рр.) – значне зниження вуглецеємності ВВП за рахунок істотного зростання ВВП та скорочення вуглецевих викидів, що означало початок низьковуглецевого розвитку економіки України.

Четвертий етап (2009 р.) – повторення кризової динаміки 1991-1996 років, коли стався суттєвий спад економіки і водночас значне скорочення вуглецевих викидів, внаслідок чого знизилась вуглецеємність та енергоємність економіки.

П'ятий етап (2010-2013 рр.) – стагнація низьковуглецевого розвитку через незначне зростання економіки та незначне скорочення вуглецевих викидів.

Шостий етап (2014-2015 рр.) – деяке зниження вуглецеємності економіки за рахунок спаду економіки (ВВП) та більш суттєвого скорочення вуглецевих викидів. Цей етап дзеркально відображає ситуацію другого періоду (1997-1999 рр.), тільки з різними мотиваційними чинниками (рис. 11.7).

Проте, за роки незалежності державна політика в Україні у сфері енергоємності та вуглецеємності економіки загалом була досить кон'юнктурною і несистемною. Через це, не дивлячись на суттєве зниження вуглецеємності та енергоємності ВВП (майже в три рази), Україна продовжує за цими показниками суттєво відставати від розвинених країн (ОЕСР). До того ж досягнення зниження вуглецеємності економіки в ОЕСР та Україні

досягалось різними шляхами: в ОЕСР – за рахунок розвитку економіки: послідовного скорочення викидів та зростання ВВП; в Україні – за рахунок деградації економіки: більшого скорочення викидів внаслідок меншого скорочення ВВП до 1990 р.

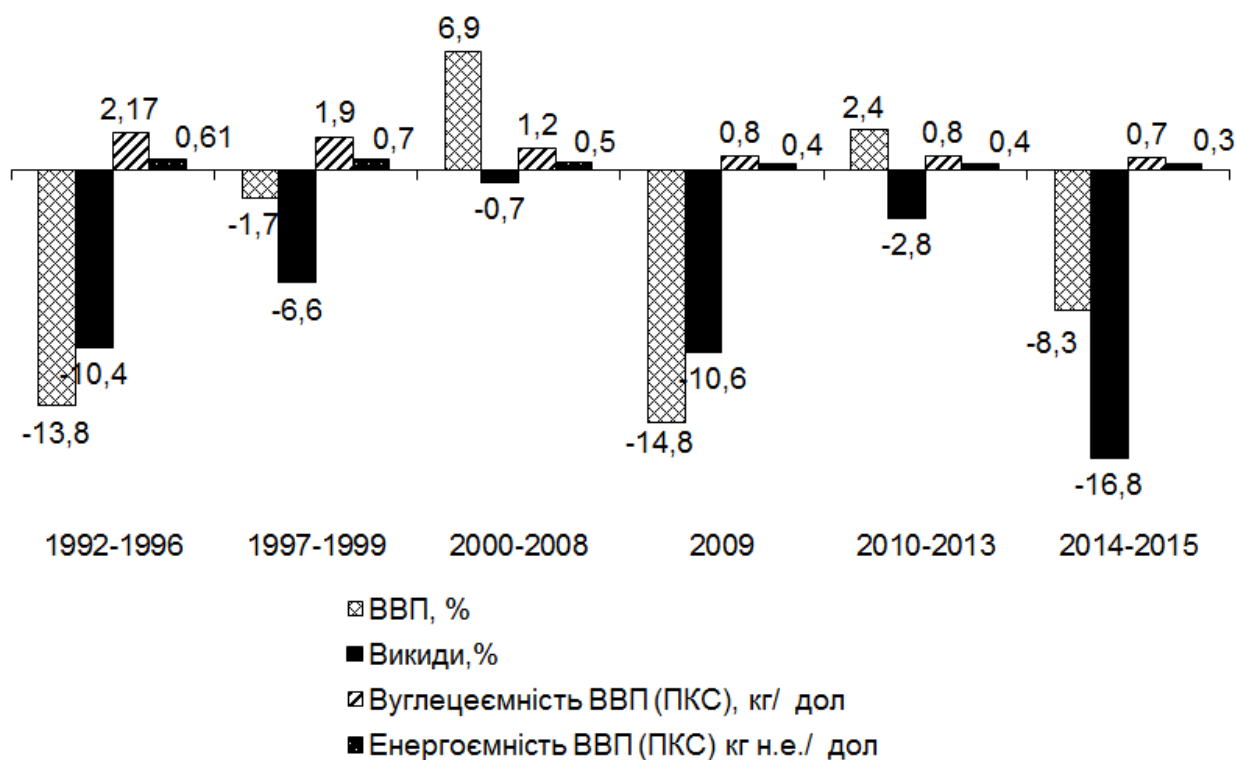

Рис. 11.7. Динаміка вуглецеємності та енергоємності економіки, до попереднього року, %, розроблено автором за даними [1; 2; 15; 21]

Така кон’юнктурна динаміка ВВП та вуглецеємності економіки України визначає диспозицію України в глобальній системі оцінки низьковуглецевості національних економік. На основі методологічного підходу, запропонованого автором) та експериментальних розрахунків по країнах визначено диспозицію низьковуглецевості економіки України в порівнянні з країнами СНД та ЦСЄ (табл. 11.1). З наведених результатів розрахунків видно, що в 2013 р. Україна мала найвищу вуглецеємність економіки після Узбекистану. Водночас за 2008-2013 рр. Україна домоглась найбільшого зниження вуглецеємності і

найбільшого скорочення вуглецевих викидів, однак не досягла зростання ВВП. Виходячи з цього, економіку України в 2008-2013 рр. можна вважати дуже близькою до низьковуглецевої. Якщо б по ВВП в Україні за ці роки був не спад, а приріст, і бажано не менший, ніж скорочення викидів, були б всі підстави стверджувати, що Україна стала на шлях низьковуглецевого розвитку. Але і без того, з позицій низьковуглецевості економіка України разом з економікою Узбекистану займають серед країн СНД кращі позиції. Між тим Вірменія і Таджикистан, за класифікацією низьковуглецевості, в означений період мають деградаційну економіку, а решта країн СНД – стагнаційну.

Таблиця 11.1. Ідентифікація низьковуглецевості економіки України, країн СНД і ЦСЄ

Країна	Вуглецеємність ВВП, 2013 р., кг/дол.	Зміна за 2008-2013 рр., %			Припущення щодо характеристики з позицій економіки низьковуглецевості
		Вуглецеємності	Вуглецевих викидів	ВВП	
1	2	3	4	5	6
Азербайджан	0,46	-23,1	15,9	37,9	Стагнаційна
Білорусь	1,08	1,9	30,0	19,8	- « » -
Вірменія	0,66	46,0	30,2	-15,4	Деградаційна
Казахстан	1,09	-36,1	11,1	49,9	Стагнаційна
Киргизстан	1,09	-5,0	35,6	21,6	- « » -
Молдова	0,88	-17,1	9,4	19,7	- « » -
Росія	0,87	-9,6	13,2	19,1	- « » -
Таджикистан	0,90	55,7	156,7	46,2	Деградаційна
Узбекистан	1,99	-21,3	-1,6	78,7	Низьковуглецева
Україна	1,66	-57,2	-2,1	-0,9	- « » -
Туркменістан	1,41	-14,2	6,0	43,1	Стагнаційна
СНД (11)	0,96	-13,3	10,7	15,3	- « » -
ЦСЄ (10)	0,56	14,9	1,4	-2,9	Деградаційна

Примітка: в розрахунках використано номінальні ВВП в дол. (не за ПКС), розроблено автором

Що стосується країн ЦСЄ – в них за аналізований період 2008-2013 рр. склалась досить суперечлива ситуація. З одного боку, ці країни мають низький

рівень накопиченої вуглецеємності, а з іншого – за ці роки в них зростала вуглецеємність, вуглецеві викиди і в результаті кризи та девальвації національної валюти допущено спад ВВП. Виходячи з таких значень показників країн ЦСЄ, більшість з них в контексті динаміки розвитку, не можна віднести до низьковуглецевого. З позицій низьковуглецевості окремі з них мають стагнаційну, а окремі деградаційну економіку.

Виходячи з результатів цих порівнянь Україна має великі можливості для зниження вуглецеємності економіки за рахунок енергоконверсії, яка знаходиться на дуже низькому рівні. Великі можливості Україна має в усіх напрямках енергоконверсії: енергоощадності, енергомодернізації та енергоінноваційності. Останній напрям є особливо потенційним та перспективним для України, особливо зважаючи на те, що він одночасно є й радикальним напрямом низьковуглецевого розвитку. Справа в тому, що частка безвуглецевої (відновлювальної) енергетики (ВДЕ) в Україні становить всього 3,6%, що в рази менше, ніж в країнах ЄС [50, с. 4]; [20].

Не дивлячись на такий низький старт, прогнози розвитку безвуглецевої енергетики в офіційних програмних документах в Україні на найближчу перспективу дуже скромні. Наприклад до 2020 р. частка ВДЕ в балансі енергоспоживання України планується довести до 11%, що в рази нижче, ніж в країнах ЄС [23; 40; 41; 44]. Отже ще на тривалу перспективу прогнозується істотне відставання від країн ЄС. Більше того, «Очікуваний національно-визначений внесок» (ОНВВ) України до Паризької кліматичної угоди передбачає утримання до 2030 р. вуглецевих викидів на рівні 60% від рівня викидів у 1990 р., хоч вже в 2015 р. цей показник становив 43%.

Між тим можливості скорочення вуглецевих викидів в Україні дуже великі, як за рахунок підвищення енергоефективності, так і за рахунок впровадження відновлювальної енергетики. Так, за оцінками Інституту відновлюваної енергетики, технічний потенціал щорічного енерговиробництва з альтернативних джерел складає 80 млн тонн нафтового еквівалента і може

повністю замінити споживання. Майже третина відновлювальних енергоносіїв для заміщення вуглецевих може бути отримана за рахунок біоенергетики [23; 26; 33; 37; 40].

Отже Україна має великі можливості для зниження вуглецеємності економіки насамперед за рахунок енергоконверсії. Лише за рахунок енергоощадності вуглецеємність економіки можна знизити у 1,5-2 рази. За рахунок модернізації виробничих потужностей економіки вуглецеємність можна знизити ще на стільки ж. Нарешті за рахунок енергоінновацій – розвитку відновлювальної (безвуглецевої) енергетики до 2030 року можна домогтись заміщення третини вуглецевих енергоносіїв безвуглецевими, і на третину знизити вуглецеємність ВВП країни. Але для цього Україні необхідне створення системи мотивації для залучення достатніх обсягів інвестицій, особливо приватного капіталу в сталий низьковуглецевий розвиток [23; 24; 44; 52; 53].

Тому впровадження енергоощадності та широке використання відновлюваних джерел енергії є важливою умовою переведення економіки України на шлях низьковуглецевого розвитку. Розв'язання цієї проблеми стало найважливішим завданням для підвищення конкурентоспроможності економіки. Дослідження «Фонду цільових екологічних (зелених) інвестицій» на замовлення Програми розвитку ООН в Україні свідчать, що найбільш пріоритетними напрямками переходу до низьковуглецевого розвитку є енергоефективність та впровадження технологій відновлювальної енергетики [28].

Однак в Україні продовжується зволікання з активною реалізацією антивуглецевої політики. Затягується створення законодавчої бази, формування мотиваційних механізмів та бюджетних програм, зниження енерго- та вуглецеємності. Загалом інституційна спроможність держави в боротьбі за зниження енергоємності та вуглецеємності економіки залишається дуже слабкою. У міністерств відчувається брак співпраці між собою в плані

узгодження енергетичної, екологічної та низьковуглецевої стратегій. Між тим енергоємність та вуглецеємність – це складна міждисциплінарна та міжвідомча проблема і для її розв’язання потрібна єдина стратегія низьковуглецевого розвитку, яка б передбачала узгодження цілей та показників енергетичної, економічної, екологічної сфер діяльності. В багатьох розвинених країнах уряди вже переформатовують міністерства згідно з вимогами Паризької угоди. Організаційні структури органів державної влади, що відповідають за розв’язання комплексних еколого-енергетичних проблем мають відповідати вимогам часу. Це є запорукою ефективного управління в умовах глобальної кліматичної загрози. Навіть назви міністерств свідчать про те, що в рамках одного органу виконавчої влади поєднуються декілька різних функцій, які мають вирішуватися комплексно. Прикладами в Норвегії є Міністерство клімату і навколишнього середовища; в Данії – Міністерство енергетики, комунального господарства і клімату; у Франції – Міністерство екології, сталого розвитку і енергії.

Ще складніша ситуація у сфері виконавчої влади щодо функціонального забезпечення енергоконверсії. Так в Законі України про Кабінет Міністрів України ця важлива загальносуспільна проблема взагалі не знайшла відображення ні в повноваженнях, ні в завданнях. Із 19 міністерств лише в Положеннях 4 міністерств записані повноваження стосовно енергоефективності і найбільш повно в Мінрегіонбуді. У решті міністерств (таких 15), які мають пряме чи опосередковане відношення до енергоефективності, у їх Положеннях не прописані повноваження стосовно цих питань. І найбільш парадоксально, що такі повноваження не передбачені в Положеннях Міненерго, Мінекономрозвитку та Мінекології. Серед міністерств є такі, які в своїй підвідомчості мають підприємства, організації та установи, які мають високо енергомісткі матеріальні об’єкти, і проблема енергоефективності в них стоїть досить гостро. Наприклад Міносвіти, Мінохоронздоров’я, Мінсоцполітики, Мінекології, Міноборони та інші. У Положеннях відомств (агентств, служб,

інспекцій) зазначені повноваження передбачені лише в окремих, і найбільше повно у Держагентства з питань енергоефективності. Однак ці повноваження мають не регуляторний чи координуючий, а функціональний характер.

В законах про місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування теж немає ні слова про енергоефективність, ні в повноваженнях, ні в завданнях. Хоча в обох згаданих законах перерахована маса різних повноважень: по адміністраціях – 10 статей і більше 100 пунктів, а по місцевих радах близько 20 статей і теж більше 300 пунктів. Отже складається враження, що проблема, яка справляє великий негативний вплив на економіку і суспільство загалом, існує сама по собі (абстрактно, віртуально), а владі до неї ніби немає ніякого відношення, вона не уповноважена нею займатись.

Але найсуттєвішим недоліком є те, що уряд не ставить перед собою амбітних цілей щодо скорочення вуглецевих викидів та формування системи мотивації досягнення таких цілей. Так, згідно «Очікуваного національно-визначеного внеску» (ОНВВ) до Паризької кліматичної угоди (2015 р.) на 2030 рік визначена ціль – утримання викидів на рівні 60% від рівня 1990 року. Цей сценарій названий «оптимістичним», але фактично, як показують розрахунки, є «песимістичним». Так ЄС дійсно планує зниження викидів (з 86,2% у 2012 р. до 60% - у 2030 р.), а Україна навпаки – зростання (з 42,6% у 2012 р. до 60% у 2030 р.) (рис. 11.8). І це при тому, що вуглецеємність української економіки залишається втричі вищою, ніж в ЄС (див. рис. 11.6).

Тобто Україна по суті задекларувала резерв (запас) зростання викидів. Крім того, в Україні залишається значний резерв у вигляді завищеної вуглецеємності ВВП. У розрахунках ОНВВ враховано показник вуглецеємності ВВП (в порівняних цінах 2000 р.): на 2030 р. – 0,89 кг/грн. Якщо в ОЕВВ закласти вуглецеємність ВВП України до 2030 р. хоча б на рівні вуглецеємності ВВП ЄС в 2010 р., то вуглецеві викиди в Україні в 2030 р. треба утримати на рівні 40,4% від рівня 1990 р., тобто на 20% нижче, ніж задекларовано в ОНВВ (табл. 11.2).

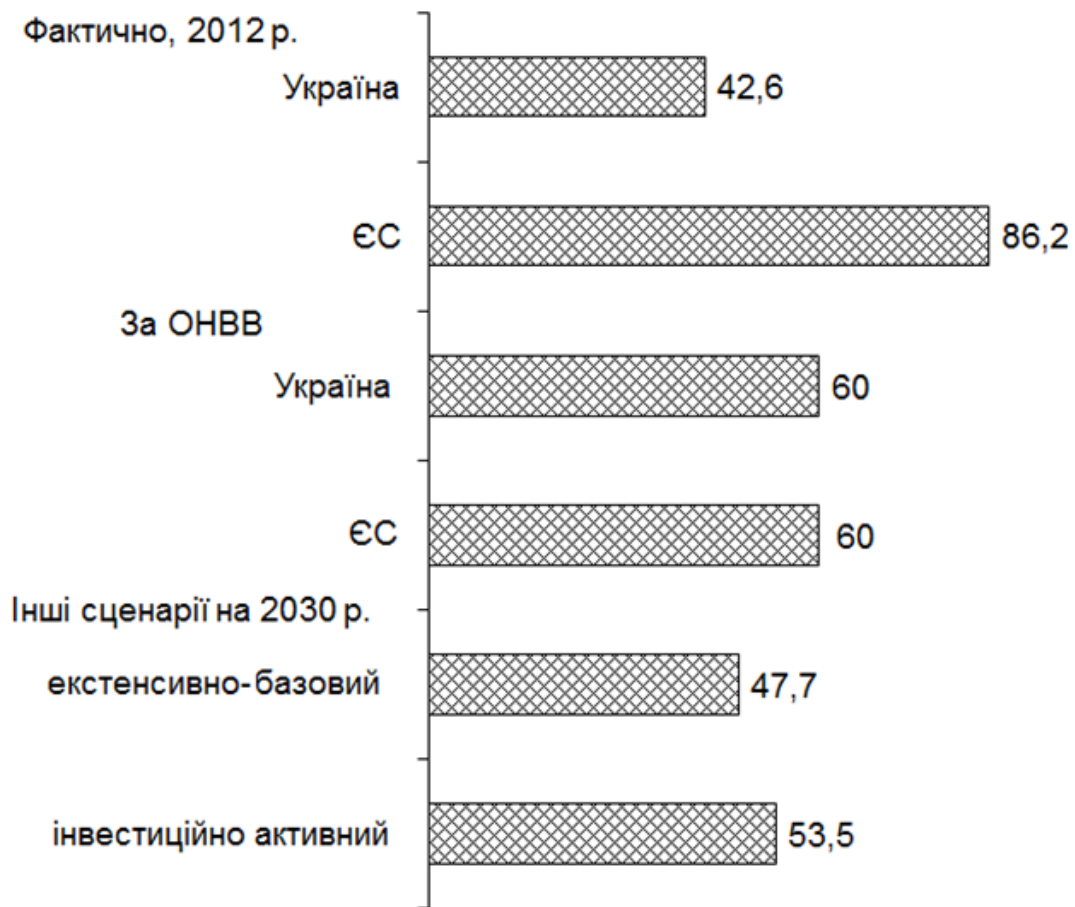

Рис. 11.8. Рівень вуглецевих викидів до 1990 р., %, розроблено автором за даними [23;24;44]

Наведені розрахунки свідчать, що виконання зобов'язань України по Паризькій угоді можливе за рахунок радикальної енергоконверсії, тобто реформ в енергетичному секторі (енергощадності, енергоефективності, енергоіноваційності). Для цього всі зусилля треба спрямувати на енергоефективність, впровадження відновлювальної енергетики і стратегії низьковуглецевого розвитку. Тобто нові сектори економіки, нові виробництва, які дадуть прогнозований за сценаріями приріст ВВП, мають ґрунтуватись на безвуглецевих енергоносіях. По суті треба щонайменше наполовину зменшити вуглецеємність ВВП. Завдання виявляється вже не таке й просте. Але цілком реальне.

Таблиця 11.2. Розрахунки можливого скорочення обсягів вуглецевих викидів в Україні до 2030 р.,
розраховано за даними [23; 24; 43; 44]

Показники	Значення
1	2
1. ВВП за ОНВВ в цінах 2000 р., млрд грн	630,8
2. Викиди за ОНВВ, млн т	561,5
3. Вуглецеємність ВВП за ОНВВ кг/грн (п.2; п.1)	0,89
4. Рівень викидів за ОНВВ до рівня 1990 р., %	60,4
5. Розрахункова вуглецеємність ВВП України на рівні країн ЄС в 2010 р., кг/грн	0,60
6. Викиди за розрахунковою вуглецеємністю ВВП України на рівні країн ЄС в 2010 р., млн т	378,5
7. Рівень викидів при розрахунковій вуглецеємності ВВП України на рівні країн ЄС в 2010 р., %	40,4

Таким чином в глобальному середовищі низьковуглецевого розвитку Україна знаходиться в парадоксальній ситуації. З одного боку, вона належить до групи країн світу, які мають дуже високу енергоємність та вуглецеємність економіки, високий рівень споживання вуглецевих енергоносіїв та велику залежність від їх імпорту. З іншого боку, Україна позиціонується серед країн світу з дуже низьким рівнем енергоконверсії та розвитку відновлювальної (безвуглецевої) енергетики при наявності достатніх можливостей для цього. Тому для виходу з цієї ситуації Україні вкрай необхідна система мотивації низьковуглецевого розвитку з подвійним ефектом впливу і спрямованою як на забезпечення (змушування) істотного скорочення вуглецевих викидів, так і на заохочення інвестування розвитку відновлювальної (безвуглецевої) енергетики як магістрального напрямку низьковуглецевого розвитку.

Розв'язання проблеми мотивації сталого низьковуглецевого розвитку України тісно пов'язане зі станом інвестування цього розвитку. Важливо

з'ясувати, наскільки екологічна конверсія форм і механізмів національного та глобального інвестування на цілі низьковуглецевого розвитку проявилась в Україні. Наскільки Україна домоглась залучення вітчизняного капіталу, в т.ч. державних інвестицій на цілі енергоконверсії, а також використання можливостей міжнародних фондів та кіотських механізмів в цій сфері.

В цьому контексті важливе значення має з'ясування можливостей для України стати пріоритетним реципієнтом глобальної системи мотивації сталого низьковуглецевого розвитку. В даному випадку мається на увазі насамперед можливості отримання фінансування з Глобального антивуглецевого фонду та залучення через його мультиплікативно-мотиваційну систему достатніх обсягів приватного капіталу для низьковуглецевого розвитку.

11. 2. Інвестування енергоконверсії економіки України

Проблема інвестування сталого низьковуглецевого розвитку має глобальний характер. Однак в Україні вона проявляється особливо, а саме – у суперечності між фактичним станом інвестування, готовністю інвесторів до вкладання коштів, інвестиційною привабливістю низьковуглецевої економіки та інвестиційними потребами галузі. Ці особливості найбільш очевидні на фоні порівняння характеристик і показників інвестиційного процесу сталого низьковуглецевого розвитку України.

З одного боку, потенціал інвестиційної ємності економіки України є досить потужний. Так, за оцінками О.Дячука, в інвестиціях для виконання «Очікуваного національно-визначеного внеску» (ОНВВ) України до Паризької кліматичної угоди потреба в інвестиціях оцінюється на рівні до 2030 р. 75-100 млрд євро [44]. Це у 1,5 разу більше, ніж в Україну прийшло прямих іноземних інвестицій за всі роки незалежності. Тим не менше, як відзначається в ОНВВ, такі інвестиції є економічно обґрунтованими і окупними, особливо в середньо- та довгостроковій перспективі. Але для цього в державі має бути прийнята і

задіяна стратегія низьковуглецевого розвитку, яка б містила ефективні механізми мотивації інвестування низьковуглецевого розвитку.

Дещо скромніші розрахунки наводяться в проекті стратегії низьковуглецевого розвитку [49]. Тут потреба в інвестиціях до 2050 р. на заходи з підвищення енергоефективності оцінюється на рівні 73 млрд грн. Однак цей сектор інвестування обмежений лише заходами енергоощадності. Якщо врахувати потребу в інвестиціях для широкомасштабного впровадження відновлювальної енергетики (ВДЕ), без якої низьковуглецевий розвиток в широкому і перспективному значенні неможливий, то ці витрати, виходячи з досвіду Німеччини, зростуть на порядок. Це підтверджують також здійснені в Україні розрахунки питомих витрат коштів для забезпечення зниження вуглецевих викидів, які залежно від секторів економіки коливаються від 30 євро/т (металургія) до 325 євро/т (теплопостачання), а в середньому становлять 150-180 євро/т [31]. Отже для скорочення з 2015 до 2030 рр. вуглецевих викидів на 200 млн т, як це передбачено ОНВВ, потрібно 30-40 млрд євро, або 2,5-3 млрд євро щорічно. З одного боку, кошти чималі, але у співвідношенні до ВВП – це в межах двох відсотків, тобто стільки, скільки уже витрачають на низьковуглецевий розвиток країни ЄС.

Що стосується фактичного стану інвестування низьковуглецевого розвитку в Україні, то слід насамперед відзначити відсутність повної і систематизованої інформації про спеціалізовані інвестиції в цей сектор. Поки що в статистиці є дані про інвестування суміжних секторів, які сприяють низьковуглецевому розвитку. Йдеться насамперед про фінансування природоохоронних заходів, інвестування відновлювальної енергетики, фінансування заходів з енергоощадності тощо.

За останні роки обсяги фінансування природоохоронних заходів в Україні зросли майже у 26 разів (рис. 9). На перший погляд, це чималі суми. Однак у співвідношенні до ВВП – це всього 0,2-0,4%, тоді як у багатьох країнах ЄС ці

витрати сягають 2% ВВП. Більше того, всі роки статистичного відстеження програма інвестування виконувалась менше як наполовину.

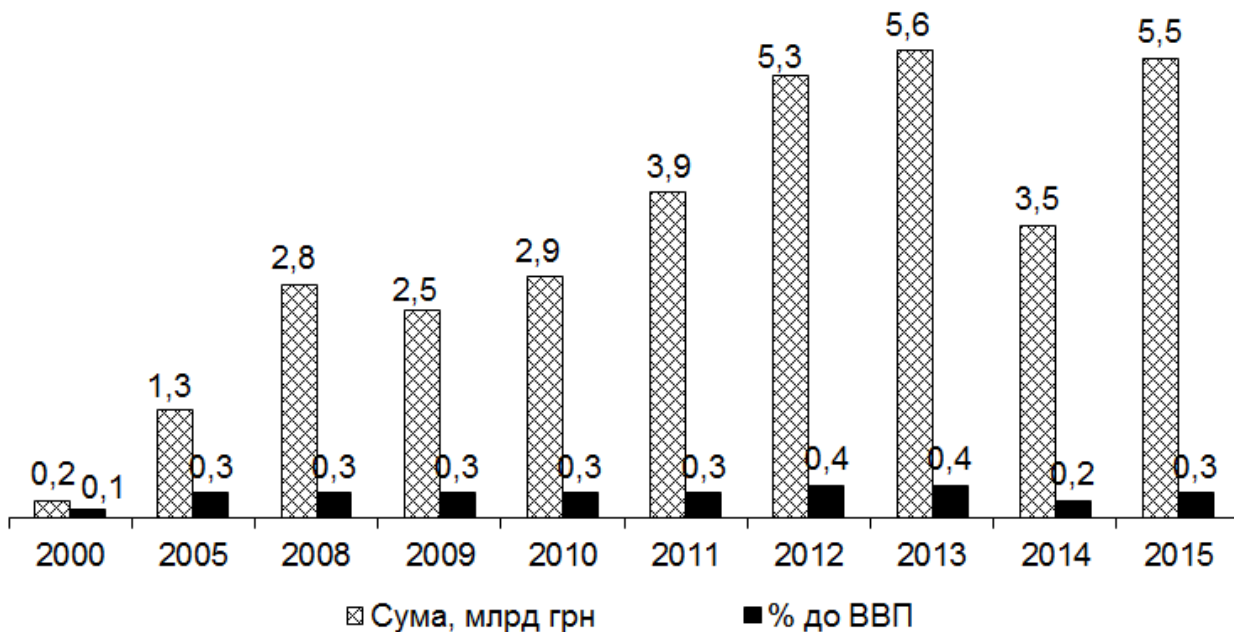

Рис. 11.9. Динаміка бюджетного фінансування природоохоронних заходів в Україні, розроблено автором на даними [21]

Важливе значення для успішної реалізації стратегії низьковуглецевого розвитку має спеціальне фінансове забезпечення. У переважній більшості країн бюджетне фінансування не в змозі забезпечити необхідних для цього коштів. Тому потрібно широко залучати позабюджетні і недержавні джерела фінансування. До таких насамперед належать екологічні фонди, які у країнах Європи вже посідають вагомe місце у фінансуванні природоохоронної діяльності. Засновниками таких фондів є державні органи, приватні компанії та фірми, громадські організації, приватні особи тощо.

В Україні теж створені Державний та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища (екологічні фонди). Їх головною метою є формування незалежного від державного бюджету централізованого джерела фінансування природоохоронних проектів і програм. За роки незалежності в

Україні було кілька етапів організаційного становлення та розвитку системи таких фондів.

Перший етап охоплює період 1991-1997 рр. - після прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.) За цим законом було сформовано мережу фондів охорони навколишнього середовища (екологічних фондів): 1) державний фонд; 2) 27 регіональних фонди; 3) сільські, селищні, міські та регіональні фонди. Основними характерними рисами цих фондів є: універсальність; модульність функціонування; отримання основних надходжень від плати за забруднення довкілля; витрачання коштів, головним чином, на пільгові позики та гранти [24].

Другий етап охоплює 1998-2004 рр. З 1998 р. Державний екологічний фонд було включено до складу Державного бюджету України, а місцеві фонди - до місцевих бюджетів. Ці фонди так і не стали незалежними, як це рекомендували міжнародні форуми і підказував досвід країн ЦСЄ. Тим не менше екологічні фонди в Україні все ж запрацювали. За 1998-2004рр. надходження коштів збільшилися майже у 7 разів. Але частка місцевих фондів зменшилася у 4 рази – з 79% у 1997 р. до 19% у 2004 р. Тобто відбулась суттєва централізація коштів фондів. Кількість фондів сягала 10 тис. Для цього етапу діяльності екологічних фондів в Україні була характерна: велика розпорошеність фондів; включення їх у бюджетну систему; розпорошеність і нецільове відволікання коштів; низький рівень контролю за використанням коштів; відсутність єдиних, узгоджених екологічних програм фінансування [21; 22; 26; 37; 51].

Третій етап – після 2005 р. У цей період намітилось становлення та розвиток національної системи мережі екологічних фондів в Україні, більш наближеної до європейської системи. Для цього етапу характерне: створення дворівневої системи (державний та 27 регіональних фондів); впровадження середньо- і довгострокових проектів; розширення каналів надходження коштів,

у т.ч. приватних; надання фондам незалежного юридичного статусу; розширення мотиваційної ролі фондів щодо співфінансування проектів [37]. За цей час потенціал екологічних фондів України істотно зріс і сягає більше 360 млн гривень. Водночас відбулась децентралізація структури витрат фондів – до 80% коштів на інвестиційні цілі направлялось з місцевих бюджетів.

Крім того, Законом України «Про енергоефективність» передбачено створення Державного фонду енергозбереження, визначено основні джерела наповнення цього фонду та основні цілі використання коштів. Зокрема наповнення фонду передбачено за рахунок: 10% зборів за використання природних ресурсів; 10% рентної плати за транспортування та видобуток природного газу та нафти; санкцій за порушення законодавства з енергоефективності; цільової надбавки до тарифу на електричну і теплову енергію та природний газ; надходжень від продажу частин встановленої кількості викидів; надходжень від оплати послуг НАЕР; добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян. Основними напрямками використання коштів цього фонду є державні програми підтримки заходів з енергоконверсії, в т.ч. енергозбереження, енергомодернізації та енергоінновації.

Незважаючи на зростання надходжень до екологічних фондів та збільшення обсягів фінансування природоохоронних заходів, екологічний стан довкілля в Україні практично не поліпшується. Зумовлено це низьким рівнем інвестування енергоконверсії, слабкістю системи мотивації низьковуглецевого розвитку. У зв'язку з цим законодавча і нормативно-правова база в частині формування й використання екологічних фондів потребує істотного вдосконалення, і насамперед в напрямку наближення до європейської системи. Головним недоліком системи екологічних фондів України, як і в багатьох інших країнах є відсутність взаємозв'язку доходів та видатків фондів з екологічною базою формування надходжень та фінансування витрат.

Не кращий стан справ в Україні із зовнішнім інвестуванням низьковуглецевого розвитку, насамперед із використанням спеціальних механізмів зовнішнього інвестування. Україна підписала Кіотський протокол у 1999 році і ратифікувала його у 2004 році. Україна взяла на себе зобов'язання не перевищувати протягом 2008-2012 років рівня викидів парникових газів 1990 року, що власне й було забезпечено. Фактичні обсяги викидів у 2013 р. становили 40% від рівня 1990 р. [21; 22; 26; 37; 51].

У першому періоді дії зобов'язань Кіотського протоколу 2008-2012 рр. Україною було накопичено близько 2,73 млрд одиниць установленої кількості (ОУК). Весь цей обсяг «заощаджених» ОУК теоретично можна було продати в обмін на зобов'язання впровадити екологічні проекти за механізмами Кіотського протоколу. Але серед механізмів Кіотського протоколу на Україну поширюється лише два – міжнародна торгівля квотами на викиди (МТКВ) та проекти спільного впровадження (ПСВ), які виявились найменш поширеними. В МТКВ Україна приймає участь як суб'єкт міжнародних відносин, а у ПСВ – безпосередньо підприємства. Міжнародна торгівля квотами на викиди фактично є форвардною угодою і кошти надходять в державний бюджет. В рамках ПСВ кошти надходять тільки після підтвердження реально досягнутого скорочення викидів і тільки на рахунки підприємств. За 2008-2013 рр. Україною було продано 528,7 млн вуглецевих одиниць, у т.ч. 38,7 млн ОУК та 490 млн одиниць скорочення викидів (ОСВ) (рис. 11.10).

Як видно, основна маса вуглецевих одиниць – більше 95% продана за 2011-2013 роки. Основна частка проданих вуглецевих одиниць припадає на одиниці скорочення викидів (ОСВ). Виходить Україна активно підключилась до кіотських механізмів аж на шостий рік після їх запровадження у світовій практиці. Отже основний час для можливостей залучення великих обсягів зовнішніх інвестицій було втрачено.

У рамках механізму міжнародної торгівлі квотами продаж Україною вуглецевих одиниць можливий лише за так званою схемою зелених (або

цільових) інвестицій. Ця схема передбачає, що одержані кошти повинні бути інвестовані в реальні проекти, спрямовані на енергоконверсію. У цій ніші світового ринку на Україну припадає понад 13%. Загальна сума коштів, отриманих Україною за механізмом міжнародної торгівлі квотами, становить близько 470 млн євро, а середня ціна коливалась в межах 13 євро за тону викидів.

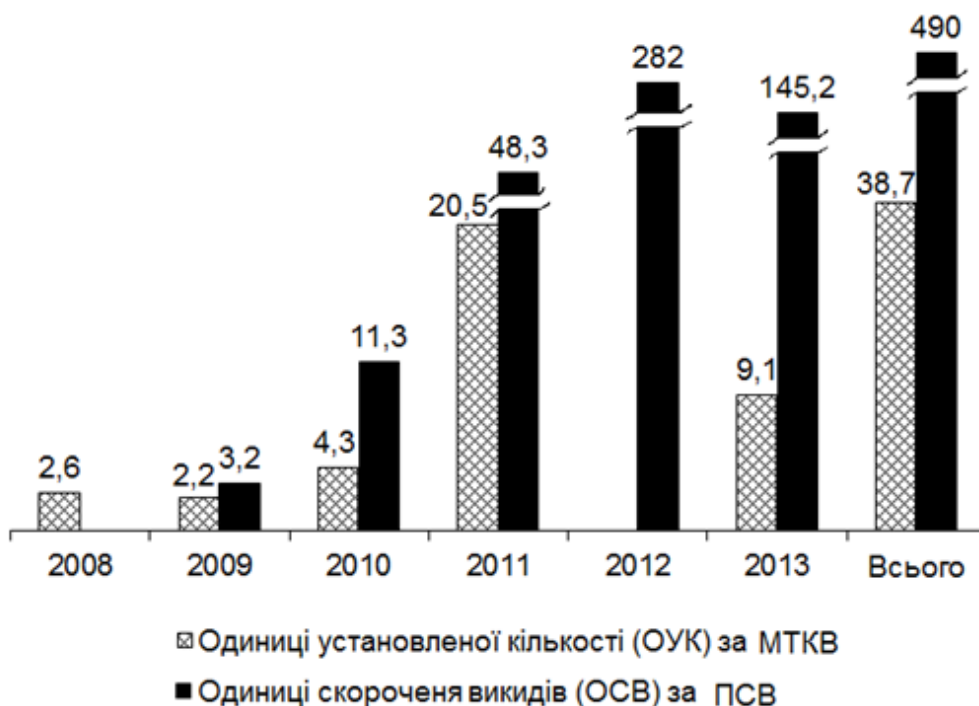

Рис. 11.10. Динаміка продажу вуглецевих одиниць України, млн. одиниць, розроблено автором за даними [21;22;37;51]

Надходження від продажу ОУК були спрямовані до бюджету України та розміщені на спеціальних рахунках Держказначейства. Далі кошти через тендери виділялись підприємствам під конкретні проекти. За договорами продажу одиниць ОУК погоджено більше 700 проектів екологічних інвестицій на загальну суму 4,6 млрд грн. Фактично використано 2,6 млрд грн [51]. Отже мотиваційна роль отриманих від кіотських механізмів в Україні виявилась досить низькою, приватного капіталу у визначені проекти на засадах співфінансування практично не залучено.

Для запровадження в Україні ПСВ необхідно було забезпечити функціонування національного реєстру вуглецевих одиниць, здійснити точний підрахунок викидів, створити національну систему оцінки викидів парникових газів, а також щорічно готувати та подавати до секретаріату РКЗК ООН національний кадастр викидів парникових газів. У рамках світового ринку ОСВ за проектами спільного впровадження (ПСВ) на Україну припадає 58% [51]. Порівняно з іншими країнами Європи такий результат є безсумнівним успіхом. Однак це дуже незначні обсяги в порівнянні з Китаєм (2654 проекти і 368 млн тонн одиниць) та Індії (1653 проекти і 98 млн тонн одиниць) за механізмами чистого розвитку (МЧР), які не поширюються на Україну.

Розподіл проектів ПСВ за видами економічної діяльності в Україні має переважно загально-екологічне спрямування (30%). Значна частина припадає на підвищення енергоефективності у промисловості (22%), а решта – на енергоефективність у різних галузях і секторах економіки, у т.ч. енергетика та житлово-комунальне господарство. Розподіл проектів ПСВ за регіонами має переважно гірничодобувне та промислово-енергетичне спрямування. На два регіони (Донецька, Луганська області) припадає половина проектів, а в половині регіонів – менше 20% проектів [51].

За Кіотським протоколом Україні з розрахунку на рік встановлена квота на вуглецеві викиди 922 млн тонн, фактично викиди становлять 55%, решта – 45% економія, яку можна продавати. Це близько 420 млн тонн орієнтовно на суму 8,4 млрд дол. Однак навіть в найкращі роки Україна продавала менше 200 млн т вуглецевих викидів. Це вдвічі менше тих обсягів, які реально можна продавати. Загальний запас непроданих вуглецевих одиниць становить більше 2 млрд одиниць, тобто в 4 рази більше, ніж фактично продано. На думку А.Кітури, шанси продати цей накопичений запас викидів дуже незначні [29].

Україна входить до так званої «зонтичної групи» (Японія, США, Канада, Австралія, Норвегія, Нова Зеландія, Ісландія, Росія і Україна). Ці країни наполягають, щоб критерієм скорочення викидів за новою угодою залишився

1990 р. Якщо за критерій буде взято 2005 р., реалізаційна частка квоти України скоротиться вдвічі і продати можна буде не більше 200 млн тонн на 4 млрд дол. Отже втрати України становитимуть 4,4 млрд дол. Таким чином ефективність використання потенціалу скорочених викидів вуглецю для продажу становить всього 20%.

В рамках багатостороннього переговорного процесу Україна виступає за повне перенесення зекономлених одиниць встановленої кількості на майбутній період. Прийнята в Досі поправка до Кіотського протоколу, яка регламентує другий період його зобов'язань, містить пункт, який не дозволяє в 2013-2020 рр. мати зобов'язання нижчі, ніж середній рівень в 2008-2010 рр. Тому на практиці в другому кіотському періоді зобов'язання України знижені з 76% до 50% від рівня 1990 року. Однак, враховуючи великий обсяг невикористаних квот з першого кіотського періоду, Україні не під силу виконати навіть такі зобов'язання.

Отже на міжнародному вуглецевому ринку для України є три головні проблеми:

Перша – недовіра до України з приводу цільового використання коштів, одержаних від продажу квот на викиди. Саме через це продано лише 20% накопиченого запасу зекономлених вуглецевих викидів.

Друга – збереження 1990 року, як критерію відліку квотованих обсягів викиду парникових газів.

Третя – перенесення непроданих у 2005–2012 роках квот на викиди на майбутні терміни, у т.ч. включення до майбутньої угоди.

Розв'язання цих проблем дуже непросте. Адже на світовому ринку останнім часом обсяг пропозиції квот у п'ять разів перевищує обсяг попиту. Адекватно впала ціна на вуглецеві викиди. До того ж торгівля квотами все більше стала обмежуватись національними та регіональними рамками. Тому Україна зацікавлена у приєднанні до європейської системи торгівлі. При цьому Україні треба виходити з того, що вуглецевий ринок повинен бути гнучким,

здатним сполучатися як з ринком ЄС, так і з ринками інших країн. На сьогодні обсяг внутрішнього вуглецевого ринку може щорічно становити 100-200 млн тонн. Кошти, отримані від продажу квот на викиди, можуть становити 600 млн грн на рік. Тому в Україні постала потреба створення національного вуглецевого ринку. Від цього Україна отримає значні вигоди. Як свідчить міжнародна практика, такий ринок не справляє негативного впливу на бізнес. Ринок стимулює зменшення викидів та надає фінансові ресурси для цього. Зменшення викидів фактично тотожне підвищенню енергоефективності. Завдяки цьому європейські та американські підприємства – учасники ринку, уже підвищили свою конкурентоспроможність та енергоефективність. Очевидно, це залишається як шанс і для України.

Але, не дивлячись на те чи буде створений національний ринок дозволів на викиди, українські підприємства все ж зіткнуться з додатковими витратами, пов'язаними з високими викидами парникових газів. Адже у міжнародній торгівлі все більше наростає вуглецевий протекціонізм. Країни, які обмежили власні викиди парникових газів, прагнуть захистити національні ринки від дешевих товарів з країн, які не встановлювали подібних обмежень. З цією метою вони застосовують антидемпінгові мита на енергоємні товари. В ціні європейської продукції закладена вуглецева складова, і, природно, український метал, ціна якого не має такої складової, отримує перевагу. Але подібні санкції потрапляють вітчизняні авіаперевізники, металурги, хіміки тощо. Тому краще витратити ці кошти на модернізацію власного виробництва, ніж дотувати європейські чи американські економіки.

Україна володіє надлишком квот, тільки поки діє Кіотський протокол. Якщо він буде зупинений, то торгівля квотами за схемою цільових інвестицій зупиниться. Цей надлишок не буде кому продати. За умов продовження Кіотського протоколу ще невідомо, чи Україні вдасться відстояти право перенести невикористані квоти на майбутні періоди. Адже проти такого

розвитку подій категорично виступають ЄС, США, Японія та інші розвинені країни.

В інвестуванні енергоконверсії в різних формах в Україні також задіяні: Глобальний екологічний фонд; Світовий банк і Міжнародна фінансова корпорація (МФК); Міжнародний екологічний фонд НЕФКО; Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР); Європейський інвестиційний банк та інші міжнародні інституції та транснаціональні компанії, у т.ч. банки. Ці міжнародні фінансові інституції застосовують різні механізми: пряме фінансування проектів, співфінансування проектів з українською владою та українськими компаніями; кредитування та співкредитування проектів, у т.ч. на пільгових умовах і теж у співпраці з українською владою та українськими компаніями [51].

Станом на 2014 р. в Україні було близько 8 тис. проектів інвестування сталого низьковуглецевого розвитку різних екологічних характерів та масштабів: від утеплення будинків (на кілька тисяч гривень) до збереження різноманіття Азово-Чорноморського узбережжя (на десятки мільйонів гривень). Цей пакет проектів практично повністю був сформований і реалізувався за 2005-2013 роки, тобто за період співпраці України з Кіотським протоколом. Аналіз цих проектів в галузевому та регіональному аспектах свідчить, що структура цих проектів дуже схожа на структуру проектів за кіотськими механізмами. Це підтверджує опосередкований мотиваційний вплив кіотських механізмів на активізацію корпоративного та картельного транснаціонального інвестування сталого низьковуглецевого розвитку в Україні.

Участь України в кіотських механізмах транснаціонального інвестування сталого низьковуглецевого розвитку відкрила можливість для активізації корпоративного (ТНК) і картельного (змішаного) інвестування. Така активність проявляється різноаспектно. Зокрема багато ТНК, банки та інші міжнародні інституції долучились до процесу інвестування в Україну під узгоджені проекти ПСВ та проекти МТКВ. При цьому регуляторний режим екологічного

інвестування став поширюватись і на інші інвестиційні проекти, які реалізуються поза Кіотським протоколом, що заохочує ТНК, банки та інші інституції долучатись до цих проектів. Завдяки цьому реалізація в Україні інвестиційних проектів за кіотськими механізмами сприяло формуванню нового екологоспрямованої інвестиційної культури. Завдяки цьому значно розширюється сфера інвестиційних інтересів та коло учасників – інвестиційних компаній.

Отже, не дивлячись на стартовий період інвестування низьковуглецевого розвитку, його рівень в Україні, в порівнянні з іншими країнами, залишається дуже низьким. Наприклад, рівень інвестування відновлювальної енергетики в Україні, у співвідношенні до ВВП, значно нижчий, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, які мають значно більшу частку енергії з відновлювальних джерел в енергобалансі, ніж Україна. Такий стан інвестування відновлювальної енергетики в Україні, за висновками Німецької консультативної групи [46] та Міжнародної консалтингової компанії KPMG [55] зумовлений низкою причин: 1) низькою інвестиційною привабливістю галузі та несприятливим інвестиційним кліматом; 2) неефективною державною політикою мотивації інвестування відновлювальної енергетики. Так, за даними компанії Ernst&Young оцінка інвестиційної привабливості України для інвестування у відновлювальну енергетику досить низька і знаходиться в останній - четвертій групі (від 30 до 40 балів) країн за відповідним рейтингом [3]. У значній мірі така низька оцінка інвестиційної привабливості відновлювальної енергетики в Україні зумовлена загальними проблемами неефективної енергетичної політики в країні, високим рівнем енергоємності економіки, низьким рівнем енергоощадності, загальною державною підтримкою вуглецевої енергетики на що вказують О.Веклич [17], Н.Караєва [27] та інші дослідники.

Як показують дослідження, експертні оцінки інвесторів інвестиційної привабливості сталого низьковуглецевого розвитку країн у значній мірі визначаються фактичним станом інвестування. Тобто такі оцінки відображають

не стільки потенційні можливості інвестування в енергоконверсію, скільки фактично здійснені інвестиції. Але ці оцінки істотно розходяться і особливо по Україні, де рівень фактичного інвестування енергоконверсії дуже низький, а потенціал самої енергоконверсії дуже великий через надмірну енергоємність, енергозалежність та вуглецеємність української економіки.

Про це свідчать порівняння експертних оцінок інвестиційної привабливості відновлювальної енергетики в Україні та країнах Європи. В Європі є країни, які мають високі оцінки екологічної ефективності, значно вищі, ніж Україна, але мають низькі оцінки інвестиційної привабливості. Це стосується Болгарії, Угорщини, Чехії і навіть Фінляндії (рис. 11.11).

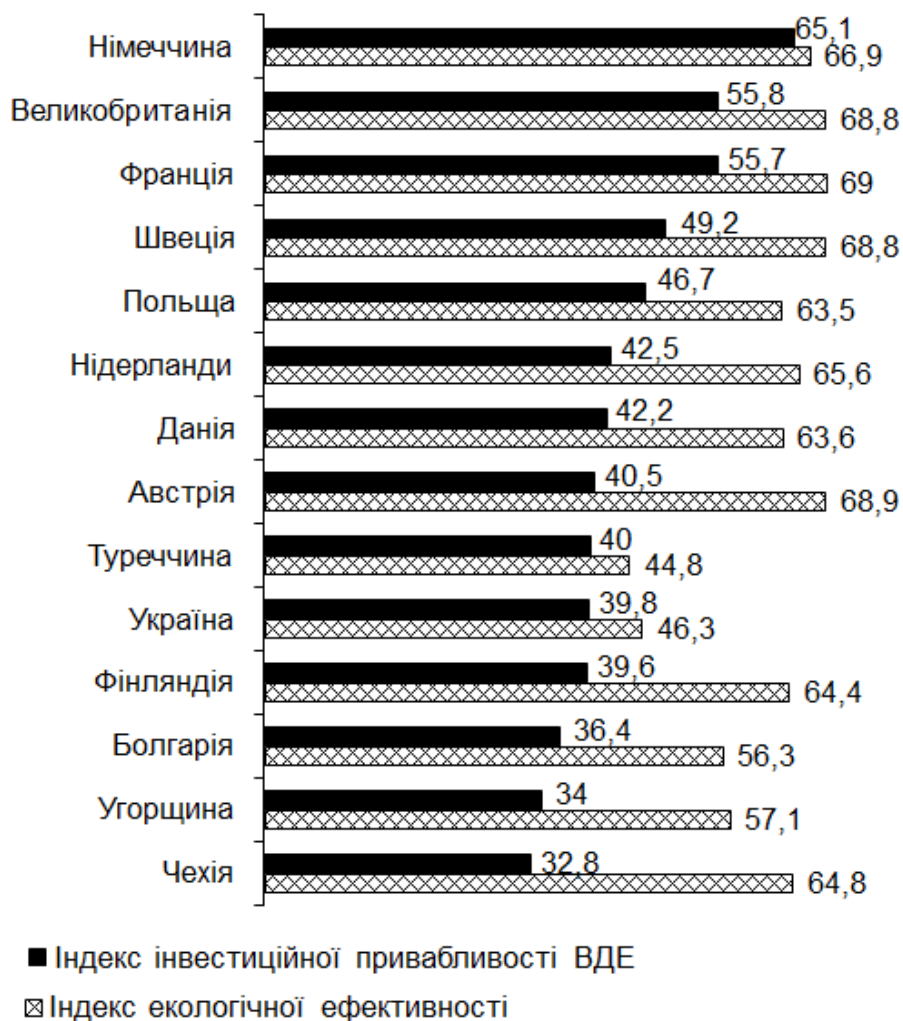

Рис. 11.11. Оцінка інвестиційної привабливості відновлювальної енергетики та екологічної ефективності країн, бали, розроблено автором за даними [3; 13]

Це пояснюється низкою причин різного характеру: географічно-кліматичного, інвестиційного та бізнес-підприємницького. За цим стоїть регуляторна політика держави та адміністративне втручання влади в ці процеси. Саме з цим, як показують дослідження, в Україні у сфері економіки загалом та відновлювальної енергетики зокрема ще чимало проблем.

Так, за оцінками інвесторів, серед чинників, що стримують інвестування енергоконверсії, переважна більшість виділяє проблеми наявності і вартості капіталу (50%), економічна нестабільність (47%) та нормативні перешкоди (47%). Це основні фактори, які, на думку інвесторів, стримують інвестування модернізації і розвитку енергетичної галузі в Україні (рис. 11.12). Крім того, інвестори вказують також на такі проблеми як корупція в органах влади і судовій системі, вибірковість застосування законодавства проблеми цінового регулювання та собівартості електроенергії.

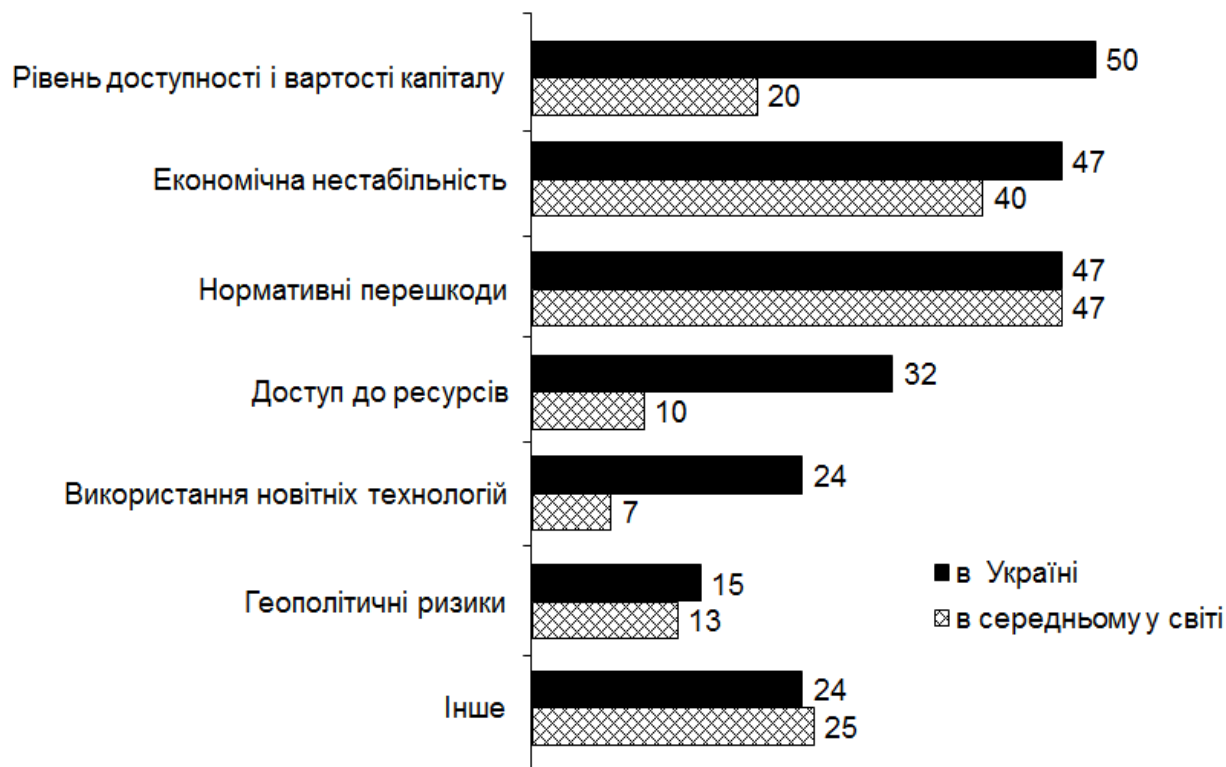

Рис. 11.12. Чинники, які стримують інвестування енергоконверсії, %, розроблено автором за даними [46; 55]

Аналогічні причини висловлюються інвесторами і стосовно стримування інвестування розвитку відновлювальної енергетики. Майже половина учасників опитування відмічають складність фінансування проектів відновлювальної енергетики (45% опитаних). Серед інших факторів найбільш важливими названі ті, що тим чи іншим чином залежать від державного регулювання ринку, а саме: проблеми із підключенням до об'єднаної мережі (42%) та вартість у порівнянні із традиційними джерелами енергії (33%) [27]. Крім того, експерти вказують на такі проблеми щодо інвестування у відновлювальну енергетику як конкуренція, відсутність достовірних даних про потенціал енергії сонця та вітру; висока вартість інвестицій в інфраструктуру; нерегульованість питань стосовно ринку землі та виділення земельних наділів під майданчики для об'єктів відновлювальної енергетики; недостатню кваліфікацію технічних працівників [56].

Найбільш привабливими напрямками відновлювальної енергетики в Україні інвестори вважають виробництво енергії з біомаси та відходів (72%), очевидно зважаючи на розвиненість сировинної бази для цієї підгалузі, сонячну енергетику (59%) та вітроенергетику (56%). У значній мірі така висока оцінка інвесторами інвестиційної привабливості біоенергетики зумовлена майже найнижчою серед інших секторів собівартістю електроенергії та наявністю тарифної підтримки з боку держави. У великій мірі такий вибір зумовлений адекватною собівартістю електроенергії від біоенергетики (рис. 11.13).

Рис. 11.13. Собівартість виробництва електроенергії та підвищуючі коефіцієнти до тарифів в Україні, розроблено автором за даними [11; 26; 51]

Отже ситуація з характеристикою інвестиційної привабливості низьковуглецевого розвитку економіки України ще більш суперечлива, ніж в інших країнах Європи. Низькі значення експертних оцінок по фактичних показниках і високі значення оцінок можливостей та ймовірних показників істотно ускладнює комплексну характеристику інвестиційної привабливості. Тому для економіки України, тим більше актуальним, є завдання кількісної оцінки фактичного стану та прогнозних перспектив низьковуглецевого розвитку. З цією метою в процесі дослідження здійснено експериментальні розрахунки такої оцінки низьковуглецевості економіки України на підставі сформульованого методологічного підходу (підрозділ 3.1) та базових розрахунків по країнах (підрозділ 5.4).

Розрахунки показали, що фактична оцінка низьковуглецевої інвестиційної привабливості економіки України в 2008-2013 рр. становить 88 балів, що відповідає 117 місцю в рейтингу серед 135 країн (рис. 11.14). Така низька оцінка зумовлена: низькою вуглецеєфективністю (або високою вуглецеємністю) економіки; низькою динамікою приросту

вуглецеєфективності; низькими темпами скорочення вуглецевих викидів: спадом ВВП та високим рівнем субсидування вуглецевої енергетики (ВЕ).

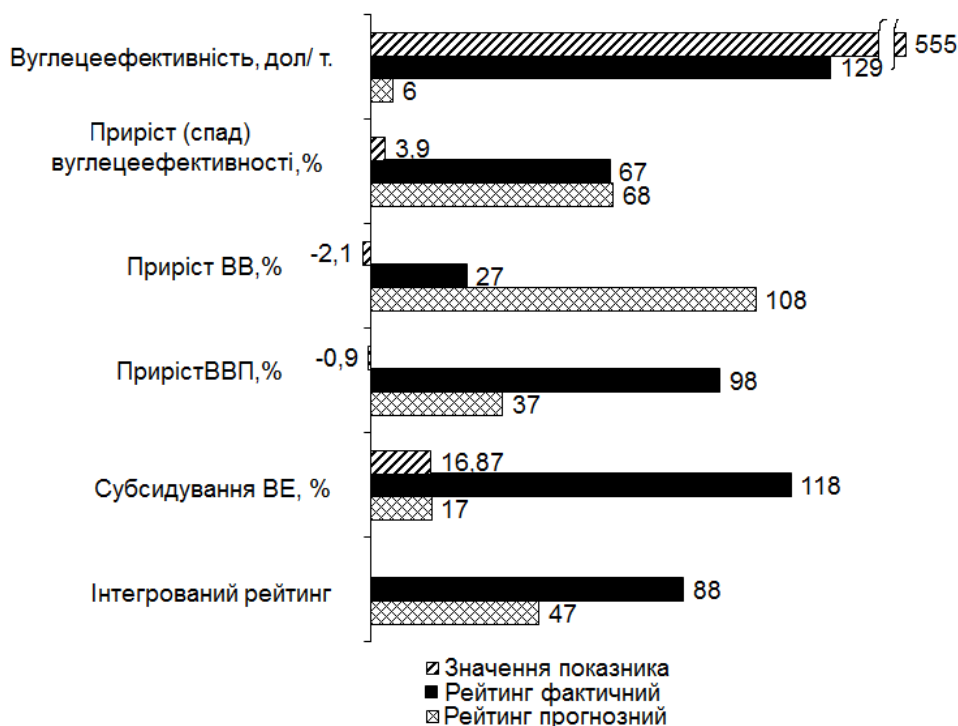

Рис. 11.14. Оцінка низьковуглецевої інвестиційної привабливості економіки України за 2008-2013 рр., розроблено автором за даними [14; 15;16]

Однак зовсім інша ситуація з прогнозою оцінкою перспектив низьковуглецевого розвитку та його інвестування в Україні. На основі припущень, сформульованих в табл. 5.10 підрозділу 5.4. передбачається, що найгірші значення фактичних показників низьковуглецевої інвестиційної привабливості для інвесторів можуть бути найкращими індикаторами, які свідчать про високу інвестиційну привабливість низьковуглецевого розвитку в найближчій перспективі. Наприклад низьку вуглецеєфективність економіки можна істотно підвищити завдяки радикальним заходам енергоконверсії. При цьому значно підвищити і динаміку вуглецеєфективності завдяки великим можливостям вагомому скороченню вуглецевих викидів та зростання ВВП. У значній мірі це може бути досягнуто завдяки істотного зниження рівня, а далі – повного скасування державного субсидування вуглецевої енергетики. Завдяки реалізації таких припущень прогнозна оцінка низьковуглецевого розвитку

України може бути вдвічі покращена порівняно з фактичною і покращено її місце в рейтингу серед 134 країн.

Завдяки реалізації зазначених припущень прогнозна оцінка інвестиційної привабливості низьковуглецевого розвитку України може покращитись навіть в порівнянні з країнами СНД, ЦСЄ, Росією та Польщею, хоч фактичну оцінку має нижчу за ці країни (рис. 11.15). І це при тому, що в експериментальних розрахунках не враховані ще три важливих показники інвестиційної привабливості низьковуглецевого розвитку передбачених в табл. 5.10 підрозділу 5.4: 1) технічно та економічно досяжний потенціал безвуглецевої енергетики; 2) рівень субсидування енергоконверсії; 3) рівень безвуглецевої окупності інвестицій, оскільки по цих показниках немає систематизованих по достатній сукупності країн даних. Враховуючи низькі індивідуальні значення цих показників по Україні є висока ймовірність, що врахування цих показників з відповідним припущенням прогнозна оцінка низьковуглецевого розвитку України може суттєво покращитись.

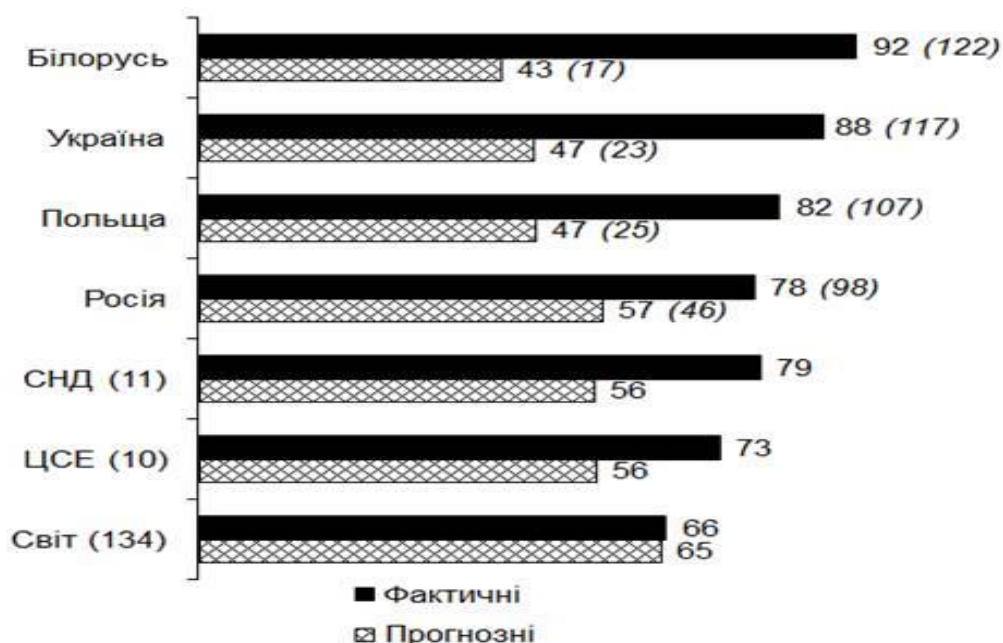

Рис. 15. Оцінка низьковуглецевої інвестиційної привабливості за 2008-2013 рр. (в дужках – позиція в рейтингу країн), розроблено автором

Таким чином інвестиційний процес у сфері низьковуглецевого розвитку України був досить кон'юктурний. Динаміка внутрішніх бюджетних

інвестицій у цю сферу була дуже нестійка, а обсяги далеко недостатні. Участь приватного капіталу в інвестуванні цієї сфери дуже незначна. З одного боку – це зумовлено низьким інвестиційним іміджем цього сектору, а з другого – низькою мотивацією інвесторів. З підписанням Кіотського протоколу для України відкрився великий шанс залучити значні обсяги зовнішніх коштів. Однак цей шанс не був реалізований, спочатку через зволікання ратифікації Кіотського протоколу, а потім через затягуванням із залученням до кіотських механізмів залучення інвестицій. Як наслідок Україна втратила і час і сам потенціал можливостей продажу надлишкових заощаджень вуглецевих квот, використавши їх потенціал лише на 20%. В цьому проявилась консервативність владних структур України, яка призвела до втрати великих зовнішніх інвестиційних можливостей при великому потенціалі інвестиційної ємності та привабливості української економіки.

Водночас Україна має великий потенціал інвестиційної ємності низьковуглецевого розвитку. Про це свідчить висока прогнозована оцінка низьковуглецевості інвестиційної привабливості економіки України. Експериментальні розрахунки за авторською методикою оцінки інвестиційної привабливості низьковуглецевого розвитку показали великий розрив між фактичним і прогнозованим рейтингом України в середовищі 134 досліджуваних країн. Однак сформульовані припущення щодо великих можливостей трансформації негативних значень фактичної оцінки у позитивні значення прогнозованої оцінки можна успішно реалізувати за умови конверсії системи мотивації з високовуглецевого на низьковуглецевий розвиток.

11.3. Вдосконалення системи мотивації низьковуглецевого розвитку

По мірі переходу до ринкової економіки, Україна почала формувати власну законодавчу і нормативно-правову базу системи мотивації сталого низьковуглецевого розвитку. На сьогодні цю базу складають близько 10 Законів

України, понад 150 нормативно-правових актів, більше 100 національних та міждержавних стандартів. Серед основних законодавчих та нормативно-правових актів можна виділити: Закони України «Про енергозбереження», «Про альтернативні джерела енергії», «Про альтернативні види рідкого і газового палива» та інші [37].

Однак низка актів були прийняті ще у 90-х роках ХХ сторіччя, не враховують сучасної ситуації. А ті норми, які загалом позитивні і відображають світовий досвід, є або запізнілі, або не виконуються, або виконуються частково. Так, в Законі України «Про енергозбереження» прийнятому ще в липні 1994 р., передбачалась система податкових, кредитних, амортизаційних, бюджетних та інших стимулів щодо сприяння розвитку відновлювальної енергетики. Майже 10 років зазначені норми закону були суто декларативними, не імplementовані в податкове та бюджетне законодавство і фактично не виконувались. Лише з травня 2005 р. після введення в дію Закону України «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного потенціалу», як зазначає Н.Мица, було запроваджено конкретні стимули, однак дуже незначні [36, с. 43].

В законодавчій та нормотворчій діяльності у сфері енергоконверсії в Україні тривалий час бракувало системного і конструктивного підходу, насамперед в організації виконання законів та інших актів. Саме через це не була виконана Національна енергетична програма України, Комплексна програма з енергозбереження України та низка інших важливих організаційно-правових рішень в цій сфері. Державна енергетична політика в Україні тривалий час юридично орієнтувалась на ринкову трансформацію, а фактично продовжувала залишатись в тенетах командно-адміністративної системи [6; 36; 37]. Продовжувались антиринкові механізми субсидування посередницьких структур в енергоспоживанні, замість субсидування енергоефективності (рис. 11.16).

Але найголовнішою проблемою було те, що в Україні тривалий час гальмувалось впровадження повноцінного ринку енергетичних ресурсів з вільним ціноутворенням на основі попиту і пропозиції та закону вартості. Через сильне адміністративне втручання влади, мала місце деформація попиту і пропозиції, цін і тарифів, через що суб'єкти господарювання і споживачі не відчували потреби в здійсненні заходів енергозбереження. Практика відшкодування постачальникам частини вартості енергетичних послуг та бюджетного дотування тарифів спотворювала результати реалізації енергозберігаючих проектів, не сприяла мотивації споживачів до енергозбереження. Такій деформації, як зазначає Н.Мица, особливо сприяло перехресне субсидування електроенергетики, коли низькі витрати для населення компенсуються підвищеними тарифами для промислових споживачів.

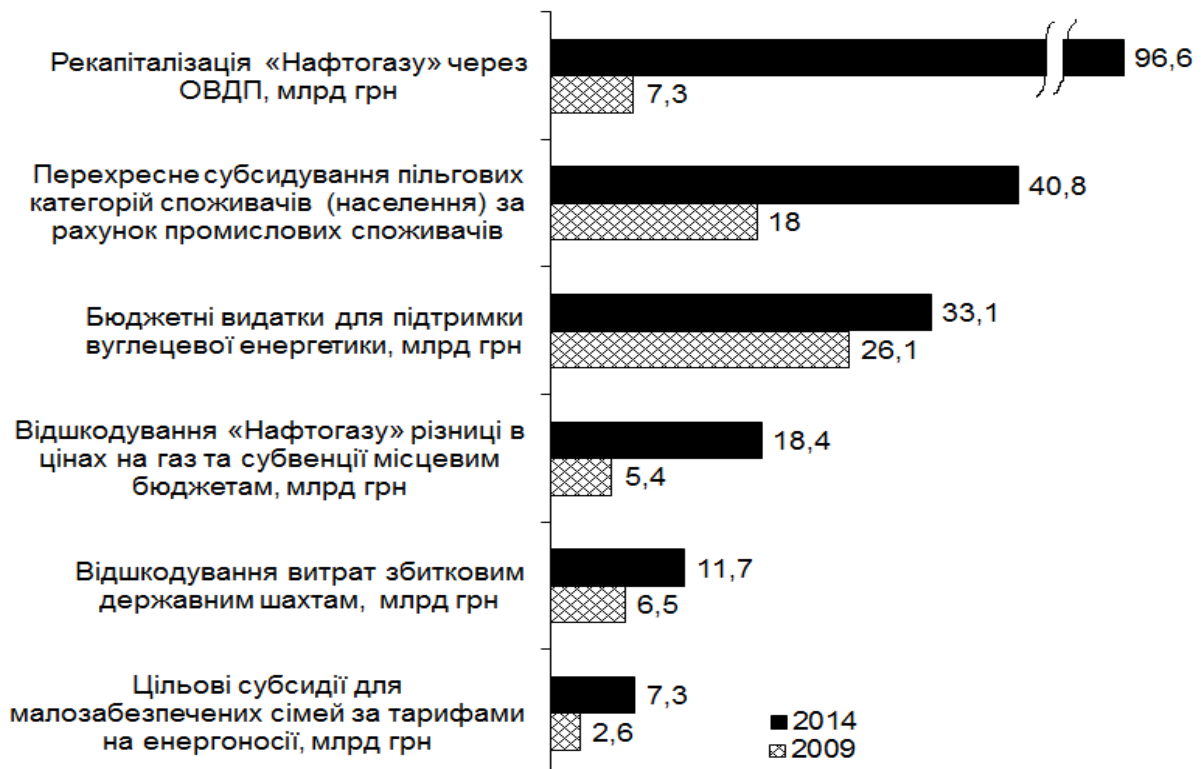

Рис. 11.16. Динаміка бюджетного субсидування енергетичного сектору, млрд грн., розроблено автором за даними [38]

Тим часом у більшості розвинених країн, навпаки - населення платить у 2-3 рази більше, ніж промислові споживачі [36, с. 45]. Така ситуація спричиняла порушення ринкового балансу між видами енергоресурсів. Гарантування державою отримання енергопостачальними підприємствами коштів через програми субсидування й дотування тарифів практично знищує зацікавленість підприємств у енергозбереженні. Обсяги такого бюджетного субсидування і дотування, за оцінками німецької консультативної групи, щорічно досягає 30-40 млрд грн [46]. Тобто за «дешевий» газ громадяни все одно доплачують його ринкову вартість, тільки вже з своїх податків через бюджет. Між тим досвід ЄС свідчить, що субсидувати з бюджету треба те, що призведе до скорочення споживання газу, а не те, що призведе до збільшення його споживання.

Велике обтяження державного бюджету України субсидуванням вуглецевої енергетики зумовлюється відсутністю цивілізованого споживчого ринку енергетичних ресурсів. Українські споживачі платять за електрику, газ і опалення значно менше, ніж в більшості країн ОЕСР. В Україні енергопостачання вважається своєрідною соціальною послугою. Шляхом суттєвих субсидій із державного бюджету уряд штучно утримує ціни на енергію. Ці витрати обходяться державному бюджету, за оцінками німецької консультативної групи, приблизно в 10 млрд дол. на рік [46, с. 20]. Тому лише ринкове збалансування оптових та роздрібних цін на енергоносії може спонукати споживачів до енергоощадності і енергоефективності. Однак за підрахунками авторитетних міжнародних організацій бюджетні витрати на пряме і перехресне субсидування з врахуванням екстерналій в Україні, за даними МВФ, перевищує 80 млрд дол. на рік (рис. 11.17).

Примітка: екстерналії - витрати, які несуть одні економічні суб'єкти через діяльність інших, не враховані в ціні продукції.

Рис. 17. Міжнародні оцінки енергетичних субсидій для кінцевих споживачів в Україні, млрд дол., розроблено за даними [8; 10; 43]

Досвід країн Євросоюзу свідчить, що для успішного здійснення енергоконверсії та розвитку відновлювальної енергетики потрібна ефективна політика державної мотивації. Така політика уже започаткована і в Україні, де з 2009 р. діють зелені тарифи на електроенергію з відновлювальних джерел (ВДЕ). Порівняння цих тарифів в Україні та в країнах ЄС свідчить, що вони не зовсім адекватні. Так, за величиною «середнього» зеленого тарифу серед країн ЦСЄ, Україна на першому місці по сонячній енергії, на п'ятому – по вітровій енергії і біомасі, на шостому – по біогазу, на сьомому – по малій гідроенергетиці. За рівнем практично всіх зелених тарифів на енергію ВДЕ, Україна серед країн ЦСЄ, поступається лише Чехії (рис. 11.18). Однак зелений тариф на сонячну енергію в Україні вдвічі вищий, ніж в Чехії, тоді як на біомасу та біогаз навпаки у 5-7 разів нижчий, ніж в Чехії. Тим часом співвідношення потенціалів цих секторів енергетики до ВВП в Україні та Чехії обернені: по сонячній енергії вище в Чехії, по біомасі і біогазу – вище в

Україні. Це ж стосується також інших секторів ВДЕ, зокрема біогазу та малої енергетики. Звідси очевидна нелогічність та диспропорційність тарифної політики на ВДЕ в Україні.

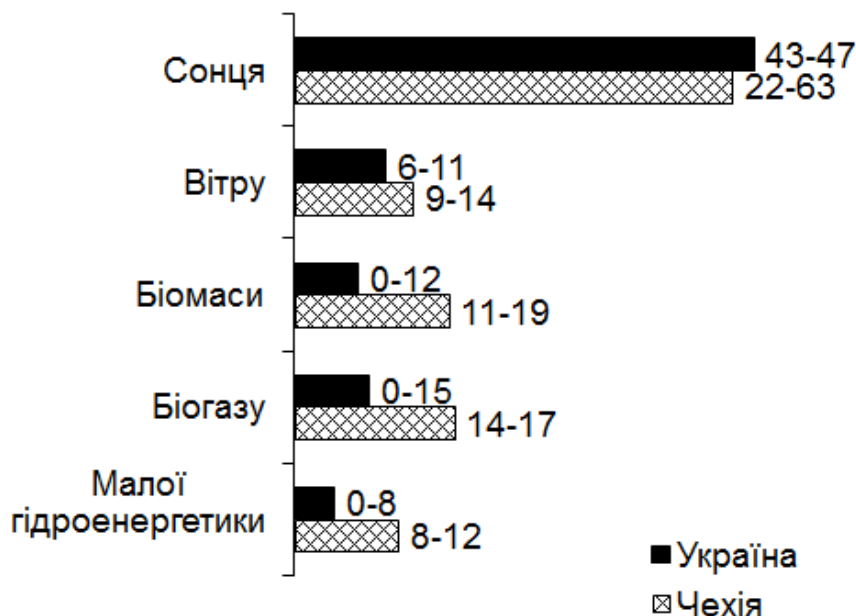

Рис. 11.18. Рівень пільгових «зелених» тарифів на електроенергію з відновлюваних джерел, євроцентів/кВт.г, розроблено автором за даними [4]

Водночас тарифний механізм державного субсидування відновлювальної енергетики доступний далеко не всім. За даними Національного агентства з екологічних інвестицій, в 2013 р. «зелені» тарифи в Україні мали лише 90 компаній, у т.ч. 6 вітропарків, 11 наземних сонячних електростанцій, 2 електростанції на біомасі та 70 малих ГЕС. Для порівняння: у Німеччині «зеленим» тарифом користується понад 2 тис. компаній, що виробляють енергію з ВДЕ [51]. Звідси очевидний шкідливий вплив лобізму і протекціонізму на тарифну політику України у сфері ВДЕ.

Серйозною проблемою для формування системи мотивації низьковуглецевого розвитку в Україні є дуалістичність в політиці державної підтримки вуглецевої та безвуглецевої енергетики. Наприклад за 2001-2013 роки бюджетне субсидування вугільної промисловості зросло майже в 7 разів, і в 2013 році сягнуло 13,6 млрд грн., що склало 3% загальних бюджетних

видатків України. Це істотно деформує тариф на електроенергію теплових електростанцій [37]. Про гостру суперечливість антивуглецевої політики в Україні свідчать показники державного субсидування вуглецевої та відновлювальної енергетики. За даними МВФ, рівень державної підтримки вуглецевої енергетики за всіма напрямками сягає майже 17% ВВП. За цим показником Україна на 17 місці в антирейтингу серед 134 обстежуваних країн [54]. Водночас рівень державного субсидування безвуглецевої енергетики (теж за всіма напрямками) сягає менше 0,08% ВВП. Співвідношення сум субсидування безвуглецевої та вуглецевої енергетики становить 0,5%. Це найнижчий показник серед країн Європи і один з найнижчих у світі (рис. 11.19).

Проблема залучення інвестицій у розвиток відновлювальної енергетики в Україні у значній мірі зумовлена диспропорційністю в можливостях, пріоритетах та мотивах розвитку цієї галузі. Так, за оцінками інвесторів, серед секторів відновлювальної енергетики найбільш привабливою є біоенергетика, яка дає енергію (паливо і газ) з біомаси.

Рис. 19. Співвідношення обсягів державного субсидування безвуглецевої та вуглецевої енергетики, % . Розроблено автором за даними [7; 12; 54]

Оцінка привабливості за експертними опитуваннями цього сектору найвища (72%) і вдвічі вища, навіть ніж гідроенергетика. Водночас серед відновлювальних джерел енергії собівартість енергії біоенергетики в Україні уже на рівні традиційних вуглецевих джерел енергії. За оцінками німецької консультативної групи, потенціал біомаси в Україні вищий, ніж в будь-якій країні Європи, крім Росії [46]. Однак частка державного субсидування розвитку біоенергетики через систему пільгових тарифів в структурі витрат на ці цілі становить всього 1,1%. Натомість частка субсидування сонячної енергетики сягає більше 78%. При цьому окупність бюджетних субсидій через пільгові тарифи отриманими вигодами по біоенергетиці у 5 разів вища, ніж по сонячній енергетиці (рис. 11.20).

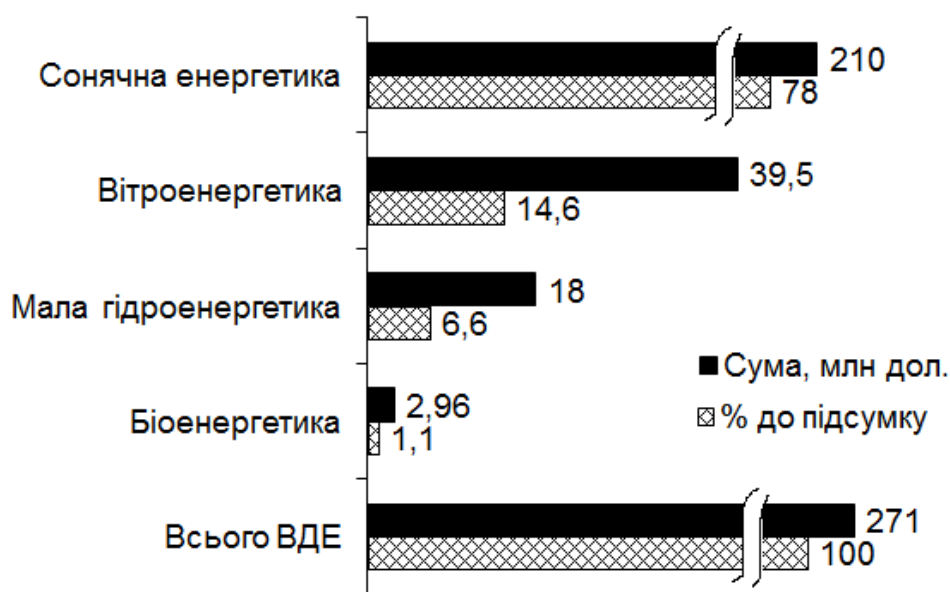

Рис. 11.20. Бюджетне субсидування пільгових «зелених» тарифів в Україні, розроблено автором за даними [37; 51]

Виходячи з цього, за оцінками Міжнародної фінансової корпорації, в Україні склалась парадоксальна ситуація. З одного боку, держава несе значні бюджетні видатки на тарифну підтримку сонячної енергетики, яка має невеликий потенціал і приносить їй низьку віддачу. А з другого боку – підвищуючі коефіцієнти, які є досить високими в порівнянні з іншими країнами

світу, не покривають інвесторам навіть різниці в цінах на електроенергію сонячної чи вуглецевої енергетики. Отже наявна державна регуляторна політика у сфері відновлювальної енергетики є дуже недосконалою, а головне, не стимулює інвесторів до вкладання коштів у цю сферу (рис. 11.21).

Таким чином залучення інвестицій у розвиток безвуглецевої енергетики в Україні у значній мірі зумовлена диспропорційністю в можливостях та визначених пріоритетах і мотивах розвитку цієї галузі. За оцінками іноземних інвесторів, в Україні найбільш привабливою є біоенергетика.

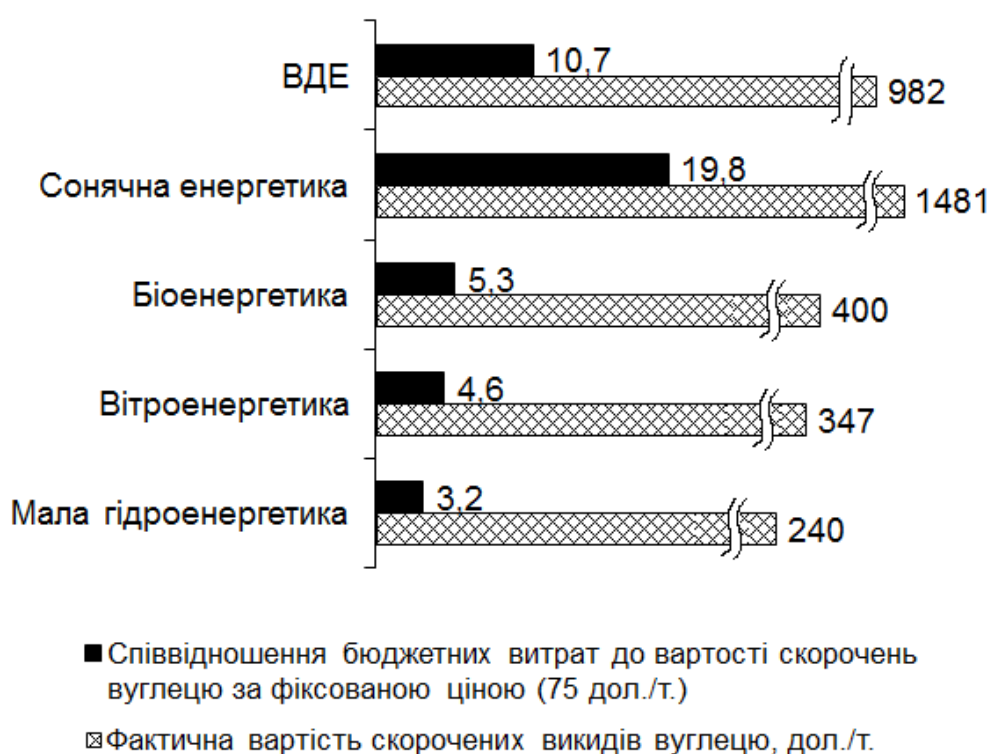

Рис. 11.21. Контпродуктивність державної тарифної підтримки відновлювальної енергетики в Україні, розроблено автором за даними [4; 26; 51; 91]

Однак у 2010-2013 рр. державне субсидування головним чином було спрямоване на сонячну енергетику, яка має невеликий потенціал і низьку віддачу. Тарифні коефіцієнти на сонячну енергію в Україні найвищі в Європі, однак вони все рівно не покривають інвесторам різниці в собівартості електроенергії сонячної та вуглецевої енергетики. Незважаючи на те, що потенціал біоенергетики майже у 6 разів більший за сонячну енергетику,

інструменти мотивації розвитку біоенергетики у 3-5 разів, а бюджетне субсидування у десятки разів слабкіші за інструменти мотивації сонячної енергетики (рис. 11.22).

Рис. 11. 22. Контпродуктивність системи мотивації розвитку без вуглецевої енергетики України за 2010-2013 рр. Розроблено автором за даними [9; 26; 37; 51; 91]

Важливого значення у формуванні системи мотивації інвестування сталого низьковуглецевого розвитку все більше набирають екологічні податки. Значення екологічних податків, як механізму мотивації енергоконверсії, в Україні, ще більше ніж в країнах ЄС, оскільки їх потенціал задіяний ще дуже слабо. В Україні екологічні, (за використання ресурсів та забруднення навколишнього середовища) енергетичні, транспортні збори використовуються з 2005 р. Однак офіційно як екологічні податки вони прописані в Податковому кодексі лише в 2010 р. Але на практиці це проявилось, головним чином, у зміні назви раніше існуючих зборів за забруднення навколишнього середовища, обсяг яких непорівнянний із значимістю екологічних проблем в Україні.

Бюджетна статистика екологічних податків в Україні ведеться з 2012 року. За цей час сума цих податків зросла з 1 млрд грн у 2012 р. до 4 млрд грн у 2014 р., або з 0,4% до 1,4% до загальної суми податкових надходжень. Це в 10 разів нижчий показник ніж в країнах Європи (рис. 11.23). Отже в Україні механізм екологічних податків ще не задіяний в систему мотивації сталого низьковуглецевого розвитку.

Рис. 11.23. Рівень екологічних податків в Україні в порівнянні з країнами ЄС, % до ВВП, розроблено автором за даними [4]

Саме через низький рівень екологічних податків в Україні низькі й витрати на охорону навколишнього середовища, які за останні роки коливаються від 0,3 до 0,4% від ВВП. Це теж на порядок менше, ніж у країнах Європи. Припущення про те, що на екологічні цілі можуть бути використані надходження від інших податків, які нерідко відносяться до екологічних, теж не підтверджується. В 2014 р. частка витрат на охорону навколишнього середовища виявилась нижча, ніж частка всіх трьох видів податків у співвідношенні до ВВП (рис. 11.24). Так, екологічні податки в Україні поки що не мають ні екологічного, ні тим більше антивуглецевого спрямування. Мається на увазі, як з точки зору впливу на

обмеження екологічних наслідків економічної діяльності та скорочення вуглецевих викидів, так і використання цих податкових надходжень на інвестування сталого низьковуглецевого розвитку.

Рис. 11.24. Співвідношення окремих податків і видатків до ВВП України, %, розроблено автором за даними [37; 38]

В Україні сплата екологічного податку втратила своє цільове призначення як в процесі його перерозподілу, так і в процесі фінансування природоохоронних заходів. У 2014 р. Державний фонд охорони навколишнього природного середовища уже втратив близько 3 млрд грн надходжень від екологічного податку, кошти якого було спрямовано до загального фонду держбюджету та перерозподілено на інші видатки, не пов'язані із природоохоронною діяльністю. У 2015 р. шляхом перерозподілу екологічного податку по міжбюджетній горизонталі надходження від екологічного податку до спеціального фонду теж «обнулили». У 2016 р. 80% надходжень від екологічних податків спрямували до місцевих бюджетів на захищені статті, і лише 20% - до загального фонду держбюджету. Тобто знову «обнулили»

надходження від екологічного податку до спеціального фонду Державного фонду охорони навколишнього природного середовища. Внаслідок таких міжбюджетних перетасувань кошти, отримані від сплати екологічного податку, втрачають своє подальше екологоконструктивне призначення. Держава фактично фінансово самоусунулася від розв'язання вагомих екологічних проблем [19; 23].

Водночас в Україні є багато передумов, які зумовлюють необхідність введення вуглецевого податку. Однак ці можливості і потреби не реалізовані. Основні причини: недооцінка значення та ефективності цього податку для обмеження вуглецевих викидів; побоювання подальшого посилення податкового навантаження на економіку, насамперед з врахуванням її великої енергоємності та вуглецеємності. За розрахунками О.О. Веклич і О.П. Маслюківської, в Україні навіть при початковій ставці податку 1 грн за тону вуглецевих викидів можна отримати значні надходження – близько 400 млн грн [6]. В подальшому при поступовому підвищенні ставки податку до 200 грн. за тону викидів вуглецю (до рівня податкової ставки у Фінляндії) надходження до бюджету чи екологічного фонду можуть зрости до 2-3% ВВП країни (рис. 11.25).

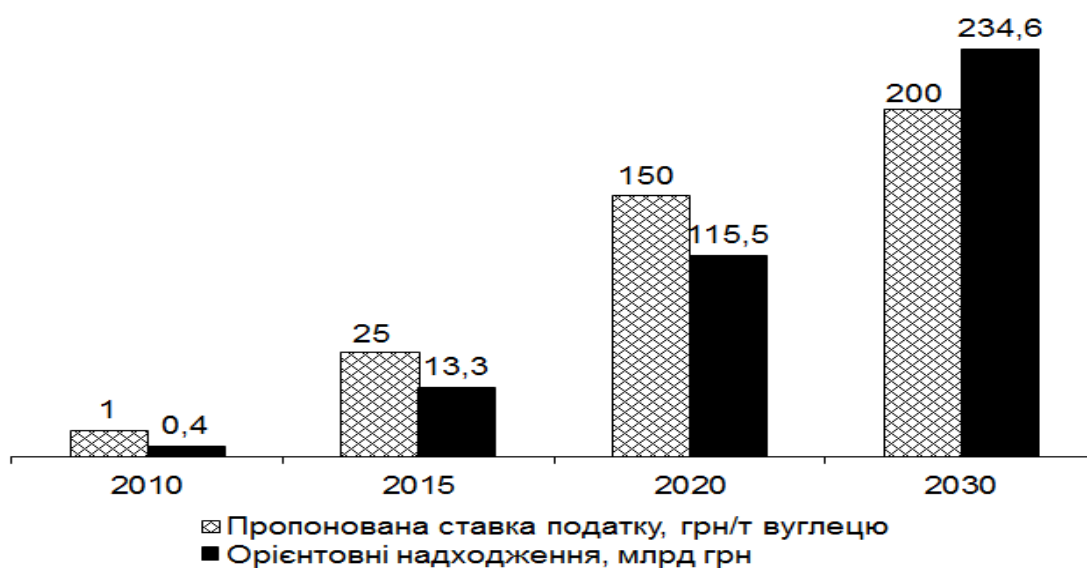

Рис. 11.25. Можливі надходження від сплати вуглецевого податку.

розроблено автором за даними [34]

Тим не менше для економіки України, яка є однією з найбільш енергоємних та вуглецеємних у світі, введення вуглецевого податку є особливо актуальним. Адже вуглецеємність українського ВВП майже втричі вища, ніж середня вуглецеємність у країнах ЄС. Тобто можливості зниження вуглецеємності ВВП України досить великі. Однак, на думку О.Маслюківської, ці можливості не можуть бути реалізовані без ефективної фіскальної політики [34]. Це підтверджує досвід багаторічного успішного використання системи оподаткування вуглецю в країнах Європи. Цей механізм використовується для спонукання суб'єктів господарювання до обмеження вуглецевих викидів та стимулювання інвестицій у енергозберігаючі технології [18, с. 392]. Однак згідно з Енергетичною стратегією України до 2030 року ставка вуглецевого податку передбачена на рівні 0,2 грн/т викидів. При цьому надходження від оподаткування вуглецевих викидів складатимуть лише 70 млн грн [34]. Очевидно, що такий низький рівень податку не справить ніякого впливу на продуцентів вуглецевих викидів.

Виходячи з досвіду ЄС, можна рекомендувати істотне збільшення ставки податку. Такий шлях обрали майже всі країни, які почали запроваджувати вуглецеві податки. Зокрема заслуговує на увагу практика країн ЄС щодо поступової адаптації вуглецевого податку до платоспроможності економіки. Невисокі початкові податкові ставки, з одного боку, є посильними для платників, а з другого – сигналізують їм про майбутнє зростання ставки податку, стимулюючи до довгострокового планування енергозберігаючих інвестицій. Наприклад у Фінляндії початкова ставка становила 1,45 дол. за тону двоокису вуглецю, а за 18 років зросла у 18 разів і з січня 2008 р. склала 27 дол./т (20 євро) [5].

Дослідження показують, що для залучення інвестицій у низьковуглецевий розвиток, Україна потребує формування потужної мотиваційної системи. Принципово важливо, щоб система мотивації передбачала усунення суперечностей і дуалістичності в стимулюванні шляхом державного

субсидування одночасно і вуглецевої енергетики і енергоконверсії в широкому розумінні. Субсидії, повинні мати фіксований бюджет, з тим щоб вони не відтягували ресурси, передбачені на інші потреби. Механізми підтримки відновлюваної енергетики повинні мати на меті не лише якнайшвидше залучити інвестиції, але й гарантувати ефективність використовуваних механізмів.

В цьому контексті заслуговує на увагу запровадження в Україні цільового антивуглецевого податку та відрахування його надходжень у спеціальний національний антивуглецевий фонд із наступним цільовим спрямуванням коштів виключно на фінансування розвитку найбільш перспективного і швидко окупного сектору відновлювальної енергетики – біоенергетики (біомаси та біогазу). Наприклад з цих коштів може надаватись субсидування: 1) розширення площ посівів біоенергетичних культур; 2) придбання обладнання та будівництво заводів (цехів) з виробництва біопелетів та біогазу з енергетичної біомаси; 3) тарифів на електроенергію, вироблену з біомаси та інше.

До речі, аналіз розробки різних сценаріїв скорочення вуглецевих викидів із застосуванням різних мотиваційних механізмів свідчить, що найбільший ефект дають саме заходи з енергоощадності, впровадження технологій відновлювальної енергетики та вуглецевого податку. Такий вплив на скорочення вуглецевих викидів у півтора разу дієвіший, ніж у базовому сценарії (рис. 11.26). При цьому Дячук О. пропонує три градації вуглецевого податку (ціни на вуглець): [54]

- низькі – на рівні 5/6/10 євро/т відповідно на 2020/2030/2050 рр.;
- середні – на рівні 10/15/25 євро/т відповідно на 2020/2030/2050 рр.;
- високі – на рівні 25/30/50 євро/т відповідно на 2020/2030/2050 рр.

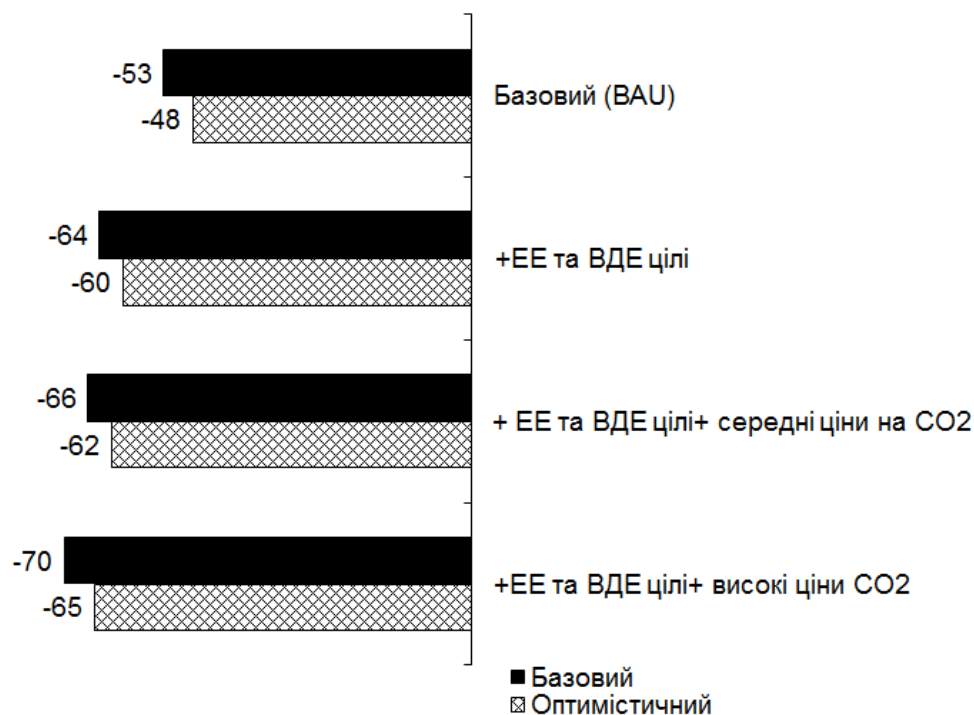

Рис. 11.26. Скорочення викидів в секторі «Енергетика» та «Промисловість» у 2030 р. відносно 1990 р. за сценаріями, %, розроблено автором за даними [24]

Загалом аналіз застосування в Україні вітчизняної системи мотивації низьковуглецевого розвитку свідчить, що вона має ще істотніші недоліки, ніж в інших країнах Європи. Як і в більшості країн, в Україні екологічні фонди фінансово неспроможні інвестувати низьковуглецевий розвиток. Екологічні податки в Україні, як і в інших країнах, теж низько ефективні як за впливом на скорочення вуглецевих викидів, так і на інвестування енергоконверсії. Особливо характерною для України є дуалістичність політики державного субсидування одночасно вуглецевої та відновлювальної (безвуглецевої) енергетики. Більше того, співвідношення обсягів підтримки цих конкуруючих секторів енергетики в Україні найгірше серед країн ОЕСР, оскільки значно більший рівень підтримки надається вуглецевій енергетиці.

В Україні ще дуже обмежена присутність ринкових механізмів регулювання цінових і тарифних параметрів у сфері енергетики на всіх стадіях: дотування енергоносіїв, їх перетворення в енергетичні споживчі послуги, постачання і споживання енергії. Натомість в Україні ще дуже присутня

адміністративна регуляторна система, псевдоринковість та псевдоекологічність методів, механізмів та інструментів регулювання. В зв'язку з цим заслуговує на увагу питання диспозиціонування України в контексті пропонованої глобальної системи мотивації сталого низьковуглецевого розвитку. Це важливо насамперед з точки зору можливого реального розв'язання основних екологічних проблем України, зокрема зниження енергоємності та вуглецеємності економіки, екологізації розвитку.

У процесі дослідження автором розроблено сценарій імплементації основних положень глобального антивуглецевого податку на економічні та екологічні параметри України. Експериментальні розрахунки показали, що ці положення є цілком реалістичні і прийнятні для України. Вони відображають економічну та екологічну ситуацію в Україні і створюють достатній мотиваційний потенціал для транснаціонального інвестування сталого низьковуглецевого розвитку. Особливо це стає очевидно на фоні порівняння з іншими країнами, зокрема з Польщею, яка теж відносилась до країн з перехідною економікою, а тепер – з ринками, що розвиваються.

Так, через високий рівень вуглецевих викидів та низький рівень розвитку економіки, співвідношення глобального антивуглецевого податку до ВВП (податкове навантаження) протягом 1991-2004 рр. в Україні було майже незмінне і становило 18-20% (рис. 11.27). Для порівнянності відповідні розрахунки зроблені при стабільній ставці податку на основі даних 2013 р. Однак з 2005 р. після суттєвого (вдвічі) скорочення викидів вуглецю та адекватного зростання ВВП податкове навантаження знизилось спочатку до 6%, а потім - до 4%. Останній показник уже є цілком платоспроможний для економіки України. Це підтверджують і розрахунки по Польщі.

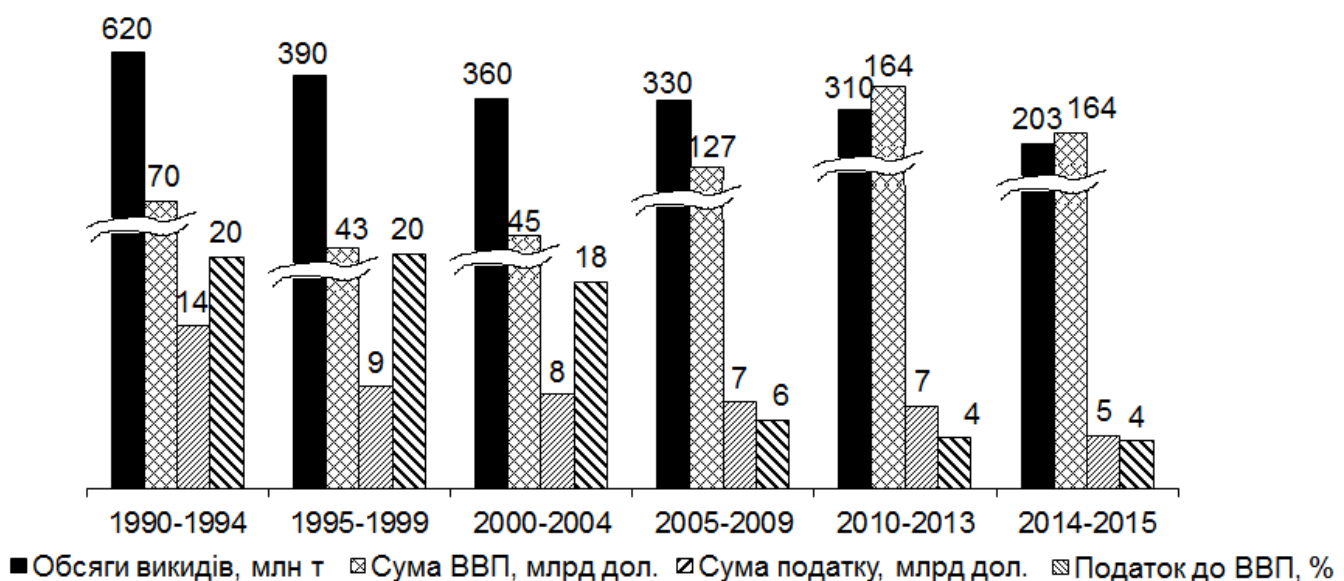

Рис. 11.27. Розрахунки можливого застосування глобального антивуглецевого податку в Україні за світовою ставкою податку - 22,8 дол./т (середньорічні дані), розроблено автором за даними [21]

У Польщі з початку 1990-х років обсяги викидів вуглецю були вдвічі менші, а обсяги ВВП на чверть більші, ніж в Україні. Завдяки цьому податкове навантаження на економіку (співвідношення антивуглецевого податку до ВВП) було у 2,5 рази нижче, ніж в Україні. У наступні роки, за рахунок стабілізації викидів вуглецю і швидкого зростання економіки, рівень антивуглецевого податкового навантаження в Польщі постійно знижувався, спочатку до 1,8%, а потім – до 1,5%. Це вже цілком посильний рівень податків – навіть дещо нижчий за рівень діючих в країні екологічних податків, які лише частково є справді екологічними (рис. 11.28).

Водночас автором перевірено припущення економічних наслідків відмови України від сплати Глобального антивуглецевого податку. В такому разі щодо України можуть бути застосовані міжнародні економічні санкції у вигляді глобального антивуглецевого експортного чи імпортного мита (рис. 11.29).

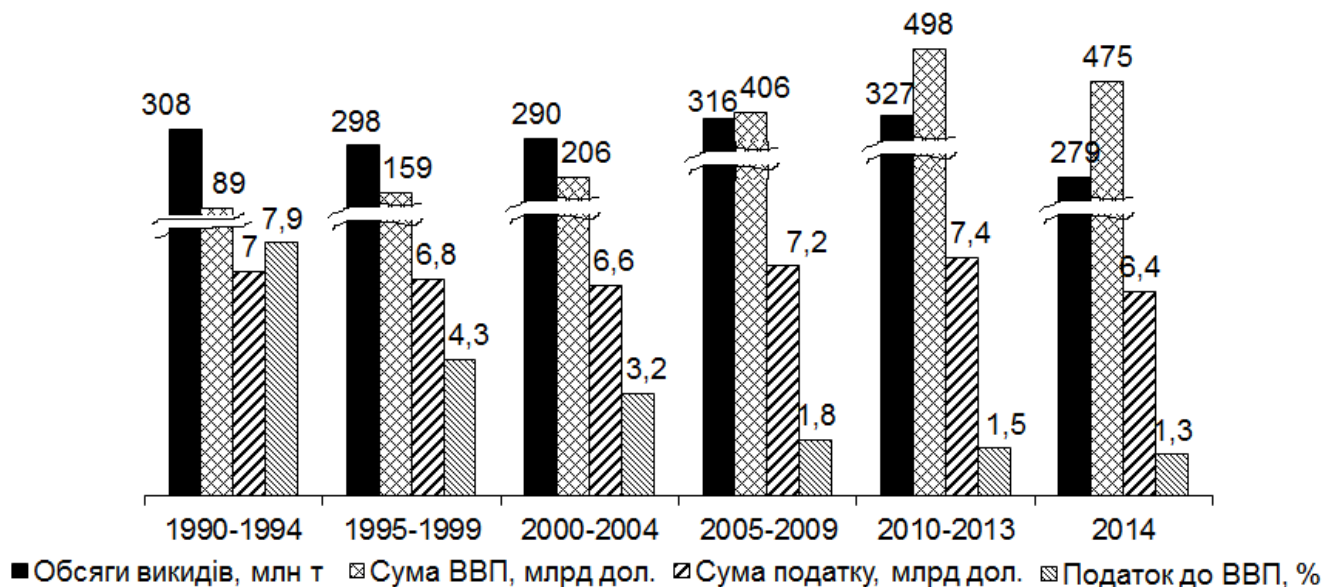

Рис. 11.28. Розрахунки можливого застосування глобального антивуглецевого податку в Польщі за світовою ставкою податку-22,8 дол./т (середньорічні дані), розроблено за даними [4; 8]

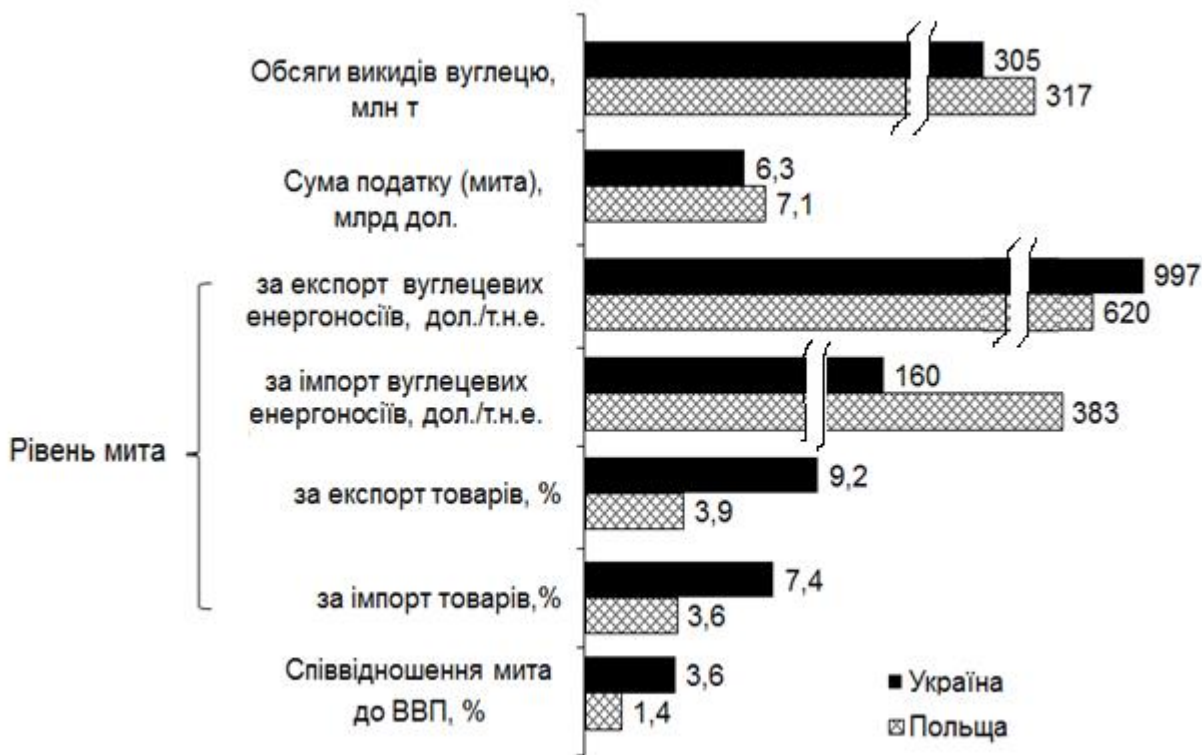

Рис. 11.29. Розрахунки можливого застосування глобальних антивуглецевих санкцій (експортно-імпортного мита) в Україні і Польщі, розроблено автором за даними [4; 21]

Наведені порівняння свідчать, що для України застосування експортного та імпортного мита на вуглецеві енергоносії є зовсім неприйнятне з двох причин: 1) дуже малі обсяги такого експорту та дуже великі обсяги імпорту; 2) дуже висока ставка мита, вища навіть за ціну імпорту нафти, що є критичним для низької платоспроможності України за імпортні енергоносії. Експортне мито по товарах не вигідне через високу ставку мита, що буде істотно гальмувати експорт, який в Україні навпаки потребує суттєвого стимулювання. Адаже більшість українських товарів, що йдуть на експорт, це по суті перевиробництво над внутрішнім споживанням. За цим стоять робочі місця і заробітки громадян. Імпортне мито теж не вигідне Україні, бо це буде стримувати імпорт не тільки енергоносіїв, але й продукції машинобудування, тобто у значній мірі – інноваційний імпорт, який теж потребує стимулювання. Отже для України залишається найбільш прийнятним - платити глобальний антивуглецевий податок, який точково створює податкове навантаження на сектори економіки з високою інтенсивністю вуглецевих викидів та формує передумови для отримання фінансування з Глобального антивуглецевого фонду, як країна з високою оцінкою інвестиційної привабливості низьковуглецевого розвитку. Схожі висновки прийнятні і для Польщі з врахуванням їх стану та динаміки низьковуглецевого розвитку.

Висновки до розділу

1. Україна отримала в спадщину від СРСР дуже енерговитратну економіку. За роки незалежності державна політика України формально була спрямована на зниження енергоємності економіки. Однак фактично переважна більшість положень нормативно-правових актів і програмних документів носили декларативний характер. Через це економіка України продовжувала залишитись високо енергоємною. Екологічна та антивуглецева політика була дуже кон'юнктурна. У 1991-1996 рр. суттєве зростання енергоємності економіки (майже на 40%) було зумовлене різким спадом ВВП, а у 1996-1999

рр. незначне зниження енергоемності економіки відбулось за рахунок скорочення споживання енергоносіїв. Лише у 2000-2008 рр. зниження енергоемності економіки відбулось за рахунок економічного зростання, що означало початок переходу до низьковуглецевого розвитку. Однак у 2009, 2010-2013, 2014-2016 рр. динаміка енергоемності економіки була дуже кон'юнктурна через непослідовність та несистемність енергетичної та екологічної політики, зумовлена внутрішніми та зовнішніми викликами.

2. Через відсутність ефективної енергетичної політики розрахованої на тривалу перспективу та радикальну енергоконверсію, Україна залишилась такою, що має одну з найвищих в Європі вуглецеємність економіки. За цим показником серед 137 досліджуваних країн Україна знаходиться в останній групі з 10 країн. Ідентифікація низьковуглецевості національних економік за 2008-2013 рр. показала, що економіка України, хоч і має тенденцію до низьковуглецевого розвитку, однак залишається надто вуглецеємною. Це стало наслідком тривалого зволікання з реалізацією антивуглецевої політики в країні. Водночас прогнозна оцінка низьковуглецевого розвитку показала, що Україна має великі можливості для зниження вуглецеємності економіки за рахунок її радикальної енергоконверсії та радикального переходу до низьковуглецевого розвитку.

3. За фактичною оцінкою інвестиційної привабливості в рейтингу 134 країн за 2008-2013 рр. Україна займала 14 місце. Така низька позиція у значній мірі зумовлена: високою вуглецеємністю економіки; низькою динамікою зниження вуглецеємності; повільним скороченням вуглецевих викидів та зростанням ВВП; високим рівнем субсидування вуглецевої енергетики та низькою часткою безвуглецевої енергетики (ВДЕ) в енергобалансі. Водночас зазначені показники свідчать про великі резерви низьковуглецевого розвитку України. У разі запровадження радикальних заходів з енергоконверсії.

4. За останні 10 років обсяги фінансування природоохоронних заходів в Україні істотно зросли. Однак у співвідношенні до ВВП – цей показник на

порядок нижчий, ніж у країнах ЄС. Більше того, передбачені в бюджетах кошти на програми інвестування використовувались менше як наполовину. Це зумовлено кон'юнктурністю державної політики у сфері здійснення енергоконверсії економіки. На міжнародному інвестиційному ринку для України були свої проблеми, які гальмували залучення в цю сферу міжнародних інвестицій, в т.ч. за кіотськими механізмами. Через низку внутрішніх та зовнішніх негативних чинників Україна за 2005-2012 рр. змогла продати лише 20% накопиченого запасу зекономлених вуглецевих викидів. Розв'язання цієї проблеми на користь України дуже непросте, оскільки на світовому ринку пропозиція квот у п'ять разів перевищує попит. Адекватно впала ціна на вуглецеві викиди. Торгівля квотами все більше стала обмежуватись національними та регіональними рамками. Шанси України на продаж залишків накопичених не проданих вуглецевих одиниць – дуже примарні.

5. В законодавчій та нормативній діяльності України у сфері енергоконверсії економіки тривалий час бракувало системного і конструктивного підходу. Більше 10 років прийнята в Законі України «Про енергозбереження» система податкових, кредитних, амортизаційних, бюджетних та інших стимулів, щодо сприяння розвитку відновлювальної енергетики, залишилась суто декларативною. Тривалий час гальмувалось впровадження повноцінного ринку енергетичних ресурсів з вільним ціноутворенням на основі попиту і пропозиції. Адміністративне втручання влади спричиняло деформацію попиту і пропозиції, цін і тарифів на енергоносії. Мотивація суб'єктів господарювання та споживачів до енергозбереження була дуже слабкою.

6. Проблема залучення інвестицій в енергоконверсію економіки в Україні у значній мірі зумовлена диспропорційністю та дуалістичністю в мотиваційних механізмах. За оцінками інвесторів, в Україні найбільш інвестиційно привабливою є біоенергетика і поширеною інвестиційною привабливістю –

сонячна енергетика. Однак у 2010-2013 рр. державне субсидування біоенергетики становило всього 1%, а сонячної енергетики – 78%. В Україні інвестиційна окупність бюджетних витрат держави на пільгові тарифи отриманими вигодами по біоенергетиці у 5 разів вища, ніж по сонячній енергетиці. Склалась парадоксальна ситуація, коли держава несе великі бюджетні видатки на підтримку сонячної енергетики, і водночас високі тарифи на сонячну енергію, не заохочують інвесторів.

7. Висока вуглецеємність економіки та низький рівень інвестування антивуглецевих заходів зумовлюють гостру необхідність введення в Україні антивуглецевого податку. Екологічні податки хоч і прописані в Податковому кодексі, однак у значній мірі носять формальний характер. Рівень екологічних податків становить всього 0,4% ВВП. Це найнижчий показник серед країн Європи. Отже механізм екологічних податків в Україні ще дуже слабо задіяний в систему мотивації низьковуглецевого розвитку. За Енергетичною стратегією України до 2030 року передбачено оподаткування викидів вуглецю на рівні менше 0,02% ВВП. Як наслідок, витрати на охорону навколишнього середовища незначні і теж на порядок менші, ніж у країнах Європи.

8. Застосування в Україні системи мотивації низьковуглецевого розвитку має ще більші недоліки, ніж в інших країнах Європи. Екологічні фонди в Україні фінансово неспроможні інвестувати низьковуглецевий розвиток. Екологічні податки низькоефективні, як за впливом на скорочення вуглецевих викидів, так і на інвестування енергоконверсії. Дуалістичність політики державного субсидування (одночасно вуглецевої і безвуглецевої) енергетики в Україні є найбільш парадоксальна. Співвідношення до ВВП обсягів субсидування цих конкуруючих секторів енергетики в Україні найгірше серед країн Європи. Обсяги державного субсидування вуглецевої енергетики – в десятки разів більші, ніж безвуглецевої. В Україні дуже обмежено застосування ринкових механізмів регулювання цін і тарифів у сфері енергетики, і водночас

ще дуже поширене адміністративне регулювання, а також псевдоринковість та псевдоекологічність механізмів регулювання.

9. Моделювання імплементації основних положень глобальної системи мотивації низьковуглецевого розвитку показало, що вони цілком прийнятні для України. Вони адекватно відображають економічну та екологічну ситуацію в Україні і створюють достатній мотиваційний потенціал для низьковуглецевого розвитку. Для України є прийнятним глобальний антивуглецевий податок, який точково створює високе податкове навантаження на сектори економіки з високою вуглецеємністю, які давно потребували енергоконверсії. Водночас застосування для України міжнародних антивуглецевих санкцій у вигляді експортного та імпортного мита на вуглецеві енергоносії та звичайні товари є неприйнятне. А висока інвестиційна привабливість низьковуглецевого розвитку України дає шанси на достатнє зовнішнє інвестування енергоконверсії економіки, навіть в обсягах, які б перевищували сплату глобального антивуглецевого податку.

Література

1. BP Statistical review of World Energy [Electronic Resource]. – Mode of access: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>.
2. Enerdata [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.enerdata.ru/>
3. Ernst & Young Global review [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.ey.com>.
4. Eurostat [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/http://>
5. Finland's environmental administration. Environmentally related energy taxation in Finland [Electronic Resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/clima/policies/g-gas/progress/docs/fi_2013_en.pdf.

6. Gore Al. An inconvenient truth. The planetary emergency of global warming and what we can do about it / Gore Al.- New York: Rodale Books, 2006.- 328 p.
7. IMF and Reforming Energy [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.imf.org/external/np/fad/subsidies/index.htm>.
8. International Energy Agency [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.iea.org/http://www.iea.org/>
9. International Finance Corporation [Electronic Resource]. – Mode of access: http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/corp_ext_content/ifc_external_corporate_site/home.
10. International Monetary Fund [Electronic Resource]. – Mode of access: <https://www.imf.org/external/>
11. International Solar Energy Society [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.ises-online.de/home/http://www.ises-online.de/home/>
12. Subsidy Reform and Sustainable Development [Electronic Resource]. – Mode of access: <https://www.cbd.int/doc/case-studies/inc/cs-inc-oecd-SubsidyReform-PoliticalEconomy-en.pdf>.
13. The Green Investment Report 2013 [Electronic Resource]. – Mode of access: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GreenInvestment_Report_2013.pdf.
14. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) [Electronic Resource]. – Mode of access: [http://unctad.org/en/Pages/DIAE/Foreign-Direct-Investment-\(FDI\).aspx](http://unctad.org/en/Pages/DIAE/Foreign-Direct-Investment-(FDI).aspx).
15. World Bank [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.worldbank.org/>
16. World Investment Report [Electronic Resource]. – Mode of access: http://unctad.org/en/docs/wir2010_en.pdf.
17. Веклич О. О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / О. О. Веклич. – Київ : УІНСіП, 2003. – 89 с.

18. Веклич О. О. Оцінювання фіскального потенціалу податку на двоокис вуглецю при змінній базі та ставці оподаткування / О. О. Веклич, О. П. Маслюківська // Фінанси України. – 2008. – № 6. – С. 63 – 69.
19. Гелетуха Г.Г., Железна Т.А, Праховнік А.К. Аналіз енергетичних стратегій країн ЄС та світу і ролі в них відновлюваних джерел енергії [Електронний ресурс]./ Г.Г Гелетуха, Т.А Железна// БАУ № 13 – Режим доступу: <http://uabio.org/img/files/docs/uabio-position-paper-13-ua.pdf>
20. Гуткевич С. А. Инвестиционная привлекательность аграрного сектора экономики : монография / С. А. Гуткевич. – К. : Изд-во Европ. ун-та, 2003. – 251 с.
21. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naer.gov.ua/potencial-2,17.05>.
23. Домбровський О., Гелетуха Г. Паризька кліматична угода: Україні треба скоротити викиди на 70% [Електронний ресурс] / О.Домбровський, Г. Гелетуха – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2016/03/18/585855/>
24. Дячук О. А. Внесок України до нової Глобальної кліматичної угоди О. А. Дячук // Економіка і прогнозування. - 2016. - № 1. - С. 129-141.
25. Енергетична стратегія України на період до 2030 року: схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 1071-р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua.
26. Інститут відновлюваної енергетики НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.nas.gov.ua/programs/hydrogen-UA/Institutes/sftmn/vftpe/ive/Pages/default.aspx>.
27. Караєва Н. В. Низьковуглецева економіка – передумова сталого розвитку України / Н. В. Караєва // Економічні проблеми сталого розвитку :

матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О.Ф., (м. Суми, 24-26 квітня 2013 р.) ; за заг. ред. О.В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2013. – Т. 3. – С. 27-29.

28. Караєва Н. В., Березницька М.В. Формування стратегічних напрямів переходу до низьковуглецевого розвитку України на основі експертної оцінки / Н. В. Караєва, М. В. Березницька // Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". - 2014. - № 11. - С. 39-46.

29. Кітура А. Я. Структурні і якісні аспекти еволюції глобального ринку квот на викиди парникових газів у контексті виконання Кіотського протоколу / А. Я. Кітура // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 9. – С. 185-194.

30. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату / USAID [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.merp.org.ua/images/Docs/Concept_Climate_Change_stage3.pdf

31. Концепція стратегії низьковуглецевого розвитку України Програма інвестування та економічної модернізації / DIW econ GmbH – UNDP/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://diw-econ.de/wp-content/uploads/2015/05/UKR_LCD_Strategy-for-UA_v-1-0.pdf

32. Кузнецов Д. Правило трьох «Е»: низьковуглецевий розвиток України / [Електронний ресурс] / Д. Кузнецов – Режим доступу: http://zhytlo.in.ua/ua/napryamok/chista_energya/pravilo_troh_e-_nizkovuglecevij_rozvitok_ukrani.html

33. Маркевич К., Омельченко В. Глобальні енергетичні тренди крізь призму національних інтересів України. / Аналітична доповідь. – Київ: Заповіт, 2016. – 118с.

34. Маслюківська О. П. Теоретичне підґрунтя еко-трудової податкової реформи / О. П. Маслюківська // Економіка природокористування і охорони

довкілля : щорічник наук. праць ; Данилишин Б.М. (відп. ред.). – К. : РВПС України НАН України, 2006. – С. 324-331.

35. Маслюківська О. П. Фіскальний потенціал надходжень до бюджету від введення податку на двоокис вуглецю / О. П. Маслюківська // Фінансова система України : зб. наук. праць. – Острог: Видавництво Національний університет «Острозька Академія», 2008. – Випуск 9. – Ч.1. – С. 148-156.

36. Мица Н. В. Сутність та проблеми енергозбереження в Україні / Н. В. Мица // Сталий розвиток економіки. – 2011. – № 4 – С. 40-47.

37. Міністерство палива та енергетики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mpe.kmu.gov.ua>.

38. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/http://www.minfin.gov.ua/>

39. Національний кадастр антропогенних викидів з джерел та абсорбції поглиначами парникових газів в Україні за 1990–2012 рр. // Рамкова конвенція ООН про зміну клімату/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://unfccc.int/files/national_reports/annex_i_ghg_inventories/national_inventories_submissions/application/zip/ukr-2014-nir-15apr.zip

40. Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року: схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2015 р. № 1228-з / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-p>

41. Національний план дій з енергоефективності на період 2020 року: схвалено Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 р. № 1228-з / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1228-2015-p>

42. Національний план скорочення викидів від великих спалювальних установок / Міністерство енергетики та вугільної промисловості/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=244996563>

43. Огаренко Ю. Державні видатки в енергосекторі: на що витрачають наші податки? [Електронний ресурс] / Ю. Огаренко – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2016/03/21/586096/>
44. Очікуваний національно-визначений внесок (ОНВВ) України до нової глобальної кліматичної угоди / Міністерство екології та природних ресурсів України/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/images/blog/news/26_01_2016/indc.rar
45. Переосмислення ступеня відповідальності перед майбутнім : Національна доповідь з питань реалізації державної політики у сфері енергоефективності за 2009 рік / [М. Пашкевич, В. Григоровський, В. Гавриленко та ін.]. – К. : НАЕР-НАУ, 2010. – 254 с.
46. Розенбергер К. Політика України в галузі енергетики [Електронний ресурс] / К. Розенбергер. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_33444-1522-13-30.pdf?130206104926.
47. Свірчевська Ю. А. Енергозбереження як засіб досягнення енергетичної безпеки України / Ю. А. Свірчевська // Економічна та соціальна географія : наук. зб. – [Ред. кол. : С.І. Іщук (відп ред.) та ін.] – 2010. – Вип. 61. – С. 148-153.
48. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється»: затверджена Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 389 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
49. Стратегія низьковуглецевого розвитку України/ Міністерство екології та природних ресурсів України – USAID / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oporaua.org/316-rehiony/poltavska/42437-materialy-pershoi-konferentsii-nyzkovuhletsevyi-rozvytok-ukrainy>
50. Стратегія сталого розвитку України – 2020: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015/ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

51. Супроводження проектів спільного впровадження [Електронний ресурс] // Державне агентство екологічних інвестицій України. – Режим доступу: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/636728>.
52. Титко Р. Відновлювальні джерела енергії (Досвід Польщі для України) / Р. Титко, В. М. Калініченко. – Варшава – Краків – Полтава : OWG, 2010. – 533 с.
53. Торстен В. Дорожня карта на пути к конкурентной низкоуглеродной экономике в 2050 г. [Электронный ресурс] / В. Торстен. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/clima/policies/roadmap/docs/roadmap_2050_ppt_ru.pdf.
54. Україна витрачає на субсидії в енергетиці більше, ніж на охорону здоров'я та освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-energy.org/post/30807>.
55. Флоріс Ш. Енергетичний сектор України. Дослідження на основі опитування учасників галузевого ринку [Електронний ресурс] / Ш. Флоріс. – Режим доступу: http://www.kpmg.com/UA/uk/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/KPMG_Energy_Survey_11012013.pdf.
56. Экономическое развитие и решение проблемы изменение климата/ [Кокорин А.О., Гарнак А., Грицевич И.Г., Сафонов Г.В.]. – М. : Датское энергетическое агентство, 2008. – 32 с.
57. Энергетическая революция : проблемы и перспективы мировой энергетики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.igso.ru/articles.php?article_id=400.

РОЗДІЛ 12. ІНВЕСТИЦІЙНО–ІННОВАЦІЙНА БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

12.1. Інвестиційно-інноваційна безпека як умова стійкого розвитку економіки під впливом внутрішніх і зовнішніх загроз

Головним фактором економічної безпеки країни виступають інвестиції, які спрямовуються в основні засоби та в людський капітал, дають можливість їх відтворення, підтримують конкурентоспроможність економіки, гарантують стійке економічне зростання при утриманні на безпечному рівні різносторонніх параметрів, що характеризують економічну систему країни.

Так, найважливішою складовою економічної безпеки є інвестиційна безпека, що забезпечується при дотриманні граничної норми інвестування. Організація інвестиційного процесу в країні повинна виступати основою забезпечення економічної безпеки країни в цілому.

Сутність інвестиційної безпеки в сучасній вітчизняній науці трактується з різних точок зору. Першочергової уваги заслуговує визначення, відображене в Наказі Міністерства економіки України від 2007 р., де під інвестиційною безпекою розуміється «оптимальне співвідношення рівня національних та іноземних інвестицій, яке здатне забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів» [1; 2].

Схоже визначення наведено було раніше (в 2004 році) в працях О. Барановського, який одним з перших зробив спробу формулювання системи для кількісної та якісної оцінки інвестиційної безпеки країни [3].

Ретельний аналіз наукових досліджень вітчизняних економістів, що займаються проблематикою збереження інвестиційної безпеки країни [4 - 10], дозволив виокремити підходи, які сформувались в сучасній вітчизняній науці

щодо визначення категорії «інвестиційна безпека». Так, окремі автори вважають, що інвестиційна безпека – це рівень інвестування економіки, що здатний забезпечити її розширене відтворення, реструктуризацію та переозброєння. Інші розуміють під інвестиційною безпекою можливість (або сукупність сприятливих умов) накопичення ресурсів або капіталовкладень, що при належному їх рівні сприяє підвищенню капіталовіддачі функціонування секторів економіки.

Але спільним є незаперечність впливу інвестиційної складової економічної безпеки через інвестиційну сферу на стан економіки, при якому вона набуває стійкого розвитку в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз.

Між інвестиціями та економічними загрозами на практиці виникають прямі та обернені зв'язки. Виникнення економічних загроз в економічній сфері з одного боку стримує потік інвестицій, який туди спрямовується, а з іншого сприяє інтенсифікації нових капіталовкладень, що здатні нейтралізувати даний вид економічної загрози. В цьому сенсі можна говорити про структурні зсуви інвестиційних капіталовкладень й про зміну часток державних та приватних інвестицій в відповідну галузь. Актуальності набуває оцінка та прогнозування інвестиційної вектор-структури вітчизняної економіки.

Головною умовою стабільного економічного росту країни та збереження економічної безпеки виступає динамічне зростання інвестиційного потенціалу. Саме обсяги, структура та ефективність використання інвестиційних вкладень визначають результати діяльності суб'єктів господарювання, перспективи їх розвитку, а також рівень конкурентоспроможності економіки в цілому.

Забезпечення безпеки інвестиційного процесу повинно досягатися завдяки ефективному комплексу заходів з боку держави, що спрямовуються на зниження інвестиційних ризиків. Склад таких заходів повинен враховувати гарантії прав патентів, ліцензій, контрактів; покращення інвестиційного клімату; сприятливість до залучення іноземних інвестицій; створення стабільної законодавчої бази; забезпечення стабільності національної грошової

одиниці; уніфікація режимів валютного курсу руху іноземних капіталів та товарів [11]. Під економічною безпекою інвестиційної сфери слід розуміти впорядкованість руху капіталовкладень, що спрямовуються в окремі галузі економіки, за допомогою механізму контролю та подальшої нейтралізації прояву їх можливого негативного впливу.

В загальній постановці поняття «інвестиційна безпека» можна трансформувати в поняття «сприятливість інвестиційного клімату». А інвестиційний клімат залежить напряду від інвестиційного потенціалу та інвестиційних ризиків (загроз), а також характеризує зв'язки в національній інвестиційній підсистемі, що обумовлюють масштаб інвестування та інвестиційний результат.

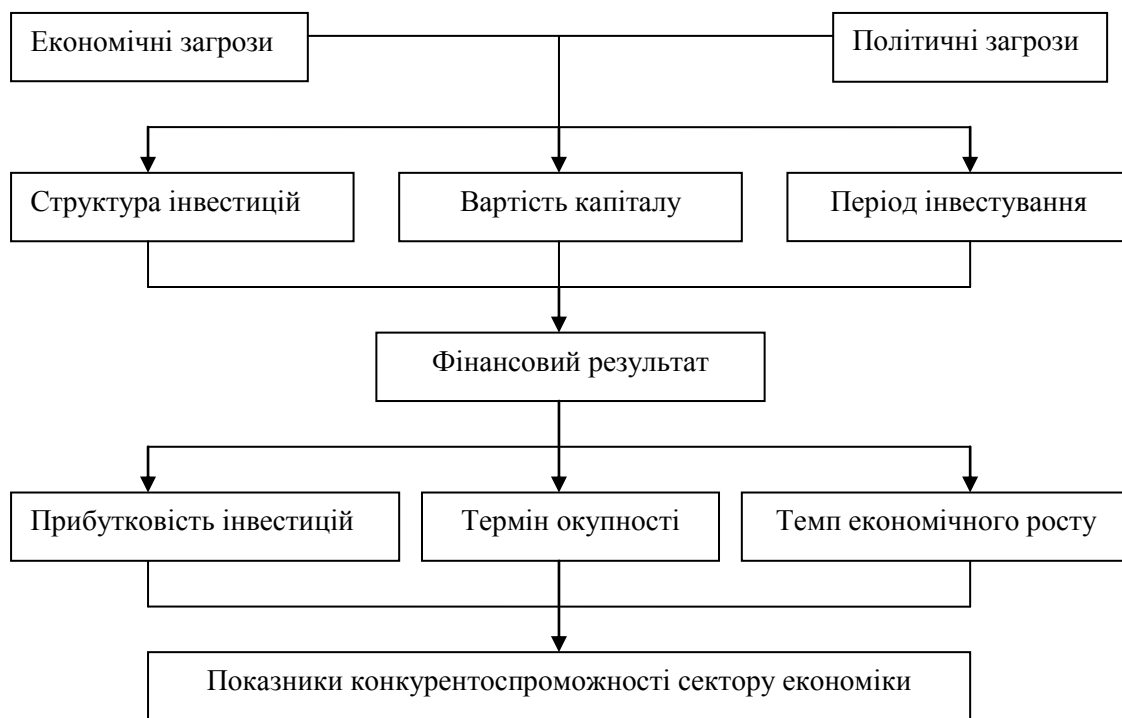
В сучасних ринкових умовах господарювання, коли відбуваються нейтралізація інвестиційних загроз економічною системою і подальша їх трансформація в потенціал (рис. 3), що виражається активністю та відкритістю економічної системи, слід говорити про необхідність визначення коефіцієнта інвестиційного потенціалу економічної системи.

Розрахунок коефіцієнту інвестиційного потенціалу економічної системи можна проводити за допомогою формули, запропонованої в роботі А. Краснощек та Д. Дінец [12], як середнє геометричне значення парних коефіцієнтів кореляції між елементами схеми 3.

На рисунку 12.1 автором виділено два види загроз економічній системі, оскільки джерелом більшості екологічних, криміногенних та інших загроз є недосконалість економічних та політичних інститутів або економіко-політичні процеси в міжнародній системі (глобалізація, інтеграція, інтернаціоналізація) [13]. Також визначення цих двох коефіцієнтів для різних секторів економіки надасть можливість визначати коефіцієнти випереджання та еластичності. Це дасть змогу порівняти відносну швидкість динаміки інвестиційного потенціалу галузі і інвестиційної безпеки, а також оцінити на скільки зміниться

інвестиційний потенціал окремого сектора економіки в залежності від 1% зміни інтегрального рівня інвестиційної безпеки.

Коефіцієнт інвестиційного потенціалу економічної системи, на наш погляд, повинен визначатись паралельно з інтегральним показником інвестиційної безпеки відповідної галузі економіки.

Джерело: побудовано автором

Рис. 12.1. Схема формування інвестиційного потенціалу економічного сектору

Дані коефіцієнти комплексно будуть характеризувати стан справ в окремому секторі економіки, що дасть можливість державним інституціям ефективного регулювання капіталовкладеннями.

Задача визначення інвестиційної складової економічної безпеки ускладнюється з причин врахування дії багатьох факторів, які викликають необхідність прогнозування, оцінки та нейтралізації інвестиційних ризиків (загроз).

Для забезпечення оцінки ризику необхідна система збору та обробки інформації у відповідності з вибором методичного інструментарію [14, с.174].

Є.А. Олійник визначає наступні методи щодо вимірювання рівня безпеки: спостереження; оцінки темпів економічного зростання; експертної оцінки; аналізу і обробки сценаріїв; оптимізації; теоретико-ігрові; багатомірного статистичного аналізу [15].

При застосуванні методу спостереження для оцінки інвестиційного ризику необхідне постійне відстежування макроекономічних показників, що характеризують інвестиційну діяльність в економічній сфері, і порівняння їх з пороговими значеннями. Дослідження стосовно визначення категорії економічна безпека дозволяє зробити висновок про доцільність застосування методики оцінки інвестиційної безпеки, яка повинна ґрунтуватися на визначенні порогових значень її індикаторів, що характеризують стан інвестиційної безпеки економічної системи з кількісної та якісної сторони, а також на оцінці рівня небезпеки потенційних економічних загроз (інвестиційних ризиків).

Сутність методу оцінки темпів економічного зростання країни і динамікою їх зміни відносно вимірювання інвестиційного ризику повинна зводитись до виокремлення інтервального ряду динаміки, коли рівень інвестиційного ризику буде відноситись до результату за визначений інтервал часу. Саме інтервальний ряд динаміки буде мати реальний зміст, оскільки він передбачає періодизацію розвитку такого явища як інвестиційна безпека. Актуальність застосування даного методу також визначається тим, що динамічний ряд передбачає одно якісність окремих його рівнів (тобто можливість коректної оцінки окремих галузей економіки в плані ступеня інвестиційної безпеки).

При використанні цього методу з'являється можливість розрахунку коефіцієнтів росту інвестиційного ризику (індексу) або темпів росту, середніх коефіцієнтів та темпів росту, коефіцієнтів та темпів приросту, абсолютного

значення одного проценту росту або одного проценту приросту ризику [16, с. 170].

Метод експертної оцінки в основному застосовується для визначення інтегрального показника надійності країни та страхового ризику [17; 18].

Застосування даного методу для визначення інвестиційної складової економічної безпеки потребує розробки методики аналізу рівня інвестиційного ризику з визначенням факторів інвестиційного ризику та їх вагомості в кожній з ризикованих груп. Для оцінки інвестиційного ризику за даним методом необхідне залучення висококваліфікованих експертів-фахівців в сфері інвестування, а також попарне порівняння зроблених експертних оцінок. Експертні оцінки повинні аналізуватися в плані різноманітності та протиріччя. При цьому максимально допустима різниця між оцінками двох експертів не повинна перевищувати визначеного значення ймовірності настання даного інвестиційного ризику [19, с.150]:

$$\max |A_i - B_i| \leq K_i, \quad (12.1)$$

де A, B - вектор оцінок кожного з двох експертів; i - фактор інвестиційного ризику; K - значення критерію;

Метод аналізу і обробки сценаріїв можна використовувати в основному в тому випадку, коли можна виокремити визначену кількість прогнозованих варіантів розвитку події. Для проведення дослідження цим методом необхідно мати максимально можливий обсяг якісної та кількісної інформації в статичній та в динамічній формі. На основі отриманого результату будується «дерево рішень», де відображаються всі можливі сценарії, і за допомогою сучасних засобів математичного моделювання уточнюються початкові прогнози стосовно стану інвестиційної безпеки, конкретизуються, пропонується найбільш оптимальний варіант сценарію.

Метод оптимізації є найбільш визначеним за своєю постановкою, за цілями та визначеністю результатів. Однозначність оптимального рішення надає нові можливості вивчення структури сукупності, можливості оцінки

взаємопов'язаних ознак, їхніх регресійних залежностей. Багатокритеріальна задача оптимізації з множиною допустимих розв'язків D і цільовою функцією $f(\bar{x})$ можна записати так [20, с. 23]:

$$f(\bar{x}) \rightarrow \max_{x \in D}, \quad i = \overline{1, m}; \quad \bar{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)^T. \quad (12.2)$$

Реальні інвестиційні процеси в державі характеризуються багатьма показниками, тому даний метод обмежує сферу застосування критеріїв інвестиційного ризику.

Теоретико-ігровий метод оцінки ризику (загрози інвестиційної безпеки) передбачає встановлення розподілу виграшів між учасниками конфлікту і не тільки раціональний вибір стратегії поведінки суб'єкта господарювання, а й безпосередньо можливу їх вигоду, що задовольняє певні принципи стійкості.

Згідно даного методу гравцю не вигідно обирати стратегії, які не належать до ситуації рівноваги [20, с.128], що значно звужує площину можливих рішень і дає гарні результати.

Багатовимірний статистичний аналіз дозволяє обрати найбільш точну ймовірно-статистичну модель, яка характеризує реальну поведінку сукупності об'єктів, що досліджуються. Даний аналіз передбачає використання факторного, кластерного та дискримінантного аналізів. За допомогою даного методу можна простежити чутливість рівня інвестиційної безпеки до низки факторів та показників.

Однак, незважаючи на різноманіття методів і підходів у сучасному процесі формування інвестиційної безпеки, існує проблема встановлення оптимального рівня економічної загрози. У цьому випадку суть інвестиційної складової економічної безпеки повинна зводитись до встановлення мінімального рівня економічної загрози і сприятливого інвестиційного клімату. У зв'язку з цим питанням встановленню взаємозв'язку між рівнем

інвестиційного ризику (загрози) та обсягом інвестицій в економіку і в окремі її сектори приділяється велика увага в сучасній науці.

Як показують практика і досягнення реальних наукових досліджень в сфері економічної безпеки та її інвестиційної складової, необхідний не однобічний підхід при врахуванні параметрів інвестиційної безпеки економічної системи, а багатofакторний аналіз, що дозволить максимально близько підійти до формування оптимального рівня безпеки країни в сфері інвестування.

12.2. Основні індикатори інвестиційно-інноваційної безпеки

Інновації на сучасному етапі розвитку економіки стають головним засобом збереження конкурентоспроможності й виступають невід'ємною частиною підприємницької діяльності. Досвід розвинених країн світу показує, що найкращих успіхів в економіці й добробуті громадян досягли країни, котрі стимулювали розвиток інновацій. В умовах зростаючої конкуренції активна інвестиційно-інноваційна діяльність на підприємствах дедалі більше визначає успіх підприємницької діяльності. Нові ідеї та продукти, нові технології та організаційні рішення дозволяють вивести підприємства з кризових ситуацій й гарантувати їм фінансову стабільність.

Проблема інноваційного розвитку підприємств обумовлюється як державною інноваційною політикою, так й безпосередньо залежить від ефективності використання інноваційних ресурсів, техніки та технологій, а також інноваційно активного менеджменту.

Країни, які не зможуть створити можливості, що забезпечують ефективний інноваційний розвиток, ризикують безнадійно відстати в питаннях конкурентоспроможності й безпеки, як в економічному, так і соціальному розвитку, адже сьогодні безпека держави залежить від її інтелектуального та інвестиційно-інноваційного потенціалу [21].

Згідно Закону України « Про основи національної безпеки України» на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві в економічній сфері є: істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку [22].

Таким чином, національна безпека є комплексною системою, яка включає в себе множину елементів і напрямів, серед яких важливе місце належить інноваційно-інвестиційній безпеці України.

В науковій літературі існують різні точки зору відносно понять інноваційно-інвестиційна безпека держави. Одні автори розуміють під *інноваційною безпекою* сталий процес створення, використання і поширення нових знань і технологій на основі поєднання науково-технологічного потенціалу країни та можливостей міжнародного кооперування [23].

При цьому передбачається досягнення сталого розвитку на основі інноваційних перетворень, використання власних інтелектуальних і технологічних ресурсів, генерування, впровадження інновації, які забезпечать критичну масу якісних перетворень в економіці.

Існує думка про те, що інноваційна безпека – це спроможність держави генерувати прогресивні зрушення в техніці, технології, робочій силі, інформації, товарах [24].

Головною загрозою інноваційній безпеці України виступає низький рівень фінансування науково-технічних робіт, що супроводжується відтоком наукових і висококваліфікованих фахівців, недостатнім розвитком інноваційної інфраструктури, інноваційного потенціалу країни і підприємств, а значить і низькими темпами випуску інноваційної продукції.

Індикатор інноваційної безпеки обчислюється, як відношення обсягу фінансування інноваційної діяльності за рахунок всіх джерел до ВВП.

Оптимальним для України пороговим значенням показника рівня інвестування інноваційної діяльності має бути не нижче 2% від ВВП [25, с. 16].

Інноваційний потенціал національної економіки характеризується наступними даними. Кількість підприємств, що впроваджують інновації в Україні, зменшується з кожним роком і складало у 2009 р. 12,8 %, що менше в 4–5 разів, ніж в інноваційно розвинутих економіках. Наукоємність промислового виробництва знаходиться на рівні 0,4% при визначенні законодавством в розмірі 1,7% ВВП, що на порядок менше від світового рівня. Зростання ВВП внаслідок введення нових технологій в Україні оцінюється всього в розмірі 0,7–1,0%.

Частка вітчизняної наукоємної продукції на світовому ринку високотехнологічної продукції складає менше 0,1% (в основному, це продукція оборонно-промислового комплексу і авіаційної промисловості), при тому, що частка США на цьому ринку складає біля 36%, Японії - 30%, Німеччини - 17%, Китаю - 6%, Росії - 0,5% [26].

Аналіз структури витрат фінансування технологічних інновацій підприємствами, свідчить що найбільшу частку цих витрат складають саме власні кошти підприємств (60,6% і 65% відповідно у 2008 р. і 2009 р.) Однак, їх не вистачає і якість інноваційного процесу погіршується. Сьогодні українська держава практично індиферентна до інновацій: частка відповідних державних витрат коливається в межах 1-2,8% загальних витрат.

До 2008 р. фінансування інновацій за рахунок коштів іноземних інвесторів становили від 1% до 3% загальної суми витрат на інновації. Починаючи з 2009 р. спостерігається їх збільшення більш як у 13 разів. Залучення іноземного капіталу в інноваційну сферу підприємства з одного боку, сприятиме її зростанню та підвищенню ефективності функціонування підприємства. З іншого боку, це може зумовлювати певні загрози для інноваційного розвитку економіки України, в силу того, що результати інноваційної діяльності, як правило, вивозяться за кордон. Цьому сприяє

низький рівень захисту інтелектуальної власності в Україні і високий рівень іміграції науковців.

На сьогодні відсутнє однозначне визначення сутності *інвестиційної безпеки*. Так, згідно з [27].

Наказом Міністерства економіки України “Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України” № 60 від 02.03.2007 інвестиційна безпека - це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Окремі автори [28, с. 14] під інвестиційною безпекою розуміють такий рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію та технологічне переозброєння.

Інші [29, с. 24] зазначають, що інвестиційна безпека визначається можливістю нагромадження ресурсів або капітальних вкладень. За належного його рівня підвищується капіталовіддача функціонування секторів економіки, зростають темпи розширеного відтворення і технологічного переозброєння економіки.

Під інвестиційною безпекою держави, на думку О.Барановського, слід розуміти досягнення рівня інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу [3,с.366].

Інвестиційна складова – це особлива підсистема економічної безпеки, що створює передумови для найкращого використання соціально-економічних відносин у розвитку та науково-технічному відновленні продуктивних сил

суспільства через активну інвестиційну діяльність.

Показники інвестиційної складової економічної безпеки – це темпи зростання валових інвестицій та ефективність їх використання. Якщо дані показники вищі, ніж у середньому по країні, можна говорити про сприятливі умови для інвестиційної діяльності в країні або даному регіоні і про достатній рівень економічної безпеки [30, с.10].

Світовий досвід засвідчив порогове значення інвестиційної безпеки, яке сприяє стабільності економічного зростання. Річні інвестиції повинні дорівнювати 19 - 25% до ВВП. При цьому максимальне порогове значення інвестиційної безпеки відповідає етапу, коли економіка перебуває на стадії реформування і потребує значних обсягів інвестицій, менше порогове значення показника використовується на стадії стабілізації розвитку економіки [25, с. 15].

Враховуючи, що Україна знаходиться на стадії виведення економіки з кризи, порогове значення повинно знаходитись на максимальному рівні – 25% від ВВП. Це узгоджується з Наказом Міністерства економіки України “Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України” від 29.10.2013 р. №1277, де нормативні показники валового нагромадження основного капіталу повинні становити не менше 25% до ВВП.

Що стосується України, то внутрішні інвестиції тільки у 2007 р. досягли межі нормативу (26,2%), а потім демонстрували стійке зниження цього показника і склали у 2016 р. тільки 16,6%.

Недостатня ефективність інноваційних процесів розвитку економіки України супроводжується невирішеністю проблеми щодо узгодження проблеми поєднання ринкових механізмів з державними методами регулювання інноваційної діяльності, форм участі держави і бізнесу у фінансовому й інвестиційному забезпеченні інноваційної діяльності – все це негативним чином позначається на інноваційно-інвестиційній безпеці національної економіки.

Головна умова інноваційно-інвестиційного розвитку національної економіки - максимізація участі бізнесу в інноваційних процесах країни. Співробітництво комерційних структур з приводу законодавчих ініціатив і спільна з державою розробка рішень - це запорука інноваційно-інвестиційної безпеки.

Держава повинна виробити системну політику підтримки інновацій в реальному секторі економіки, знайти механізми впливу на ринок, які стимулюватимуть бізнес фінансувати і впроваджувати нові технології (виробничі, управлінські). Впровадження нових технологій передбачає вихід на новий рівень безпеки, якій супроводжується врахуванням вимог екології та надійності.

Інновації на сучасному етапі розвитку економіки стають головним засобом збереження конкурентоспроможності й виступають невід'ємною частиною підприємницької діяльності. Досвід розвинених країн світу показує, що найкращих успіхів в економіці й добробуті громадян досягли країни, котрі стимулювали розвиток інновацій. В умовах зростаючої конкуренції активна інвестиційно-інноваційна діяльність на підприємствах дедалі більше визначає успіх підприємницької діяльності. Нові ідеї та продукти, нові технології та організаційні рішення дозволять вивести підприємства з кризових ситуацій й гарантувати їм фінансову стабільність.

Проблема інноваційного розвитку підприємств обумовлюється як державною інноваційною політикою, так і безпосередньо залежить від ефективності використання інноваційних ресурсів, техніки та технологій, а також інноваційно активного менеджменту.

Країни, які не зможуть створити можливості, що забезпечують ефективний інноваційний розвиток, ризикують безнадійно відстати в питаннях конкурентоспроможності й безпеки як в економічному, так і соціальному розвитку, адже сьогодні безпека держави залежить від її інтелектуального та інвестиційно-інноваційного потенціалу [21].

Згідно Закону України « Про основи національної безпеки України» на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві в економічній сфері є: істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку [22].

Таким чином, національна безпека є комплексною системою, яка включає в себе множину елементів і напрямів, серед яких важливе місце належить інноваційно-інвестиційній безпеці України.

В науковій літературі існують різні точки зору відносно понять інноваційно-інвестиційна безпека держави. Одні автори розуміють під *інноваційною безпекою* сталий процес створення, використання і поширення нових знань і технологій на основі поєднання науково-технологічного потенціалу країни та можливостей міжнародного кооперування [23]. При цьому передбачається досягнення сталого розвитку на основі інноваційних перетворень, використання власних інтелектуальних і технологічних ресурсів, генерування, впровадження інновації, які забезпечать критичну масу якісних перетворень в економіці.

Існує думка про те, що інноваційна безпека – це спроможність держави генерувати прогресивні зрушення в техніці, технології, робочій силі, інформації, товарах [24].

Головною загрозою інноваційній безпеці України виступає низький рівень фінансування науково-технічних робіт, що супроводжується відтоком наукових та висококваліфікованих фахівців, недостатнім розвитком інноваційної інфраструктури, інноваційного потенціалу країни і підприємств, а значить і низькими темпами випуску інноваційної продукції.

Індикатор інноваційної безпеки обчислюється, як відношення обсягу фінансування інноваційної діяльності за рахунок всіх джерел до ВВП.

Оптимальним для України пороговим значенням показника рівня інвестування інноваційної діяльності має бути не нижче 2% від ВВП [25, с. 16].

Інноваційний потенціал національної економіки характеризується наступними даними. Кількість підприємств, що впроваджують інновації в Україні, зменшується з кожним роком і складало у 2016 р. 12,8 %, що менше в 4–5 разів, ніж в інноваційно розвинутих економіках. Наукоємність промислового виробництва знаходиться на рівні 0,4% при визначенні законодавством в розмірі 1,7% ВВП, що на порядок менше від світового рівня. Зростання ВВП внаслідок введення нових технологій в Україні оцінюється всього в розмірі 0,7–1,0%.

Частка вітчизняної наукоємної продукції на світовому ринку високотехнологічної продукції складає менше 0,1% (в основному, це продукція оборонно-промислового комплексу і авіаційної промисловості), при тому, що частка США на цьому ринку складає біля 36%, Японії - 30%, Німеччини - 17%, Китаю - 6%, Росії - 0,5% [26].

Аналіз структури витрат фінансування технологічних інновацій підприємствами, свідчить що найбільшу частку цих витрат складають саме власні кошти підприємств (60,6% і 65% відповідно у 2014 р. і 2015 р.) Однак, їх не вистачає і якість інноваційного процесу погіршується. Сьогодні українська держава практично індиферентна до інновацій: частка відповідних державних витрат коливається в межах 1-2,8% загальних витрат.

До 2008 р. фінансування інновацій за рахунок коштів іноземних інвесторів становили від 1% до 3% загальної суми витрат на інновації. Починаючи з 2009 р. спостерігається їх збільшення більш як у 13 разів. Залучення іноземного капіталу в інноваційну сферу підприємства з одного боку, сприятиме її зростанню та підвищенню ефективності функціонування підприємства. З іншого боку, це може зумовлювати певні загрози для інноваційного розвитку економіки України, в силу того, що результати інноваційної діяльності, як правило, вивозяться за кордон. Цьому сприяє

низький рівень захисту інтелектуальної власності в Україні і високий рівень іміграції науковців.

На сьогодні відсутнє однозначне визначення сутності *інвестиційної безпеки*. Так, згідно з Наказом Міністерства економіки України “Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України” № від 29.10.2013 р. №1277 інвестиційна безпека - це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів [27].

Окремі автори [28, с. 14] під інвестиційною безпекою розуміють такий рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію та технологічне переозброєння.

Інші [29, с. 24] зазначають, що інвестиційна безпека визначається можливістю нагромадження ресурсів або капітальних вкладень. За належного його рівня підвищується капіталовіддача функціонування секторів економіки, зростають темпи розширеного відтворення і технологічного переозброєння економіки.

Під інвестиційною безпекою держави, на думку О.Барановського, слід розуміти досягнення рівня інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу [3, с.366].

Інвестиційна складова – це особлива підсистема економічної безпеки, що створює передумови для найкращого використання соціально-економічних відносин у розвитку та науково-технічному відновленні продуктивних сил суспільства через активну інвестиційну діяльність.

Показники інвестиційної складової економічної безпеки – це темпи зростання валових інвестицій та ефективність їх використання. Якщо дані показники вищі, ніж у середньому по країні, можна говорити про сприятливі умови для інвестиційної діяльності в країні або даному регіоні і про достатній рівень економічної безпеки [30, с.10].

Світовий досвід засвідчив порогове значення інвестиційної безпеки, яке сприяє стабільності економічного зростання. Річні інвестиції повинні дорівнювати 19 - 25% до ВВП. При цьому максимальне порогове значення інвестиційної безпеки відповідає етапу, коли економіка перебуває на стадії реформування і потребує значних обсягів інвестицій, менше порогове значення показника використовується на стадії стабілізації розвитку економіки [25, с. 15].

Враховуючи, що Україна знаходиться на стадії виведення економіки з кризи, порогове значення повинно знаходитись на максимальному рівні – 25% від ВВП. Це узгоджується з Наказом Міністерства економіки України “Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України” від 29.10.2013 р. №1277, де нормативні показники валового нагромадження основного капіталу повинні становити не менше 25% до ВВП.

Що стосується України, то внутрішні інвестиції тільки у 2007 р. досягли межі нормативу (26,2%), а потім демонстрували стійке зниження цього показника і склали у 2015 р. тільки 16,6%.

Недостатня ефективність інноваційних процесів розвитку економіки України супроводжується невирішеністю проблеми щодо узгодження проблеми поєднання ринкових механізмів з державними методами регулювання інноваційної діяльності, форм участі держави і бізнесу у фінансовому й інвестиційному забезпеченні інноваційної діяльності – все це негативним чином позначається на інноваційно-інвестиційній безпеці національної економіки.

Головна умова інноваційно-інвестиційного розвитку національної економіки – максимізація участі бізнесу в інноваційних процесах країни. Співробітництво комерційних структур з приводу законодавчих ініціатив та спільна з державою розробка рішень – це запорука інноваційно-інвестиційної безпеки.

Держава повинна виробити системну політику підтримки інновацій в реальному секторі економіки, знайти механізми впливу на ринок, які стимулюватимуть бізнес фінансувати та впроваджувати нові технології (виробничі, управлінські). Використання нових технологій передбачає вихід на новий рівень безпеки, якій супроводжується врахуванням вимог екології та надійності.

12.3. Приватно-державне партнерство в системі інноваційно-інвестиційної безпеки національної економіки

Удосконалити існуючу модель інноваційної економіки, враховуючи сучасні особливості державної системи регулювання, стан та можливості виробничого сектора, високий рівень вимог і потреб споживачів, динамічні та незворотні процеси глобалізації можливо лише за умови поєднання дій усіх учасників цього процесу, у тому числі держави. Саме тому взаємодію суб'єктів інноваційного розвитку пропонується будувати за принципом інноваційного партнерства (рис. 12.2), який є логічним продовженням соціального та інвестиційного партнерства [31].

Приватно-державне партнерство або державно-приватне партнерство (ДПП) в інноваційно-інвестиційній сфері розглядаються в якості нових технологій розвитку економіки та є своєрідною детермінантою інноваційно-інвестиційної безпеки національної економіки. При цьому під детермінантою розуміється фактор, (від грец. *determinans*, *-ntis* – визначаючий; від англ. *determinant* - фактор), який обумовлює те чи інше явище.

Сутність партнерств полягає в активній співпраці всіх суб'єктів, яка активізується на засадах пошуку спільних напрямів реалізації визначених місій. Причому партнерами стають учасники всіх секторів інноваційного розвитку:

державного (управління та регулювання інноваційного розвитку економіки);

продукування нових знань та інновацій;

освіти та підвищення кваліфікації працівників;

комерціалізації наукових знань та інновацій та використання інновацій.

Кожний із учасників відіграє певну роль у функціонуванні партнерства, без жодного з них неможливо досягти позитивних результатів.

Саме партнерські зобов'язання дозволяють створити гармонійну систему управління та регулювання інноваційного розвитку на державному, регіональному та глобальному рівнях як за галузями, так і за всіма взаємозв'язаними виробництвами. Для інноваційного партнерства характерна переорієнтація впливу прямого втручання на узгодження й ініціативну співпрацю. Його основна ідея полягає у взаємній координації роботи, коли різні за функціональними характеристиками та призначенням суб'єкти досягають спільної мети, підвищуючи ефективність власної роботи, прискорюючи отримання запланованих результатів, впроваджуючи нові технології, сприяючи одержання необхідних фінансових ресурсів, започатковуючи конкурентні засади в розподілі та виконанні контрактів, формуючи оптимальну структуру виробництва продукції, реалізуючи загальнодержавну стратегію розвитку на інноваційних засадах.

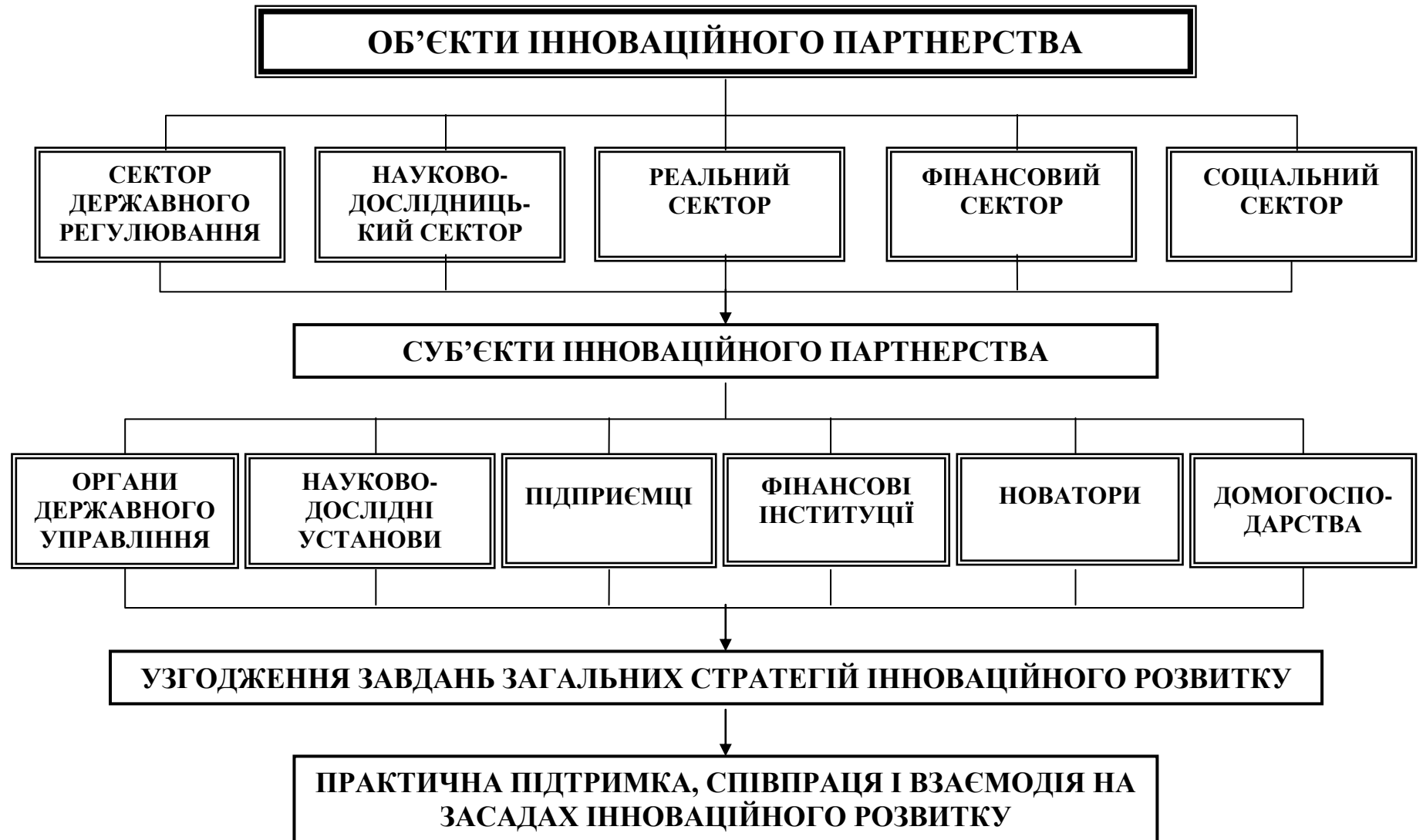

Рис. 12.2. Схема інноваційного партнерства

Саме партнерські зобов'язання дозволяють створити гармонійну систему управління та регулювання інноваційного розвитку на державному, регіональному та глобальному рівнях як за галузями, так і за всіма взаємозв'язаними виробництвами. Для інноваційного партнерства характерна переорієнтація впливу прямого втручання на узгодження й ініціативну співпрацю. Його основна ідея полягає у взаємній координації роботи, коли різні за функціональними характеристиками та призначенням суб'єкти досягають спільної мети, підвищуючи ефективність власної роботи, прискорюючи отримання запланованих результатів, впроваджуючи нові технології, сприяючи одержання необхідних фінансових ресурсів, започатковуючи конкурентні засади в розподілі та виконанні контрактів, формуючи оптимальну структуру виробництва продукції, реалізуючи загальнодержавну стратегію розвитку на інноваційних засадах.

У Законі України «Про державно-приватне партнерство» державно-приватне партнерство визначене як система відносин між державними (державна Україна, АРК, територіальні громади в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування) та приватними (юридичні особи та фізичні особи-підприємці) партнерами, побудована на принципах рівності партнерів та узгодженості їх інтересів, при реалізації яких, можливості обох партнерів об'єднуються, з відповідним розподілом ризиків, відповідальності та отримання позитивного кінцевого результату для взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі [32].

У вітчизняній господарській практиці термін «державно-приватне партнерство» з'явився як дослівний переклад загальноприйнятого у світовій економіці поняття «public-private partnership (PPP)», де він вживається практично для будь-яких форм співробітництва державної влади й приватного бізнесу. Проте така термінологія й до цього часу є недосконалою, про що справедливо зазначено в праці [33].

Важливий внесок у розробку проблем розвитку партнерства держави і приватного сектору внесли зарубіжні та вітчизняні вчені: О.І. Амоша, В.Г. Варнавський, В.М. Геєць, Дж. Гелбрейт, Р.С. Грінберг, М.А. Дерябіна, В. В. Івантер, Т.І. Єфименко, М.В. Клінова, А.В. Кузнєцов, К. Макконелл, Дж. Міль, О.В. Мартякова, Ю.М. Пахомов, С.Е. Півоваров, К. Рау, А.А. Чухно, А.Н. Шохін, Є.Г. Ясін та ін.

На сьогоднішній день державно-приватне партнерство хоча і є одним з найпоширеніших термінів, проте єдине і системне розуміння явища на державному рівні та у науковому середовищі поки що відсутнє.

У широкому сенсі державно - приватне партнерство – це будь-яка взаємодія держави і бізнесу для досягнення загальних цілей соціально-економічного розвитку: сумісна розробка стратегічних документів, нормативних правових актів, просування державою приватних проектів компаній за кордоном, спільній роботі по поліпшенню іміджу країни. У вузькому сенсі це сумісне фінансування великомасштабних проектів або інша фінансова участь держави в бізнес- проектах [34].

В сучасному розумінні державно-приватне партнерство - це інституційний і організаційний альянс між державою і бізнесом з метою реалізації національних і міжнародних проектів в галузі промисловості, НДДКР, суспільних послуг. Подібні альянси створюються на певний строк для здійснення певних проектів, після чого припиняють свою діяльність.

Подібне визначення надається науковцем В. Г. Варнавським, який зазначає, що державно-приватне партнерство – це інституційний і організаційний альянс між державою і бізнесом в цілях реалізації суспільно значущих проектів і програм в широкому спектрі сфер промисловості і науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт [35].

Однак, зазначені визначення в недостатній мірі розкривають можливі напрями створення партнерства для реалізації багатьох суспільно-економічних завдань держави.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) визначає державно-приватне партнерство як довгостроковий контракт з приватним сектором для надання послуг державі, на користь держави або від імені держави. Платежі в його рамках можуть здійснюватися між концесіонером і державою в обох напрямках» [34].

Натомість таке визначення має вузьке спрямування в силу того, що носить більшою мірою юридичний характер і передбачає виконання бізнесом довгострокового державного контракту, причому в основному в обмеженій формі - у вигляді концесійних угод.

Комітетом ОЕСД (Організації економічного співробітництва та розвитку) з наукової і технологічної політики вживається такий термін: «Приватно-державне партнерство – це будь-які офіційні відносини чи домовленості на фіксований / нескінченний період часу між державними і приватними учасниками, в яких обидві сторони взаємодіють в процесі ухвалення рішень і співінвестують обмежені ресурси (гроші, персонал, устаткування, інформацію) для досягнення конкретних цілей у певній сфері науки, технології та інновації» [36].

Таке визначення сутності державно-приватного партнерства є найбільш повним, внаслідок того, що визначає не тільки терміни партнерства, але й юридичні права сторін у партнерстві, а також форми участі партнерства і основні галузі взаємодії.

В Україні сьогодні відповідні державні рішення, у тому числі законодавчого плану, розробляються і приймаються надто уповільнено, а приватний бізнес дотепер мало і неохоче бере участь у стимулюванні науки і впровадженні інновацій.

Саме тому в Україні, економіка якої суттєво постраждала від кризи, необхідно створювати систему співробітництва між приватним сектором і державою, у рамках якої можливо поєднання комерційних інтересів бізнесу з розв'язанням інноваційних загальнонаціональних завдань.

Вирішенню зазначених проблем сприяв би розвиток і розширення системи державно-приватного партнерства. Саме інститут державно-приватного партнерства спроможний стимулювати активність приватного бізнесу, а також державних підприємств і структур для реалізації ризикових розробок. Реалізація принципу інноваційного партнерства дозволяє сформувати економіку з такими інноваційно орієнтованими ознаками:

спрямованість відтворювального процесу на досягнення високої технологічної конкурентоспроможності країни на основі наукових знань, технологій, інформації;

подальший розвиток соціально-економічної інфраструктури відповідно до завдань з підвищення технологічної конкурентоспроможності до рівня розвинутих країн світу;

підвищення ступеня використання технологічного та виробничого потенціалів – матеріальних, фінансових і людських ресурсів, здатних забезпечити створення конкурентної високотехнологічної продукції;

активізація процесу об'єднання соціально-політичних, наукових, освітніх, економічних та інших інтересів з метою розвитку України на інноваційних засадах.

Таким чином, можна дійти висновку, що інноваційна модель розвитку України не може бути реалізована без створення середовища, заснованого на принципах партнерства. Це – один із шляхів подальшого розвитку економіки на етапі формування відносин, які стають результатом послідовної інноваційної політики держави, адаптованої до особливостей та вимог глобального світового простору.

Відносини державно-приватного партнерства – відносно нові для України, оскільки їх спеціально-правове регулювання бере початок з 30.10.2010 р., коли набув чинності Закон від 01.07.2010 р. «Про державно-приватне партнерство» [32].

Проте деякі види договірної форми такого партнерства (концесія, угоди про розподіл продукції) використовуються протягом значного

періоду часу з відповідним нормативно-правовим регулюванням [37; 38; 39; 40].

В Україні існує ряд документів щодо державної політики в сфері управління та розвитку державних інвестицій, включаючи розвиток державно-приватного партнерства. Такими документами є Угода про коаліцію парламентських фракцій “Європейська Україна” від 27.11.2014 року, “Стратегія сталого розвитку Україна -2020” (Указ Президента України від 12.01.2016 року №5/2015), Програма діяльності Кабінету Міністрів (Постанова від 11.12.2014 року №26-VIII) та “Концепція розвитку державно-приватного партнерства на 2013-2018 роки” (затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.08.2014 року №739-р). Зазначені документи, окрім Концепції розвитку державно-приватного партнерства на 2013-2018 року, не містять положення про пріоритет розвитку ДПП, обґрунтування необхідності реалізації таких проектів та переваги, які можна отримати при реалізації ДПП, що не сприяє ефективній реалізації інвестиційних проектів. Не визначені також і пріоритетні напрямки та галузі розвитку ДПП. Наприклад, в Коаліційній угоді серед пріоритетних галузей для ДПП визначено енергоефективність адміністративних будівель, розвиток портової інфраструктури та модернізація автомобільних шляхів. У свою чергу, Концепція розвитку визначає серед проектних напрямків транспорт, енергетику, житлово-комунальну та сільськогосподарську інфраструктуру, охорону здоров’я. Інші документи взагалі не містять положення про пріоритетні галузі розвитку.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Уряді відсутній єдиний план розвитку та політика щодо розвитку ДПП, а це ускладнює відбір інноваційних проектів у сфері ДПП.

Законодавством України передбачені наступні сфери утворення державно-приватного партнерства: реалізація проектів у сферах пошуку, розвідки родовищ корисних копалин та їх видобування; виробництва, транспортування і постачання тепла та розподілу і постачання природного

газу; будівництво, експлуатація автострад, доріг, залізниць, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; збір, очищення та розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем; оброблення відходів; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю; інші сфери діяльності, крім тих, які відповідно до закону можуть здійснювати виключно державним підприємствам/організаціям.

Слід зазначити, що практичне застосування ДПП не набуло достатнього розвитку в Україні, а приклади успішних інвестиційних проектів на принципах ДПП є дуже обмеженими. Види та форми ДПП визначаються ст. 5 Закону України «Про ДПП», який закріплює невиключний перелік договорів, які можуть укладатися в рамках реалізації ДПП. До сфери ДПП слід віднести концесію, спільну діяльність та інші договірні інструменти. Найбільш поширеним є застосування інструментів державно-приватного партнерства в інфраструктурних проектах, які переважно реалізуються у формі концесії.

Однією із проблем, які виникають вже на цьому етапі, є співвідношення загального механізму державно-приватного партнерства та інших інструментів у сфері ДПП, у тому числі в частині їх правового регулювання. Виходячи із поточного стану законодавства в цій сфері, найбільш прийнятним є підхід, за якого ДПП застосовується, якщо не визначено інструмент, для якого прийнято спеціальне законодавство (наприклад, концесія).

За даними центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні:

- на 1 січня 2016 року на засадах державно-приватного партнерства реалізувалося 177 проектів (укладено 146 договорів концесії, 31 договір про спільну діяльність);

- на 1 серпня 2016 року на засадах державно-приватного партнерства реалізується 185 проектів (укладено 153 договорів концесії, 31 договір про спільну діяльність, 1 договір державно-приватного партнерства).

- на 1 січня 2017 року на засадах державно-приватного партнерства реалізувалося 186 проектів (укладено 154 договорів концесії, 32 договір про спільну діяльність, 1 договір державно-приватного партнерства), табл. 12.1.

Таблиця 12.1. Характеристика проектів державно-приватного партнерства в Україні (2013 – 2017 рр.)

Сфера реалізації проекту	Кількість проектів,од		Питома вага проектів,%	
	2013р.	2017 р.	2013р.	2017 р.
Водопостачання	71	37	44,4	20
Виробництво, транспортування та постачання теплом	32	6	20,0	3,2
Будівництво та експлуатація транспортної інфраструктури (у тому числі морських і річкових портів)	16	16	10,0	8,6
Туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт	9	1	5,6	0,5
Геологорозвідка і видобуток корисних копалин	8	1	5,0	0,5
Переробка відходів	7	112	4,4	60,5
Охорона здоров'я	3	-	1,9	-
Енергетика	3	5	1,9	2,7
Інші	11	8	6,8	4,0
Всього	160	186	100,0	100,0

В цілому сфера реалізації проектів в рамках ДПП, що реалізуються в Україні, відповідає рівню світової практики. Натомість структура проектів суттєво розрізняється: в країнах «Великої сімки» найбільша кількість проектів здійснюється у сфері освіти, охорони здоров'я (біля 50% таких проектів), а в країнах з перехідною економікою пріоритетною сферою реалізації проектів виступає будівництво автомобільних шляхів (62% загальної кількості проектів). В Україні інфраструктурні проекти суттєво

переважають соціальні проекти, пов'язані з охороною здоров'я, а освітянські проекти зовсім не реалізуються.

Модель державно-приватного партнерства припускає наявність конкретних форм (механізмів) взаємодії держави і підприємницьких структур, в першу чергу – правових форм. Суть такої категорії як методи державно-приватного партнерства реалізується через дію на економіку (ціноутворення, планування) або сферу застосування співробітництва держави і підприємницьких послуг – для надання соціально значущих послуг, створення суспільних благ, відтворення існуючої інфраструктури.

Дієвими інструментами ДПП, що розповсюджені у світовій практиці в сфері підтримки інновацій, які можна застосовувати в Україні, є адміністративні, фінансові та організаційно-правові. Основними напрямками підтримки інноваційної діяльності з боку держави є: урядові контракти (США, Франція, Великобританія, Німеччина), фінансове стимулювання (Австрія, Канада, Фінляндія, Німеччина), розвиток науково-технічної інфраструктури (Фінляндія, Німеччина, Японія).

Слушним є системний підхід до організації державно-приватного партнерства в області інновацій, який базується на взаємодії держави і приватного сектора в процесі *всього інноваційного циклу*, починаючи із проведення наукових досліджень і комерціалізації розробок до виробництва наукомісткої високотехнологічної продукції [41].

В умовах сучасної ринкової стратегії інноваційної політики концепція ДПП змінюється. Провідну роль в ній повинні відіграти приватний бізнес і підприємницька ініціатива. Змінюється і роль держави в інноваційних відносинах. Держава виступає у відносинах ДПП не як суб'єкт влади, а як рівноправний партнер і підприємець, який готовий розділити ризики від інноваційної діяльності [42].

В цій роботі на основі дослідження світового досвіду зазначено, що ДПП можуть створюватися на всіх етапах життєвого циклу інноваційної діяльності: на рівні науки – некомерційні партнерства – спеціальні служби,

що будуть оцінювати інноваційну спроможність (ринкову орієнтованість) результатів наукових досліджень, кваліфікувати об'єкти інновацій, надавати допомогу у бухгалтерському обліку та оподаткуванні, патентному забезпеченні та оформленні прав інтелектуальної власності (на кшталт французьких SAICs та Центрів досліджень, шведських Центрів компетенції VINNOVA тощо);

– на рівні впровадження у виробництво – комерційні партнерства на базі університетів, науково-дослідних установ з метою інноваційної діяльності, тобто комерціалізації розробок, в які державні наукові установи увійдуть правами інтелектуальної власності, а приватні інвестори фінансовими внесками. Такі партнерства були запроваджені австрійськими програмами K-ind/K-net та COMET(Центри компетенції з досконалих технологій), бельгійською програмою СТАРТ;

– на рівні фінансування: венчурні та інші фонди спільного державно-приватного інвестування (як приклад можна навести французький OSEO, який створено у організаційно-правовій формі акціонерного товариства приватного права і складається з холдингу та дочірніх компаній, 50% капіталу якого належить державі) та програми спільного фінансування (на кшталт австрійської програми спільного фінансування Асоціації з досліджень Крістіана Доплера, за якою промисловий партнер вкладає 50%, а решта 50% фінансується державою в основному Федеральним міністерством економіки, сім'ї та молоді через Асоціацію та аналогічної програми Товариства Людвіга Больцмана);

– на регіональному рівні, тобто на рівні кластеру (створення інноваційних полісів, парків, центрів) активно запроваджується у Франції, Австрії, Німеччині, Великобританії, Італії, Бельгії скандинавських країнах на базі університетів та інших наукових та освітянських центрів;

– на рівні стартапу – допомоги через бізнес - інкубатори, венчурні механізми (активно запроваджується у Франції, Великобританії та багатьох інших країнах);

– міжнародний рівень - стратегічні та міжнародні партнерства (ініціатива Європейського інноваційного партнерства).

При цьому держава визначає види інновацій, які закріплюються за нею на правах власності і доводить їх до практичного застосування самостійно (зокрема, пов'язані з обороною, національною безпекою), а також виділяє інновації, права користування і розпорядження на які можуть бути передані бізнесу для наступної їх діяльності на ринку.

Бізнес може брати участь як інвестор, маркетолог, що виводить інновації на ринок як замовник, а при створенні необхідних стимулів — і як розробник, виробник інноваційних благ. Державно-приватне партнерство фактично перебуває «на межі державного і приватного секторів, не будучи ні приватизованим, ні націоналізованим інститутом. Це свого роду «третій шлях», що дозволяє використати політичні по суті форми поліпшення надання населенню суспільних благ» [43].

Реалізація програм в рамках державно-приватного партнерства припускає не тільки пайове фінансування сторін, але і сумісне використання інформації, результатів досліджень і розробок, інтелектуальної власності, нових технологій, кадрів і потужностей. Програми можуть бути націлені на стимулювання НДДКР в приватному секторі, а можуть працювати за принципом доповнення, коли дослідження державних НДІ, наприклад академічного профілю, доповнюють роботу приватного сектора. У першому випадку ініціаторами кооперації, як правило, виступають компанії і фірми, а в другому — державні дослідницькі організації. Проте і в тому і в іншому випадку визначальним є наявність мотивації до інновацій у виробника і створення спеціальних інститутів кооперації, здатних заповнити існуючі провали між різним характером науково - дослідною та підприємницькою діяльностями організувати реалізацію так званого технологічного поштовху і тяги ринку у відповідній області кооперації.

Таким чином, по формах і цілях програми державно-приватного партнерства характеризуються великою різноманітністю [44]. Зокрема, вони можуть бути на правлені на:

- прискорення процесів трансферу результатів досліджень і розробок, створених в державних організаціях, з використанням державного бюджету;
- підтримку малих і середніх інноваційних підприємств, зокрема заохочення створення державними організаціями «start-up»- і «spin-off»-компаній;
- розвиток кластерних досліджень, орієнтованих на ринок;
- заохочення ініціатив по створенню мереж.

З метою врегулювання ряду перешкод щодо розвитку державного партнерства 24 листопада 2015 року Верховна Рада України прийняла Закон № 817-19 «Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестицій в Україні» (далі – Закон). Закон покликаний поліпшити функціонування механізму державно-приватного партнерства (ДПП), розширити обсяг гарантій для приватних інвесторів та усунути протиріччя між законодавчими актами у відповідній сфері.

Основні нововведення Закону полягають в наступному, На випадок, коли в конкурсі з визначення приватного партнера беруть участь та в подальшому перемагають іноземні юридичні та/або фізичні особи Закон дозволяє створити окрему юридичну особу з метою укладення договору в рамках ДПП. Умова контролю: переможець конкурсу повинен прямо або опосередковано володіти більше ніж 50 % статутного капіталу цієї юридичної особи. Також для більш ефективного виконання договору ДПП на стороні державного партнера зможе виступати державне підприємство, комунальне підприємство, підприємство АРК або господарське товариство, 100 % статутного капіталу якого належать

державі (за умови субсидіарної відповідальності державного партнера за зобов'язаннями такого суб'єкта).

Варто зазначити, що доповнено сфери діяльності, де може застосовуватися ДПП, а також цей список тепер не є вичерпним, адже Законом тепер дозволяється здійснювати ДПП і в інших сферах за рішенням державного партнера. Окрім того до переліку договорів, які можуть укладатися в рамках ДПП включено договір про управління майном.

Для стимулювання інвесторів Закон України «Про державно-приватне партнерство» передбачає ряд додаткових гарантій для інвестора, а саме:

– додаткові види державної підтримки в рамках ДПП: шляхом виплати приватному партнеру інших платежів, які передбачені договором, укладеним в рамках державно-приватного партнерства, зокрема, плати за готовність (доступність) об'єкту ДПП до експлуатації (використання), шляхом придбання державним партнером певного обсягу товарів (робіт, послуг), що виробляються (виконуються, надаються) приватним партнером за договором, укладеним у рамках ДПП; шляхом постачання приватному партнеру товарів (робіт, послуг), необхідних для здійснення ДПП;

– право звертатися до міжнародного арбітражного та/або третейського судів для вирішення спорів;

– положення про стабільність законодавства;

– право приватного партнера призупинити виконання інвестиційних зобов'язань, якщо ціни (тарифи) на товари (роботи, послуги) приватного партнера, що підлягають державному регулюванню, не є економічно обґрунтованими, і відсутня належна компенсація.

12.4. Розвиток технологічних платформ як дієва форма державно-приватного партнерства в інвестиційно-інноваційній сфері

Для продуктивного використання потенціалу бізнесу при визначенні пріоритетних напрямів розвитку технологій, обговоренні прогнозів та інструментів політичної підтримки світова практика пропонує створення технологічних платформ (ТП) та дорожніх карт, в той час як на стадії інвестування головними є механізми державно-приватного партнерства.

Технологічні платформи є важливим інструментом формування національних пріоритетів технологічного розвитку і об'єднання зусиль бізнесу, науки, держави щодо їх реалізації. Європейська дослідницька консультативна рада (European Research Advisory Board, EURAB) 4 січня 2004 р. визначила поняття «європейські технологічні платформи» (ЄТП) як одну з найважливіших пан'європейських місій або керованих ініціатив, спрямованих на зміцнення потенціалу Європи шляхом інновацій.

Технологічна платформа може розглядатися і як інструмент комунікації, який сприяє активізації зусиль із створення перспективних інноваційних технологій, нових продуктів (послуг), із залучення значних ресурсів для проведення дослідження і розробок шляхом об'єднання зусиль всіх заінтересованих сторін (бізнесу, науки, держави, суспільства), створення і удосконалення законодавчої і нормативної бази в області інноваційного розвитку.

Федуловою Л. І. надано наступне визначення технологічної платформи: «технологічна платформа – це механізм державно-приватного партнерства у сфері науково-технологічного й промислового розвитку, реалізований за участю різних зацікавлених сторін, спрямований на поліпшення взаємодії й розвиток кооперації між державними й муніципальними органами, господарюючими суб'єктами – організаціями науки, освіти, реального сектора економіки, соціальної сфери, організаціями й об'єднаннями громадянського суспільства за найбільш перспективними напрямкам

досліджень і розробок, пов'язаним технологічно та/або як такими, що мають єдину галузь застосування результатів і/або мають єдине функціональне призначення» [45].

Так, у Європейському Союзі створення технологічних платформ мало на меті «поєднання технологічних ноу-хау, промисловості, регуляторних та фінансових інституцій для розвитку стратегічного порядку денного для лідируючих технологій» [46].

Європейські технологічні платформи (ЄТП) були створені як форуми, керовані представниками бізнес-асоціацій, з метою визначення напрямів середньо- та довгострокових досліджень і технологічних цілей, а у подальшому передбачено розроблення дорожніх карт для їх реалізації. Завдяки цьому планувалося досягнути синергії між різними структурами у секторі досліджень та підвищити європейську конкурентоспроможність [47].

В даний час в усіх напрямках Сьомої рамкової програми ЄС створено та розробляється 38 технологічних платформ. В рамках конкретної ТП, поряд з обговоренням можливої науково-виробничої кооперації, оцінкою передумов для формування партнерств та консорціумів, розглядаються також питання навчання, стандартизації та сертифікації.

Інструмент «технологічних платформ» доцільно використовувати в тих випадках, коли інтереси бізнесу погано структуровані, вплив бізнесу та суспільства на формування та вибір стратегічних напрямів не достатній. Технологічні платформи - це, інструмент, в першу чергу, що структурує інтереси різних сторін на конкретних технологічних галузевих напрямках [48].

Ефективність інструменту ТП визначається низкою факторів: сфокусованість на вирішенні конкретних завдань розвитку бізнесу або публічного сектора, сильне представництво бізнесу в управлінні ТП; чіткі і прозорі «правила гри» для всіх учасників, відкритість платформи для «входу» нових учасників.

Технологічні платформи, як в теорії, так і на практиці не сприймаються як єдиний та універсальний інструмент всіх напрямів розвитку ДПП в інноваційній сфері. Їх формування доцільно за наявності наступних проблем:

багаточисленність учасників технологічної платформи;

неохідність обговорення перспектив інноваційного розвитку України шляхом об'єднання можливостей влади, бізнесу, освіти і науки;

багатонаправленість досліджень для розробки перспективних інноваційних технологій;

наявність відомчих бар'єрів між підприємствами і науковими організаціями.

Європейська практика застосування ТП, на яку методично спирається українська ініціатива щодо створення нового механізму ДПП, налічує вже більше 10 років. Перша європейська ТП (Advisory Council for Aeronautics Research in Europe) була створена в 2001 р. За останні роки в європейських країнах створено 38 ЄТП, в більш ніж семи областях науково-технологічного розвитку (табл.12.2) [49].

В українській економіці домінують невисокі технологічні галузі виробництва, які природно відносяться до низько наукоємких галузей: добувна і паливна – 0,8-1%; харчова, легка промисловість, агропромисловість – 1,2 %.

В цілому в Україні переважає відтворення виробництва 3-го технологічного укладу (гірська металургія, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія і ін.).

Відповідно майже 95% вітчизняної продукції належить до виробництв 3-го і 4-го технологічних укладів. Кількість підприємств, що упроваджують інновації, зменшується з кожним роком і складає зараз 12–14 %, що менше в 3–4 рази, ніж в інноваційно розвинених економіках. Наукоємна промислового виробництва знаходиться на рівні 0,3%, що на порядок менше від світового рівня.

Таблиця 12.2. Європейські технологічні платформи

Напрямок	Найменування технологічної платформи
Комп'ютерні технології ІКТ, зв'язок	Embedded Computing Systems Mobile and Wireless Communications Networked European Software and Services Initiative Networked and Electronic Media Integral Satcom Initiative Smart Systems Integration
Нанотехнології	Nanotechnologies for Medical Applications European Nanoelectronics Initiative Advisory Council Photovoltaics Photonics
Вода	Water Supply and Sanitation Waterborne
Енергетика	European Biofuels Wind Energy Sustainable Nuclear
Транспорт	European Rail Research Advisory Council European Road Transport Research Advisory Council European Space Advisory Council for Aeronautics Research in Eur
Матеріали	European Steel European Construction Future Textiles and Clothing Advanced Engineering Materials and Technologies
Виробничі технології	Industrial Safety Plants for the Future Zero Emission Fossil Fuel Power Plants Future Manufacturing Technologies Robotics
Інші	Sustainable Chemistry Sustainable Mineral Resources Global Animal Health Renewable Heating & Cooling Farm Animal Breeding and Reproduction

Зростання ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні оцінюється всього в 0,7–1,0%.

В розвинутих країнах економіка знань, яка відповідає галузям 5-ого і 6-ого технологічних укладів, є ядром економіки і забезпечує до 30% росту ВВП, створення робочих місць, зростання експортного потенціалу, скорочення виробничих витрат, сприяє якісній трансформації усього суспільства [26].

Російський науковець С. Ю. Глазьев базуючись на положеннях теорії довгих хвиль М. Д. Кондратьєва, виділяє шість технологічних укладів, які у теперішній час доповнені сьомим укладом. Систематизацію технологічних

укладів наведено у табл. 12.3.

За даними аналітичних матеріалів до парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 рр.», в Україні на підприємства III технологічного укладу припадає 46% їх загальної кількості, IV – близько 50%, V – 3%, а інноваційна діяльність не змінює технологічну структуру економіки, консервуючи її [53].

Таблиця 12.3. Характеристика техніко-технологічних укладів [50; 51; 52].

Техніко-технологічний уклад	Період	Базисна інновація	Галузі промисловості
1-й	1770-1830	Текстильні машини, водяний двигун	Текстильна промисловість, виплавка чавуну, металообробка, будівництво магістральних каналів
2-й	1830-1880	Паровий двигун, станки	Механічне виробництво на основі парового двигуна, будівництво залізниць, залізничний, пароплавний транспорт, машинобудування, станкобудування, вугільна промисловість
3-й	1880-1930	Електродвигун, сталь	Радіозв'язок, телеграф, електротехнічне і важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, лампові електроприлади, кораблебудування, неорганічна хімія
4-й	1930-1980	Двигун внутрішнього згорання, нафтохімія	Автомобілебудування, тракторобудування, літакобудування, синтетичні матеріали, кольорова металургія, органічна хімія
5-й	1980-2030	Мікроелементи	Електронна промисловість, ЕОМ, програмне забезпечення, телекомунікації, оптоволоконна техніка, інформаційні послуги
6-й (1-й постіндустріальний)	2030-2090	Нанотехнології	Робототехніка, біотехнології, штучний інтелект, глобальні інформаційні мережі, інтегровані високошвидкісні транспортні системи, космічні технології, атомна промисловість, використання водню як енергоносія, генна інженерія
7-й (2-й постіндустріальний)	2090-2130	Когнітивні технології (біоенергетика людини)	Оволодіння фізичним вакуумом, нові моделі і форми життя на планеті, біокомп'ютерні системи і біомедицина

У США частка п'ятого технологічного укладу становить 60%, четвертого – 20% і лише близько 5% припадає на шостий технологічний

уклад. Для порівняння – в Росії частка технологій п'ятого укладу становить приблизно 10% (у військово-промисловому комплексі та в авіакосмічній галузях), четвертого – понад 50%, третього – близько 30%, а шостого ще не сформовано [54].

Для того, щоб потрапити до складу технологічних лідерів, Україні необхідно направити зусилля на створення принципово нових напрямів, які характерні для економіки знань (тобто 5-го і 6-го технологічних укладів), фінансуючи їх за рахунок розвитку унікальних технологій 3-го і 4-го укладів. Науковий і науково-технічний потенціал України в ряді базових галузей в достатній мірі відповідає рівню розвинутих країн світу і дозволяє створити базу для формування і розвитку технологій 5-ого і 6-ого укладів [51].

У цьому зв'язку в Україні технологічні платформи ще не набули широкого розповсюдження. Першою технологічною платформою, створеною у 2016 р. в Україні, вважається Українська НТП «Агропродовольча»(м. Ужгород), прототипом якої є європейської технологічної платформи «Їжа для життя». Одним з її завдань є застосування дієвого інструменту щодо зміцнення інноваційного потенціалу українських малих і середніх підприємств харчового сектору, зокрема через їх залучення до виконання Європейських програм науково-технічного співробітництва. У час установчого засідання відбулося офіційне проголошення зареєстрованої УНТП «АП» як офіційного партнера мережі ЄТП «Їжа для життя» та затвердження її поточної структури і стратегічного Плану дій [55].

Крім того, 27 вересня 2012 року було підписано Угоду між Науково-дослідним економічним інститутом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (НДЕІ) та Українським інститутом науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ, у теперішній час – Український інститут науково-технічної експертизи та інформації). Ця співпраця передбачала формування на базі НДЕІ та УкрІНТЕІ національної науково-технологічної платформи, що слугуватиме координаційним центром досліджень у сфері "зеленої" економіки та "зеленого" зростання.

Платформа являє собою мережу, відкриту для інституційних та індивідуальних учасників (у т.ч. представників наукових інститутів, лабораторій, центральних і місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, недержавних неприбуткових організацій, підприємців тощо), зацікавлених у формуванні і практичній реалізації в Україні політики "зеленої економіки" та забезпеченні "зеленого" зростання.

Головними перевагами технологічних платформ є:

- розподілення ризиків та витрат на реалізацію великих проектів на стадії досліджень та розробок;
- доступ до сучасних технологій розвитку галузі;
- можливість диверсифікації джерел фінансування великих проектів [56].

Поряд з технологічними платформами новим інструментом стратегічного планування інноваційного та технологічного розвитку виступають технологічні дорожні карти. Технологічні дорожні карти (далі ТДК) розглядаються як спеціалізований тип стратегічного плану, який визначає напрями дій організації для досягнення встановлених цілей та кінцевих результатів у визначені терміни, вони виступають одним із основних етапів функціонування технологічних платформ.

При цьому процес розроблення дорожніх карт розглядається як процес створення, впровадження, моніторингу, оцінки та, за необхідності, коригування ТДК мірою досягнення прогресу або появи нових звітних даних, припущень щодо зміни факторів впливу та очікуваних можливостей інвестування [57].

Таким чином, світовий досвід довів доцільність та ефективність використання сучасних інструментів інноваційного розвитку: технологічних платформ, технологічних дорожніх карт та моделей узгодження показників кінцевих результатів з обсягами необхідних фінансових ресурсів під час формування і систематичного коригування планів і прогнозів.

Враховуючи, що головним завданням технологічних платформ є розробка концептуальних та стратегічних аспектів технологічного і інноваційного розвитку економіки та їх системне законодавче забезпечення, слушною є пропозиція щодо розширення складу учасників ТП. Так, Л.А. Мусіна вважає за доцільне включати до складу ТП таких інституційних учасників, як галузеві асоціації та великі компанії (які є одночасно споживачами та розробниками прикладних технологій), а також депутати та органи влади-розробники політики в секторі.

Що стосується ТДК, які повинні сприяти реалізації завдань технологічних платформ, то обов'язковою складовою ТДК мають бути розрахунки необхідних обсягів інвестицій по всьому шляху руху технології від науки до ринку з дотриманням пропорції між державними та приватними коштами на користь останніх, які ближче знаходяться до кінця інноваційного ланцюга. Відбір сценаріїв має здійснюватися за результатами співставлення вартості проекту та його внеску в очікуваний кінцевий результат. ТДК мають замінити державні цільові наукові та науково-технічні програми, які вже довели свою низьку результативність [47].

12.5. Потенційні переваги та ризики державно – приватного партнерства

Переваги державно-приватного партнерства можна розглядати в декількох аспектах. Співпраця держави та приватного бізнесу в рамках державно-приватного партнерства може бути взаємовигідною, адже реалізація його організаційно - економічного механізму сприяє підвищенню конкурентноздатності державного сектора економіки, залученню інвестиції, інноваційному оновленню промисловості і соціальної інфраструктури України.

Головною перевагою державно-приватного партнерства, у порівнянні з іншими видами договірних відносин між органами влади і приватним

сектором є оптимальний розподіл повноважень щодо контролю над спільною діяльністю. Перевагами для держави є можливості зменшення бюджетних видатків та швидкого знаходження ресурсів для реалізації різноманітних проектів чи державних цільових програм, а також зберігання державної власності на майнові об'єкти, що на думку багатьох спеціалістів є альтернативною приватизації [58].

Державно-приватне партнерство дозволяє об'єднати спільні ресурси держави та бізнесу. Держава може надавати фінансові гарантії, об'єкти інфраструктури, формувати нові сегменти клієнтів, а бізнес - вкладати інвестиції, застосовувати інноваційні методи управління, розробляти заходи щодо зниження витрат, впроваджувати інноваційні технології і продукти.

Запровадження ДПП дозволяє державі вирішити важливі задачі щодо скорочення витрат, а вивільнені кошти використати більш ефективно для розробки і реалізації державної політики.

Слід відзначити ще одну особливість, яка стосується створення реальних механізмів ДПП, де держава стане реальним партнером бізнесу і буде брати участь в розподілі як прибутку, так і ризиків.

Одним із кроків, які підтверджують наміри держави щодо розвитку ДПП може стати надання гарантій внутрішньому і зовнішньому інвестору у формі страхування ризиків (бажано у провідних західних страхових компаніях) на випадок невиконання взятих на себе зобов'язань.

На користь розвитку інституту ДПП в інноваційній сфері може слугувати той факт, що воно є безальтернативною можливістю виведення із тіні сотні тисяч інженерів, які стали приватними підприємцями, і не працюють за спеціальністю, не знаходячи застосування своїм знанням. Цю важливу задачу держава може вирішити на основі моделі ДПП, створивши інститут інноваційних менеджерів, які і будуть розвивати цей бізнес в країні [59].

Для приватного сектору ця форма співробітництва є привабливою внаслідок надання державою гарантії щодо збереження інвестицій при

реалізації ризикових масштабних проектів з великими термінами окупності; розширення сфер інвестування нових сегментів економіки, де невисокою є конкуренція і мінімальна присутність підприємницьких структур.

В науковій літературі запропоновані підходи щодо визначення ефективності діяльності промислових підприємств при використанні інституту приватно-державного партнерства [60].

В цій роботі, зокрема, ефект передбачається визначати за декількома складовими: економічної, соціальної, інфраструктурної і політичної. В якості економічних ефектів передбачається використовувати: чистий прибуток, чистий дисконтований доход, рентабельність, платоспроможність, ліквідність; в якості соціальних ефектів - плинність кадрів, рівень соціальної напруги; в якості інфраструктурних - можливості розширення діяльності і диверсифікації, можливість перепрофілювання, отримання доступу до державної інфраструктури (в тому числі, можливості отримання державного замовлення, відносини органів влади [60].

При аналізі ефективності державно-приватного партнерства, який здійснюється відповідно до Постанови КМУ від 16 лютого 2011 р. N 232, визначаються рівень ризиків при створенні такого партнерства і можливі напрями їх уникнення або зменшення впливу [61].

У цьому зв'язку ризики поділяються на:

1) пов'язані з впливом зовнішніх обставин, що не залежать від волі партнерів (виникнення форс-мажорних обставин; істотна зміна економічної ситуації, що унеможлиблює виконання умов договору);

2) політичні (відмова у видачі органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування дозвільних документів; неприйняття органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування рішення, необхідного для виникнення у приватного партнера права користуватися земельною ділянкою; відмова державного партнера від виконання умов договору у зв'язку із зміною пріоритетів партнерства);

3) пов'язані з невиконанням партнерами умов договору (несвоєчасне або не в повному обсязі здійснення інвестицій та/або платежів; виконання робіт (надання послуг) в обсязі, меншому, ніж передбачено договором, або неналежної якості; недодержання строків і порядку виконання робіт (надання послуг);

4) комерційні (неотримання прибутку (доходів) від провадження підприємницької діяльності в рамках договору, зокрема через зміну ринкової ціни або зменшення попиту на товари, що виготовляються, роботи, які виконуються, або послуги, що надаються згідно з договором; залучення інвестицій в обсязі, недостатньому для виконання умов договору);

5) фінансові (зміна курсу валюти, яка використовується для проведення розрахунків за договором; підвищення процентних ставок за кредитами, наданими в рамках партнерства);

6) екологічні (заподіяння шкоди здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу; техногенні аварії).

Для ліквідації наслідків виникнення ризиків партнери можуть здійснювати такі заходи:

надання державної підтримки;

використання державним або приватним партнером додаткових коштів, необхідних для виконання умов договору, в обсязі, який визначається та погоджується партнерами;

звільнення партнера від установленної договором відповідальності за невиконання або неналежне виконання його умов, якщо воно зумовлене виникненням ризику;

припинення виконання партнерами певної умови договору;

перегляд умов договору у зв'язку з виникненням ризику, зокрема продовження строку його дії;

розірвання договору одним з партнерів з одночасним урегулюванням питання щодо відшкодування пов'язаних з цим збитків;

зміна передбаченої договором тарифної політики щодо товарів, які виготовляються, робіт, які виконуються, та послуг, що надаються партнерами;

передача окремих прав третім особам, у тому числі кредиторам, згідно з умовами договору, погодженими партнерами;

страхування від невиконання або неналежного виконання відповідним партнером умов договору внаслідок виникнення ризику.

Через стратегічне значення об'єктів інфраструктури для безпеки країни, вони, як правило, зберігаються у державній власності.

Через обмеження бюджетних коштів держава не здатна забезпечувати розширення, оновлення та модернізацію об'єктів інфраструктури, що призводить до погіршення якості її послуг.

Потреба у залученні додаткових інвестицій була задоволена шляхом запровадження механізмів державно-приватного партнерства, що передбачають певні стимули для приватного капіталу (податкові пільги, доступ до раніше закритих сфер господарювання, виключне право надавати певні послуги на визначеній території тощо).

Реалізація механізмів державно-приватного партнерства забезпечує низку значних переваг як державі, так й приватному сектору [62], (рис.12.3).

Основними перевагами участі держави у проектах державно-приватного партнерства є:

скорочення витрат, пов'язаних з наданням державою суспільно-необхідних послуг;

активізація інвестиційної діяльності та прискорення реалізації великих капіталомістких інвестиційних проектів, які держава самотійно навряд чи реалізувала б у найближчій перспективі;

сприяння ефективному управлінню об'єктами державної власності; економія фінансових ресурсів;

Рис.12.3. Переваги державно-приватного партнерства

отримання можливості успішно використовувати досвід та професіоналізм приватного партнера при збереженні держаної власності та контролю над активами;

сприяння розвитку новаторських форм проектного фінансування; оптимізація розподілу ризиків;

підвищення ефективності державної інфраструктури; стимулювання підприємницького мислення та сприяння упровадженню передових методів управління в органах влади;

забезпечення діалогу між владою та бізнесом на засадах партнерства.

Основними перевагами участі у проектах державно-приватного партнерства для приватного капіталу можна виокремити наступні: залучення до реалізації проекту бюджетних коштів; можливість доступу до раніше закритих сфер економіки (транспортна інфраструктура, житлово-комунальне господарства та інші); розширення можливостей для отримання кредитів під проект від вітчизняних та зарубіжних фінансово-кредитних установ під державні гарантії; через участь у проектах відбувається значне полегшення роботи з органами влади стосовно отримання ліцензій та іншої дозвільної документації; підвищення статусу проекту через участь у ньому держави; створення позитивного суспільного іміджу приватного партнера сектору [63].

12.6. Світовий досвід державно-приватного партнерства та перспективи розвитку для України

При розбудові української моделі інноваційно-інвестиційного розвитку необхідно враховувати позитивний і негативний досвід зарубіжних країн, критично адаптувати його до умов національної економіки з урахуванням її політичного, соціального і економічного розвитку та національних особливостей. Вивчення зарубіжного досвіду

інноваційного розвитку, стимулювання і підтримки інвестування в інноваційну галузь сприятиме уникненню багатьох прорахунків в формуванні вітчизняної моделі інноваційного розвитку.

Механізм співробітництва держави і бізнесу вперше виник у концесійній формі досить давно (Франція 1552 р.), однак активно став використовуватися на рубежі XIX-XX ст., особливо в інфраструктурних об'єктах при будівництві каналів, автомобільних доріг і залізниць. Черговий сплеск підвищеного інтересу до ДПП відбувся в 90-і рр. XX ст.[64].

На Заході головною метою розвитку державно-приватного партнерства є зниження бюджетного дефіциту на всіх рівнях державного управління й підвищення якості надаваних публічних послуг за рахунок залучення оперативних приватних інвесторів, а саме ДПП розглядається як інститут узгодження суспільних цілей і приватних інвесторів. У Росії ДПП використовується насамперед як важіль залучення приватних інвестицій у ризиковані й довгоочікувані сектори економіки й розглядається як досить ефективний механізм подальшого роздержавлення федеральної й муніципальної власності при реалізації інноваційно-інвестиційних і соціальних проектів [65].

В світі на основі державно - приватного партнерства будуються масштабні об'єкти інфраструктури: шляхи, мости, тунелі, об'єкти енергетики, лікарні, школи, в'язниці, зведення яких тільки державі або муніципалітетам опинилося б не під силу [66].

За кордоном державно-приватним партнерством прийнято називати дуже широкий спектр бізнес-моделей та стосунків. У найзагальнішому сенсі цей термін застосовується при будь-якому використанні ресурсів приватного сектора для задоволення громадських потреб. Сфери застосування державно-приватного партнерства в розвинених зарубіжних країнах дуже різноманітні. Співпраця між партнерами може проходити у рамках різних законодавчих структур, з різноманітним діапазоном завдань і компетенцій.

Міжнародна практика утворення партнерств показує, що вони можуть здійснюватися в найрізноманітніших галузях: транспорт, будівництво, експлуатація, обслуговування, впровадження систем управління рухом і безліч інших проектів в різних транспортних галузях, включаючи міський транспорт.

Житлово-комунальне господарство - обслуговування населення; експлуатація комунальних мереж(водопровід, каналізація); прибирання вулиць, вивезення і утилізація сміття.

Екологія - створення, обслуговування і розвиток міських і заміських парків з правом експлуатації природних ресурсів і отримання доходів від організації екологічного туризму.

Нерухомість - будівництво і експлуатація громадських будівель і муніципального житла в обмін на право забудови і участь в комерційних проектах.

Громадський порядок і безпека - забезпечення порядку на транспорті і в громадських місцях, що обслуговуються приватними компаніями; організація й обслуговування парковок.

Телекомунікації - створення телекомунікаційної інфраструктури і надання послуг споживачам.

Фінансовий сектор - залучення приватних страхових та компаній, що управляють, в сферу обов'язкового соціального страхування і державного пенсійного забезпечення.

Освіта - будівництво і устаткування шкіл і інших установ приватними компаніями, що отримують право забудови і розвитку прилеглої території [67].

Форми, в яких реалізується приватно-державне партнерство, відрізняються мірою відповідальності, яку держава або приватний сектор беруть на себе за експлуатацію і технічне обслуговування, капітальні вкладення і поточне фінансування, комерційний ризик, а також тим, кому належать активи і тривалістю співпраці. Світовими лідерами в області

приватно-державного партнерства визнані США і Великобританія, Франція і Німеччина.

Проекти на основі приватного державного партнерства (private partnership projects) почали реалізовуватися в Англії на початку дев'яностих років, коли було прийнято спеціальний закон, який дозволяв інвесторам будувати на паях з державою інфраструктурні об'єкти. З того часу схожі закони почали діяти в 40 країнах світу.

Перший досвід ДПП у Великобританії був отриманий в 1981 році у зв'язку з перебудовою лондонських доків на основі нової дерегульованої й ринково орієнтованої політики планування.

У Великобританії щорічно полягає до 80 нових угод про партнерство. За даними британського уряду, такі проекти забезпечують 17 % економії для бюджету країни [68].

У США кооперація влади й приватних партнерів особливо поширена та позитивно сприймається на муніципальному рівні. За даними Національної ради з державно-приватного партнерства (National Council for Public-Private Partnership) в США із 65 базових видів діяльності муніципальної влади (водопровід, каналізація, прибирання сміття, шкільна освіта, експлуатація маркувальних місць середнє місто використовує 23 комерційні фірми для виконання цих робіт[69].

В Німеччині ідея приватно-державного партнерства була дуже рано прийнята в проектах кооперативного будівництва. Перші некомерційні будівельні об'єднання були створені на основі приватних ініціатив в середині ХІХ століття. У контексті співпраці між некомерційними компаніями і державним сектором такі компанії вимушені накладати деякі обмеження на власний бізнес і політику отримання прибутку. У обмін на цю практику державу надає їм податкові пільги.

У практиці країн Європейського Союзу частка іноземних інвесторів у проектах публічно-приватного партнерства (ППП) сфери інфраструктури коливається від 20 до 80%. Як правило, іноземні інвестори беруть участь у

проектах спільно з Європейським інвестиційним банком (ЄІБ). Зокрема, в практиці Нідерландів у середньому в великих автодорожніх проектах співвідношення фінансування таке: ЄІБ – 40%, іноземний інвестор – 40%, національний інвестор – 20%. При цьому невеликі інфраструктурні проекти фінансують банки, що обслуговують муніципальні органи влади. В сфері освіти та культури Нідерландів переважають національні інвестиції. Також активну участь у проектах ППП соціальної сфери Нідерландів беруть пенсійні фонди [70].

Так, в зарубіжних країнах здійснювані у рамках державно-приватного партнерства проекти легко можна виявити в самих різних галузях економіки. У зарубіжних країнах нині для заохочення приватного капіталу до реалізації нібито непривабливих для приватного бізнесу проектів разом зі своїм матеріальним вкладом держава надає суспільно значимим проектам гроші (бюджетні вкладення) або податкові пільги, дотації.

12.7. Дослідження методів контролю інвестиційної спроможності приватного бізнесу в системі державно-приватного партнерства

Особливого значення в системі управління ефективністю інноваційних проектів в механізмі приватно-державного партнерства набуває проблема удосконалення методів перевірки інвестиційної спроможності та «добросовісності» приватних компаній-партнерів. Це обумовлюється низкою факторів.

В сучасних умовах в Україні ще залишається упереджене ставлення до бізнесу, підприємництву, недооцінюється його роль в ринковій економіці, що є головною причиною недостатнього розвитку вітчизняної інноваційної системи. Успішне її формування безпосередньо пов'язано із ступенем забезпечення державою сприятливих умов розвитку бізнес-середовища для ефективного створення і розповсюдження інновацій і модернізації національної економіки.

Ефективність підприємницької діяльності обумовлюється ринковою інфраструктурою і її головними елементами: правовими, фінансовими, організаційними, які в Україні не в повній мірі відповідають цивілізованам ринковим відносинам, що призвело до формування: неадекватного підприємницького середовища; нелегальних форм діяльності бізнесу; елементів тіньової економіки. В результаті таке середовище створює загрозу економічної безпеки бізнесу і національній економіці.

У цьому зв'язку особливу актуальність набуває проблема ефективного управління процесом узгодження інтересів і координації зусиль держави і бізнесу як основних інститутів ринкової економіки.

Крім того, у бізнесу часто переважають короткострокові цілі в отриманні прибутків, що може зневільювати довгострокові цілі, пов'язані з вкладенням коштів в стратегічні інноваційні проекти, які, як правило характеризуються високими ризиками і невизначеністю. Це спонукає бізнес мінімізувати ризики, пов'язані можливостями не реалізації інноваційних проектів або понесенням додаткових витрат, шляхом створення «підставних», «сірих» компаній.

Тому при реалізації інноваційних проектів для забезпечення інноваційно-інвестиційної безпеки в механізмі державно-приватного партнерства обидві сторони і держава, і приватна структура вимушені застосовувати такі перевірки:

- держава повинна перевірити приватну компанію, яка бажає співфінансувати інноваційний проект на предмет наявності інвестиційних ресурсів, робочої сили, прозорої фінансової звітності;

- держава повинна перевірити підрядників, які залучаються приватною компанією - партнером на предмет наявності досвіду реалізації інноваційних проектів, фінансової прозорості;

- приватна компанія, яка виграла тендер, при залученні підрядників повинна перевірити її фінансову спроможність, наявність досвіду реалізації інноваційних проектів.

Узагальнюючи пропозиції різних авторів щодо складу інформації, згідно з якої компанія-партнер може бути визнана недобросовісною, можна назвати наступні критерії:

а) порушення компанією-партнером порядку оподаткування :

- не здає податкову і бухгалтерську звітність в податкові органи;
- здійснює господарські операції за фіктивними документами;
- зареєстрована за неіснуючою адресою;
- здійснює часту перереєстрацію;
- має значну кількість дочірніх структур;

б) використовує велику кількість посередників і постачальників;

в) несвоєчасно сплачує податки до бюджету;

г) укладає договори з виробниками, які не займалися виготовленням продукції, необхідної для реалізації інвестиційних проектів.

Серед системних проблем використання механізму ДПП доцільно виокремити:

- недостатню привабливість для приватних інвесторів значної частини об'єктів, на яких передбачається реалізація проектів на засадах ДПП (зазвичай це об'єкти ЖКГ із фізично зношеним обладнанням, що потребують значних фінансових ресурсів при невизначених термінах отримання прибутку від їх експлуатації);

- відсутність податкових чи митних пільг для приватних інвесторів у процесі реалізації проектів ДПП;

- недосконалість вітчизняної нормативно-правової бази (зокрема, труднощі з отриманням приватним інвестором дозвільних документів та погоджень, необхідних для виконання умов договору), у якій не передбачено норм, що існують у розвинених країнах світу (обговорення умов виплати приватним власникам компенсацій у випадку невиконання державою своїх зобов'язань за укладеними договорами, відшкодування різниці у тарифах тощо);

- відсутність використання досвіду країн ЄС щодо співпраці держави та бізнесу на засадах ДПП у гуманітарній сфері;

- високий рівень корупції, що збільшує транзакційні витрати бізнес-структур та мінімізує підприємницьку ініціативу приватних інвесторів (у т.ч. – іноземних);

- недостатню фахову підготовку державних службовців, які займаються питаннями ДПП, низький рівень їх мотивації щодо пошуку та роботи з приватними інвесторами з метою започаткування проектів на засадах ДПП;

- низьку обізнаність представників бізнесу щодо переваг використання механізмів ДПП в процесі розвитку підприємницької діяльності [71].

Дослідження проблем реалізації проектів державно-приватного партнерства у практиці країн Європи, Північної та Південної Америки, України, а також Росії свідчать про наявність ризиків як для держави як партнера, так й приватного інвестора [72; 73; 74].

Аналіз літератури дозволяє виділити наступні потенційні ризики для учасників приватно-державного партнерства. Для державного сектора як такі виступають небезпека передачі йому ризиків, нечесні наміри приватного партнера. Для приватних компанії ризики пов'язані з можливими змінами в політиці держави, несприятливими або непостійними ринковими умовами, з нездатністю або відмовою державного сектора виконати умови договору.

Найбільш розповсюдженими ризиками для держави є: 1) технічні помилки на стадії розробки проекту; 2) вибір нераціональної форми державно-приватного партнерства; 3) недобросовісність з боку приватного партнера (дослідження Світового банку має низку прикладів отримання приватним інвестором бюджетних дотацій та їхнього нецільового використання, випадків фіктивного банкрутства, шахрайства тощо); 4) низька якість послуг, що надаються споживачам приватним партнером (концесіонером) [63, с.309-314].

Представники приватного бізнесу, які прийняли рішення про участь у проектах ДПП, повинні усвідомлювати, що державно-приватне партнерство

спрямовано на досягнення загальних економічних цілей щодо розв'язання актуальних соціально-економічних завдань, а також те, що найважливішою особливістю ДПП є перебування його об'єктів в сфері безпосереднього державного контролю внаслідок їх суспільного значення [75].

У разі можливого делегування публічних послуг приватним особам, доцільне збереження за державою функцій контролю за якістю виконуваних приватними особами делегованих таких послуг.

Для мінімізації ризиків держави, пов'язаних з участю приватного партнера в проектах ДПП, доцільно впровадження такого способу захисту, як розірвання договору ДПП з можливою компенсацією витрат приватним партнером.

Основні шляхи подальшого розвитку ДПП повинні включати вдосконалення нормативно-правової бази, інституціональних основ спільної реалізації інноваційних проектів, надання державних гарантій при високих інвестиційних ризиках, дотримання прав і інтересів учасників партнерства. В економічній сфері необхідно розвивати пряме державне субсидування, державну участь у фінансуванні досліджень і розробок, страхування комерційних ризиків, гарантування позик, що надаються недержавними фінансовими структурами, прискорена амортизація устаткування, надання пільг по ставка орендної плати за приміщення, по митних обов'язковим платежам і зборам.

В західній економіці головною метою розвитку державно-приватного партнерства є зниження бюджетного дефіциту на всіх рівнях державного управління й підвищення якості публічних послуг внаслідок залучення приватних інвесторів. ДПП розглядається насамперед як інструмент залучення приватних інвестицій у ризиковані, із значною тривалістю і окупністю сектори економіки при реалізації інноваційно-інвестиційних і соціальних проектів.

Таким чином, одним з перспективних напрямів державно-приватного партнерства, а водночас – і стимулом розвитку провідних підприємницьких

структур, як засвідчує міжнародна практика, є передача їм частини функцій, які зараз належать державі. Зокрема, серед таких функцій може бути надання певної частини державної підтримки, зокрема в сфері інноваційного бізнесу шляхом надання поручительства при отриманні кредитів, виконання завдань сертифікації, ліцензування, перевірки та засвідчення відповідності, відстежування виконання норм соціально відповідальної поведінки бізнесу.

У цьому зв'язку слушним є пропозиція авторів про те, що розподіл ризиків між партнерами має відбуватись із відповідним розподілом між ними доходів та прибутків, очікуваних від проектів [76].

Література

1. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. №60 (втратив чинність) [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua>;
2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua>
3. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Монографія / О.І. Барановський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с., 24
4. Беренс Х., Ноак П. Теории международной политики (обзор) / Вопросы экономической безопасности в зарубежной литературе / Под ред. Борко Ю.А. – М.: Академия наук СРСР, 1998. – Т. 1. – С. 74-84
5. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України: Монографія / О.Г. Білорус. – К.: ВО «Батьківщина», 2001. – 304 с.
6. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення: монографія / Б.В. Губський. – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 122 с.

7. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: монографія / Я. Жаліло. – К.: НІСД, 2003. – 368 с.
8. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.01.01 / В.І. Кириленко; Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. – К., 2006. – 33 с.
9. Проблеми забезпечення економічної безпеки і сталого розвитку України / Відп. ред. С.І.Пирожков, Б.В.Губський, А.І.Сухоруков. – К.: НІУРВ, 2000. – 130 с.
10. Сухоруков А.І. Методологія оцінки рівня економічної безпеки [Електронний ресурс] / А.І. Сухоруков // Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/articles/61/>
11. Хлутков А.Д. Инвестиционная составляющая в механизме обеспечения экономической безопасности России / А.Д. Хлутков // Прикладная экономика. – 2008. – С. 44-53
12. Краснощек А.А. Современные аспекты анализа и оценки экономической безопасности организации / А.А. Краснощек, Д.А. Динец // Журнал «Корпоративные финансы». – 2010. – № 4(16). – С. 73-83, 75
13. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С.4-13, 27
14. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / Под ред. В.К. Сенчагова. 2-е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с., С.174
15. Основи економічної безпеки. (Держава, регіон, підприємство, особа) / Під ред. Є.А. Олійникова. – М.: ЗАТ «Бізнес-школа "Інтел-Синтез», 1997. – С. 285
16. Глинский В.В, Статистический анализ. Учебное пособие / В.В. Глинский, В.Г. Ионин. Издание 2-е переработанное и дополненное. – М.: ИИД «Филинь», 1998. – 264 с., С. 170
17. Гіль С.Є. Державне регулювання економіки. Навчальний посібник. Ч.1 / [С.Є. Гіль, О.А. Дудник, Л.В. Єфремова та інші]. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2003. – 90 с.

18. Greer B. European economic security / Securing Europe's future, Ed. By R. F. Harrod. – Money. London: Macmillan, 1970
19. Севрук В.Т. Риски фінансового сектора Російської Федерації: Практичне посібник / В.Т. Севрук. – М.: ЗАО «Фінстатінформ», 2001 – 175 с., С.150
20. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): Монографія / О.І. Барановський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с. , С. 23
21. Миценко І.М. Інноваційна безпека України в процесі інтернаціоналізації знань. – 2008. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2009_2/0571.pdf
22. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV
23. Левковець О.М. Інноваційна безпека України: проблеми забезпечення в глобалізованому світі // Економічні науки. - 2010, №15 . - [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Economics/73679.doc.htm
24. Кукурудза І.І. Інноваційна складова економічної безпеки України. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Venu/2008_2/22.pdf
25. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України за редакцією С. І Пирожкова. – К., НІПМБ, 2003. – 42 с. С. 16
26. Семиноженко В. Какой уклад – такая и экономика...// 27.05.2004. – <http://www.semynozhenko.org.ua/documents/2004/5/227.html>
27. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://me.kmu.gov.ua>
28. Міжнародна інвестиційна діяльність: Підручник / Д.Г. Лук'яненко, Б.В. Губський, О.М. Мозговий та ін.; за ред. Д.Г.Лук'яненка. – К.: КНЕУ, 2003. – 387с. 4, с. 14

29. Сундук А. Банківське кредитування як чинник гарантування інвестиційної безпеки регіонів України / А. Сундук, Я. Юрін // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 1. – С. 24-26 6, с. 24
30. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: Монографія / Кириченко О.А., Сідак В.С., Лаптев С.М., Захаров О.І., Пригунов П.Я. та ін. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2008. – 403 с.10, 207
31. Економічна енциклопедія: У трьох томах. - Т.2. / Редкол.: ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848с
32. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 року № 2404-VI (із / змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.ua/druk.php?name=332930-01072010-0.txt>
33. Delmon D. Understanding options for privat participation in infrastructure: Seeing thr forest for the trees: PPP, PSP, BOT, DBFO, concession, lease / D. Delmon. – World Bank, 2010
34. Риски и проблемы в сотрудничестве государства и бизнеса / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pmjobs.net/art/8.doc
35. Варнавский В.Г. Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски / РАН; Институт мировой экономики и международных отношений. — М. : Наука, 2005. — 315с.
36. Public-private partnerships for innovation: policy rationale, trends and issues, OECD, 10-12 December 2002, Headquarters, Paris
37. Господарський кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 р. // Голос України. - 2003.– 14 березня. , гл. 40
38. Закон України від 16.07.1999 р. "Про концесії" // Голос України.- 1999.- 7 вересня.
39. Закон України від 14.12.1999 р. “Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг” (в ред. Закону від 15.01.2009 р. № 891-VI) // Відомості Верховної Ради України, 2009, N 25, ст. 312

40. Закон України від 14.09.1999 р. "Про угоди про розподіл продукції" // Голос України. - 1999.- 12 жовтня
41. Головінов О. М. Механізм приватно-державного партнерства / О. М. Головінов // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 34–3 (138). — Донецьк, ДонНТУ, 2008. — С. 10–16
42. Сімсон О.Е. Державно-приватне партнерство як пріоритетний механізм реалізації сучасної інноваційної політики України. - «Інноваційна політика та законодавство в європейському союзі та Україні: формування, досвід, напрямки наближення» (XXIV Київський міжнародний симпозіум з наукознавства та науково-технологічного прогнозування) 2 – 3 червня 2011 р. м. Київ.- К.: Фенікс, 2011.- 715 с., С.87-91
43. Gerrard M. B. What Are Public-Private Partnerships, and How Do They Differ from Privatizations? / M. B. Gerrard // Finance & Development. 2001. Vol. 38, № 3
44. Папп Н. В. Інструменти державно-приватного партнерства у фінансовому забезпеченні інноваційної діяльності / Н. В. Папп // Сталий розвиток економіки. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2010. – С. 109 - 115.
45. Федулова Л. І. Технологічні платформи як механізм інтеграції освіти, науки та виробництва/ Л. І. Федулова // Наукові праці. Економіка. Правознавство. Випуск 149. Том 161. – С.81-86. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/economy/2011/161-149-13.pdf>
46. European Commission Forth Status Report on the European Technology Platforms. Luxembourg, 2009. – [режим доступу]: <http://cordis.europa.eu/technology-platforms>
47. Мусіна Л.А. Стратегічний маркетинг в системі планування та прогнозування науково-технологічного розвитку (на прикладі енергетичних технологій) // Науково-технічна інформація. – 2011. - № 2. – С. 25-32

48. Створення і розвиток технологічних платформ в ЄС: досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://innov.org.ua/analityka/2-ostanni-novyny/146-stvorennya-i-rozvytok-tekhnologichnykh-platform-v-yes-dosvid-dlya-ukrayiny>
49. Список Європейських Технологічних платформ. — Електронний ресурс. — URL: http://cordis.europa.eu/technology-platforms/individual_en.html
50. Глазьев С. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – Г.: Владар, 1993. – 456 с.
51. Матюшенко И.Ю. Направления развития высокотехнологических укладов и создания экономики знаний в Украине. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp80/pdf/knp80_98-103.pdf
52. Прохоров И.А. Начало седьмого технологического уклада. – Режим доступа: <http://www.energoinform.org/pointofview/prohorov/7-tech-structure.aspx>
53. Інноваційно-технологічний розвиток України: стан, проблеми, стратегічні перспективи: аналітичні матеріали до парламентських 340 слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів»; [Федулова Л. І., Бажал Ю. М., Шовкун І. А. та ін.; за ред. Л. І. Федулової, Г. О. Андрощука]. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 196 с., с. 54, Постіндустріальне суспільство: виникнення, розвиток, перспективи – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://history.vn.ua/book/suchasnogo/16.html>
54. NanoWeek. – 2010. – №99. – 15-22 февраля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.nanonewsnet.ru/articles/2010/kursom-v-6-oi-tekhnologicheskii-uklad>
55. Стратегічний план дій “Агропродовольча” на 2012—2015 рр. — Strategic Action Plan of the Ukrainian Technology Platform “Agro-Food” 2012—2015. — 20 с.

56. Смертенко П.С. Кластери та технологічні платформи як інноваційні механізми розвитку економіки України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ncp.pu.if.ua/events/local/infoday_2015/docs/smertenko.pdf
57. Energy Technology Roadmaps. A guide to Development and Implementation. OECD/IEA, 2010
58. Кот О., Дроздова Н. Кому вигідний механізм державно-приватного партнерства в Україні? / [О. Кот, Н. Дроздова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=1615>
59. Гиршфельд А. Об инновационной модели развития Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.rd.kh.ua/news/news_adv.php?ID=1594
60. Грицай С. В. Использование механизма частно-государственного партнерства для повышения эффективности деятельности промышленных предприятий : Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 Москва, 2006. - 154 с. РГБ ОД, 61:07-8/409
61. Постанова КМУ від 16 лютого 2011 р. N 232 «Про затвердження Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними»
62. Бондар Н.М. Дослідження переваг та ризиків учасників проектів державно-приватного партнерства/Н. М. Бондар// Вісник Національного транспортного університету: В 2-х частинах: Ч.1. – К.: НТУ, 2009. – Випуск 19. – 396 с. с.309-314
63. Бондар Н.М. Дослідження переваг та ризиків учасників проектів державно-приватного партнерства/Н. М. Бондар// Вісник Національного транспортного університету: В 2-х частинах: Ч.1. – К.: НТУ, 2009. – Випуск 19. – 396 с.
64. Современные инструменты инвестиционного развития регионов / [Под ред. А.П. Сысоева]. – М.: Статут, 2007. – С. 81

65. Тринчук С.В. Державно-приватне партнерство як механізм інновацій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20101008/4_trinchuk.htm
66. Колесникова К.И. Частно-государственное партнерство: опыт зарубежных стран и перспективы для России. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://vestnik.uapa.ru/issue/2008/03/16/>
67. Частно-государственное партнерство при реализации стратегических планов: практика и рекомендации. СПб.: Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр», 2005. 1, с. 7
68. Вилисов М.В. Государственно-частное партнерство: политико-правовой аспект. URL: www.rusrand.ru/vlast/publikac/partn
69. Ефимова Л.И. Некоторые модели государственно-частных партнерств: тенденции и зарубежный опыт. URL: www.eatc.ru/rus/doc.id_71.book_1.php
70. Financing of major infrastructure and public service projects: Public-Private Partnership / Aoust J.-M. [etc.] ; by ed. J.-Y. Perrot J, G. Chatelus. – Paris : Presses Ponts et chaussees, 2000. – 392 p.
71. Аналітична записка «Особливості застосування державно-приватного партнерства як механізму реалізації нової регіональної політики»: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1239/>
72. Public Private Partnership: Ein Leitfaden für öffentliche Verwaltung und Unternehmer. Dokumentation. Herausgeber im Auftrag des Bundesministeriums für Wirtschaft und Arbeit: Unikassel versitat, 2003. – 85 pp.
73. Национальный доклад «Риски бизнеса в частногосударственном партнерстве» // М.: Ассоциация Менеджеров, 2007 г. – 116 с.
74. De Palma A., Leruth L., Prunier G. Towards a Principal-Agent Based Typology of Risks in Public-Private Partnerships. IMF Working Paper WP/09/177, International Monetary Fund. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ideas.repec.org/p/imf/imfwpa/09-177.html>

75. Мусина Г. А. Государственно-частное партнерство как оптимальная модель взаимодействия предпринимательства и государства в современной России/ Г. А. Мусина //Вестник ТИСБИ. – 2007. – №4. – С. 17-19
76. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере ГЧП.– Нью-Йорк и Женева // Издание ООН, 2008. – 114 с.

ЧАСТИНА 2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ОРГАНІЗАЦІЙ, УСТАНОВ (МІКРОРІВЕНЬ)

РОЗДІЛ 13 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА БІЗНЕСУ ТА ЙОГО ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В СУЧАСНИХ УМОВАХ

1. Роль та місце бізнесу в суспільно-економічних відносинах

В Україні на сьогоднішній день сформувалась ринкова економіка, яка є офіційно визнаною системою господарювання в нашій державі. Більша кількість підприємств в умовах ринкових відносин є приватними, тобто мають конкретних власників, зацікавлених в економічному використанні ресурсів та, відповідно, підвищенні ефективності власного бізнесу. Усі економічні питання підприємства вирішують самостійно. Але при цьому зростає відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Під *бізнесом* розуміється діяльність суб'єкта господарювання (юридичної особи або фізичної особи-підприємця) в умовах ринкової економіки, спрямована на отримання прибутку шляхом створення та/або реалізації економічних благ (матеріальних чи нематеріальних), які мають цінову визначеність. Тобто бізнес – це підприємницька діяльність, при цьому *бізнесмен* – це людина (підприємець-фізична особа або власник підприємства-юридичної особи), яка здійснює її відповідно до своїх інтелектуальних здібностей, систематично, на власний ризик, виявляє ініціативу при виборі бізнес-ідей, приймає рішення, розпоряджається необхідними для цього коштами (власними чи позиковими) та несе відповідальність за наслідки цієї діяльності (має проводитися відповідно до чинного законодавства і бути суспільно значимою та спрямованою на збереження навколишнього середовища у сучасних умовах).

Ототожнення понять «бізнесу» та «підприємницької діяльності» обґрунтоване спільною метою як ведення бізнесу, так і здійснення підприємницької діяльності. Але існує й інший підхід, в якому розмежовуються ці поняття, що дає змогу усвідомити місце бізнесу в суспільно-економічних відносинах [1]. Так, підприємництво як суспільно-економічне явище покладено в основу механізму ринкових відносин, при цьому здійснення підприємництва можливе тільки через створення продуктивної структури у певній організаційно-правовій формі (ПП, ТОВ, ПАТ, ПрАТ тощо).

Підприємницьку діяльність (бізнес) можливо охарактеризувати, як організацію і з'єднання факторів виробництва (ресурсів) для створення економічних благ, які задовольняють суспільні потреби, з кінцевою метою реалізації власних економічних інтересів підприємця (бізнесмена).

Загалом поняття «бізнес» визначає практичну діяльність людини щодо організації, відкриття і початку ведення власної справи і відноситься до будь-якої діяльності людини: в сім'ї (домашнє господарство, робота на дачі, хобі), в суспільстві (суспільні роботи, волонтерство), на роботі (виконання робочих обов'язків) і, в тому числі, зачіпає й підприємницьку діяльність (рис. 13.1).

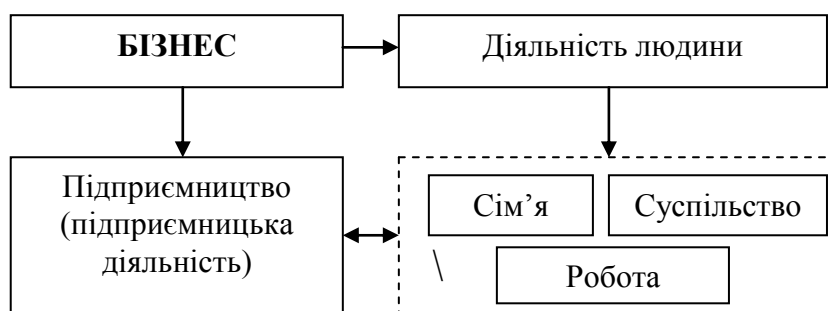

Рис. 13.1. Місце бізнесу в діяльності людини

Дослівно «бізнес» (від англ. *business*, від др.-англ. *bisignisse* «турбота, занепокоєння», від др.-англ. *bisig* «заклопотаний, неспокійний, зайнятий») перекладається як «справа». Займатися бізнесом означає що-небудь робити. Бізнес існує там, де є людина. Економіки без людей не існує, будь-які

економічні відносини втілені у матеріальних і духовних результатах, підсумках людської праці, що визначається взаємозв'язком трьох компонентів: люди, речі та ставлення людей з приводу речей. Але людина, речі і взаємовідносини, які виникають між людьми в результаті взаємодії речей, притаманні не тільки підприємницькій діяльності людини, а й будь-якої діяльності людини, якою вона займається і в родині, і в суспільному житті і на роботі. Звідси, будь-які економічні відносини визначаються взаємозв'язком цих трьох компонентів в будь-якій сфері життєдіяльності людини.

Виходячи з вищевикладеного, бізнес, по-перше, це практика підприємницької діяльності, основною метою якої є отримання прибутку. По-друге, це повсякденна діяльність людини, спрямована на задоволення її потреб, які постійно з'являються в її звичайному житті, не пов'язаній безпосередньо з її трудовою або підприємницькою діяльністю. Виникнення суспільно-економічного явища «бізнес» являє собою закономірний історичний процес. З розвитком суспільства розвивається і бізнес, який «вбирає» в себе економічні відносини суспільства і проявляє їх в господарській практиці, як підприємницької діяльності, так і будь-якій іншій діяльності.

Будь-яка діяльність людини обумовлюється або власними потребами, або потребами оточуючих людей. Тобто, вирішальним мотивом ведення бізнесу є незадоволені потреби. Але для їх задоволення необхідні ресурси – виробничі, фінансові, природні, людські, які є обмеженими. Вирішення проблеми обмеженості ресурсів полягає в усвідомленні людиною важливості правильного, тобто оптимального (раціонального, економічного, ефективного) використання обмежених ресурсів з метою максимального задоволення власних потреб, потреб людей та суспільства, незалежно від відносин. Це стосується як суспільних, так і сімейних або особистісних відносин.

Бізнес є основою функціонування та розвитку ринкової економіки. На сьогодні у суспільстві по відношенню до бізнесу сформовано такі системи стійких, логічно взаємопов'язаних наукових поглядів: позитивна; критична; прагматична і негативна (рис. 13.2).

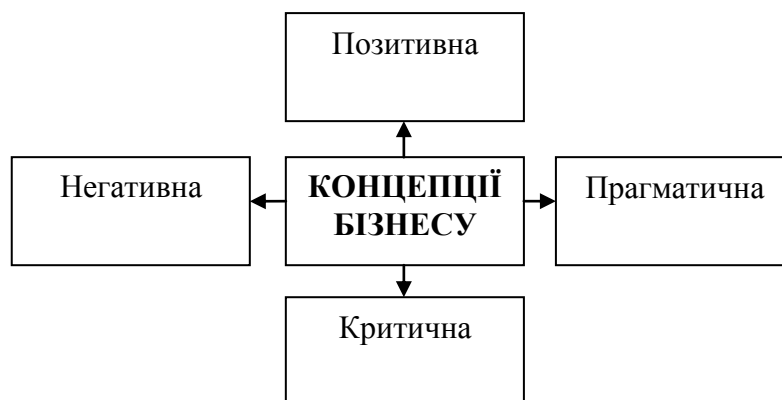

Рис. 13.2. Сучасні концепції бізнесу

Позитивна концепція бізнесу відображає думку частини суспільства, яка вважає бізнес прогресивним явищем у суспільстві (рис. 13.3).

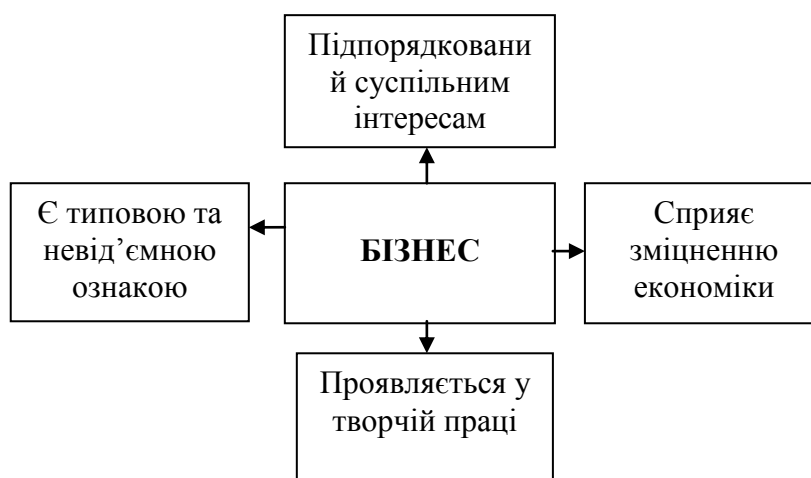

Рис. 13.3. Характеристики позитивної концепції бізнесу

В процесі історичного розвитку суспільства бізнес, який тісно пов'язаний з життям людей, підпорядкований суспільним інтересам та через реалізацію творчості у праці сприяє зміцненню економіки та економічному зростанню.

У рамках *прагматичної концепції* бізнес розглядається як явище, неминуче в контексті розвитку суспільства (рис. 13.4). Бізнес, який є необхідною складовою життя людей, у своєму діалектичному розвитку

постійно удосконалюється, сприяє правильному вирішенню конфліктів, які виникають через зіткнення різних інтересів, при цьому бізнес потрібен як бізнесменам, так й іншим зацікавленим сторонам.

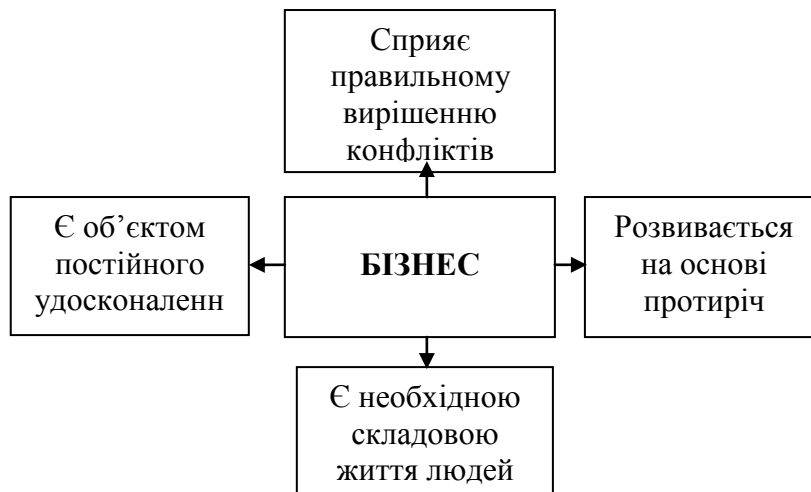

Рис. 13.4. Характеристики прагматичної концепції бізнесу

Критична концепція бізнесу заснована на негативному ставленні суспільства до бізнесу. Прихильники даної концепції вважають, що суб'єкти ринкових відносин переслідують корисливі цілі збагачення за рахунок інших суб'єктів ринкових відносин (рис. 13.5).

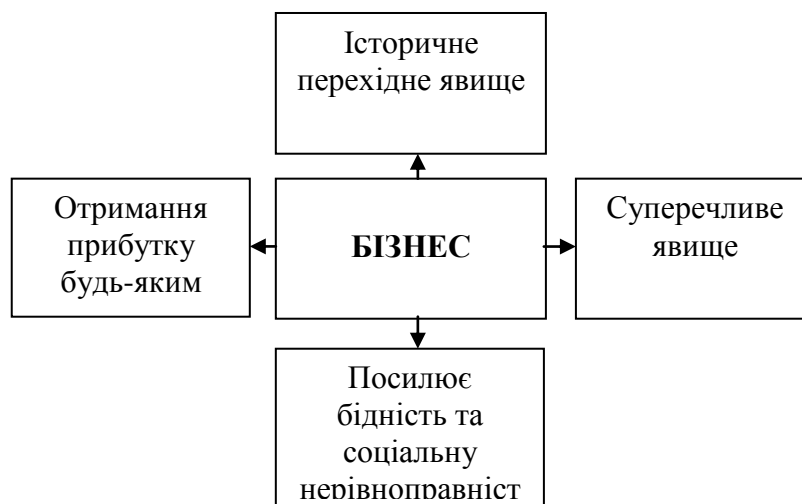

Рис. 13.5. Характеристики критичної концепції бізнесу

Як суперечливе перехідне історичне явище бізнес орієнтований на отримання прибутку будь-якими засобами, що призводить до збагачення

бізнесменів при збільшенні кількості бідних людей, що призводить до соціального напруження у суспільстві.

У *негативній концепції бізнесу* відображається посилення негативних сторін критичної концепції (рис. 13.6). Бізнес розглядається як явище, яке є небажаним у суспільстві через надмірну експлуатацію праці людей, що породжує конфлікти та поглиблює існуючі протиріччя.

З огляду на існування різних поглядів на бізнес, його роль у суспільно-економічних відносинах в сучасному світі є значною. Практика економічно розвинених країн довела, що бізнес є основою розвитку економіки. При цьому бізнес, а саме підприємницька ініціатива тісно і нерозривно пов'язаний з інноваціями, які економічна теорія визнала ключовим чинником економічного розвитку суспільства [2; 3].

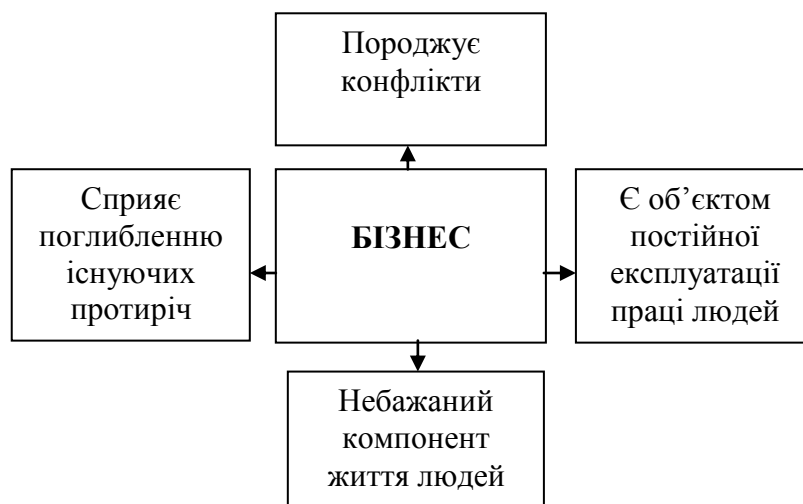

Рис. 13.6. Характеристики негативної концепції бізнесу

Інноваційні теорії технологічних змін сформували концептуальні засади розвитку суспільств та економік, які ґрунтуються на постійному оновленні технологічної бази виробничої діяльності, зміні технологій, технологічних устроїв. Спонукає до таких змін – прагнення підприємців до підвищення прибутковості. Її зменшення внаслідок широкої дифузії інновацій у галузі змушує підприємців до постійного пошуку, що прискорює темпи науково-технічного прогресу і сприяє підвищенню продуктивності праці у всіх сферах діяльності. Це, в свою чергу, зумовлює соціально-

економічний розвиток суспільства, підвищення рівня життя населення, відкриває нові можливості реалізації творчого потенціалу особистості, та, відповідно, створює умови для нового витка науково-технічного прогресу. Впровадження інновацій, крім інших переваг, дозволяє бізнесу вирішити таке важливе завдання як забезпечення економічної безпеки.

13.2. Обґрунтування взаємозв'язку економічної безпеки та інноваційного розвитку бізнесу

Проблема економічної безпеки та інноваційного розвитку як окремих суб'єктів підприємницької діяльності, так і національної економіки в цілому в умовах сьогодення має особливе значення. Вона загострюється у зв'язку зі стрімким наростанням невизначеності у зовнішньому середовищі та поглибленням політичних та соціально-еколого-економічних проблем суспільства.

Багато досліджень сучасних науковців присвячено питанням економічної безпеки. При цьому одна група дослідників трактує економічну безпеку у достатньо широкому аспекті як комплексне поняття [4; 5; 6]. Друга група дослідників ототожнює економічну безпеку з фінансово-економічною безпекою на підставі обґрунтованого твердження про те, що за рівнем фінансових показників можливо встановити загальний стан економічної безпеки [7; 8; 9; 10; 11]. Третя група, розглядаючи економічну безпеку в цілому, відокремлює і зосереджується на її фінансовій функціональній складовій [12; 13; 14]. Оскільки часто у визначеннях фінансово-економічної та фінансової безпеки зустрічаються узагальнення, які стосуються безпосередньо економічної безпеки, під час аналізу наукових джерел увага зверталась на поняття економічної, фінансово-економічної та фінансової безпеки. При цьому однією з цілей дослідження було поставлено з'ясувати сутність економічної безпеки бізнесу як відкритої соціально-економічної системи.

Оскільки економічну безпеку неможливо розглядати у відриві від фінансових показників, будемо притримуватися більш широкого погляду на економічну безпеку першої виділеної нами групи дослідників. При цьому не вважаємо за суттєве розділяти поняття «економічна безпека» та «фінансово-економічна безпека». Економічний напрям діяльності бізнесу завжди був комплексним і визначальним для оцінки та регулювання усіх елементів системи господарювання, а фінансові кошти забезпечують умови реалізації інших елементів та виконують роль їх кількісної оцінки [15, с. 112].

У результаті дослідження виявлено, що економічна безпека включає комплекс методів, засобів та заходів захисту економічних інтересів. Аспекти, в яких розглядається економічна безпека: ресурсне забезпечення; протидія негативним зовнішнім і внутрішнім чинникам; гармонізація та адаптація до зовнішнього середовища; стан захищеності; ефективне використання ресурсів; досягнення поставлених цілей; передумови розвитку; відтворення потенціалу; підвищення ефективності. На підставі виділених аспектів є можливість сформулювати підходи до сутності цього поняття: статичний; динамічний (ресурсно-функціональний; функціонально-цільовий); відтворювальний (рис. 13.7).

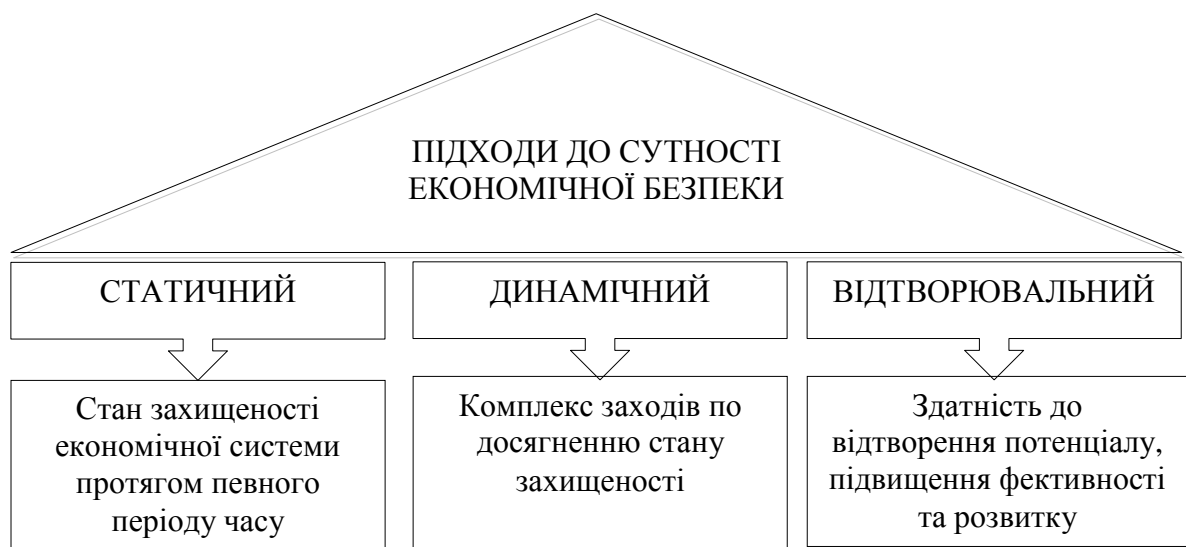

Рис. 13.7. Наукові підходи до сутності економічної безпеки (розроблено автором)

Економічна безпека – це стан захищеності у певний момент часу, якого досягає бізнес як соціально-економічна система у процесі ефективного використання власного потенціалу з урахуванням впливу чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ. В умовах динамічних ринкових відносин стан захищеності не може залишатися тривалий час у незмінному вигляді. Тому економічну безпеку необхідно розглядати як у статичному, так й у динамічному прояві. Статичний прояв економічної безпеки – як результат, досягнення ефективності діяльності, динамічний – як процес, дії, заходи, спрямовані на підвищення ефективності, підтримання та відтворення потенціалу, стійкий розвиток.

Під економічною безпекою розуміємо збалансованість внутрішньої структури бізнесу як відкритої соціально-економічної системи, за якого він стабільно функціонує, відтворюється і розвивається, а також гармонійна взаємодія бізнесу із зовнішнім середовищем. У стані збалансованості економічна система являє собою здебільшого статичні зв'язки між окремими системними елементами. Динамічний характер цих зв'язків розкривається в процесі управління за функціями [16, с. 274]. Відмінність даного визначення полягає у виокремленні збалансованості внутрішньої структури та гармонійної взаємодії із зовнішнім середовищем як основних суттєвих ознак економічної безпеки.

Економічна безпека – це стан бізнесу як соціально-економічної системи, за якого досягається такий рівень захищеності, за якого вплив негативних чинників зовнішнього середовища мінімальний, а позитивних – сприятливий до розвитку потенціалу бізнесу. При цьому під розвитком потенціалу розуміється його відтворення на більш якісному рівні за рахунок впровадження інноваційних техніко-технологічних рішень, новітніх способів, методів та інструментів організаційного, маркетингового, інтелектуального, фінансового, інформаційного спрямування, тобто у всіх напрямках функціонування системи. Звідси зроблено висновок про

системність економічної безпеки, інтегрованість та комплексний її характер. Це означає, що заходи щодо підтримання економічної безпеки бізнесу носять стратегічний і тактичний характер.

Загалом у процесі дослідження автором зроблено висновок про тісний циклічний зв'язок між потенціалом, ефективністю, економічною безпекою та розвитком бізнесу як соціально-економічної системи.

Ефективне використання потенціалу – це шлях до забезпечення економічної безпеки. Використання – це дія, процес. Ефективність – результат (хоча ефективність – це показник відношення результату до витрат ресурсів, але в даному дослідженні ефективність у контексті її підвищення розглядається саме як результат, досягнення мети). Відповідно, економічна безпека є результатом ефективного використання потенціалу і залежить від нього. Коли економічна система знаходиться у стані захищеності, вона має можливість до власного розвитку, оскільки не витрачає зайвих зусиль на подолання будь-яких перешкод функціонуванню (рис. 13.8).

Рис. 13.8. Взаємозв'язок потенціалу, економічної безпеки та розвитку бізнесу (розроблено автором)

Звичайно, в умовах ринкових відносин неможливо постійно знаходитися у стані захищеності. Можливо навіть стверджувати, що такий стан в реальних умовах носить більш теоретичний характер, становить певну межу, до якої бізнес як соціально-економічна система прагне і досягаючи на якийсь час, втрачає і знову прагне до неї. Це ще раз підтверджує системність

економічної безпеки, її прагнення до стану рівноваги під впливом дії зовнішніх і внутрішніх чинників.

На тривалість знаходження бізнесу як соціально-економічної системи у стані економічної безпеки значний вплив має якість реалізації функцій управління, тобто якість менеджменту. Цей чинник сьогодні відносять до найвищого рівня конкурентоспроможності бізнесу. При цьому якість менеджменту залежить від якісного аналізу та оцінки рівня економічної безпеки, результати якої важливі для прийняття управлінських рішень. Саме аналіз економічної безпеки спрямований на виявлення зовнішніх і внутрішніх факторів та їх вплив на результати діяльності бізнесу, що дозволяє виявити резерви, тобто невикористані можливості підвищення його ефективності, та прийняти управлінські рішення, спрямовані на розвиток бізнесу.

Для проведення якісного аналізу економічної безпеки важливе значення має виділення суттєвих її складових.

Найбільш поширеним підходом до виділення складових економічної безпеки на мікрорівні є функціональний. Так, О. В. Ареф'єва [17], О. В. Васильєв [18, с. 143] виокремлюють такі складові: інтелектуальну, кадрову, фінансову, техніко-технологічну, політико-правову, екологічну, інформаційну та силову. С. М. Ілляшенко [19] до них додає ринкову, а також інтерфейсну складову, що характеризує надійність взаємодії з економічними контрагентами підприємства.

А. М. Ткаченко, О. Л. Резніков [20, с. 106] виділяють лише чотири складові: соціальну, фінансову, виробничу та збутову.

В. Є. Глушков, Р. М. Редько [21, с. 50] обґрунтовують такий набір складових економічної безпеки: соціально-економічна, фінансова, виробнича, екологічна, силова, організаційно-управлінська, матеріально-технічна, інформаційно-правова.

Т. Г. Васильців [22, с. 15], досліджуючи економічну безпеку на різних ієрархічних рівнях національної економіки (економічна безпека держави,

регіону, підприємництва як сектора економіки, підприємства, підприємницької діяльності) виокремлює її складові також за функціональною ознакою, при цьому виділяє елементи, які забезпечують життєздатність підприємства як первинної ланки: фінансова стійкість та незалежність; конкурентоспроможність; ефективність управління, правового захисту; захист інформаційного середовища; безпека персоналу, майна та комерційних інтересів.

М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева [23, с. 129] вважають, що до складових економічної безпеки не слід відносити ті, які носять не економічний характер. У структуру економічної безпеки вони відносять тільки ті складові, які містять або ґрунтуються на економічних відносинах, а саме фінансову, внутрішню економічну, зовнішню економічну та соціально-економічну.

На підставі огляду вищезазначених наукових джерел з'ясовано, що найбільш суттєвими є такі структурні елементи економічної безпеки бізнесу (розташовано у спадаючому порядку за кількістю згадувань): інтелектуально-кадрова (або соціально-економічна), фінансова, виробнича (або техніко-технологічна), екологічна. Такий набір складових відповідає поширеній сьогодні концепції сталого розвитку.

Однак, часто застосовуваний підхід включення у структуру економічної безпеки усіх можливих складових вважаємо не достатньо обґрунтованим і переобтяжливим для цілей управління. Погоджуємося частково з позицією М. М. Єрмошенка та К. С. Горячевої, які вважають, що до складових економічної безпеки не слід відносити ті, які носять не економічний характер [23, с. 129]. Автори заперечують необхідність включення до складових економічної безпеки силової, інформаційної, інтелектуальної, екологічної, політико-правової складових.

Дійсно, у структуру економічної безпеки не доцільно включати політико-правову, силову та інформаційну складові, оскільки це навіть не складові, а більше передумови, необхідні для забезпечення та підтримання

економічної безпеки. Так, державна реєстрація, правове забезпечення, дотримання вимог чинного законодавства, постійне відслідковування законодавчих змін – це обов’язкові та необхідні умови, які мають виконувати усі суб’єкти господарювання для здійснення господарської діяльності. Силовий захист підприємств від, наприклад, рейдерських захоплень більше стосується питань їх охорони. До речі, не всі підприємства створюють власні служби безпеки або наймають охорону з боку. Отримання, зберігання, використання та розповсюдження інформації апріорі необхідне як для комунікацій всередині підприємств, так й для комунікацій із зовнішнім середовищем. Усі ці передумови (правова, силова, інформаційна) є центрами витрат для звичайного підприємства. Лише для підприємств, які виробляють певні продукти та надають послуги (юридичні, з охорони, інформаційні), ці продукти (або послуги) можна віднести до виробничої складової економічної безпеки таких підприємств.

Але вважаємо, що інтелектуальна складова має бути включена до складу економічної безпеки, причому у зв’язку з інноваціями (об’єкти авторського права, інтелектуальної та промислової власності, наявність яких захищає підприємство з юридичної точки зору, а використання дає можливість отримувати економічну вигоду). Екологічна складова може бути об’єднана з виробничою (техніко-технологічною) складовою, оскільки питання екології, охорони праці, безпеки довкілля тощо – це питання виробничого характеру і не існують окремо самі по собі. Також в умовах ринкових відносин і жорсткої конкуренції доцільно включити у структуру економічної безпеки маркетингову та інноваційну складові, про що мова буде йти нижче.

Отже, до складових економічної безпеки віднесено: маркетингова, інноваційна, виробнича (техніко-технологічна), соціально-економічна, фінансова. Підкреслимо, що усі ці складові взаємопов’язані та взаємодіють одна з одною, не можуть існувати одна без одної, тобто мають системний характер. Крім того, у склад економічної безпеки включені ті елементи, які

пов'язані з продукцією (роботами, послугами), реалізація якої (яких) дозволяє отримувати дохід й, за вирахуванням здійснених витрат, – прибуток, тобто мають безпосереднє відношення саме до економічних відносин господарюючих суб'єктів.

Наявність *маркетингової складової* у складі економічної безпеки забезпечує підтримання та розширення попиту на продукцію підприємства. Ця складова є визначальною в умовах ринкових відносин, оскільки саме споживачі, купуючи продукцію, дозволяють підприємству отримувати дохід від її реалізації та прибуток. Тобто економічна безпека, у першу чергу, забезпечується завдяки вірно встановленим потребам споживачів та вірно прогнозованому попиту. Для цього необхідно проводити постійний моніторинг ситуації на ринку, вивчати існуючих та потенційних конкурентів, вивчати потреби споживачів тощо. Результати такого моніторингу використовуються для прийняття конкретних рішень, спрямованих на удосконалення та розвиток як продукції, так і самого підприємства.

В сучасних умовах жорсткої конкуренції удосконалення продукції і розвиток бізнесу забезпечується завдяки використанню інновацій, що обумовлює включення до складу економічної безпеки *інноваційної складової*. Саме впровадження у практику господарської діяльності найновітніших результатів сучасних наукових досліджень дозволяють забезпечити та підтримувати економічну безпеку. Для цього необхідно відслідковувати новачії, які з'являються на ринку, здійснювати їх відбір для впровадження на підприємстві, здійснювати власні науково-технічні та конструкторсько-технологічні розробки, впроваджувати новачії: новітню продукцію, новітні технології, методи та способи організації і ведення бізнесу тощо. При цьому наукові результати мають бути юридично захищені, тому до інноваційної складової відносимо об'єкти інтелектуальної та промислової власності, які використовуються підприємством та приносять економічну вигоду.

Виробнича (техніко-технологічна) складова у складі економічної безпеки обумовлюється необхідністю використовувати у виробництві

передову техніку та технології для забезпечення якості та конкурентоспроможності продукції (робіт, послуг). Крім того, дотримання чинних екологічних норм, мінімізація втрат від забруднення довкілля, дотримання вимог охорони праці – ці екологічні питання виробничого характеру відносимо до цієї складової, оскільки вони безпосередньо і нерозривно з нею пов'язані.

Соціально-економічна складова економічної безпеки має важливе значення, оскільки від невірно підбраного персоналу (недостатньої компетенції, низьких здібностей, недосконалих навичок) може знижуватися ефективність усіх інших складових та економічна безпека в цілому. Ефективне управління персоналом, підвищення кваліфікації працівників підприємства та залучення висококваліфікованих працівників з ринку праці, удосконалення корпоративної культури – все це шляхи зміцнення цієї складової та підтримання економічної безпеки загалом.

Фінансова складова важлива з точки зору кількісного виміру забезпечення та максимально ефективного використання ресурсів підприємства. Шляхами до зміцнення цієї складової та економічної безпеки в цілому є постійний моніторинг фінансового стану підприємства, забезпечення фінансової стійкості, ліквідності, високої рентабельності.

Ефективність управління бізнесу на рівні підприємств залежить від обґрунтовано встановлених складових економічної безпеки, кількість та якісний склад яких має бути оптимальним з точки зору можливостей оцінки, результати якої використовуються для прийняття управлінських рішень.

Ринок навіть у найтяжчі часи для країни диктує свої вимоги. Говорити про економічний розвиток сьогодні важко, але з часом забезпечити економічну безпеку бізнесу, загалом національній економіці допоможе застосування інновацій. Сьогодні навіть про інновації можна сказати «традиційно». «Традиційно» з точки зору беззаперечності їх використання для можливостей розвиватися інтенсивним шляхом. Впровадження інновацій

у бізнесі пов'язане, як правило, з реалізацією інноваційних проектів і програм.

Особливістю інноваційних проектів є спрямованість на виробництво інноваційного продукту, зазвичай принципово нового або удосконаленого, такого, що має елементи суттєвої новизни. Такий продукт дозволяє підприємству привертати увагу споживачів та досягати конкурентних переваг у довгостроковій перспективі.

Взагалі під *управлінням проектами* розуміють: процес управління командою і ресурсами проекту за допомогою специфічних методів, засобів, інструментів, використання яких дає змогу в умовах обмеженості часу та ресурсів, ризику, а іноді і невизначеності, забезпечити безумовне досягнення поставленої мети з дотриманням вимог зацікавлених осіб [16, с. 13; 24, с. 5]; систему мислення, знань, процедур і методів для послідовної реалізації проекту, направленою на отримання доданої цінності за певний період, шляхом формування тимчасової команди для виконання конкретного завдання [25, с. 18].

Додамо до ознак інноваційного проекту в процесі управління ним, таких, що відрізняють його від інших проектів: інноваційний продукт, який очікується на виході; невизначеність та підвищений ризик; управління крім інших і нематеріальними активами (права інтелектуальної власності); можливість використання альтернативних джерел фінансування (венчурний капітал).

Інноваційні програми являють собою вищий рівень управління порівняно з управлінням інноваційними проектами, оскільки останні є базовими структурними одиницями інноваційних програм. Управління інноваційними програмами і проектами передбачає синхронізацію дій вищого керівництва підприємства (топ-менеджерів) і менеджерів інноваційних проектів. Саме вище керівництво формує місію і стратегічні цілі діяльності підприємства та окреслює коло інновацій, необхідних для їх реалізації. Координацію менеджерів інноваційних програм і проектів

здійснює програмний топ-менеджер, який відповідає за інноваційний розвиток підприємства. Він має володіти програмним баченням і підходами до комплексного планування, впровадження та інтеграції проектів у програмах. Програмний менеджер має бути здатним вирішувати комплексні проблеми, вміти вирішувати нові нестандартні завдання інноваційного розвитку, що потребує оволодіння знаннями у різноманітних сферах: законодавства, науки, технології, інженерії, фінансів, соціальних компетенцій, і, зрештою, в умовах ринкових відносин, нової форми управління змінами.

Інноваційна програма включає: місію; цінність; стратегії; завдання; ресурси; показники; управління командою для здійснення позитивної взаємодії багаточисельних і різноманітних учасників процесу реалізації програми й інших зацікавлених сторін. Інноваційні проекти в інноваційних програмах автономні, але відбувається їх інтеграція завдяки кваліфікованому управлінню програмного топ-менеджера.

Найважливішими параметрами в процесі управління проектами (керованими змінними) є: зміст (продукт і обсяги), час, якість, бюджет (фінанси і ті ресурси, що можна придбати в рамках виділених коштів). Ті самі ознаки відносяться і до управління інноваційними проектами. Відмінністю можуть бути вимоги до самих параметрів, наприклад, сам продукт, який очікується на виході проекту та має бути унікальним або підвищені вимоги до якості.

В управлінні інноваційними проектами і програмами застосовують різні наукові підходи: системний, функціональний, процесний, сценарний, ситуаційний [24, с. 5; 25; 26, с. 17].

Системний підхід передбачає розглядати інноваційні програми і проекти як динамічну систему в умовах змін навколишнього середовища, до системних елементів якої відносяться: *суб'єкт управління* або підсистема, що управляє (вище керівництво, програмний топ-менеджер, менеджери інноваційних проектів); *об'єкт управління* або підсистема, якою управляють

(інноваційні проекти і програми); вплив зовнішнього середовища (фактори макро- та мікросередовищ, які змінюються в умовах ринкових відносин та чинять вплив на прийняття рішень в підсистемі, що управляє); *вхід* (обмеження – введення інформації, необхідної для виконання проектів і програм; ресурси – матеріально-технічні, нематеріальні, людські, фінансові); *вихід* – інноваційні продукти проектів, які підлягають здачі замовникові; цільові настанови (комплекс цільових настанов (місія інноваційної програми, стратегічні, тактичні й оперативні цілі інноваційних проектів) на досягнення результату (створення інноваційних продуктів); *механізм управління інноваційними проектами і програмами* (сукупність принципів, методів та інструментів, за допомогою яких суб'єкт управління чинить вплив на об'єкт управління – складається з нормативно-правового, інформаційного, організаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечень, відповідних інструментів, методів та важелів); *процес* (відбувається за класичним підходом до управління, запропонованим А. Файолем з додаванням функції аналіз, необхідної з точки зору аналізу вхідної інформації, результати якого використовуються для подальшого планування); *зворотний зв'язок* (інформація про відповідність результату (інноваційних продуктів) місії інноваційної програми та стратегічним, тактичним й оперативним цілям інноваційних проектів; інформація надходить до суб'єкта управління).

Функціональний підхід передбачає управління за виділеними функціональними напрямками: маркетинговий, науково-дослідницький та дослідно-конструкторський, інтелектуальної власності, виробничий, економічний, фінансовий, кадровий, інформаційно-комунікаційний.

Процесний підхід передбачає управління за стадіями життєвого циклу в процесі реалізації інноваційних проектів і програм.

Сценарний підхід використовується для прийняття управлінських рішень щодо вибору найкращих варіантів розвитку подій для реалізації інноваційних проектів і програм в умовах невизначеності і ризику.

Ситуаційний підхід застосовується в умовах, коли необхідно кардинально вирішувати проблему з урахуванням поточної ситуації, що склалася.

В управлінні інноваційними проектами і програмами важливе значення мають планування і контроль. *Планування інноваційного проекту* як структурної одиниці інноваційної програми – це процес визначення змісту проекту, його мети, головних завдань та, відповідно до цього, розподілення обсягів робіт, ресурсів і витрат між окремими виконавцями для вчасного й ефективного здійснення проекту в заданих календарних термінах. В процесі реалізації проекту майже завжди неминуче виникають події, які призводять до відхилень від плану, що потребує його своєчасного коригування в частині перерозподілу ресурсів. Основне завдання менеджера проекту – забезпечити вчасне його виконання в межах виділених коштів та у встановлені терміни. Тому він повинен постійно відслідковувати, як виконуються роботи по проекту, як працюють виконавці, які проблеми призводять до відхилень від плану і бюджету та приймати рішення і виконувати відповідні дії стосовно усунення виявлених проблем. Таким чином забезпечується *контроль в управлінні проектом*.

Впровадження інновацій шляхом успішної реалізації інноваційних проектів і програм завдяки кваліфікованому управлінню, крім забезпечення та підтримання економічної безпеки, надає можливості стійкого розвитку як бізнесу, так і національної економіки в цілому.

Література

1. Кібік О. М. Теорія бізнесу [Текст] : навч. посіб / О. М. Кібік, К. В. Белоус. – К. : Алерта, 2012. – 256 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития [Текст] / Й. Шумпетер. – М: Прогресс, 1992. – 231 с.
3. Стадник В. В. Інноваційний менеджмент [Текст] : навч. посібн. / В. В. Стадник, М. А. Йохна. – К. : Академвидав, 2006. – 464 с.

4. Варналій З. С. Економічна безпека : [навч. посібн.] / [З. С. Варналій, П. В. Мельник, Л. Л. Тарангул та ін.]; За ред. З. С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.
5. Васильців Т. Г. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення : [монографія] / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, О. Р. Бойкевич, В. В. Каркавчук ; [за ред. Т. Г. Васильціва]. – Львів : ЛКА, 2012. – 386 с.
6. Ортинський В. Л. Економічна безпека підприємств, організацій та установ / В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко. – К.: Правова єдність, 2009. – 544 с.
7. Іващенко О. В. Фінансово-економічна безпека підприємства / О. В. Іващенко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1/1. – С. 142-145. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: http://visnyk-onu.od.ua/journal/2013_18_1_1/32.pdf.
8. Мойсеєнко І. П. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства : [навч. посібник] / І. П. Мойсеєнко, О. М. Марченко. – Львів, 2011. – 380 с.
9. Подольчак Н. Ю. Організація та управління системою фінансово-економічної безпеки : [навч. посібник] / Н. Ю. Подольчак, В. Я. Карковська. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 268 с.
10. Столбов В. Ф. Особливості управління системою фінансово-економічної безпеки будівельних підприємств / В. Ф. Столбов, Г. М. Шаповал // Комунальне господарство міст. – Науково-технічний збірник, 2013. – №111. – С.103-108.
11. Трухан О. Л. Наукова інтерпретація функцій стратегічного управління підприємствами / О. Л. Трухан // Вісник ХН. Економічні науки. – 2010. – № 1. – Т. 2. – С. 29-35.
12. Амосов О. Ю. Фінансова безпека підприємства в сучасних економічних умовах: теоретичний аспект / О. Ю. Амосов // Проблеми економіки. – № 4, 2011. – С. 76-80.

13. Барановський О. І. Фінансова безпека : [монографія] / О. І. Барановський. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.
14. Мартюшева Л. С. Фінансова безпека підприємства як самостійний об'єкт управління / Л. С. Мартюшева, Т. Е. Петровська, Н. І. Трихліб // Научно-технический сборник, Коммунальное хозяйство городов, 2006. – №71. – С. 235–238.
15. Кокурин Д. И. Инновационная деятельность : [монографія] / Д. И. Кокурин. – М. : Экзамен, 2001. – 576 с.
16. Сучасні перспективи розвитку систем економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання: Монографія / за ред. проф. Мігус І. П. – Черкаси: ТОВ «МАКЛАУТ». – Черкаси, 2012. – 636 с.
17. Ареф'єва О. В. Наукові основи формування економічної безпеки підприємств [Текст] / О. В. Ареф'єва // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 трав. 2001 р.) / М-во освіти і науки України; Європ. ун-т. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – С. 49-53.
18. Васильєв О. В. Формування системи управління економічною безпекою промислових підприємств [Текст] / Олексій Вікторович Васильєв, Вікторія Ігорівна Мейта // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: С. І. Шкарабан (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2013. – Том 14. – № 2. – С. 138-145. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///D:/User.Data/Downloads/193-1240-1-PB%20\(1\).pdf](file:///D:/User.Data/Downloads/193-1240-1-PB%20(1).pdf).
19. Ильяшенко С. Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке [Електронний ресурс] / С. Н. Ильяшенко // Вісник сумського державного університету. Серія Економіка. – Режим доступу: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/16196/1/2003_3.pdf.

20. Ткаченко А. М. Оцінка рівня економічної безпеки підприємства / А. М. Ткаченко, О. Л. Резніков // Вісник економічної науки України. – № 1, 2010. – С. 101-106.

21. Глушков В. Є. Економічна безпека підприємства як динамічна категорія / В. Є. Глушков, Р. М. Редько // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. – 2012. – №4(70). – Том 2. – С. 47-52.

22. Васильців Т. Г. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення : [монографія] / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, О. Р. Бойкевич, В. В. Каркавчук ; [за ред. Т. Г. Васильціва]. – Львів : ЛКА, 2012. – 386 с.

23. Єрмошенко М. М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : наук. монографія / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева; Нац. акад. упр. – К. : Нац. акад. упр., 2010. – 232 с.

24. Козик В. В. Практикум з управління проектами : [навч. посібник] / В. В. Козик, І. Є. Тимчишин. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 180 с.

25. Керівництво з управління інноваційними проектами і програмами організацій : [Монографія] // Переклад на українську мову під редакцією проф. Ярошенка Ф.О. – К.: Новий друк, 2010. – 160 с.

26. Батенко Л. П. Управління проектами: [навч. посібник] / Л. П. Батенко, О. А. Загородніх, В. В. Ліщинська. – К.: КНЕУ, 2003. – 231 с.

РОЗДІЛ 14 ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Діяльність сучасних підприємств України характеризується різним рівнем нестабільності, що зумовлює необхідність розробки і застосування нових підходів до адміністрування, які потребують дієвого механізму управління економічною безпекою підприємства. Належний внутрішній контроль за ефективним функціонуванням і стратегічним розвитком підприємства в умовах мінливого внутрішнього й зовнішнього середовища забезпечуватиме належний стан захищеності його життєво важливих інтересів.

Однією з найважливіших умов успішного функціонування та розвитку підприємництва у всіх країнах світу є економічна безпека, підвищення рівня якої є необхідною умовою соціального та економічного розвитку держави, особливо в теперішній час, коли безупинно відбувається інтеграція України до міжнародних економічних організацій.

Переконливою є точка зору Камлика М.І. стосовно того, що економічна безпека підприємництва виступає однією з головних умов нормального функціонування і розвитку підприємництва в економіці країни [1, с.39].

Наразі, значну частку від усіх вітчизняних підприємств займають підприємства малого та середнього бізнесу. Відтак, пошук та впровадження дієвих практичних рекомендацій саме для цього сектору набуває актуальності.

Погоджуємося з М.Л. Данилович-Кропивницькою та К.О. Рітковою, які стверджують, що вагомість проблеми економічної безпеки особливо важлива для малого та середнього підприємництва (МСП) внаслідок таких причин, як:

- стихійно-хаотичного і недостатньо керованого з боку держави формування сектора МСП у період трансформації економіки;

- об'єктивно вищого ступеня вразливості підприємств цього сектора економіки через їх розміри, рівня забезпеченості матеріальними і фінансовими ресурсами;

- недосконалого конкурентного середовища, проявів монополізму і клієнтських відносин, корупції у відносинах «бізнес-держава»;

- надмірно високого рівня криміналізації та тінізації господарської діяльності у секторі МСП [2].

Поділяємо точку зору Т.Г. Васильців Т.Г. щодо важливості вивчення теоретичних засад та розробки прикладних рекомендацій зі зміцнення економічної безпеки підприємництва, що зумовлене призупиненням темпів розвитку малого і середнього бізнесу, зниженням рівня ділової активності населення. Така ситуація не дозволяє поліпшити основні показники розвитку підприємництва, досягнути рівня розвинених держав, забезпечити належний та рівний доступ кожного громадянина до підприємницької діяльності. Єдиним вірним шляхом в такому випадку бачиться відповідне і необхідне проведення системно-структурного аналізу та імплементація позитивного світового досвіду забезпечення економічної безпеки підприємницької діяльності [3, с.59].

Погоджуємось з твердженням Чумаченко М.Г., що аналіз існуючих західних методик, розробка адаптованих до умов України методологій впровадження, вивчення досвіду їх впровадження на західних підприємствах є особливо актуальним для сьогодення [4, с. 8–16].

Економічна безпека має п'ять рівнів, що розташовані в такій ієрархічній послідовності: глобальний, міжнародний, державний, регіональний та мікрорівень – рівень суб'єктів господарювання [5, с. 10].

Розділяємо точку зору Худолія Л.М., який наголошує, що забезпечення стабільності та ефективності функціонування всіх основних складових підприємства (фінансової, інформаційної, техніко-технологічної, кадрової та правової) сприяє досягненню високого рівня економічної безпеки підприємства [6].

Повна економічна самостійність МСП дозволяє суб'єктам господарювання самостійно обирати економічну політику, форми і методи організації виробничого та збутового процесу, забезпечує повною відповідальністю за результати діяльності. Це, в свою чергу, вимагає від керівництва підприємств вжиття відповідного комплексу заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки. При розробці таких заходів варто пам'ятати, що на економічну безпеку МСП негативно впливає ряд факторів, які зображено на рис. 14.1.

Фактори негативного впливу на економічну безпеку підприємства	
→	невирішеність соціальних проблем;
→	високий рівень криміналізації економіки;
→	посилення конкурентної боротьби за вітчизняний ринок збуту;
→	контроль кримінальних структур за суб'єктами господарювання;
→	недосконалість чинного законодавства;
→	високий рівень монополізації ринку;
→	відсутність досвіду у сфері захисту власної економічної безпеки.

Рис. 14.1. Фактори негативного впливу на економічну безпеку МСП
Джерело: складено автором на основі [1, с.40-41]

Доцільним є виділення в роботі [7, с. 430] джерел негативного впливу на підприємство і формування економічної безпеки підприємства, а саме: об'єктивні (збіг обставин – стан фінансової кон'юнктури, наукові відкриття, технологічні розробки, форс мажорні обставини) та суб'єктивні (свідомі чи несвідомі дії певних посадових осіб, а також суб'єктів господарювання – органів державної влади, контрагенти).

За авторським баченням головна мета економічної безпеки підприємства полягає у забезпеченні гарантій високоефективного і стабільного функціонування підприємства в поточному і майбутніх періодах.

Значну наукову цінність має обґрунтування Отенко І.П., Іващенко Г.А. та Воронкова Д.К., на основі якого відповідно ресурсно-функціонального підходу економічна безпека підприємства забезпечується запобіганням зовнішнім і внутрішнім загрозам на основі досягнення таких його функціональних цілей, як: 1) входження підприємства у фазу стабільної та

безперервної виробничої діяльності; 2) досягнення підприємством фінансово-економічної стійкості; 3) підвищення ефективності використання наявних ресурсів; 4) адаптація до змін, що відбуваються у зовнішньому середовищі; 5) забезпечення постійного розвитку підприємства [5, с. 22-23].

У зв'язку з широкою варіацією внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на організаційну структуру МСП, «правильна», спільна і прийнятна для всіх організація системи захисту та підвищення економічної безпеки відсутня.

Основою діяльності будь-якої соціально-економічної системи є інформація, оброблена й структурована певним чином, конкретного призначення, змісту, форми і якості. У сучасному світі інформація є потужним стратегічним ресурсом. У зв'язку з тим, що з кожним роком економічний потенціал більшою мірою визначається рівнем розвитку інформаційної структури, пропорційно зростає й потенційна уразливість економіки від інформаційних впливів. Тому виникає необхідність захисту МСП від ймовірних інформаційних небезпек, які прямо впливають на економічну безпеку.

Вдосконалення бізнесу суттєво залежить від розвитку інформаційних систем, які підвищують якість управління, забезпечують відповідність інформаційних процесів реальним бізнес-процесам, пришвидшують документообіг і підготовку управлінських рішень. Застосування інформаційних технологій входять до переліку важливих факторів, що визначають конкурентоздатність підприємств.

Кожне підприємство у своїй діяльності користується масивами інформації, але ступінь її використання є різним, змінюється залежно від розвитку інформаційних систем і підходу до управління підприємством.

Спираючись на закон України «Про інформацію» [8] виокремлено в табл. 1 види інформації, які необхідні для повноцінного функціонування високого рівня економічної безпеки МСП.

Таблиця 14.1. Види інформації, які використовуються для досягнення високого рівня економічної безпеки МСП

Джерело: складено автором на основі [8]

№	Вид інформації	Характеристика
1.	Про фізичну особу	відомості про фізичну особу-працівника
2.	Довідково-енциклопедичного характеру	систематизовані, документовані, публічно оголошені або іншим чином поширені відомості про суспільне, державне життя і навколишнє природне середовище, що має прямий вплив на економічну безпеку підприємства малого та середнього бізнесу
3.	Екологічна	відомості і дані про стан довкілля МСП, фактори, які безпосередньо пов'язані з його діяльністю і впливають чи можуть впливати на довкілля або стан здоров'я і безпеки працівників, умови їх праці
4.	Про готової продукції	дані, які розкривають кількісні, якісні й інші характеристики виробленої готової продукції (товарів, робіт, послуг)
5.	Науково-технічна	будь-які відомості і дані про вітчизняні й зарубіжні досягнення науки, техніки і виробництва, одержані в ході науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної роботи, які можна запозичити
6.	Податкова	сукупність відомостей і даних, що створені або отримані суб'єктами інформаційних відносин у процесі поточної діяльності і необхідні для реалізації покладених на контролюючі органи завдань і функцій у порядку, встановленому Податковим кодексом України, які впливають на економічну безпеку МСП
7.	Правова	будь-які відомості, юридичні факти, правопорушення зі сторони МСП та у відношенні до нього, а також боротьбу з ними та їх профілактику
8.	Статистична	документована інформація, що дає кількісну характеристику масових явищ й процесів, які відбуваються в різних сферах життя суспільства, що дає змогу МСП корегувати свою господарську діяльність, чим підвищувати наявний рівень економічної безпеки
9.	Соціологічна	будь-які документовані відомості про ставлення до окремих осіб, подій, явищ, процесів, фактів, які змінюють економічну безпеку МСП
10.	З обмеженим доступом	конфіденційна, таємна і службова інформація, яка безпосередньо впливає на рівень економічної безпеки

В свою чергу, до інформації, як й до інших ресурсів, висуваються певні вимоги, які представлено на рис. 14.2.

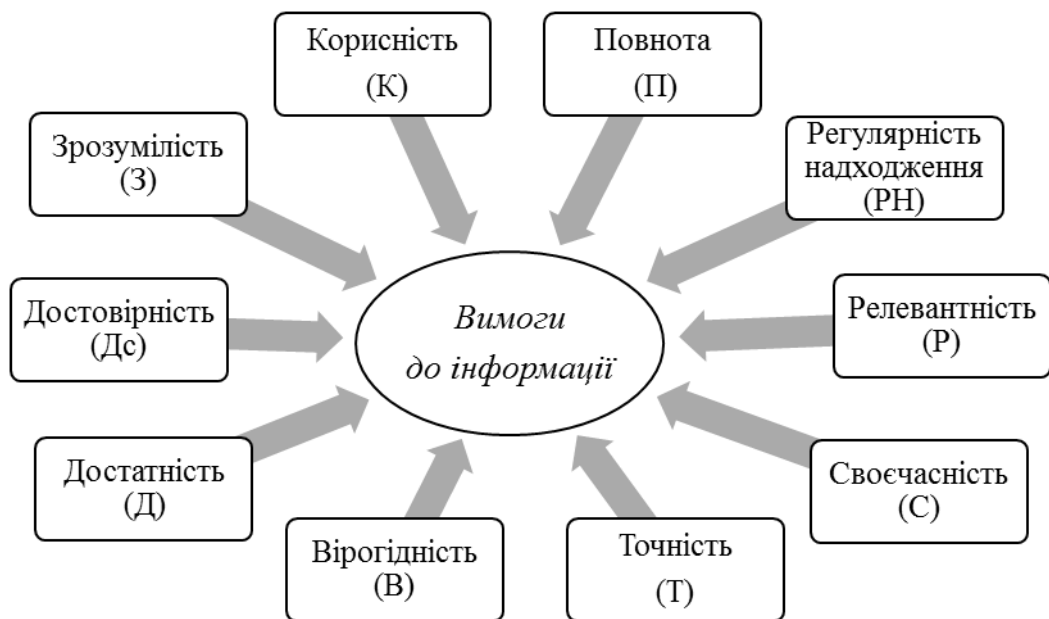

Рис. 14.2. Вимоги до інформації, яка збирається за допомогою сучасних інформаційних технологій
Джерело: авторська розробка

Дані вимоги забезпечують відповідність інформації змінам у мінливому зовнішньому і внутрішньому середовищах, потребам фахівців і керівництва підприємства для забезпечення підготовки і прийняття обґрунтованих управлінських рішень, спрямованих на підвищення рівня внутрішнього контролю та економічної безпеки.

Визначені вимоги до інформації дають змогу розрахувати її цінність, яку пропонується розраховувати за формулою 1.

$$ЦІ = В + Д + Дс + З + К + П + РН + Р + С + Т, \quad (14.1)$$

де ЦІ – цінність інформації.

Оцінка здійснюється шляхом присвоєння кожному елементу відповідної кількості балів в інтервалі від 0 до 2 відповідно трьох рівнів оцінки: 0 – низький рівень, 1 – середній рівень і 2 – високий рівень.

Комплексна модель вимірювання цінності інформації також можна представити за формулою 2.

$$ЦІ = \sum_{i=1}^{n=10} ВІ, \quad (14.2)$$

де ВІ – вимоги до інформації.

Вся вхідна інформація надходить у вигляді інформаційних потоків, що представляють собою сукупність інформації, яка дозволяє підприємству вести фінансово-господарську діяльність. Інформаційні потоки забезпечують нормальну безперебійну роботу підприємства, організація яких на підприємствах малого та середнього бізнесу має бути спрямована на прийняття рішень з ключових фінансово-економічних питань, задоволення вимог системи управління та поліпшення й полегшення процесів управління підприємством і виробництвом.

Як правило, виділяють два види інформаційних потоків (середовищ): зовнішні (сукупність економічних і політичних суб'єктів, які діють за межами підприємства, і відносини, що складаються між ними і підприємством. Відносини визначають взаємодію між підприємством, його реальними і потенційними клієнтами, а також конкурентами) і внутрішні (відносини в колективі, які визначають насиченість інформаційних й інтенсивність комунікаційних потоків, а також знання, які закладаються і породжуються в процесі виробництва) [9, с. 246].

Варто наголосити, що існує пряма залежність між розмірами суб'єкта господарювання та вхідними до нього потоками інформації. Таким чином, чим більше підприємство і ширша його діяльність, тим більші вхідні потоки інформації.

Важливим є забезпечення інформаційного супроводу з широкого кола внутрішніх і зовнішніх проблем діяльності МСП, тому потрібний комплексний підхід до визначення джерел інформаційних ресурсів. Першочерговим завданням при цьому є створення ємкої системи інформаційної підтримки промислового підприємства, джерела якої зазначено на рис. 14.3.

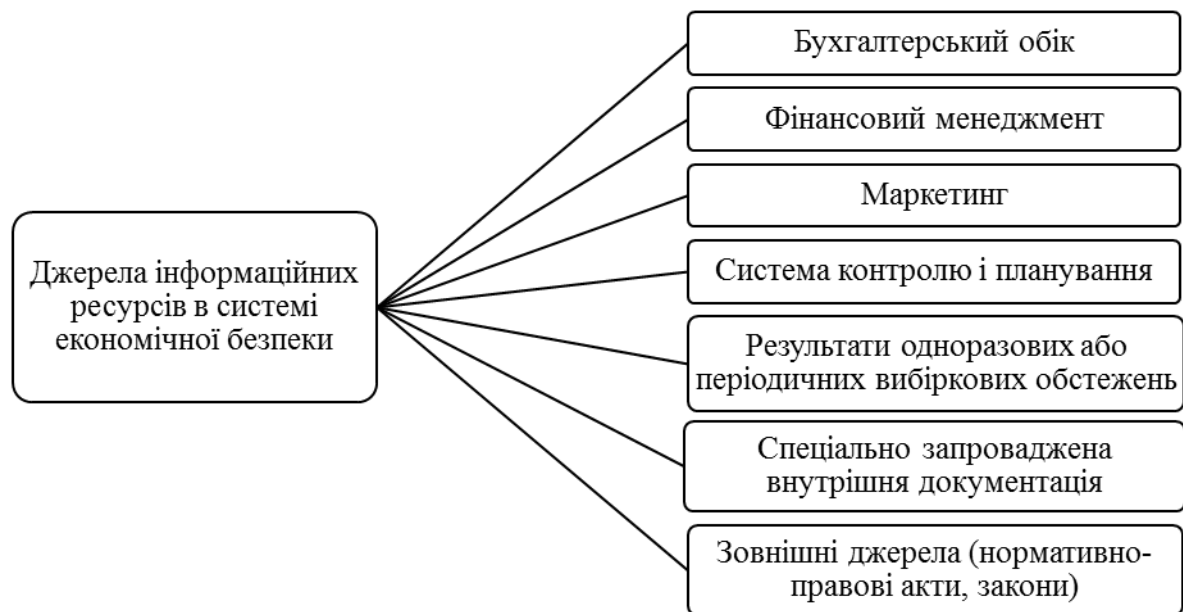

Рис. 14.3. Джерела інформаційних ресурсів в системі економічної безпеки

Джерело: авторська розробка

Аналіз рівня економічної безпеки підприємства проводиться на основі оцінки ефективності заходів щодо запобігання збитків і розрахунку функціональних і сукупних критеріїв економічної безпеки підприємства, тому основним первинним інформаційним джерелом даних на запит економічної безпеки є внутрішня облікова інформація, сформована в рамках бухгалтерського, фінансового, управлінського та статистичного обліку, які містить інформацію про ресурси, джерела їх надходження, напрями й ефективність використання. Особливо важлива облікова інформація щодо обсягу і витрат на виробництво продукції (товарів, робіт, послуг), інвестиційної діяльності, фінансових показників. Основний масив цієї інформації повинен бути представлений показниками, які дійсно можна змінити в результаті реалізації прийнятих управлінських рішень. Особливо ретельно необхідно відслідковувати показники, що дозволяють діагностувати ситуацію в області «вузьких місць» і визначають можливості по реалізації конкурентних переваг підприємства. В разі недостатності отриманої інформації проводяться спеціальні одноразові або періодичні вибірові

обстеження. Також залучається інформація, що отримується із зовнішніх джерел.

Важлива роль в інформуванні системи економічної безпеки відведена спеціально розробленій і впровадженій внутрішній документації, що має вигляд комплексних звітів, зведених таблиць, накладних, актів, які містять специфічно згруповану інформацію конкретного характеру під чітко задані параметри для оперативного вирішення певних завдань. Інформація, представлена у такій документації, більш трансформована, а тому і більш придатна до швидкого опрацювання. Проте, як правило, використовується переважно на великих промислових підприємствах.

Варто пам'ятати, що джерела інформації залежать від того, яка потрібна інформація для стратегічного або оперативного планування. Управління бізнес-процесами вимагає комплексного розгляду зовнішніх і внутрішніх факторів та ризиків. Інформаційна підтримка менеджменту повинна забезпечувати керівництво інформацією про поточний стан справ, прогнозувати наслідки змін внутрішнього і зовнішнього середовища. Загальний алгоритм інформаційного забезпечення системи економічної безпеки МСП за баченням автора зображено на рис. 14.4.

Прийняття управлінських рішень, спрямованих на забезпечення високого рівня внутрішнього контролю та економічної безпеки, на наш погляд, досягається таким ланцюжком. Провідний менеджер чи керівник підприємства малого та середнього бізнесу з'ясовує, яка саме інформація потрібна для вирішення конкретного завдання. Потреби підприємства в інформації залежать від специфічних факторів його практичної діяльності.

Наступним етапом є збір інформації відповідного характеру із зовнішнього і внутрішнього середовища. Далі необхідно проаналізувати і систематизувати зібрану інформацію. Для досягнення бажаних цілей при зборі й обробці інформації необхідно чітко визначити обов'язки учасників процесу: збирачів, обробників, координаторів і розрахувати приблизний час на збір й обробку матеріалів.

Рис. 14.4. Алгоритм інформаційного забезпечення МСП

Джерело: авторська розробка

Для аналізу інформації існують різні методи, прийоми та інструментарій, які повинні бути відібрані і реалізовані на цьому етапі відповідно до власного професійного судження менеджера чи керівника. Саме на цьому етапі доцільно використовувати методи та процедури, залучення яких зменшить залучений час та витрати на збір інформації при цьому оперативно забезпечивши систему економічної безпеки.

Часто одержувачі інформації схильні запитувати великі обсяги інформації, не замислюючись про співвідношення витрат і користі. Тому в рамках оцінки інформації необхідно обов'язково встановити, наскільки важлива ця інформація. У рамках цього етапу проводяться контрольні заходи - фактичні значення показників зіставляються з плановими завданнями. На основі проведеного аналізу виявлених відхилень формують пропозиції про доцільність запровадження коригуючих заходів. Після цього інформація узагальнюється у вигляді чітко описаних та обґрунтованих результатів і

рекомендацій. Залежно від поставлених цілей сформовані рекомендації передаються відповідним менеджерам чи керівникам для впровадження її в практичну діяльність, яка відбувається на наступному етапі. Останнім кроком у вказаному алгоритмі визначено корегування інформаційних потреб. Під цим розуміємо певне удосконалення вже розробленого і впровадженого управлінського рішення, своєрідна поправка вектору його направлення задля посилення економічної безпеки.

Оскільки управлінська діяльність регулює організаційно-виробничі процеси, зводить їх у відповідність до встановлених раніше цілей, спираючись при цьому на інформаційні потоки, виникає потреба у розробці системного підходу до відбору, аналізу і видачі нової інформації конкретного характеру. Доцільно розглянути основних користувачів інформації і напрями використання інформації, які зображено на рис. 14.5.

Зацікавлений у встановленні ефективності керування підприємством менеджерами	Власник	Громадськість	Зацікавлена в створенні підприємством робочих місць, раціональному використанні суспільних ресурсів, допомозі у фінансуванні соціальних програм
Зацікавлений в інформації для попередження, вчасного виявлення кризового стану, створення умов для його швидкого подолання	Керівник	остачальники, кредитори	Зацікавлені в спроможності підприємства вчасно сплачувати заборговані суми
Зацікавлені в спроможності підприємства вчасно сплачувати дивіденди	Акціонери	Інвестори	Зацікавлені в інформації щодо можливостей підприємства отримувати прибуток
Працівники		Зацікавлені в спроможності підприємства вчасно виплачувати заробітну плату й забезпечувати охорону праці	

Рис. 14.5. Користувачі інформації на запит економічної безпеки

Джерело: авторська розробка

Важливою складовою інформаційного забезпечення є документальне забезпечення діяльності МСП з внутрішнього контролю та економічної безпеки.

Більшість підприємств ставляться недбало до розробки, прямого використання та безумовного виконання внутрішніх документів з питань забезпечення належного рівня внутрішнього контролю та економічної безпеки, що посилює актуальність системного підходу до вжиття заходів з інформаційного забезпечення економічної безпеки МСП.

Інформаційне забезпечення процесів і процедур системи економічної безпеки супроводжується застосуванням зовнішніх законодавчих і нормативно-правових актів з питань ведення та фінансового забезпечення промислового виробництва та його реалізації, а також розробкою внутрішніх нормативних документів – інструкцій, методик, положень, які самостійно обрані та для яких власноруч визначено види та шляхи розповсюдження.

Основні процеси та процедури щодо економічної безпеки, які підлягають документуванню на підприємствах малого та середнього бізнесу, наведено у табл. 3.

Відповідно авторському баченню основна мета документообігу МСП на запит економічної безпеки полягає у тому, щоб на основі діючих нормативно-правових актів, міжнародних стандартів управління й рекомендацій, вже існуючої та спеціально розробленої номенклатури первинних документів сформувати необхідну і достатню інформаційну базу, що забезпечує професійні потреби фахівців конкретних напрямів та менеджерів-управлінців при розв'язанні завдань з досягнення високого рівня внутрішнього контролю та економічної безпеки на підприємстві в цілому.

Документообіг підприємств малого та середнього бізнесу в контексті економічної безпеки передбачає систематизацію всієї документації, що стосується внутрішнього контролю та економічної безпеки на ньому (рис. 14.6).

Таблиця 14.2. Основні процеси та процедури МСП щодо економічної безпеки. Джерело: авторська розробка

Процеси	Процедури
- розподіл ключових управлінських прав та обов'язків щодо забезпечення економічної безпеки	- призначення відповідальних осіб із питань забезпечення належного внутрішнього контролю та високого рівня економічної безпеки - розробка положень, методик, інструкцій, та інших внутрішніх документів, що використовуються в рамках забезпечення економічної безпеки
- навчання із загальних питань забезпечення внутрішнього контролю та економічної безпеки для працівників та спеціальне підвищення кваліфікації для менеджерів-управлінців	- залучення персоналу до процесу забезпечення економічної безпеки; - мотивація персоналу до процесу забезпечення економічної безпеки
- управління загрозами, що пов'язані з особливістю діяльності МСП	- виконання вимог законодавчих та нормативно-правових актів, можлива розробка внутрішніх документів з питань забезпечення та посилення внутрішнього контролю та економічної безпеки
- контроль за станом внутрішнього контролю як складової системи економічної безпеки МСП	- ідентифікація існуючих загроз діяльності підприємства малого та середнього бізнесу; - оцінка впливу виявлених загроз
- регулювання функціонування системи внутрішнього контролю з врахуванням впливу внутрішніх та зовнішніх загроз	- прийняття управлінського рішення щодо врахування впливу зовнішніх та внутрішніх загроз; - адаптація системи економічної безпеки в контексті прийнятого управлінського рішення

Для використання зазначених документів призначаються особи, відповідальні за вчасне їх отримання, облік (реєстрацію) і поширення в середині підприємства. Як правило, на великих підприємствах такі функції покладено на загальний відділ або канцелярію чи секретаріат.

к	≥	р	Організаційно	статут,	викладенні на папері,
---	---	---	---------------	---------	-----------------------

	-установчі	засновницький договір, положення	офіційно затверджені
	Регламентні	методики, інструкції, стандарти в частині забезпечення внутрішнього контролю та економічної безпеки, розроблені безпосередньо під особливості МСП	викладенні на папері чи на електронних носіях
	Розпорядчі	накази, розпорядження, план-графіки робіт	викладенні на папері чи на електронних носіях
	Облікові	форми фінансової звітності промислового підприємства, внутрішня звітність	викладенні на папері чи на електронних носіях, отримані через програмні продукти «1.С. Підприємство», «Парус», «Галактика»
	Інформаційні	матеріали ревізій, зовнішнього й внутрішнього аудиту; лабораторного контролю; результати перевірок податкової служби; матеріали виробничих нарад, зборів трудового колективу; засоби масової інформації; внутрішні міжпідроздільні документи; відомості, одержані від виконавця; протоколи, звіти власних фінансових аналітиків;	викладенні на папері чи на електронних носіях, отримані з програмних продуктів MRP II, ERP тощо, складені власноруч
Зовнішні	Міжорганізаційні	листи від сторонніх підприємств та організацій;	викладенні на папері чи на електронних носіях, отримані через програмні продукти типу «Аскод» або поштою, кур'єром тощо
	Нормативно-правові	закони, нормативно-правові акти різних рівнів, кодекси, положення з питань внутрішнього контролю та економічної безпеки	викладенні на папері чи на електронних носіях, використані за допомогою Інтернету
	Загальнодержавні	стандарти, нормативи	(«Ліга закон») та при консультації сторонніми фахівцями
	Міжнародні	стандарти ISO за напрямками діяльності; МСБО МСФЗ	теоретичні засади, викладенні на папері чи на електронних носіях, практично використовується після сертифікації

Рис. 14.6. Види документів з питань забезпечення МСП в контексті економічної безпеки (джерело: авторська розробка)

Ефективне безперебійне функціонування МСП з високим рівнем економічної безпеки залежить від повноти та своєчасності надходження необхідної інформації конкретного характеру у вигляді певного документу. Управлінські рішення на будь-якому підприємстві охоплюють всі сторони його діяльності: виробництво на різних стадіях, збут, фінанси, робота з персоналом, безпека праці тощо. Тому компетентний управлінець має координувати діяльність всіх відділів для досягнення їх найбільш ефективної участі в процесі вирішення поточних, тактичних й стратегічних завдань.

При проектуванні системи інформаційного забезпечення підприємства на запит економічної безпеки слід чітко враховувати:

- (1) інформаційні потреби керівника;
- (2) схему руху інформаційних потоків в інформаційній системі суб'єкта господарювання;
- (3) загальні обсяги інформаційних потоків;
- (4) час та витрати на обробку та трансформацію інформаційних потоків;
- (5) користь від обробленого інформаційного потоку;
- (6) тісні взаємозв'язки між окремими підрозділами виробничої системи, які слугують досягненню стратегічних цілей підприємства;
- (7) складнощі, які проявляються у великій кількості зворотних зв'язків;
- (8) високу інерційність, завдяки чому можливе прогнозування на перспективу;
- (9) можливість використання альтернативних виробничих технологій і способів організації управління.

З метою врахування вищенаведених аспектів та зменшення ризику витоку інформації, автоматично підлаштовуючись під зміни, що відбулися, залучаючи і обробляючи при цьому велику кількість інформації різного характеру, виникає необхідність комп'ютеризувати діючу систему прийняття й обробки інформаційних потоків МСП, змінювати алгоритм документообігу, автоматизацію передачі інформації. У зв'язку з цим

виділено три напрями забезпечення комп'ютеризованої інформаційної підтримки МСП в контексті економічної безпеки, які зображено на рис. 14.7.

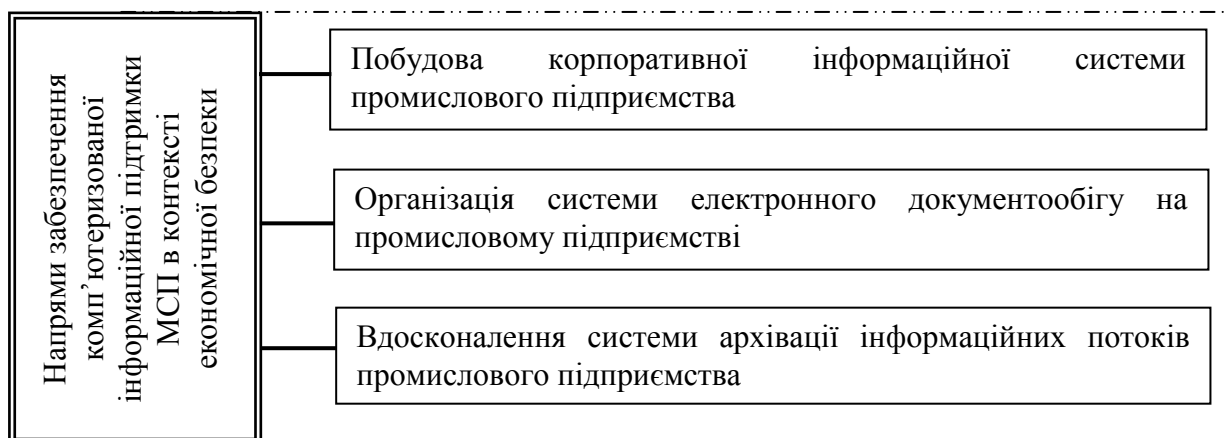

Рис. 14.7. Напрями забезпечення комп'ютеризованої інформаційної підтримки МСП в контексті економічної безпеки

Джерело: авторська розробка

Першим напрямом виділено побудову корпоративної інформаційної системи, яка підтримує автоматизацію функцій управління на підприємстві і постачає інформацію для прийняття управлінських рішень та об'єднує бізнес стратегію підприємства і прогресивні інформаційні технології.

Для отримання зведеної інформації про фінансово-господарську діяльність підприємства застосовуються фінансово-економічні й управлінські програмні продукти, які використовуються для реалізації автоматизації бухгалтерського обліку і передачі звітності до зовнішніх органів; автоматизації управлінського обліку для збору і представлення даних, які використовуються для прийняття управлінських рішень; організації процесу планування й отримання звітності по виконанню планів, бюджетів підприємства та оперативного корегування виробничих планів.

Для контролю, обліку й управління фінансовими потоками зазвичай використовують CashFlow-модель (CF-модель), яка спирається на балансові співвідношення між активами і пасивами, зобов'язаннями і реально одержуваним доходом та дозволяє контролювати фінансовий баланс,

оптимізувати грошові потоки і проводити сценарний аналіз руху грошових потоків.

Для українських промислових підприємств найбільш актуальними є концепції планування ресурсів виробництва MRP II (мінімізація витрат, пов'язаних із складськими запасами на різних ділянках виробництва, дозволяють регулювати поставки комплектуючих для виробництва продукції, контролювати складські запаси і саму технологію виробництва) і планування ресурсів підприємства ERP (скорочення і уніфікування апаратного забезпечення за рахунок технології «клієнт-сервер» й інтеграції інформаційної системи, зведення бізнес-процесів після злиття компаній, даних про кадрові ресурси, скорочення чисельності персоналу, що забезпечують підтримку інформаційної системи).

Як правило, підприємствами малого та середнього бізнесу подібні програмні продукти не застосовуються.

Інтерес представляють вітчизняні інформаційні системи «Парус» (характеризується масштабним набором функціональних модулів і має такі елементи, як: планування, прогнозування, облік, аналіз, моніторинг, контроль, автоматизоване формування варіантів рішень тощо) і «Галактика» (забезпечує автоматизацію операційної, фінансової та інвестиційної діяльності на стратегічному та оперативному рівні з використанням новітніх інструментів з акцентом на планування та аналіз), які здатні практично повністю покрити інформаційні потреби системи контролінгу на запит економічної безпеки.

За авторським баченням схема функціонування системи інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень МСП представлена на рис. 14.8.

Відповідно даної схеми функціонування системи інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень на підприємствах малого та середнього бізнесу починається з надходження вхідної інформації у вигляді інформаційних потоків із зовнішнього і внутрішнього ділового середовища. Потім всі вхідні дані піддаються обробці з використанням методів,

інструментів і прийомів на запит економічної безпеки, а також моделюванню під введені раніше параметри.

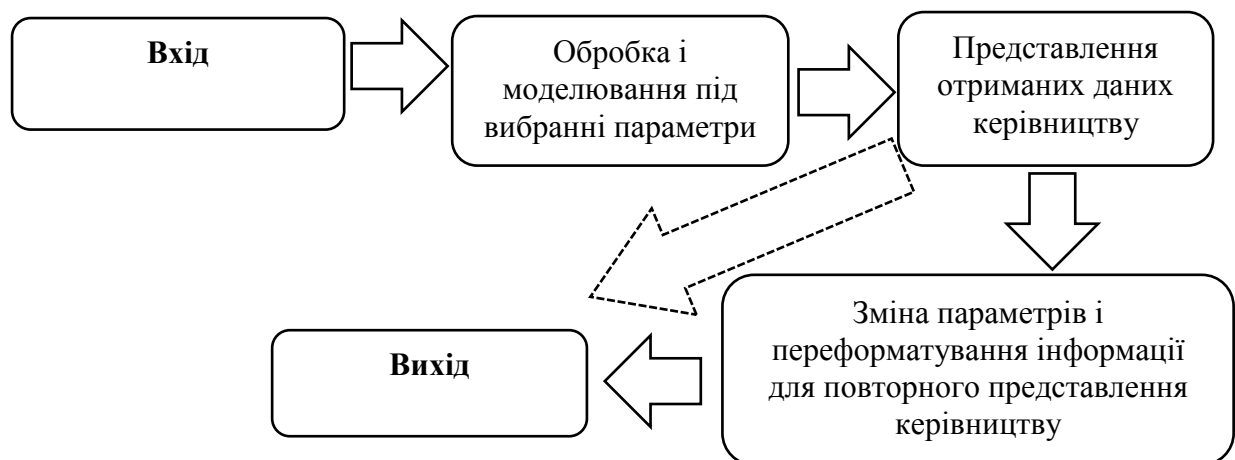

Рис. 14.8. Схема системи інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень МСП. Джерело: авторська розробка

В процесі моделювання застосовуються аналітичні або чисельні методи розрахунків, їх параметри (крок інтегрування, початкові умови для чисельного інтегрування, початкові наближення для рішення систем рівнянь), структура моделі системи, а також моделі окремих елементів, які задовольняють систему економічної безпеки.

Після обробки структуровані дані надаються керівництву для ознайомлення та прийняття управлінських рішень. У разі наявності будь-яких неточностей або недоліку повноти даних інформація піддається повторній обробці, враховуючи вимоги оновлених параметрів, а потім знову спрямовується керівництву.

Завершальним етапом виділено архівацію кінцевого варіанту трансформації інформації.

Створення електронних документів різних форматів має вдовольняти потреби різних груп користувачів, підвищувати продуктивність праці, дозволяючи оперативно отримувати і передавати дані, досліджувати дрібні деталі, аналізувати інформацію у відмінних вимірах, представляти безперервний потік інформації в різноманітному візуальному вигляді.

Система електронного документообігу повинна вносити мінімум змін у повсякденну роботу, бути найбільш непомітною, надавати реальну користь, необхідний сервіс і допомагати зв'язувати документи з бізнес-процесами, що протікають на підприємстві.

Перевагами використання електронного документообігу має такі переваги для МСП:

(1) скорочення циклів підготовки продуктів за рахунок переходу на електронні транзакції з контрагентами і перетворення всіх бізнес-процесів в налагоджену, синхронну роботу за принципом «точно в строк»;

(2) реалізація готової продукції і товарів електронним способом для усунення посередників із транзакцій з клієнтами;

(3) усування вузьких місць в керуванні, таким чином звільняючи працівників інтелектуальної праці для більш важливих завдань, дотримуючись при цьому максимально малого штату працівників;

(4) узгодження внутрішніх документів;

(5) контроль за виконанням і виконанням у встановлений термін доручень керівництва;

(6) контроль за доступом до тих чи інших документів, відтак контроль за відтоком інформації.

Сучасні комп'ютерні мережі дають можливість одержувати й надавати дані простими й дешевими способами. Всі електронні документи знаходяться на серверах, які забезпечують інформаційну безпеку бізнесу. Це досягається завдяки високому рівню конфіденційності, централізації даних і їх резервного копіювання. Дуже популярним для середніх і великим підприємств є створення «домашньої сітки», яка не лише функціонує як інструмент обміну даних в електронному вигляді між персоналом, а й дозволяє її архівувати, збільшує швидкість й зменшує час пошуку необхідних даних у величезних інформаційних і дискових масивах.

Вдало розроблена система архівації незалежно від обсягу записує і надійно зберігає на сервері всю інформацію, зменшує ризики втрати

важливої інформації, чим забезпечує високий рівень економічної безпеки і внутрішнього контролю.

Отже, для досягнення найвищого рівня економічної безпеки підприємства малого та середнього бізнесу повинні стежити за забезпеченням максимальної безпеки основних функціональних складових системи економічної безпеки підприємства, основу якої складають інформаційні потоки різного характеру та якості. Лише раціональний практичний підхід до структуризації, обробки і застосуванню інформації дозволять МСП функціонувати в режимі прийнятого стратегічного плану, забезпечуючи надійний захист від зовнішніх і внутрішніх факторів, які загрожують функціонуванню та існуванню.

Література

1. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект [Текст]: навч. посібник / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.

2. Данилович-Кропивницька М.Л., Рітікова К.О. Сучасний стан економічної безпеки малого та середнього сектора підприємництва в Україні / М.Л. Данилович-Кропивницька, К.О. Рітікова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/67635261.pdf>

3. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Монографія. – Львів: Арал, 2008. – 384с.

4. Чумаченко М.Г. Контролінг у дію // Економіка та держава.– 2007.– №11. – с. 8–16

5. Отенко І.П. Економічна безпека підприємства [Текст]: навч. посіб. / Отенко І.П., Іващенко Г.А., Воронков Д.К.; Харк. нац. екон. ун-т. - Х.: Вид. ХНЕУ, 2012. - 251 с.

6. Худолій Л.М. Складові економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності. [Електронний ресурс] / Л.М. Худолій // Ефективна економіка. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=455>

7. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект [Текст]: моногр. / С.М. Шкарлет. - К.: Книжкове видавництво Національного авіаційного ун-ту, 2007. - 436 с.

8. Закон України «Про інформацію» № 2657-ХІІ від 02.10.1992, зі змінами і доповненнями

9. Информатизация бизнеса: концепции, технологии, системы / А.М. Карминский, С.А. Карминский, В.П. Нестеров, Б.В. Черников; Под ред. А.М. Карминского. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 624с.

РОЗДІЛ 15 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УСТАНОВ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ

15.1. Світовий досвід забезпечення економічної безпеки у банківському секторі

За умов економічної глобалізації та інтеграційних процесів, коли у тій чи іншій частині світу час від часу виникають валютні, банківські чи фінансові кризи, загострюється питання щодо забезпечення у кожній країні стабільного економічного розвитку, який значною мірою залежить від надійності банківської системи та її здатності протидіяти цим загрозам. Саме тому економічна політика держави має бути спрямована на мінімізацію втрат і максимізацію вигід кожної країни від участі в глобалізаційному процесі. Отже, чим швидше держава почне відстоювати національні інтереси в цьому процесі, тим кориснішими і менш болючими будуть його наслідки, адже банківська сфера є основною складовою фінансової системи держави і саме питання її безпеки за таких умов виходять сьогодні на перший план.

Важливість економічної безпеки банківської системи зумовлена її прямим впливом на розвиток усіх сфер життя суспільства, а недостатньо надійне функціонування однієї з ланок або учасників цієї системи здатне спричинити серйозні порушення і деформацію у всій фінансовій сфері та економічній діяльності держави.

Роль держави в забезпеченні економічної безпеки банківської системи полягає в захисті прав власності, управлінні банківськими ризиками, забезпеченні рівноправної конкуренції, яка сприяє повнішому вираженню економічних інтересів усіх суб'єктів. У сучасних умовах розвитку банківського сектора державне регулювання банківської діяльності повинне здійснюватися з використанням інструментів і механізмів, адекватних стану економіки і банківської системи. При цьому повинні враховуватися особливості функціонування банківських установ на території окремої

держави, а також запозичення позитивних аспектів ведення банківського бізнесу в інших країнах, що не завжди можливо.

Оскільки розвиток і становлення ринкових відносин відбувається під впливом різного роду факторів, то забезпечення економічної, а зокрема, фінансової безпеки є важливим завданням для багатьох країн, в тому числі і України. Реалії сьогодення показують, що кожній країні притаманні власні особливості побудови банківської системи, відповідно кожна країна має певні особливості в побудові системи банківського регулювання та нагляду.

Загалом використовуються такі три моделі організації банківського регулювання та нагляду:

1. Модель «двох вершин»: передбачає здійснення регулювання та нагляду центральним банком держави разом з іншими контролюючими державними органами (Франція, Італія, Німеччина, США, Японія).

2. Секторна модель: здійснюється лише центральним банком держави (Україна, Російська Федерація, Великобританія, Греція, Іспанія, Португалія, Швейцарія).

3. Модель єдиного нагляду: реалізується мегарегулятором або органами нагляду відділеними від центрального банку (Польща, Австрія, Данія, Канада, Норвегія).

На сьогоднішній день в Україні діє секторна модель. Вона передбачає здійснення регулювання та нагляду Національним банком України відповідно до законів України «Про Національний банк України» [1] та «Про банки і банківську діяльність» [2].

Наприкінці 2012 року 27 держав-членів Європейського Союзу ухвалили рішення про створення Європейського банківського союзу (набуло чинності з осені 2014 року), що знаменується розширенням європейської фінансової інтеграції, змінює застарілу еталонну європейську банківську систему та має на меті створення єдиного наглядового механізму.

Основними елементами банківського союзу є наступні:

- єдине зведення правил для банків (регулювання);
- єдина структура банківського нагляду (нагляд);

- єдиний механізм рефінансування банків за рахунок зборів із самого банківського сектора;
- єдина система захисту депозитів;
- єдиний механізм тимчасової бюджетної підтримки у разі необхідності.

Таким чином, створення Європейського банківського союзу характеризується суттєвими позитивними наслідками, що сприятиме налагодженню простих і водночас досить тісних фінансово-економічних зв'язків між державами-членами ЄС.

Прагнення України до об'єднання у складі ЄС означає необхідність пристосування національної банківської системи до європейських вимог. Цей процес потребує глибоко обдуманих вчинків, а також обрання стратегії та визначення напрямку, у якому повинні працювати українські банки. Для досягнення цього можливі два шляхи:

1. Формування системи, створеної за взірцем результативних та безпечних банківських систем інших держав, таких як Англія, Німеччина, Франція.
2. Сформуванню відокремлену систему, пристосовану до потреб та вимог української економіки.

Критично оцінюючи правовий досвід демократичних країн ЄС щодо організації банківського регулювання та нагляду з метою удосконалення забезпечення фінансово-економічної безпеки банківської діяльності в Україні в умовах посилення зовнішніх загроз, слід констатувати, що за останні роки в Європейському Союзі створено єдиний ринок банківських послуг, підвищилась роль центральних банків у сфері валютного контролю, посилився вплив спеціально створених автономних органів, що стало можливим на принципах: гармонізації банківського законодавства Європейського Союзу, єдиної банківської ліцензії, взаємовизнання національних систем пруденційного нагляду за банківською діяльністю. Як свідчить вивчення зарубіжного досвіду в більшості розвинених країн спостерігається тенденція до уніфікації регулювання та нагляду за

банківською діяльністю, елементи якого можуть бути впроваджені і в Україні.

Треба зауважити, що на сучасному етапі основними загрозами на міжнародному рівні є все ж таки зростаюча присутність іноземних банків, збільшення їх частки в активах банківської системи та локальні і глобальні фінансові кризи, причинами яких можуть бути: недостатній нагляд за банками; слабе управління ними; надмірне втручання уряду у справи банків тощо.

Так, аналіз світового досвіду діяльності іноземних банків не дав однозначного результату. По-перше, залежно від глибини проникнення іноземного капіталу в банківську систему країни можна поділити на три групи:

1. Ті, в яких майже немає іноземних банків і частка нерезидентів не перевищує 10% – це, здебільшого, розвинені країни, а також Китай, Індія, Корея.

2. Держави, в яких існує практично повний іноземний контроль над банківським сектором, зокрема Непал, Бахрейн, Йорданія, Нова Зеландія, Словаччина, Чехія, Естонія.

3. Країни, де рівень присутності іноземних банків перебуває в межах від 15 до 80% активів банківської системи, переважно, це держави ЦСЄ, у тому числі й Україна.

По-друге, країни різняться за походженням основної частини іноземного капіталу, наприклад у Словаччині 30% активів банківської системи походить з Люксембургу, у Чехії – 33% з Австрії та 17% з Франції, в Естонії – 80% зі Швеції.

Досвід Китаю, Індії та Кореї свідчить, що за умови належного контролю та регулювання присутності іноземного банківського капіталу можна досягти поліпшення структури та безпеки банківської системи. Словаччина та Естонія, де іноземний капітал майже повністю контролює банківську систему, під час останньої глобальної фінансової кризи не зазнали відчутних її наслідків.

У Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року N 1277 [12] визначено, що економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання. Складовими економічної безпеки є виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки. Вплив кожної з них на економічну безпеку держави відображають вагові коефіцієнти, а значення коефіцієнта фінансової безпеки є одним з найвищих і становить 0,1294. Інші складові фінансової безпеки мають такі вагові значення: банківська безпека – 0,1723; безпека небанківського фінансового сектору – 0,1068; боргова безпека – 0,1746; бюджетна безпека – 0,2023; валютна безпека – 0,1686; грошово-кредитна безпека – 0,1753 [12].

В міру залучення економіки нашої країни до світової, із збільшенням ступеня її інтеграції до світової фінансової системи залежність банківської системи від нестабільності на світових фінансових ринках зростає. Зокрема, вплив останньої світової кризи все сильніше позначається на банківській системі України – починають виникати проблеми з ліквідністю, зростає вартість ресурсів для банків, згортаються перспективні проекти з причини нестачі фінансових ресурсів і неможливості їх отримання на зовнішніх ринках [15].

Таким чином, безпека банківської системи є однією із нагальних та багатогранних проблем, що стоїть не лише перед комерційним банком, а й державою, оскільки робота банків має винятковий вплив на соціально-економічний розвиток, добробут населення, ефективність роботи підприємств та, як наслідок, фінансову безпеку держави.

Отже, реалії сьогодення показують, що забезпечення фінансово-економічної безпеки банківських установ повинно ґрунтуватися на

відповідному механізмі, який є системою організаційних та інституційно-правових заходів впливу. Вони спрямовуються на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз. Також слід зазначити, що організаційне забезпечення безпеки банку може покладатися на спеціалізовані фірми (що надають послуги із забезпечення безпеки), на структурні підрозділи банку (відповідно до їх спеціалізації), а також на спеціально створені підрозділи служби безпеки банку. Означені вихідні положення ряду даних дозволяють стверджувати, що в умовах глобалізації фінансово-економічна безпека банківських установ стає не лише національною, а й міжнародною проблемою. Тому для надання допомоги у боротьбі з економічною злочинністю керівники служб безпеки, що представляють найбільші світові банки і банківські групи, об'єднали зусилля під егідою Міжнародної асоціації з питань безпеки в банківській справі, завдання якої – сприяти обміну інформацією між її членами і надання взаємної допомоги в запобіганні діям, спрямованим проти банків. Теоретична база і практичний досвід країн з розвинутою ринковою економікою повинні бути адаптовані до сучасних економічних умов в Україні в якомога найкоротший час.

15.2. Підвищення рівня економічної безпеки банку як ключовий напрям його розвитку в сучасних умовах

Під фінансовою безпекою банку слід розуміти такий стан банківської установи, який характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, його здатністю досягати поставлені цілі і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку [15]. На банківську систему в цілому та на окремі банки впливає велика кількість різноманітних ризиків як внутрішнього (якість кредитного портфеля, рівень та компетенція менеджменту, структура активів і пасивів, залежність від інсайдерів тощо), так і зовнішнього характеру (нормативне регулювання, грошово-кредитна політика, довіра до банківської системи, стан економіки держави та ін.), що обумовлює необхідність постійного

контролю за станом кризового середовища як банківської системи, так і окремих банків. Розглянуті у табл. 15.1 показники дають змогу зробити висновки про стан банківської системи держави, випадки невиконання нормативів банками є індикатором потенційної загрози втрати ліквідності та платоспроможності банку.

Таблиця 15.1. Економічні нормативи у банківській системі України протягом 2016 року [13]

Нормативи		За станом на			
		01.01.2016 р.	01.05.2016 р.	01.08.2016 р.	01.11.2016 р.
Н1	Регулятивний капітал(млн. грн.)	129 816,90	130 208,10	132 685,70	136 640,30
Н2	Норматив достатності (адекватності) регулятивного капіталу (не менше 10 %)	12,31	12,74	13,84	13,45
Н4	Норматив миттєвої ліквідності (не менше 20 %)	78,73	72,25	70,05	59,29
Н5	Норматив поточної ліквідності (не менше 40 %)	79,98	80,96	86,01	85,86
Н6	Норматив короткострокової ліквідності (не менше 60 %)	92,87	89,56	88,47	87,16
Н7	Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (не більше 25 %)	22,78	21,14	21,08	22,27
Н8	Норматив великих кредитних ризиків (не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу)	364,14	331,11	278,11	295,96
Н9	Норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами(не більше 25 %)	31,19	35,35	28,36	29,24
Н11	Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (не більше 15 %)	0,002	0,001	0,002	0,002
Н12	Норматив загальної суми інвестування (не більше 60 %)	1,1	0,75	0,67	0,65
Н11	Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (не більше 15 %)	0,0020	0,0010	0,0020	0,0020
Н12	Норматив загальної суми інвестування (не більше 60 %)	0,97	0,66	0,59	0,57

У свою чергу, недосконалість та недотримання нормативів збільшує кількість проблемних банків, що є потенційною загрозою для безпеки всієї системи. Так, упродовж 2014-2016 рр. 82 банки виведені з ринку України, 17 банків виведені з ринку в 2016 році.

Сьогодні Україна перебуває під впливом глобальної конкуренції, коли для досягнення успіху необхідні якісно нові підходи до розвитку економіки та системи економічної безпеки держави. Насамперед об'єктивною необхідністю, як показує досвід останніх років, є зосередження зусиль на досягненні фінансової безпеки держави. Серед всіх аспектів забезпечення останньої одним із вирішальних чинників надійності та ефективності функціонування всієї фінансової системи виступає стан банківської системи в країні, адже саме сектор грошово-кредитного обігу є найбільш чутливим до змін у зовнішньому середовищі. В той же час з огляду на високу залежність української економіки від коливань на світових валютних та товарних ринках, низький рівень захищеності вітчизняної фінансової системи від зовнішніх дестабілізуючих факторів, питання фінансової безпеки держави сьогодні набуває вирішального значення в процесі забезпечення економічної та національної безпеки України в цілому.

Банківська система України – це один з найрозвиненіших секторів економіки та фінансового ринку, на який припадає понад 90 % всіх фінансових послуг в Україні. Таким чином, саме банківська система виступає вагомим важелем впливу забезпечення фінансової безпеки держави та економічного розвитку країни в цілому. Від її ефективного функціонування залежать результативність грошово-кредитного регулювання, ефективність кредитно-розрахункового обслуговування господарського обороту, валютно-курсова політика тощо. Аналіз основних тенденцій розвитку банківської системи сьогодні є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, що пояснюється актуальністю та важливістю такого розвитку в контексті забезпечення фінансової стабільності та національної економічної безпеки.

Протягом останніх років вітчизняна банківська система перебуває під впливом багатьох дестабілізуючих чинників як внутрішніх, так і зовнішніх. До таких можна віднести економічну та політичну нестабільність, військові дії на Сході, високий рівень недовіри населення до банківської системи, непрозорість діяльності банків тощо. Головними проблемами банківської системи залишаються: низькі темпи нарощування капіталу і, відповідно, недостатній рівень капіталізації, низька якість активів, продовження роботи банківських установ з низькою фінансовою стійкістю, висока вартість клієнтських коштів, високий рівень доларизації економіки, низький рівень захисту прав кредиторів.

Банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників. З огляду на важливість цієї складової фінансової безпеки передусім розглянемо основний індикатор її стану, а саме рівень капіталізації банківської системи (табл. 15.2).

Таблиця 15.2. Індикатори безпеки банківської системи України протягом 2011-2016 рр.

Показник	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Пасиви банків, всього, млн. грн.	942 088	1 054 280	1 127 192	1 178 095	1 316 852	1 254 385
Власний капітал банків, млн. грн.	137 725	155 487	169 320	192 599	148 023	103 713
Частка капіталу у пасивах банків, %	14,62	14,75	15,02	16,35	11,24	8,27
Порогове значення індикатора 10-20 %						

Рівень капіталізації банківської системи є головним показником її здатності до розвитку та посилення ролі в підвищенні ефективності

реального сектора економіки. Високий рівень капіталізації банків гарантує стабільність національної грошової одиниці та фінансову стійкість банків при нестабільності фінансової системи. На жаль, в Україні рівень капіталізації банківської системи на сьогодні є недостатнім, а його зростання відбувається досить повільно. Показники рівня капіталізації банківської системи взагалі є досить важливими та сигналізують про можливі загрози стабільності і фінансової стійкості банківських установ. Таким чином, показник частки капіталу у пасивах банків свідчить про достатність капіталу для забезпечення надійності та стійкості як окремого банку, так і банківської системи взагалі, а також слугує індикатором конкурентоспроможності банківської системи.

Порогове значення індикатора не має перевищувати 10-20 %. За даними, наведеними у табл. 2.2 видно, що протягом 2011-2016 рр. даний показник відповідає допустимим межах і характеризується тенденцією до збільшення у 2014 р. Протягом даного періоду частка капіталу в пасивах банків збільшилася з 14,62 % до 16,35 %. У 2015 р. значення індикатора зменшилось до 11,24 %, тобто на 5 % у порівнянні з минулим роком, а у 2016 р. – ще на 3 %. У даному випадку, якщо значення індикатора перетинає нижню межу – 10 % – це означає виникнення серйозних загроз для клієнтів банків, нестійкий фінансовий стан та погіршення їх спроможності відповідати за своїми зобов'язаннями.

Як видно з табл. 15.2, власний капітал банків України в цілому протягом 2011-2014 рр. характеризувався тенденцією до зростання. Однак, ліквідація окремих банків та збиткова діяльність більшості банків призвела до того, що з початком 2015 р. обсяг власного капіталу банків зменшився на 44,58 млрд грн., а у 2016 р. ця ситуація продовжувала погіршуватись і власний капітал банків скоротився ще на 44,31 млрд грн.

Протягом 2014 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання негативному впливу на стабільність банківської системи» [2], з яким змінено визначені ЗУ «Про

банки і банківську діяльність» мінімальні обсяги статутного та додаткового капіталу банків. Так, мінімальний розмір статутного капіталу банку збільшено зі 120 млн. грн. до 500 млн. грн.

Згідно з Концепцією реформування банківської системи, підготовленою НБУ, докапіталізація банків має завершитися до 2024 року.

Однак, збільшення мінімального розміру статутного капіталу банку не є достатньо ефективним заходом регулювання та підвищення стабільності банківської системи України, оскільки набагато важливішим є регулювання напрямків вкладання капіталу, тобто якість активів банку. Враховуючи негативний вплив складної соціально-політичної та економічної ситуації, слід очікувати збільшення кількості банків, що будуть визначені як проблемні або неплатоспроможні, та які можуть бути ліквідовані.

Слід відмітити, що зростання капіталу банків є позитивним чинником, який відповідним чином впливає на економічну систему країни, фінансово підтримуючи її функціонування.

У високо капіталізованих банків значні інвестиційні можливості, вони більш ефективно виконують функцію перерозподілу фінансових ресурсів в національній економіці за рахунок економії на масштабах, для них характерна вища стійкість до проявів економічної нестабільності. І, навпаки, низька капіталізація банківського сектору економіки країни обмежує можливості щодо її сталого розвитку.

Зарубіжний досвід свідчить про взаємозв'язок між рівнем капіталізації банківської системи та рівнем економічного розвитку.

Наприклад, капіталізація банків США на кінець 2014 року склала 15,35 трлн. дол. Натомість в Україні сукупний обсяг власного капіталу діючих банків України станом на 01.01.2014 р. становив 192599 млн. грн. або ж в межах 14 млрд дол., що дорівнює обсягу власного капіталу одного європейського банку середнього рівня і набагато нижче обсягу власного капіталу найбільших банків розвинених країн світу.

Основною метою безпеки банківської діяльності вважається можливість запобігання збитків банку або упущення вигоди; забезпечення ефективної діяльності банку та якісної реалізації ним операцій та угод.

До основних завдань безпеки банківської діяльності входять:

- захист законних інтересів банку і його працівників; профілактика та попередження правопорушень і злочинних посягань на власність і персонал банку;
- своєчасне виявлення реальних і потенційних загроз банку, проведення заходів щодо їх нейтралізації;
- оперативне реагування банку на загрози, що виникають, та негативні тенденції розвитку зовнішніх і внутрішніх обставин;
- виявлення внутрішніх і зовнішніх причин і умов, які можуть сприяти заподіяння банку, його працівникам, клієнтам і акціонерам матеріальної та іншої шкоди, перешкоджати їх нормальній діяльності;
- виявлення причин та формування умов, сприятливих для реалізації банком своїх основних інтересів;
- виховання та навчання персоналу з питань безпеки; послаблення шкідливих наслідків від акцій конкурентів або злочинців, спрямованих на підрив безпеки банку;
- збереження й ефективне використання фінансових, матеріальних і інформаційних ресурсів банку [1].

Таким чином, фінансова безпека банку – це стан банківської установи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, його здатністю досягати поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку [2].

За наказом Міністерства розвитку економіки та торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277 в Україні розраховується рівень економічної безпеки. Одним із середньозважених субіндексів (складових економічної безпеки) є фінансова безпека. Банківська безпека є однією із складових фінансової безпеки і складається з наступних індикаторів:

- частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, %;
- співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, %;
- частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %;
- співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів;
- рентабельність активів, %;
- співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, %;
- частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, % [3].

Систему економічної безпеки банку мають складати підрозділи безпеки, але крім того, до неї входять такі відділи як юридичний та маркетинговий, підрозділ ризиків, кредитний відділ, які також відіграють значну роль у забезпеченні кредитних операцій банку (рис. 15.1).

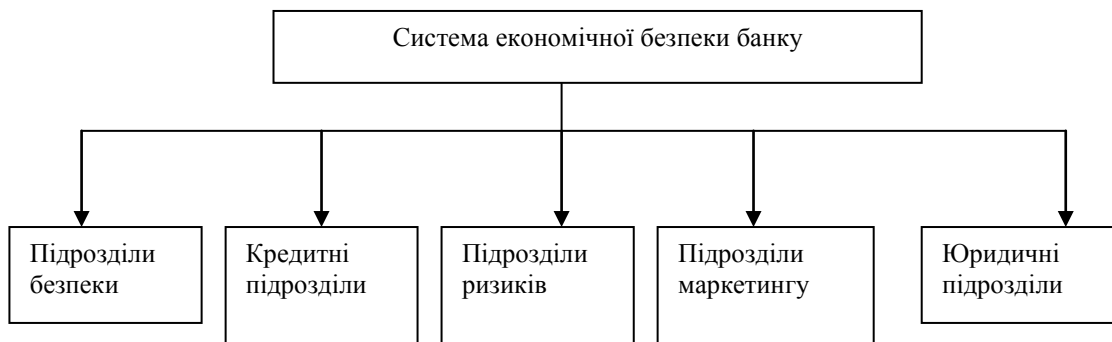

Рис. 15.1. Система безпеки банку

Підрозділи безпеки при проведенні кредитних операцій мають здійснювати інформаційно-аналітичне їх забезпечення. Безпосередньо на етапі підготовки до видачі і при видачі кредиту підрозділи безпеки банку здійснюють інформаційно-аналітичне дослідження позичальника, змістом якого є формування його характеристики та показників діяльності.

Показниками кредитної безпеки банку можуть бути наступні (табл. 15.3.).

Таблиця 15.3. Показники кредитної безпеки банку [03]

Показники безпеки банку	Порогові значення показників	Фактичний стан на 1.01.2017 р.	Співвідношення фактичного і порогового значень*
Кредитні надходження до банку	> 1	0,79	0,79
Частка кредитного портфеля в активах банку, %	>45	74,6	0,60
Обсяг кредитування банком реального сектору економіки, %	>30**	51,0	1,70
Залежність банку від міжбанківського кредитування	<25 ¹	1,60	15,63
Зростання обсягів кредитів до попереднього періоду, %	<30 ²	-2,08	-
Вартість банківських кредитів, % річних	< 10***	20,5 (гривневі) 9,9 (валютні)	0,49 1,01
Середньорічна відсоткова маржа, %	> 2[16]	5,75	2,88
Рівень сумнівної і безнадійної заборгованості в сукупному кредитному портфелі банку, %	10[16]	9,36	1,07

* Співвідношення фактичного і порогового значень нормовано відносно порогового значення, яке приймається за одиницю.

При цьому воно розраховується як відношення фактичного значення до порогового, якщо бажане збільшення відповідного показника валютної безпеки і, навпаки, якщо бажане його зниження.

** Відношення сумарної величини міжбанківських кредитів до суми пасивів банківського сектору.

*** «Кредитний бум» ідентифікується в разі зростання обсягів кредитів до попереднього періоду на 30%.

Система безпека кредитних операцій банку наведена на рис. 15.2.

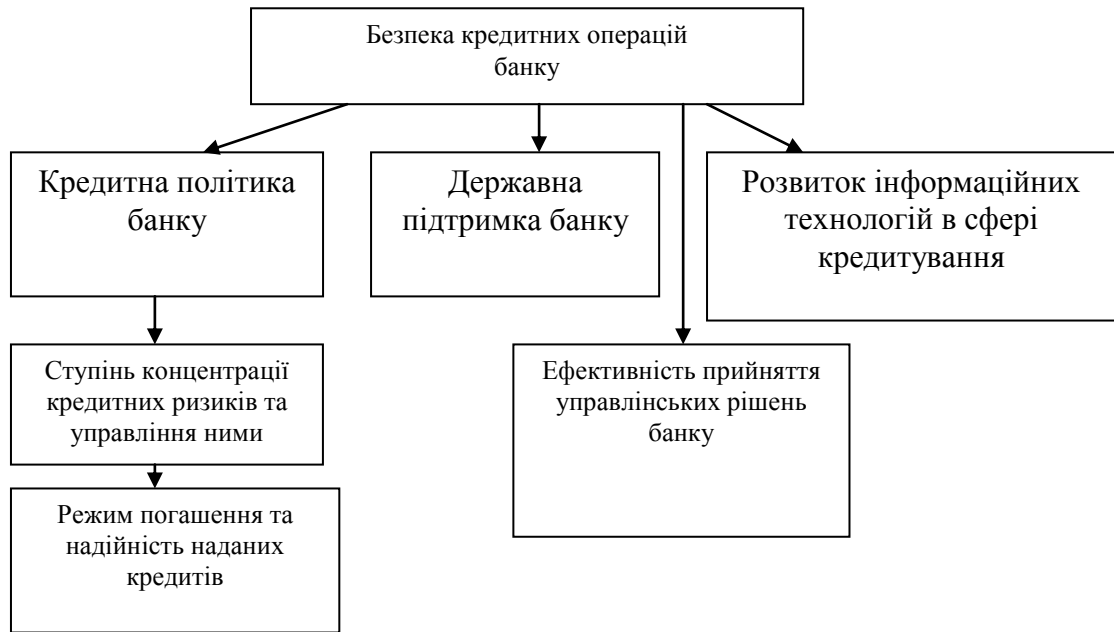

Рис. 15.2. Система безпеки кредитних операцій банку

Система кредитної безпеки банку побудована на основі оптимальної моделі щодо роботи з кредитними продуктами, що включає правильний підбір критеріїв для аналізу потенційного позичальника; визначення доцільності кредитування виходячи з прогнозованих фінансових ризиків; дієву протидію шахрайським проявам на стадіях прийняття рішення про видачу кредиту, супроводження виданих грошових коштів; нейтралізацію фінансових ризиків і контроль фінансової безпеки кредитора впродовж строку погашення кредитної заборгованості; підвищення ефективності функціонування кредитних бюро.

Також банк ретельно аналізує чинники, сформовані під впливом несприятливих економічних умов, тобто чітко визначений і однозначний комплекс умов, що не залежать від діяльності банку, зокрема: недосконалий менеджмент, неадекватний початковий капітал фірми, високий рівень фінансового коефіцієнта і коефіцієнта поточних витрат, неадекватно високі темпи зростання обсягу реалізованої продукції, конкуренція, економічний спад.

Механізм забезпечення безпеки кредитних операцій банку наведено в табл. 15.4.

Таблиця 15.4. Механізм забезпечення безпеки кредитних операцій банку

Кредитна операція	
Підготовка операції	Моніторинг
оцінка кредитоспроможності – кредитний відділ банку; інформаційно-аналітична діяльність – підрозділ безпеки; Визначення забезпечення – формування резервів; Комітет формує рішення – кредитний комітет Захист інтересів банку під час проведення кредитних операцій	- Контроль цільового використання коштів - Контроль - Контроль збитків - Контроль платежів
Завершення	
Своєчасно	Несвоєчасно

Очевидно, що кредитування складає основу активних операцій банку, є найважливішим напрямком банківського бізнесу та, відповідно, потребує постійного удосконалення управлінських заходів як на рівні банківської системи, так і на рівні окремого банку.

Як було зазначено вище, зміст кредитних операцій полягає у розміщенні банками від свого імені, на власних умовах та на власний ризик залучених коштів юридичних та фізичних осіб. Основними причинами, які створюють негативний результат банківської кредитної діяльності та вимагають застосування заходів безпеки, є такі [13]:

- неадекватна реакція банку на зміни економічної ситуації в країні, а також на стан, ефективність діяльності та перспективність економічних проектів позичальників;

- відсутність у технологіях кредитних операцій та методиках кредитування суттєвих заходів захисту таких операцій, мінімізації ризиків їх проведення. У більшості випадків кредитні операції проводяться за

шаблоном, із застосуванням тільки певних видів забезпечення, що в сьогоденних умовах не завжди гарантує успіх;

- недосконалість законодавчої бази для банківської діяльності взагалі і кредитної зокрема;

- непрофесійні дії органів управління та персоналу банків щодо надання і, особливо, супроводження кредитів;

- недобросовісна поведінка, а подекуди і кримінальний характер діяльності позичальників.

Безпека кредитування позичальників досягається за рахунок перевірки достовірності інформації, наданої позичальником; перевірки забезпеченості позичальника власними коштами; збору інформації про ділову і фінансову репутацію позичальника; оцінки характеру послуг, які надаються позичальником, його конкурентоздатності та перспективності; наявності інформаційно-аналітичного забезпечення кредитних операцій; встановлення відповідного ступеня ризику помилки вибору позичальника; встановлення чітких термінів і форми погашення кредиту; визначення гаранта або джерела погашення кредиту; постійного моніторингу та контролю за дотриманням умов кредитного договору.

Можна також запропонувати включити в модель роботи з кредитними продуктами банку такі заходи: правильний підбір критеріїв для аналізу потенційного позичальника; визначення доцільності кредитування, виходячи з прогнозованих фінансових ризиків; дієву протидію шахрайським проявам на стадіях прийняття рішення про видачу кредиту; нейтралізацію фінансових ризиків і контроль фінансової безпеки кредитора впродовж строку погашення кредитної заборгованості; підвищення ефективності функціонування кредитних бюро [8].

Крім того, значну увагу привертає питання оцінювання кредитоспроможності банківських позичальників, що дозволяє мінімізувати втрати банків та надати гарантії, що кредити будуть вчасно повернені [8].

Зазначений аспект дозволяє банкам захиститись від такої загрози ризикового кредитування як банкрутство.

Додамо, що слід наголосити на особливостях використання інформаційних технологій та можливостей мережі Інтернет при кредитуванні позичальників, що, з одного боку, зменшує витрати банків з обслуговування кредитних трансакцій, а, з іншого, іноді дозволяє шахраям несанкціонований доступ до рахунків клієнтів.

Це, відповідно, змушує останніх уникати нових технологій та застосовувати традиційні способи отримання кредитних послуг [8]. Крім того, запропоноване вивчення зарубіжного досвіду дозволяє дійти висновку, що забезпечення достовірною інформацією про кредитні виплати чи особливі умови кредитування, безпосередньо, споживачів кредитних банківських послуг, розтлумачення їм банківської термінології дозволяє суттєво скоротити рівень витрат самих банків.

Загалом загрози безпеці банку можна поділити на дві великі групи – внутрішні й зовнішні. До зовнішніх належать загрози, що містять у собі фактори, які є результатом впливу зовнішнього середовища на банк, зокрема діяльність держави, економічна кон'юнктура в країні та світі, конкуренти та ін.

До внутрішніх загроз належать фактори, які або безпосередньо генеруються банком, або є частиною його внутрішнього середовища. До основних внутрішніх загроз можна віднести рівень забезпеченості фінансовими ресурсами, незадовільну структуру активів і пасивів, некомпетентність вищого керівництва і персоналу, а також інші фактори, що безпосередньо належать до внутрішньої діяльності банку.

Також варто окремо виділити і приділити увагу загрозам у сфері кредитування. Перелік таких загроз фінансово-економічній безпеці банку та методів їх усунення наведено в табл. 15.5.

Отже, можна стверджувати, що серед проблем захисту банківської діяльності від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру дедалі більш

актуалізується необхідність забезпечення захисту фінансових ресурсів, убезпечення інформації, майна й персоналу комерційного банку, створення дієвих механізмів фінансового захисту банківської системи.

Таблиця 15.5. Загрози економічній безпеці банку у сфері кредитування та методи їх усунення (розроблено автором на підставі аналізу роботи банку по забезпеченню безпеки кредитних операцій)

Проблема (загроза)	Теоретичний метод усунення загрози	Практика вітчизняних банків
1.1. Зростання проблемної заборгованості загалом.	- перегляд кредитної політики; - формування резервів під кредитні операції; - диверсифікація кредитного портфеля;	- резерви формуються в повних обсягах; - орієнтація переважно на швидке нарощування кредитних портфелів;
1.2. Зростання проблемної заборгованості за окремими групами позичальників	- врахування в методиках оцінки кредитоспроможності галузевих особливостей позичальників; - участь у роботі кредитних бюро (кредитування фізичних осіб); - політика обмеженого зростання; - контроль за позичальниками та їх фінансовим станом.	- надмірно ліберальні процедури кредитування фізичних осіб; - розвиток кредитних бюро знаходиться на початковій стадії; - слабкий, часто формальний контроль використання кредитних коштів і стану заставного майна.

Для комерційних банків особливо значущими є такі умови ефективної та безпечної діяльності, як забезпечення зворотності кредитів, підвищення прибутковості, підтримання ліквідності, зниження банківських ризиків, гарантування депозитів.

Для убезпечення комерційних банків від існуючих і потенційних загроз необхідно формувати дієву систему забезпечення їх фінансової безпеки. Головна мета убезпечення банківської діяльності полягає в досягненні

стійкого і максимально ефективного функціонування комерційних банків і з урахуванням перспективної динаміки розвитку.

Так, заходи безпеки класифікують за терміном розвитку кредитних взаємовідносин банків з їхніми клієнтами: підготовка до надання кредиту та його надання, кредитний моніторинг у ході кредитних операцій і робота щодо повернення кредитів. Особливо потрібно наголосити, що забезпечення кредитних операцій не є прерогативою чи завданням якогось одного підрозділу банку (наприклад, підрозділу безпеки), заходи безпеки реалізують всіма підрозділами, залученими у таких операціях. Ураховуючи, що етап підготовки і видачі кредиту є чи не головним у структурі кредитної операції, особливу увагу звертають на визначення кредитоспроможності позичальника.

Загрозу безпеці банку може чинити і неефективне міжбанківське кредитування. Міжбанківське кредитування в Україні має в основному спекулятивний характер. Банки використовують міжбанківські кредити як джерело коштів для покриття поточної потреби в ліквідних активах.

Важливим моментом, що гарантує ефективну роботу підсистеми фінансових методів і важелів, є те, що заходи щодо забезпечення безпеки кредитних операцій банку не повинні зводитися до разових, які спрямовані на підвищення продуктивності праці банківських працівників, скорочення операційних і не операційних витрат, підвищення якості обслуговування клієнтів, поліпшення ризик-менеджменту та інших подібних дій. Ці завдання потрібно вирішувати незалежно від стану, в якому знаходиться банк. Криза ж вимагає від менеджерів, як правило, нестандартних рішень, часом навіть неприйнятних для нормального стану. Наприклад, може виявитися, що необхідне масове звільнення співробітників банку або закриття окремих філій. Вибір того або іншого варіанта рішення в цілому визначається причинами, які призвели до виникнення кризової ситуації. Особливістю будь-яких антикризових заходів є підвищений ризик проведення подібних операцій. Із цього випливає, що антикризова робота повинна проводитися

систематично і спрямовуватися насамперед на виявлення криз на початкових стадіях.

Саме тому впровадження підсистеми фінансових важелів і методів дасть банку необхідний інструментарій для недопущення розвитку кризових ситуацій, а також забезпечення ефективної діяльності. Використання запропонованих інструментів дозволить усунути можливі проблеми в діяльності банку та забезпечувати необхідний рівень його кредитної безпеки.

Забезпечення фінансово-економічної безпеки банківської сфери має спрямовуватися на послаблення дії низки загроз [00], зокрема:

- на макрорівні (на рівні держави та самих учасників системи як саморегулювання): стимулювати капіталізацію банківської системи; ретельніше контролювати якість активів у портфелях банків; підвищити ефективність діяльності та фінансову стійкість банків шляхом поліпшення якості корпоративного управління; наблизити діяльність вітчизняних банків до міжнародних стандартів; зміцнювати позиції державних банків в реалізації стратегії економічного розвитку країни; підтримувати низькі темпи інфляції та стабільний валютний курс; стимулювати розвиток інших сегментів фінансового ринку для розширення можливостей інвестування в фінансові інструменти банківського сектора коштів інститутів спільного інвестування, пенсійних фондів тощо; створити сприятливий інвестиційний клімат, що підвищить міжнародні рейтинги України;

- на міжнародному рівні, необхідно регулювати діяльності іноземних банків та банків, що мають частку іноземного капіталу в статутному капіталі банків України. Оскільки, щоб поряд з розвитком банків з іноземним капіталом на території України була можливість розвитку та підвищення ефективності функціонування вітчизняного банківського капіталу.

Отже, забезпечення економічної безпеки можливе за достеменного визначення її сутності і різновидів, чинників, що впливають на її зниження чи підвищення, наявних і потенційних загроз у цій сфері, ужиттю комплексу необхідних запобіжних і корегувальних заходів. Слід відмітити, що

економічна безпека банків є інструментом для досягнення їх комерційної мети – збільшення прибутку, накопичення капіталу, захисту їх різноманітних інтересів, а також укріплення позицій на ринку банківських послуг.

15.3. Напрями зміцнення фінансового стану банківської установи на регіональному рівні

У сучасних умовах занепаду вітчизняної економіки та загострення фінансово-економічної кризи в Україні зростає необхідність забезпечення належного рівня безпеки фінансових установ, зокрема банків. Головним чинником виникнення та постійного посилення уваги до цих проблем є трансформаційна криза, що охопила всі сфери і стала суттєвою перешкодою на шляху до забезпечення сталого розвитку економіки та українського суспільства.

Попри відмінності формування поняття фінансово-економічної безпеки банків, вона насамперед є інструментом для досягнення їх комерційної мети – збільшення прибутку, накопичення капіталу, захисту їх різноманітних інтересів, а також укріплення позицій на ринку банківських послуг. Головним же критерієм оцінки системи фінансово-економічної безпеки банку буде стабільність економічного розвитку банку згідно з його цілями та завданнями. Тому, процес гарантування фінансово-економічної безпеки банку здійснюється на основі взаємозв'язку стратегічних і тактичних заходів, на реалізацію яких зосереджує зусилля служба безпеки банку.

Щодо правової основи фінансово-економічної безпеки банківських установ, то треба підкреслити, що відповідно до ст.15 Конституції України «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності» [3]. Тому абсолютна підтримка державою якоїсь форми господарювання чи бізнесу не допускається. Кожен суб'єкт має право займатися підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не

допускає цінової дискримінації, зловживань монопольним становищем на ринку тощо. Однак, держава у ринковій системі не гарантує захист індивіда і форм його діяльності від економічних невдач.

Комерційний банк, як і будь-яке підприємство, є самостійним суб'єктом господарювання, володіє правами юридичної особи, виробляє і реалізовує продукт, надає послуги, діє на принципах комерційного розрахунку. В сучасних умовах інтенсифікації та ускладнення рівня розвитку товарно-грошових відносин, зростає роль банківської, кредитної та грошової системи у взаємопов'язаних соціальних зв'язках.

Саме на банківську, кредитну та грошову системи покладено роль ланки, що зв'язує сучасний господарський механізм, забезпечує розвиток не лише економіки країн у цілому, але й механізму, що формує людину ринкового типу та високої банківської культури. В умовах сьогодення не можна говорити, що зазначені системи можуть діяти відокремлено одна від одної в межах однієї держави. Національні фінанси є складовою ланкою міжнародного фінансового грошово-кредитного ринку.

Реалії сьогодення показують, що попри відсутність в Україні визначальних системотворчих законодавчих актів з питань безпеки банківської діяльності, правова основа захисту інтересів банків все ж таки існує. Наявність відповідних положень нормативно-правових актів дозволяє використовувати права відносно створення системи заходів безпеки на власний розсуд. Водночас, необхідно зазначити, що дана правова система є односторонньою і спрямована здебільшого на захист банківської системи, аж ніяк не на протидію недобросовісним конкурентам і кримінальним структурам, що в свою чергу призводить до того, щоб банківські служби безпеки переважно просто захищалися.

На сучасному етапі у галузі банківської безпеки існує ще багато питань, які потребують не тільки істотного вдосконалення на державному рівні, але й просто переосмислення та перегляду в самих комерційних банках. Лише завдяки спільній взаємодії банківських установ та державних

органів можна говорити про питання адаптації банківського законодавства України до ЄС.

Діяльність банківських установ в Україні стосовно забезпечення їх безпеки характеризується не лише діючими нормативно-правовими актами, а й внутрішніми нормативними актами. Вони виокремлюються у відповідності до різного роду об'єктів, де безпосередньо застосовуються: охорони, режиму, інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності банку та ін.

З питань охорони власності банки мають керуватися ст.54 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Положення даної статті є ефективним і доцільним з огляду на те, що банкам надається право забезпечувати захист банківської інформації, коштів та майна шляхом створення відповідних систем захисту, служб охорони відповідно до законодавства України та нормативних актів НБУ. Отже, враховуючи викладене, слід констатувати, що дані положення Закону надають своєрідні привілеї для банків, на відміну від інших підприємницьких структур, яких вони обходять.

Ще нещодавно система фінансово-економічної безпеки вітчизняного банку представляла собою один відокремлений підрозділ – Службу безпеки, основними завданнями якої були організація пропускового режиму на територію організації, охорона фізичної цілісності та збереження матеріальних ресурсів банку.

Співробітниками цієї служби, зазвичай, були відставники силових структур, колишні міліціонери, військові, тощо, тобто особи, які не володіли навіть поверховими знаннями у сфері фінансів та кредиту, необхідними для професійної роботи усім банківським службовцям.

Пізніше до функцій служби безпеки увійшли: забезпечення недоторканності інформаційної бази, перевірка персоналу при прийомі на роботу, робота з проблемними клієнтами та багато інших. За таких умов вітчизняна безпека бізнесу певною мірою була пасивна, не мала упереджувального характеру і здебільшого була залежна від керівництва

суб'єктів господарювання. Слід також зауважити, що не всі форми та види безпеки розвивались однаково. Найбільшого розвитку досягла охорона та охоронна діяльність, найменш – інформаційна, економічна та кадрова безпека [7, с.42].

Нині служба фінансово-економічної безпеки банку – це спеціалізований підрозділ, який гарантує інформаційно-аналітичну, кадрову, техніко-технологічну, фізичну та, звісно, фінансову безпеку банківської установи.

Оскільки банки – це суб'єкти господарської діяльності, які спеціалізуються на наданні саме фінансових послуг, то і фінансова безпека для них є вкрай важливою. У наш час співробітники банківської служби безпеки уже не можуть якісно виконувати свої функції без відповідного рівня знань і вмінь [11, с.74].

Водночас система підготовки фахівців з безпеки бізнесу тільки народжується, а за відсутності спеціального законодавства зазнає суттєвого впливу різного роду відомств, органів і посадових осіб.

Не зважаючи на такі негативні чинники, основним способом забезпечити належний рівень економічної безпеки банку загалом, та фінансової безпеки зокрема, нині можна вважати правильно підібраний, висококваліфікований та надійний персонал установи. Адже саме від вчинків та рішень кадрового складу у більшості випадків залежить цілісність, збереження та примноження активів організації.

Відповідальність посадових осіб банківських установ реалізується відповідно до специфіки їх функціональних обов'язків та характеризує специфіку різного роду банківських операцій, дотримання ряду норм і принципів банківського законодавства.

Попереднє вивчення ряду даних щодо забезпечення банківської безпеки показало, що працівники банку піддаються відповідальності на основі внутрішніх документів, посадових інструкцій та чинного банківського законодавства. Спираючись на дані положення, можна констатувати, що

персонал банку притягується до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної, цивільної чи кримінальної відповідальності (в залежності від порушених прав чи обов'язків суб'єктів банківської діяльності). Не зменшуючи роль та значення юридичної відповідальності, все ж найбільш дієвими є заходи профілактики та попередження посягань на банківську безпеку.

Розвиток і існування банку в жорстких умовах банківського ринку залежить від ефективності управління. При цьому воно має здійснюватися на основі виробленої заздалегідь стратегії, орієнтованої на пріоритетні завдання розвитку банку, його внутрішні можливості і прогнози розвитку фінансових ринків і загальноекономічної ситуації.

Важливість зворотного адаптивного зв'язку в якості регуляторного фактора у забезпеченні платоспроможності банку пов'язана з тим, що банк повинен мати можливість не просто оперативно розв'язувати питання, які виникають у ході аналізу показників платоспроможності, залучаючи ресурси інших кредитних установ, а й здійснювати стратегічне планування й управління платоспроможністю на основі поглибленого аналізу всіх факторів, які тією чи іншою мірою впливають на дієздатність банку виконувати свої фінансові зобов'язання.

Виходячи з цього, банку для ефективного залучення та розміщення банківських ресурсів з метою забезпечення належного рівня платоспроможності доцільно розробити адаптаційну систему прийняття рішень. Основу такої системи складають різні напрями адаптивного регулювання, основні з яких утворюють адаптивне кільце регулювання і відображені на рис. 15.3.

Враховуючи те, що платоспроможність банку відображає потенційні можливості кредитного інституту щодо виконання своїх боргових і фінансових зобов'язань, ступінь досяжності яких визначається відповідно до статичної та динамічної оцінок ефективності використання банківських ресурсів та їхнього розміщення, можна сказати, що наведені вище шляхи з удосконалення забезпечення платоспроможності банку, дозволяють:

Рис. 15.3. Шляхи забезпечення платоспроможності банку

- забезпечити ефективне залучення та використання банківських ресурсів за рахунок системи адаптаційного прийняття рішень та раціоналізації планування банківської діяльності для забезпечення платоспроможності;

- покращити проведення аналізу економічної діяльності банку завдяки системному й комплексному врахуванню всіх складових ланок такого аналізу, оцінки фінансової стійкості банку;

- підвищити платоспроможність банку за рахунок запровадження аналітичної оцінки формування його кредитно-інвестиційного портфеля.

Крім того, для забезпечення платоспроможності банку можна виокремити такі напрями:

1. Банківські продукти, що розробляються, повинні бути орієнтовані на залучення середньострокових і довгострокових ресурсів. Разом з тим для диверсифікації ресурсної бази банку необхідно нарощувати частку коштів корпоративних клієнтів і, головним чином, на строковій основі.

2. Залучення ресурсів має здійснюватися з урахуванням можливості їх прибуткового розміщення в активи відповідних термінів. У зв'язку з цим особливу увагу банку слід приділяти формуванню цільового розподілу ресурсної бази за строками до погашення, розвивати систему планування для більш ефективного управління ресурсами.

3. Банк повинен реалізовувати ряд заходів для досягнення збалансованості активів і пасивів за сумами та строками, а також проводити політику з управління платоспроможністю з урахуванням грошових потоків, що викликають зміни їх структури.

У цьому зв'язку банку доцільно:

- відстежувати динаміку своїх зобов'язань, аналізувати терміни, що залишилися до виплат основних сум плати за залучення коштів, а також визначати в динаміці можливість їх погашення;

- планувати оптимальний розмір платоспроможності на майбутні періоди, що дозволить намітити комплекс заходів, спрямованих на найбільш раціональне та ефективне розміщення активів і залучення пасивів, а також шляхи подальшого управління цими ресурсами.

Для забезпечення надійного управління платоспроможністю та грошовими потоками банк повинен розробити докладні регламентуючі документи з контролю грошових потоків, а також модель оптимізації використання грошових коштів.

Система управління платоспроможністю банку має ґрунтуватися на таких принципах (рис. 15.4).

Кінцевою метою функціонування системи управління платоспроможністю є забезпечення рівноваги грошових потоків при досягненні максимально можливого рівня прибутковості.

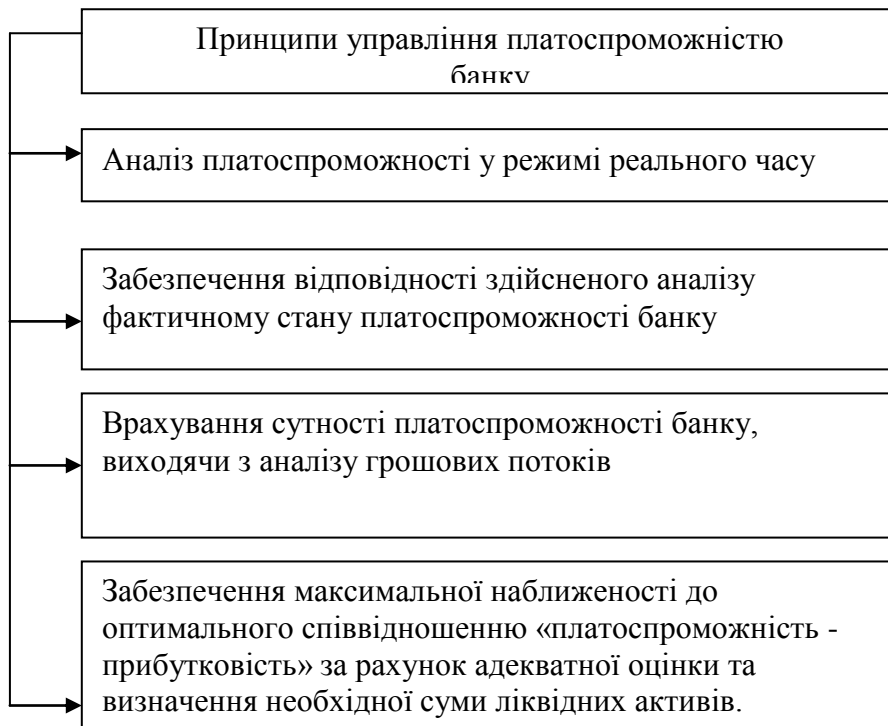

Рис. 15.4. Принципи системи управління платоспроможністю

Заходи щодо регулювання нестачі / надлишку платоспроможності банку припускають використання наступних інструментів регулювання платіжної позиції:

- розміщення надлишку ліквідних активів з використанням інструментів, що надаються НБУ (депозити та угоди репо); на ринку міжбанківського кредитування; розміщення в торгівлі фінансові інструменти; в інвестиційні фінансові інструменти;

- придбання відсутньої платоспроможності в НБУ (ломбардні кредити, угоди репо тощо); на ринку міжбанківського кредитування;

- закриття торговельних та інвестиційних позицій банку.

З метою підтримки платоспроможності на щоденній основі банку доцільно готувати звіт про короткострокові фінансові потоки як мінімум на 8 днів і щодня здійснювати розрахунок за такими позиціями:

- позиції рахунків ностро у національній валюті та валютних рахунків (наприклад, рахунок у центральному банку);

- позиція заставних інструментів Казначейства (репо і т. ін.);

- високоліквідні цінні папери.

Система управління платоспроможністю дозволить адекватно оцінювати вхідні та вихідні грошові потоки з урахуванням строків погашення активів і пасивів і своєчасно приймати рішення, спрямовані на компенсацію нестачі ліквідних активів, у випадку її можливого виникнення.

Одним із напрямків підвищення результативності механізму забезпечення платоспроможності банку є удосконалення відповідної системи планування. Банк повинен мати можливість не просто оперативно розв'язувати питання, які виникають у ході аналізу показників платоспроможності, а й здійснювати стратегічне планування та управління платоспроможністю на основі поглибленого аналізу факторів, які тією чи іншою мірою впливають на дієздатність банку виконувати свої фінансові зобов'язання.

У той же час проведений аналіз показав, що, незважаючи на великий інструментарій, який дозволяє забезпечити відповідний рівень платоспроможності банку, використання конкретних методів багато в чому визначається як специфікою роботи конкретного банку, так і тією загальноекономічною ситуацією, що складається в Україні.

Важливе значення у процесі забезпечення платоспроможності банку належить інформаційному забезпеченню її аналізу. Оперативна зовнішня інформація включає відомості, що стосуються останніх змін у зовнішньому середовищі, у тому числі зміни на міжбанківському, депозитному, фондовому ринках, зміни в конкурентному середовищі, зміни загальноекономічної ситуації. При цьому слід зазначити, що оперативна інформація може включати як підтвержені дані, що характеризують достовірний факт, так і експертні оцінки та прогнози розвитку подій.

У зв'язку з вищевикладеним можна зробити висновок про те, що банківська інформаційна система, що підтримує управління платоспроможністю, повинна забезпечувати користувачів як внутрішньою, так і зовнішньою інформацією. Доцільним є формування інформаційного забезпечення процесу управління платоспроможністю банку на основі

наступних модулів: облік і контроль стану платоспроможності банку; формування та ведення бази даних про стан платоспроможності банку; аналіз й прогноз стану платоспроможності банку; планований стан платоспроможності банку.

Модуль формування та ведення бази даних про стан платоспроможності досліджуваного банку має складатися з наступних компонентів (рис. 15.5).

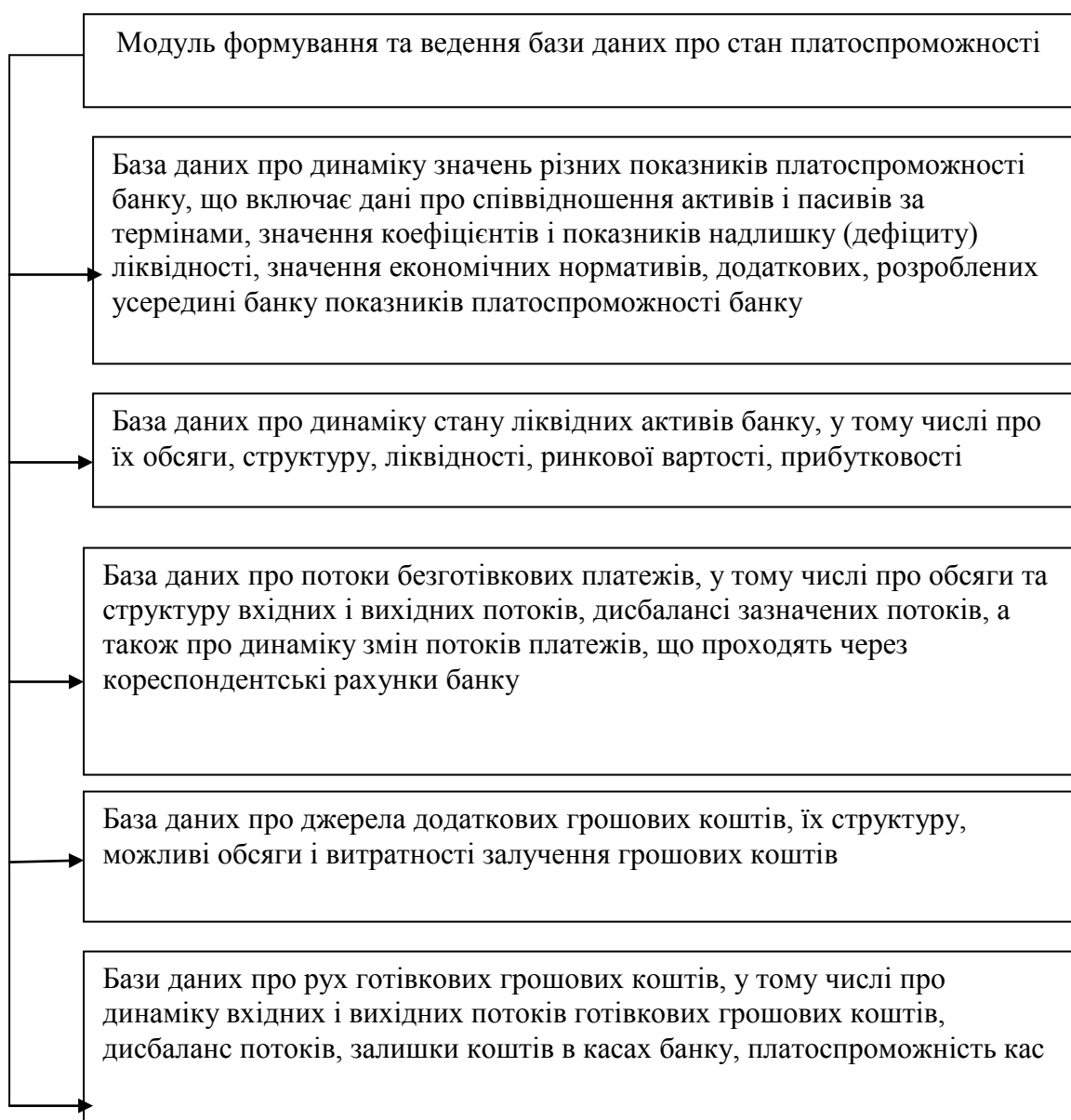

Рис. 15.5. Модуль формування та ведення бази даних про стан платоспроможності банку

Модуль обліку та контролю включає дві складові: облік стану платоспроможності банку (у тому числі показників платоспроможності,

потоків платежів, стану ліквідних активів і т. ін.) і внутрішній контроль стану платоспроможності банку. Модуль аналізу та прогнозу стану платоспроможності банку включає в себе аналіз і прогноз ліквідності балансу, стану ліквідних активів, потоків безготівкових платежів, залучення коштів з додаткових джерел, потоків готівкових грошових коштів.

Модуль майбутнього стану платоспроможності банку включає в себе: планований стан ліквідності балансу, плановану структуру ліквідних активів, розрахунок ліквідної позиції банку, планований стан платоспроможності кореспондентських рахунків і кас банку.

Розглянута структура інформаційного забезпечення процесу управління ліквідністю і платоспроможністю банку може бути реалізована за допомогою різних систем автоматизації окремих видів банківських операцій, що діють на базі спеціалізованого програмного забезпечення, або інтегрованих управлінських інформаційних систем, створених на основі універсального програмного забезпечення. Можливо також використання спеціальних сховищ даних, необхідних для прийняття управлінських рішень.

У зв'язку з необхідністю постійної адаптації діяльності з управління платоспроможністю банку до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов, а також взаємної ув'язки планових показників окремих підрозділів банку представляється доцільним побудова моделі управління платоспроможністю, яка описує організаційну підструктуру, взаємозв'язку між підрозділами, що зв'язують їх інформаційні потоки і порядок документообігу, яка повинна сприяти можливості досліджуваного банку в найкоротші терміни реагувати на зміну внутрішніх і зовнішніх умов діяльності банку і розробляти тактичні рішення, що дозволяють нівелювати негативні тенденції і оптимальним чином використовувати виникаючі можливості.

У даному контексті також варто зазначити, що у кризовий та посткризовий період досить велика увага приділяється підвищенню платоспроможності банків та банківської системи в цілому. Забезпечення фінансової стійкості діяльності комерційних банків є основою стабільної

банківської системи, запорукою успіху економічних перетворень і макроекономічного розвитку. Від рівня розвитку банківської системи, її ресурсного потенціалу, надійності та високого рівня платоспроможності залежить забезпеченість фінансовими ресурсами всіх галузей народного господарства країни.

В умовах підвищеної фінансової нестабільності та збиткової діяльності багатьох банків України важливого значення набуває підвищення ефективності їх діяльності, яка значною мірою залежить від якісного управління активами і пасивами банків.

Для забезпечення платоспроможності банку досить важливим є узгодження управлінських рішень та досягнення певних пропорцій між усіма складовими компонентами механізму управління платоспроможності. Все це позитивно вплине на рівень прибутковості, зниження ризиків, контроль та підтримання ліквідності й платоспроможності на достатньому рівні, що призведе до досягнення цілей банку та підвищення його конкурентної позиції на банківському ринку.

У світовій банківській практиці застосовуються системи банківського рейтингування CAMELS та системи Базель (I-III). Рейтинг банку є власністю НБУ і конфіденційною інформацією, призначеною тільки для внутрішнього використання і не опубліковується в ЗМІ. Можливість банків працювати з ризиками створює основу їхнього функціонування шляхом здійснення проміжної функції розподілу грошових ресурсів. Тому існування ризиків є притаманною ознакою банківської активності.

Високоєфективне функціонування, достатнє нарощування фінансових ресурсів і раціональне управління ними характеризує належний рівень платоспроможності, котра повинна бути не лише короткочасним досягненням банків, а й стратегією їхнього розвитку.

Аналіз основних елементів, що визначають стійкий фінансовий стан комерційного банку дає змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки різних аспектів діяльності банку. Саме за допомогою аналізу можна швидко

розрахувати, як змінюються фінансові показники, що визначають рівень платоспроможності, та відповідно до цього прийняти обґрунтоване управлінське рішення, спрямоване на її забезпечення.

Оцінка та регулювання платоспроможності банків, що здійснюються за допомогою комплексу прийомів та методик також впливає на платоспроможність фінансово-кредитних установ.

Слід підкреслити, що можна виділити напрямки оцінки платоспроможності банків та регулювання нею: по-перше, пряме (зовнішнє) регулювання й обов'язкова оцінка; по-друге, саморегулювання (внутрішнє регулювання) та самостійна (ініціативна) оцінка.

Контроль полягає у перевірці відповідності отриманих результатів запланованим показникам, оптимальні значення яких сприяють підвищенню рівня платоспроможності банку. Для належного контролю за рівнем платоспроможності банку та ефективного управління останньою слід дотримуватися проходження всіх стадій контролю як з боку органів нагляду, так і комерційних банків.

Національний банк здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків і встановлює спеціальні вимоги стосовно певного виду діяльності банків. Ці вимоги називаються нормативами НБУ (Н1-Н12).

Недотримання банками встановлених нормативних значень є підставою для вживання Національним банком відповідних заходів впливу згідно з законом України та нормативно-правовими актами Національного банку з питань застосування до банків заходів впливу за порушення вимог банківського законодавства.

Головними вимогами є економічні нормативи стосовно капіталу та ліквідності банків.

Стабілізація потрібного рівня ліквідності може також реалізуватись за рахунок грамотної аргументованої банківської політики при виконанні пасивних і активних операцій, що формується на базі спеціальних факторів грошового ринку і особливостей виконаних операцій та стан в Україні.

До умов забезпечення платоспроможності сучасного банку можна віднести: достатній обсяг власного капіталу (за відсутності надлишкового);

збалансованість структури активів та пасивів за строками і сумами; належний рівень рентабельності діяльності банку та його підтримка.

Тому забезпечення платоспроможності комерційного банку вкрай необхідне для розвитку економіки нашої держави.

Отже, впровадження рекомендацій по управлінню платоспроможністю дозволить підвищити рівень економічної безпеки банку, ефективність і рентабельність бізнесу, підвищити конкурентоспроможність і поліпшити ділову репутацію та зміцнити фінансовий стан банку.

Сукупний ефект від зазначених заходів безумовно сприятиме відновленню довіри до банківської системи та підвищенню капіталізації банківської системи України, а також підвищить конкурентоспроможність вітчизняних банків на світовому фінансовому ринку та забезпечить фінансову стабільність національної економіки на шляху інтеграції у світове господарство та фінансову безпеку країни в цілому.

Література

1. Закон України Про Національний банк України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 29. – ст.238. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
2. Закон України Про банки і банківську діяльність / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 5-6. – ст.30. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
3. Конституція України: від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) [монографія] /О. І.Барановський. – К.: КНТЕУ, 2004. — 760 с.
5. Барановський О. І. Банківська безпека: проблема виміру / О.І. Барановський // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 1. – С. 7-26.

6. Безпека бізнесу в Україні та зарубіжний досвід організації безпеки підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://5ka.at.ua/load/menedzhment/bezpeka_biznesu_v_ukrajini_ta_zashbizhnij_do_svid_organizac_iji_bezpeki_pidpriemstva_kursova_robota/38-l-0-24337.

7. Берлач А. І. Безпека бізнесу : навч. посіб. / А. І. Берлач. – К. : Університет «Україна», 2007. – 280 с.

8. Бондар Є. М. Забезпечення економічної безпеки банківської діяльності / Є.М. Бондар // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: Збірник наукових праць. – Маріуполь: ПДТУ. 2010. – Т. 2. — 294 с. – С. 170-174.

9. Васильченко З. Теоретична концепція оцінки економічної безпеки банку / З. Васильченко, І. Васильченко // Банківська справа. – 2016. – № 4. – С. 36-45.

10. Васильчак С. В., Моцьо Р. Ю. Економічна безпека банків та методи її забезпечення / С.В. Васильчак, Р.Ю. Моцьо // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – № 19.12. – С.287-293.

11. Зачосова Н. В. Особливості забезпечення фінансової безпеки комерційних банків в Україні / Зачосова Н. В. // Фінанси, банки, інвестиції. – 2011. – № 4. – С. 74-78.

12. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року N 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

13. Офіційний інтернет-сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua>.

14. Офіційний сайт ПАТ «Укрсоцбанк» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrsotsbank.com/about/>

15. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: [монографія] / [А. О. Єпіфанов, Л. О. Пластун, В. С. Домбровський та ін.]; за заг. ред. А. О.Єпіфанова. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – 295 с.

РОЗДІЛ 16 ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ВНЗ

В сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки відбувається:

- погіршення фінансово-економічного становища ВНЗ та зниження рівня їх економічної безпеки;
- зниження рівня розвитку секторів промисловості, для яких здійснюється підготовка фахівців вищими навчальними закладами України;
- уповільнення економічного розвитку держави у результаті зниження макроекономічних показників;
- зниження конкурентоспроможності України на світовій арені та, у загальному підсумку, зниження рівня економічної безпеки держави й національної безпеки в цілому.

У цьому контексті як перед ВНЗ, так і перед державою постає важливе завдання забезпечення економічної безпеки, сприяти чому може підготовка висококваліфікованих випускників, які будуть затребувані і на вітчизняному, і на міжнародних ринках праці з урахуванням нарощування процесів глобалізації, що відбувається на всіх рівнях (економічному, політичному, соціокультурному, освітньому тощо), реалізації євроінтеграційних пріоритетів України та переходу до економіки знань.

Окремі аспекти дослідження сутності економічної безпеки та її оцінювання розглянуто в працях таких авторів, як: Мартинюк В. П. [1], Стеців І. С. [2], Козаченко Г. В., Тюленев Г. Д. [3].

Зокрема, як зазначає Мартинюк В.П. [1], найчастіше економічну безпеку ВНЗ «розглядають з позицій ресурсного та захисного підходів – як стан вишу, в якому наявних ресурсів достатньо для запобігання, послаблення або захисту від загроз діяльності ВНЗ». Під загрозою (яка в кінцевому підсумку може бути виражена у вигляді шкоди, що характеризує зниження економічного потенціалу вишу) розуміється сукупність умов, процесів, чинників, що перешкоджають реалізації економічних інтересів ВНЗ. При цьому при здійсненні оцінки економічної безпеки ВНЗ (як і економічної

безпеки держави) важливого значення набуває виявлення загроз та розробка заходів щодо їх подолання.

В праці [2] Стеців І. С. характеризує економічну безпеку ВНЗ як «такий стан його економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і гарантує стабільне функціонування та динамічний розвиток».

Враховуючи загальні підходи до терміну «економічна безпека ВНЗ» при її оцінюванні як і економічної безпеки держави доцільним вбачається приділяти увагу виявленню загроз та розробці заходів щодо їх подолання.

У контексті зазначеної необхідності розгляду економічної безпеки ВНЗ в як елемента системи (національна безпека – економічна безпека – економічна безпека країни – економічна безпека держави – економічна безпека підприємства) важливим є дослідження авторів Козаченко Г. В. та Тюленєва Г. Д., проведене в праці [3], де вони зазначають, що крім забезпечення екосесента (*economic security of enterprise*) є нагальна необхідність забезпечення економічної безпеки й суспільно важливих соціально-економічних систем, до яких належать вищі навчальні заклади, котрі автори пропонують називати «екосесед» (*economic security of education*). Там же [3] автори зазначають, що «експлейнарний базис екосеседа має формуватись на деякій змішаній позиції, яка зумовлена тісним зв'язком соціальних відносин у системі національної вищої освіти з економічними відносинами».

На сьогоднішній день важливим завданням, яке має вирішуватись на усіх рівнях є підвищення якості вищої освіти шляхом узгодження потреб економіки, вимог ринку праці та роботодавців. Зазначене спроможне забезпечити підготовку конкурентоспроможних як на вітчизняному, так і на міжнародних ринках праці фахівців, які в перспективі зможуть забезпечити економічний розвиток держави на інноваційних засадах.

За вітчизняних реалій розвитку економіки України не простежується роль та механізм взаємодії держави на ринку праці з вишами і, як зворотній

ефект, вплив елементів ринку праці на забезпечення економічної безпеки ВНЗ, економічний розвиток країни та забезпечення економічної безпеки держави. Іншими словами, є недосконалим механізм, завдяки реалізації якого відбувається взаємодія випускників вищих навчальних закладів та роботодавців шляхом узгодження ціни на інтелектуальний капітал та умов праці між ними з урахуванням іміджу вишів, що сприяє залученню інтелектуального капіталу нації до сфери національного виробництва та забезпечення економічної безпеки ВНЗ та держави. За умови забезпечення підготовки фахівців світового рівня може бути забезпечений сталий тренд економічного зростання держави.

Розірваний зв'язок між освітою, наукою та виробництвом можна вважати однією з причин відірваності знань, отриманих у вітчизняних вишах від вимог роботодавців. Зокрема, не на користь потребам економіки виступає відсутність преференцій при послідовному вступі до профтехучилищ, технікумів (коледжів), а надалі до вишів, що призводить, зокрема, до поглиблення розриву в знаннях і подальших негативних трансформацій ринку праці. Держава не надає пільг при такій послідовності вступу до навчальних закладів, враховуючи їх профільність. Підвищення ефективності функціонування ВНЗ, аспірантури та докторантури як інструментів підготовки кадрів задля задоволення потреб економіки, вимог ринку праці та роботодавців є важливими завданнями на сучасному етапі розвитку економіки України.

Погіршення платоспроможності населення, зниження престижу науково-педагогічної і наукової діяльності сприяють нарощуванню загроз економічній безпеці ВНЗ. У цьому контексті як перед ВНЗ, так і перед державою постає важливе завдання забезпечення економічної безпеки з урахуванням нарощування процесів глобалізації, що відбувається на всіх рівнях (економічному, політичному, соціокультурному, освітньому тощо), реалізації євроінтеграційних пріоритетів України та переходу до економіки знань.

У зв'язку з відсутністю цілісних наукових напрацювань щодо забезпечення економічної безпеки ВНЗ, сталості у трактуванні поняття «економічна безпека ВНЗ», з урахуванням ролі та значення вишів в забезпеченні економічного зростання держави, задля покращення ситуації у сфері вищої освіти, ліквідації розриву між освітою наукою та виробництвом у перспективі, узгодження потреб ринку праці, вимог економіки і роботодавців з перспективою підвищенню рівня конкурентоспроможності ВНЗ та держави в цілому розроблені методичні підходи до оцінювання економічної безпеки ВНЗ як важливих елементів соціально-економічної системи.

При визначенні вихідних даних, для оцінювання економічної безпеки ВНЗ враховані особливості використання одного з інструментів стратегічного управління – збалансованої системи показників (Balanced Scorecard – BSC) [4-9] адаптованої під потреби вищих навчальних закладів з урахуванням зазначеного вихідні дані (показники) для оцінювання економічної безпеки ВНЗ були розділені на чотири групи: фінанси (показники, що характеризують управління фінансовими потоками ВНЗ); внутрішні процеси (показники, підвищення яких сприятиме підвищенню ефективності функціонування ВНЗ); студенти (показники, за допомогою яких можна охарактеризувати відношення студентів до ВНЗ в цілому); навчання і розвиток (показники, за допомогою яких можна визначити основні напрями підвищення якості наданих освітніх послуг ВНЗ).

При формуванні вихідних даних і розрахунках використані дані по ВНЗ III-IV рівнів акредитації (до прийняття у Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. [10] ВНЗ поділялись за рівнями акредитації на ВНЗ I-IV рівнів). При розрахунках показників економічної безпеки ВНЗ за групами показників використана офіційна інформація Інформаційної системи «Конкурс» та Державного служби статистики України, наведена в табл. 16.1-16.4 [11-23].

Для розрахунку використані дані за період 2012-2015 років. Зазначене

базується на тому, що до 2012 року не оприлюднена загальна офіційна інформація про ліцензійний обсяг та обсяг державного замовлення в цілому по ВНЗ України в Інформаційній системі «Конкурс», а також офіційна інформація Державної служби статистики України за 2016 рік.

У таблицях 16.1-16.4 наведені вихідні дані для нормалізації показників по групам «Фінанси», «Внутрішні процеси», «Студенти», «Навчання і розвиток». У таблиці 1 наведені вихідні дані для нормалізації показників по групі «Фінанси».

Таблиця 16.1. Вихідні дані для здійснення нормалізації показників по групі «Фінанси»

Роки	Ліцензований обсяг, кількість місць	Державне замовлення, кількість місць	Кількість випускників з ВНЗ, осіб	Кількість студентів у ВНЗ, осіб	Частка видатків на вищу освіту до ВВП України	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках державного бюджету	Частка випускників з ВНЗ в загальній кількості ВНЗ	Частка студентів ВНЗ в загальній кількості ВНЗ
2012	1 940 913	246 842	505 420	1 824 906	0,02	0,0596	1599,43	5775,019
2013	2 053 844	229 263	471 717	1 673 287	0,021	0,0593	1526,592	5415,168
2014	1 958 402	219 315	405 392	1 437 955	0,018	0,0542	1463,509	5191,173
2015	1 984 109	180 657	374 028	1 375 160	0,015	0,0486	1298,708	4774,861

У таблиці 16.2 наведені вихідні дані для нормалізації показників по групі «Внутрішні процеси».

Таблиця 16.2. Вихідні дані для здійснення нормалізації показників по групі «Внутрішні процеси»

Роки	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості ВНЗ	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості студентів ВНЗ	Частка ліцензійного обсягу у загальній кількості ВНЗ	Частка обсягу державного замовлення у загальній кількості ВНЗ
2012	92 835 126,58	16 075,2937	6 142,1297	781,1456
2013	97 097 411,0	17 930,6359	6 646,7443	741,9515
2014	102 312 274,4	19 708,8921	7 070,0433	791,7509
2015	73 124 305,56	15 314,4361	6 889,2674	627,2813

У таблиці 16.3 наведені вихідні дані для нормалізації показників по групі «Студенти».

Таблиця 16.3. Вихідні дані для здійснення нормалізації показників по групі «Студенти»

Роки	Частка вступників до ВНЗ у ліцензійному обсязі	Частка вступників до ВНЗ у обсязі державного замовлення	Частка студентів, які навчались за рахунок державного та місцевих бюджетів у загальній кількості студентів	Частка студентів, які навчались за рахунок органів державної влади та юридичних осіб в загальній кількості студентів,	Частка студентів, які навчались за рахунок фізичних осіб у загальній кількості студентів	Частка студентів у загальній кількості населення України
2012	0,1758	1,3826	0,4307	0,0036	0,5657	0,0401
2013	0,1643	1,4718	0,4476	0,0047	0,5477	0,0368
2014	0,1489	1,3298	0,4697	0,0071	0,5232	0,0335
2015	0,1310	1,4387	0,4828	0,0069	0,5103	0,0322

У таблиці 16.4 наведені вихідні дані для нормалізації показників по групі «Навчання і розвиток».

Таблиця 16.4. Вихідні дані для здійснення нормалізації показників по групі «Навчання і розвиток»

Роки	Частка науково-педагогічних працівників у загальній кількості	Частка науково-педагогічних працівників, що мають науковий ступінь кандидата наук у загальній кількості ВНЗ	Частка науково-педагогічних працівників, що мають науковий ступінь доктора наук у загальній кількості ВНЗ	Частка аспірантів та докторантів у загальній кількості ВНЗ
2012	433,8987	214,1614	43,7532	93,1772
2013	437,6926	225,1845	46,1780	89,7217
2014	423,0939	224,3971	45,7834	89,9314
2015	387,9375	210,5139	43,1181	90,6528

На основі складових збалансованої системи показників здійснено нормалізацію показників (пов'язано з тим, що вихідні дані для розрахунку є неоднорідними, у зв'язку з чим оціночні показники приводяться до співставного вигляду і є безвимірними) за групами, які в подальшому використано при визначенні економічної безпеки ВНЗ. Нормалізація показників здійснювалась на основі відхилення за розмахом варіації для уникнення отримання у результаті від'ємних значень інтегрального індексу економічної безпеки ВНЗ, що може відбутись у процесі здійснення нормалізації за стандартним відхиленням.

У процесі нормалізації за розмахом варіації здійснювався поділ

оціночних показників на показники-стимулятори та показники-дестимулятори (залежність між інтегральним індексом економічної безпеки ВНЗ в цілому і за групами та показником-стимулятором є прямою, між інтегральним індексом та дестимулятором є зворотною).

До показників-стимуляторів віднесені ті, збільшення яких призводить до підвищення рівня економічної безпеки ВНЗ, до показників-дестимуляторів – показники, збільшення яких призводить до зменшення рівня економічної безпеки ВНЗ. Вибір показників ВНЗ та їх поділ на стимулятори та дестимулятори ґрунтується на тому, що держава в сучасних умовах відходить від політики підтримки неперспективних спеціальностей з точки зору узгодження потреб ринку праці, вимог економіки та роботодавців задля ліквідації розриву зв'язку між освітою наукою і виробництвом та надає підтримку тим, що є перспективними в умовах ринкових відносин, глобалізації та реалізації євроінтеграційних пріоритетів України.

Результати нормалізації за розмахом варіації за групами показників наведені у таблицях 5-8. Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Фінанси» наведені у таблиці 16.5.

Таблиця 16.5. Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Фінанси»

Роки	Ліцензований обсяг, кількість місць, X 1	Державне замовлення, кількість місць, X 2	Кількість випускників ВНЗ, осіб, X 3	Кількість студентів ВНЗ, осіб, X 4	Частка видатків на вищу освіту до ВВП України, X 5	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках державного бюджету, X 6	Частка випускників ВНЗ у загальній кількості ВНЗ, X 7	Частка студентів ВНЗ у загальній кількості ВНЗ, X 8
2012	0	0	1	1	1	1	1	1
2013	1	0,2656	0,7435	0,6629	1,0	0,9765	0,7578	0,6402
2014	0,1549	0,4159	0,2387	0,1396	0,5000	0,5085	0,5480	0,4162
2015	0,3825	1	0	0	0	0	0	0

Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по

групі «Внутрішні процеси» наведені у таблиці 16.6.

Таблиця 16.6. Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Внутрішні процеси»

Роки	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості ВНЗ, X 1	Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості студентів ВНЗ, X 2	Частка ліцензійного обсягу у загальній кількості ВНЗ, X 3	Частка обсягу державного замовлення у загальній кількості ВНЗ, X 4
2012	0,6753	0,1731	0	0,0645
2013	0,8213	0,5953	0,5438	0,3028
2014	1	1	1	0
2015	0	0	0,8052	1

Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Студенти» наведено у таблиці 7.

Таблиця 7. Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Студенти»

Роки	Частка вступників до ВНЗ у ліцензійному обсязі, X 1	Частка вступників до ВНЗ у обсязі державного замовлення, X 2	Частка студентів, які навчались за рахунок державного та місцевих бюджетів у загальній кількості студентів, X 3	Частка студентів, які навчались за рахунок органів державної влади та юридичних осіб в загальній кількості студентів, X 4	Частка студентів, які навчались за рахунок фізичних осіб у загальній кількості студентів, X 5	Частка студентів у загальній кількості населення України, X 6
2012	1	0,6279	1	0	1	1
2013	0,7424	0	0,6758	0,3128	0,6754	0,5917
2014	0,3998	1	0,2518	1	0,2332	0,1691
2015	0	0,2332	0	0,9472	0	0

Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Навчання і розвиток» наведені у таблиці 16.8.

Таблиця 16.8. Нормалізовані показники для оцінювання економічної безпеки ВНЗ по групі «Навчання і розвиток»

Роки	Частка науково-педагогічних працівників у загальній кількості ВНЗ, X 1	Частка науково-педагогічних працівників, що мають науковий ступінь кандидата наук у загальній кількості ВНЗ, X 2	Частка науково-педагогічні працівників, що мають науковий ступінь доктора наук у загальній кількості ВНЗ, X 3	Частка аспірантів та докторантів у загальній кількості ВНЗ, X 4
2012	0,9238	0,2486	0,2076	0
2013	1	1	1	1
2014	0,7066	0,9463	0,8710	0,9393
2015	0	0	0	0,7305

Надалі за даними таблиць 16.5-16.8 здійснено розрахунок агрегованих показників (інтегральних індикаторів) за групами для подальшого визначення економічної безпеки ВНЗ з використанням факторного аналізу методом головних компонент. Задля полегшення складних розрахунків використано статистичний програмний продукт Statistica, за допомогою якого в подальшому для розрахунку економічної безпеки ВНЗ, зокрема оцінювання її інтегрального індексу, здійснено побудову узагальнюючих індикаторів, що передбачав розрахунок ваги кожного показника всередині групи (пов'язано з тим, що показники економічної безпеки ВНЗ є неоднорідними і з різною силою впливають на інтегральні індикатори). Перевага при виборі цього підходу до розрахунку інтегральних індексів по групам показників та загального індексу ґрунтується на такому:

- підхід, описаний в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [24], який передбачає визначення вагових коефіцієнтів у результаті здійснення експертного оцінювання, незважаючи на його явні переваги (як то обізнаність експертів з проблеми, що досліджується, високий рівень їх кваліфікації тощо), містить ряд недоліків. Одним з основних недоліків методу експертного оцінювання є достатньо високий рівень суб'єктивізму при визначенні вагових коефіцієнтів за відповідями експертів, що у результаті може призвести до неоднозначності

трактувань результатів їх опитування;

- метод, який ґрунтується на факторних навантаженнях передбачає здійснення оцінки ваги чинників з урахуванням латентних чинників, які поєднують у собі показники, відібрані для оцінювання за групами. За умови використання цього методу можна оцінити внесок кожного з чинників при формуванні латентних чинників та розрахувати їх вагу по кожній групі.

Розрахунок ваги кожного показника по групам здійснено в такій послідовності:

1. Визначаються факторні навантаження (результати яких свідчать про ступінь впливу кожного з чинників на кожну ознаку, що досліджується по кожному рядку), з них вибираються максимальні значення (розраховано за допомогою статистичного продукту Statistica у за допомогою факторного аналізу методу головних компонент).

2. Множаться відібрані максимальні значення (навантаження) на частки загальної дисперсії по кожному показнику.

3. Визначається сума отриманих добутоків по всіх чинниках.

4. Розраховується вага кожного показника шляхом ділення добутку максимального значення та частки загальної дисперсії по кожному показнику на суму отриманих добутоків по всіх показниках, віднесених до тієї чи іншої групи.

Розраховані таким чином ваги показників за групами «Фінанси», «Внутрішні процеси», «Студенти», «Навчання і розвиток» наведено у таблиці 16.9, дані якої свідчать про те, які показники віднесені до чинників та яка частка дисперсії двох чинників по кожній групі пояснює відсотки загальної дисперсії.

Таблиця 16.9. Визначена вага кожного показника

Показники	Чинник 1	Чинник 2	Максимальне значення (навантаження)	Добуток	Вага
«Фінанси»					
Ліцензований обсяг, кількість місць, X 1	-0,00181	-0,999995	0,999995	0,138170	0,0235
Державне замовлення, кількість місць, X 2	0,977918	-0,120124	0,977918	0,820478	0,1393
Кількість випускників ВНЗ, осіб, X 3	-0,98179	-0,028615	0,98179	0,823727	0,1399
Кількість студентів ВНЗ, осіб, X 4	-0,95736	0,015977	0,95736	0,803232	0,1364

Частка видатків на вищу освіту до ВВП України, X 5	-0,97913	-0,183157	0,97913	0,821497	0,1395
Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках державного бюджету, X 6	-0,98253	-0,159418	0,98253	0,824350	0,1400
Частка випускників ВНЗ у загальній кількості ВНЗ, X 7	-0,98803	0,078923	0,98803	0,828964	0,1408
Частка студентів ВНЗ у загальній кількості ВНЗ, X 8	-0,98741	0,157107	0,98741	0,828442	0,1407
Загальна дисперсія	6,712039	1,105366	-	-	-
Частка загальної дисперсії	0,839005	0,138171	-	-	-
Сума	-	-	-	5,88886	1,0
«Внутрішні процеси»					
Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості ВНЗ, X 1	0,987974	0,122069	0,987974	0,654815	0,2989
Частка видатків на вищу освіту у загальних видатках зведеного бюджету у загальній кількості студентів ВНЗ, X 2	0,911168	-0,409049	0,911168	0,603909	0,2757
Частка ліцензійного обсягу у загальній кількості ВНЗ, X 3	0,094169	-0,993496	0,993496	0,325914	0,1488
Частка обсягу державного замовлення у загальній кількості ВНЗ, X 4	-0,914305	-0,378067	0,91431	0,605989	0,2766
Загальна дисперсія	2,651143	1,31219	-	-	-
Частка загальної дисперсії	0,662786	0,328048	-	-	-
Сума	-	-	-	2,190628	1,0
«Студенти»					
Частка вступників до ВНЗ у ліцензійному обсязі, X 1	-0,977881	0,140106	0,97788	0,798661	0,1895
Частка вступників до ВНЗ у обсязі державного замовлення, X 2	0,08063	0,995835	0,995835	0,174705	0,0415
Частка студентів, які навчались за рахунок державного та місцевих бюджетів у загальній кількості студентів, X 3	-0,998311	0,052525	0,99831	0,815347	0,1935
Частка студентів, які навчались за рахунок органів державної влади та юридичних осіб у загальній кількості студентів, X 4	0,975053	0,188942	0,975053	0,796351	0,1890
Частка студентів, які навчались за рахунок фізичних осіб у загальній кількості студентів, X 5	-0,999246	0,035816	0,99925	0,816110	0,1936
Частка студентів у загальній кількості населення України, X 6	-0,99587	0,039453	0,99587	0,813353	0,1930
Загальна дисперсія	4,900355	1,052614	-	-	-
Частка загальної дисперсії	0,816726	0,175436	-	-	-
Сума	-	-	-	4,214527	1,0
«Навчання і розвиток»					
Частка науково-педагогічних працівників у загальній кількості ВНЗ, X 1	0,669094	-0,738674	0,738674	0,211693	0,1146
Частка науково-педагогічних працівників, що мають науковий ступінь кандидата наук у загальній кількості ВНЗ, X 2	0,996333	-0,006285	0,996333	0,705743	0,3820
Частка науково-педагогічних працівників, що мають науковий ступінь доктора наук у загальній кількості ВНЗ, X 3	0,999729	0,014401	0,999729	0,708148	0,3833
Частка аспірантів та докторантів у загальній кількості ВНЗ, X 4	0,627323	0,774891	0,774891	0,222072	0,1202
Загальна дисперсія	2,833358	1,146342	-	-	-
Частка загальної дисперсії	0,70834	0,286585	-	-	-
Сума	-	-	-	1,847656	1,0

Надалі здійснено розрахунок інтегральних індексів економічної

безпеки ВНЗ за групами показників за допомогою використання підходу до побудови залежності між інтегральним і базовими показниками, який носить назву – згортка. Найпоширенішими є дві форми згортки: адитивна і мультиплікативна [25; 26]. За даними, які були використані для оцінювання економічної безпеки (табл. 16.1-16.4) спостерігалось суттєве зниження показників (особливо це знайшло відображення у 2015 році). За таких тенденцій при використанні мультиплікативної згортки отримані значення не тільки не характеризували б на належному рівні отримані результати, а й могли б призвести до нівелювання загальних результатів. На відміну від мультиплікативної згортки, при використанні адитивної згортки передбачається, що показники лінійно впливають на інтегральні показники в межах групи та на загальний індикатор; значення інтегральних індикаторів за групами показників та загального індикатору знаходяться в межах від 0 до 1. Зазначене відповідає основній ідеї визначення рівня економічної безпеки ВНЗ.

Враховуючи зазначене та незважаючи на рекомендації [25; 26], при визначенні інтегральних індикаторів як за групами показників, так і загального інтегрального індикатору перевага при виборі форми згортки надана адитивній.

Інтегральний індикатор економічної безпеки визначається ієрархічно на основі адитивної згортки (формула 2) шляхом визначення інтегральних індикаторів по кожній групі відповідно до підходу, описаного в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки Мінекономрозвитку [24] за формулою 16.1 та формулою 16.2.

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i \times y_i, \quad (16.1)$$

де I_m – агрегований показник (інтегральний індикатор по групі показників)/субіндекс m -ї групи показників економічної безпеки ВНЗ, де $m = (1, 2, 3, 4)$;

d_i – вага показника, що визначає ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс складової (групи показників) економічної безпеки ВНЗ;

y_i – нормалізоване значення i -го показника;

n – кількість показників, що використовуються для оцінювання i -го показника в агрегованому показнику (інтегральному індикаторі по групі показників)/субіндекс m -ї групи показників економічної безпеки ВНЗ;

$$\sum d_i = 1; 0 \leq d_i; y_i \leq 1.$$

Інтегральний індикатор економічної безпеки ВНЗ в цілому розраховується за формулою 16.2.

$$I_{\text{ЕБВНЗ}} = \sum_m d_m \times I_m, \quad (16.2)$$

де $I_{\text{ЕБВНЗ}}$ – інтегральний індикатор економічної безпеки ВНЗ;

d_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску показника/субіндекса m -ї групи економічної безпеки в інтегральний індекс економічної безпеки ВНЗ;

I_m – агрегований показник/субіндекс m -ї групи економічної безпеки, де $m = (1, 2, 3, 4)$;

$$\sum d_m = 1; 0 \leq d_m; y_m \leq 1.$$

На основі формул 16.1 та 16.2 за даними таблиць 16.5-16.9 здійснено розрахунок агрегованих показників (інтегральних індикаторів по групам). Результати розрахунку наведені у таблиці 16.10.

Таблиця 10. Агреговані показники (інтегральні індикатори) по кожній групі

Роки	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Фінанси»	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Внутрішні процеси»	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Студенти»	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Навчання і розвиток»
2012	0,8140	0,2674	0,7956	0,2804
2013	0,7278	0,5743	0,5755	1,0
2014	0,3906	0,7234	0,4327	0,8892
2015	0,1483	0,3964	0,1887	0,0

Надалі проведено факторний аналіз методом головних компонент, власні значення, які визначені у процесі його проведення наведені у таблиці 16.11.

Таблиця 16.11. Власні значення за дисперсіями чинників, які досліджуються

Значення	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії	Кумулятивні власні значення	Кумулятивний відсоток
Головна компонента 1	2,164719	54,11798	2,164719	54,11798
Головна компонента 2	1,786370	44,65925	3,951089	98,77723

Дані таблиці 16.11 свідчать про відносно рівномірний розподіл відсотків загальної дисперсії. Так, на першу головну компоненту припадає 54,11798 % загальної дисперсії, на другу – 44,65925 %.

Задля з'ясування того, які саме чинники справляють такий вплив на пояснення дисперсії проводиться дослідження факторних навантажень (табл. 16.12). В ній відмічені навантаження більше 700000, факторні навантаження вибрано без проведення процедури обертання.

Таблиця 16.12. Факторні навантаження (без обертання)

Змінні	Чинник 1	Чинник 2
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Фінанси», X 1	0,989497	0,109616
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Внутрішні процеси», X 2	-0,118409	-0,988198
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Студенти», X 3	0,967138	0,203900
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Навчання і розвиток», X 4	0,486044	-0,869623
Загальна дисперсія	2,164719	1,786370
Частка загальної дисперсії	0,541180	0,446593

Дані таблиці 16.12 свідчать про вплив кожного з чинників на вхідні 4 ознаки моделі. Так, перший чинник є суттєвим проте він не може в повній мірі пояснити залежність та загальну дисперсію. В інших випадках залежність не є значною, також спостерігаються малі значення кореляції. Чинник 1 інтенсивно впливає на ознаку X 2 та X 3, тобто він пояснює 2 змінні, а чинник 2 справляє зворотній вплив на ознаки X 2 та X 4. Факторні навантаження перевищують значення 0,7.

У результаті проведення факторного аналізу, зокрема, у процесі

розрахунку факторних навантажень, наявна складна факторна структура, що ускладнює ідентифікацію некорельованих змінних (головних компонент) та інтерпретацію отриманих даних в контексті визначення рівня економічної безпеки ВНЗ.

Пошук факторної структури, за якої факторне навантаження наближається до 1 або 0 здійснювався з урахуванням досліджень фахівців Держстату України [26] Методики розрахунку інтегральних регіональних індексів економічного розвитку та фахівців Національного інституту стратегічних досліджень [25] за допомогою процедури обертання¹⁵ кватримакс, у результаті чого здійснюється обертання факторних осей задля збільшення значень факторних навантажень при одночасному врахуванні якості структури усіх компонент.

Проте, зважаючи на наявність найпоширеніших підходів до здійснення цієї процедури (варімакс вихідних даних – Varimax raw та варімакс нормалізований – Varimax normalized; кватримакс вихідних даних – Quartimax raw та кватримакс нормалізований – Quartimax normalized) обрано процедуру кватримакс нормалізований.

У результаті використання цієї процедури визначені факторні навантаження (отримані агреговані показники являються узагальнюючими, а не головними компонентами: чинник 1 інтенсивно впливає на ознаку X_1 та X_3 , а чинник 2 – на X_2 та X_4 відповідно, факторні навантаження перевищують значення 0,7) та здійснено розрахунок ваги кожного показника. Результати розрахунків наведено у таблиці 16.13.

¹⁵ Передбачає за допомогою математичних методів здійснення пошуку оптимального положення факторних осей у просторі. У результаті чого може бути здійснена ідентифікація компонент однозначно інтерпретована.

Таблиця 16.13. Визначена вага кожного показника (після процедури обертання)

Показники	Чинник 1	Чинник 2	Максимальне значення (навантаження)	Добуток	Вага
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Фінанси», X 1	0,993913	0,057063	0,993913	0,535496	0,2791
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Внутрішні процеси», X 2	-0,281674	0,954576	0,954576	0,441322	0,2236
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Студенти», X 3	0,987603	-0,03963	0,987603	0,523396	0,2774
Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Навчання і розвиток», X 4	0,334092	0,938545	0,938545	0,263037	0,2199
Загальна дисперсія	2,154181	1,796909	-	-	-
Частка загальної дисперсії	0,538545	0,449227	-	-	-
Сума	-	-	-	1,9175766	1,0

На основі формул 16.1 та 16.2 за даними таблиці 16.13 здійснено розрахунок узагальнених інтегральних індикаторів-показників за групами та інтегрального індикатору економічної безпеки ВНЗ по рокам (табл. 16.14). Діапазон характерних значень рівнів економічної безпеки ВНЗ прийнято з урахуванням визначених у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки Мінекономрозвитку [24], згідно з якими абсолютно небезпечним є рівень в межах від 0 до 0,2; критичним – від 0,2 до 0,4; небезпечним – від 0,4 до 0,6; незадовільним – від 0,6 до 0,8; оптимальним – від 0,8 до 1 відповідно.

Таблиця 16.14. Узагальнені інтегральні індикатори показників за групами та інтегральний індикатор

Роки	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Фінанси», X 1	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Внутрішні процеси», X 2	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Студенти», X 3	Агрегований показник (інтегральний індикатор) по групі «Навчання і розвиток», X 4	Інтегральний індикатор, Y = 5
2012	0,2272	0,0598	0,2207	0,0617	0,5693
2013	0,2032	0,1284	0,1596	0,2199	0,7111
2014	0,1090	0,1618	0,1200	0,1955	0,5863
2015	0,0414	0,0886	0,0523	0,0000	0,1824

За даними таблиці 16.14 можна зробити висновок про стан економічної безпеки ВНЗ протягом 2012-2015 років. Так, на найвищому, але незадовільному рівні згідно з розрахованими даними та визначеними рівнями, економічна безпека ВНЗ знаходилась у 2013 році. Протягом 2014 та 2015 років спостерігалось суттєве зниження до рівня небезпечного та абсолютно небезпечного.

На основі розрахованого інтегрального індикатору надалі здійснено побудову економіко-математичної моделі економічної безпеки ВНЗ, при цьому враховані результати факторного аналізу методом головних компонент (вхідні індикатори – інтегральні індикатори показників за групами та інтегральний індикатор – таблиця 16.14), за допомогою регресійного аналізу на основі множинної регресії для побудови рівняння регресії з використанням формули 16.2.

Загальна модель забезпечення економічної безпеки ВНЗ з урахуванням усіх факторних ознак має такий вигляд (формула 3).

$$\Pi_{\text{ЕБВНЗ}} = b_0 + b_1 \times X_{1(i)} + b_2 X_{2(i)} + b_3 X_{3(i)} + b_4 X_{4(i)} + C_i, \quad (16.3)$$

де $\Pi_{\text{ЕБВНЗ}}$ – інтегральний індикатор економічної безпеки ВНЗ;

b_0, b_1, b_2, b_3, b_4 – коефіцієнти моделі;

$X_{1(i)}, X_{2(i)}, X_{3(i)}, X_{4(i)}$, – чинники моделі;

C_i – незалежні, нормально розподілені випадкові величини з нульовим математичним очікуванням та дисперсією σ^2 (помилки спостережень).

На основі узагальнених результатів розрахунку інтегральних індикаторів показників за групами та інтегрального індикатору побудовано матрицю кореляцій (таблиця 16.15).

Таблиця 16.15. Матриця кореляцій між змінними чинниками, які досліджуються

	Інтегральний індикатор, X 1	Інтегральний індикатор, X 2	Інтегральний індикатор, X 3	Інтегральний індикатор, X 4	Інтегральний індикатор, Y = 5
Інтегральний індикатор, X 1	1,00	-0,23	0,96	0,39	0,81
Інтегральний індикатор, X 2	-0,23	1,00	-0,30	0,79	0,38
Інтегральний індикатор, X 3	0,96	-0,30	1,00	0,28	0,74
Інтегральний індикатор, X 4	0,39	0,79	0,28	1,00	0,85
Інтегральний індикатор, Y = 5	0,81	0,38	0,74	0,85	1,00

За даними таблиці 16.15, в якій відображені результати оцінок коефіцієнтів парної кореляції між ознаками, можна зробити висновок про силу лінійного зв'язку результативної ознаки (Y = 5) з кожним з рересорів (X 1- X 4) та кожної пари регресорів. Так, сильний прямий зв'язок спостерігається між ознакою X 1 та ознакою X 3 (0,96). Ознаки X 1 та Y = 5, X 2 та X 4, X 3 та Y = 5, X 4 та Y = 5 є колінійними.

Надалі здійснено регресійний аналіз на основі множинної регресії, результати якого наведені у таблиці 16.16.

Таблиця 16.16. Результати множинної регресії

	БЕТА	Стандартна похибка БЕТА	B	Стандартна похибка B	t (2) критерій Стьюдента	p-рівень
X 1	0,334146	0,475541	0,350328	0,498572	0,702664	0,610063
X 2	0,186099	0,400423	0,235477	0,506667	0,464756	0,723034
X 3	0,314650	0,468390	0,338930	0,504533	0,671769	0,623422
X 4	0,362309	0,462312	0,394922	0,503926	0,783691	0,576828

За даними табл. 16.16 загальне рівняння регресії матиме такий вигляд (формула 16.4).

$$Y = 0,350328 \times X 1 + 0,235477 \times X 2 + 0,338930 \times X 3 + 0,394922 \times X 4 \quad (4)$$

При наявності зазначених чинників моделі були отримані такі її характеристики (табл. 16.17).

Таблиця 16.17. Характеристики моделі

Статистика	Підсумкова статистика, $Y = X^5$
	Значення
Множинний, R	0,980203
Множинний, R^2	0,960798
Скоригований, R^2	0,803988
Коефіцієнт Фішера, F (4,1)	6,127147
p-рівень	0,293113
Стандартна похибка оцінки	0,347131

Загалом зміна інтегрального індексу економічної безпеки ВНЗ під впливом кожного з чинників на одиницю (за умови, що значення інших чинників є незмінними) становить: 0,350328 при зміні 1 інтегрального індикатору; 0,235477 – 2 інтегрального індикатору; 0,338930 – 3 інтегрального індикатору; 0,394922 – 4 інтегрального індикатору.

На сонові даних табл. 16.16 здійснена верифікація моделі, за результатами якої можна зробити висновок, про те, що між узагальнюючими чинниками та інтегральним індексом економічної безпеки ВНЗ наявний тісний прямий лінійний зв'язок, **отримані значення** показників підсумкової статистики (табл. 16.17) свідчать про адекватність моделі, зокрема, коефіцієнт детермінації (R^2) дорівнює 0,980203, критерій Фішера (F) більший за критичне значення (4,1) і складає 6,127147.

Враховуючи вищезазначене, можна констатувати, що у зв'язку з відсутністю цілісних наукових напрацювань щодо забезпечення економічної безпеки ВНЗ, сталості в трактуванні поняття «економічна безпека ВНЗ», з урахуванням необхідності взаємодії держави, ВНЗ та роботодавців на ринку праці на відміну від існуючих вперше розроблено методичні підходи до оцінювання економічної безпеки ВНЗ не окремих вишів як суб'єктів господарювання, а як важливих елементів соціально-економічної системи ієрархічно (з урахуванням принципів розробки збалансованої системи показників), що лягло в основу вибору оціночних показників. Використання розробленого методичного підходу до оцінювання економічної безпеки ВНЗ (як провідників інновацій та центрів знань) дає можливість провести оцінювання впливу показників на стан економічної безпеки ВНЗ; слугувати в

якості основи при прийнятті рішень на рівні держави про визначення основних напрямів розвитку сфери вищої освіти України; сприятиме підвищенню ефективності використання інструментів державного регулювання у цій сфері. Зокрема, проведення комплексної оцінки на основі розроблених методичних підходів з подальшим корегуванням вихідних даних для прогнозування стану економічної безпеки ВНЗ сприятиме: ліквідації розриву зв'язку між освітою наукою та виробництвом; узгодженню потреб ринку праці, вимог економіки та роботодавців; підвищенню рівня конкурентоспроможності ВНЗ та держави в цілому.

Література

1. Мартинюк В.П. Економічна безпека вищих навчальних закладів в Україні: передумови оцінювання / В.П. Мартинюк // Економіка Менеджмент Підприємництво, № 25(II) / 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eme.ucoz.ua/pdf/252/24.pdf>.

2. Стеців І.С. Економічна безпека ВНЗ: сутність та особливості планування / І.С. Стеців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10021/1/34.pdf>.

3. Козаченко Г.В., Тюленев Г.Д. Позичування вищого навчального закладу в експлейнарному базисі його економічної безпеки / Г. В. Козаченко, Г. Д. Тюленев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2011_24/Zb24_13.pdf.

4. Бреус С.В. Проблеми та перспективи забезпечення економічної безпеки вітчизняних вищих навчальних закладів / С.В. Бреус // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – №8(170). – С. 144-149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2015_8_19.

5. Бреус С.В. Використання збалансованої системи показників у діяльності вищих навчальних закладів / С.В. Бреус, Є.Б. Хаустова // Актуальні проблеми економіки. – 2016. – №9 (183). – С. 109-116. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_9_15

6. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard – Measures that Drive

Performance / R.S. Kaplan, D.P. Norton [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hbr.org/2005/07/the-balanced-scorecard-measures-that-drive-performance>.

7. Збалансована система показників (ЗСП, Balanced Scorecard, BSC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpi-monitor.com.ua/solutions/balanced-scorecard>.

8. Андрос С.В. Система збалансованих економічних показників як інструмент ефективного управління банківськими ризиками / С.В. Андрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2011_3_2_180_185.pdf.

9. Редченко К.І. Вплив теорії зацікавлених сторін на управлінський облік / К.І. Редченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2816/st_43_7_NEW.pdf;sequence=4.

10. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

11. Сайт ІС «Конкурс». Вступна кампанія 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info/2012/>.

12. Вступна кампанія 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info/2013/>.

13. Сайт ІС «Конкурс». Вступна кампанія 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info/2014/>.

14. Сайт ІС «Конкурс». Статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info/2015/>.

15. Продовження навчання та здобуття професії. Статистичний бюлетень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

16. Підготовка наукових кадрів у 2015 році. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

17. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

18. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2011/12 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

19. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2012/13 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

20. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

21. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

22. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2015/16 навчального року. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

23. Населення України за 2015 рік. Демографічний щорічник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

24. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii>.

25. Щодо вдосконалення методології інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки України. Аналітична записка <http://www.niss.gov.ua/articles/1358/>.

26. Про затвердження Методики розрахунку інтегральних регіональних індексів економічного розвитку / Державний комітет статистики України, наказ № 114 від 15.04.2003 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://uazakon.com/documents/date_1a/pg_ibcnog/index.htm.

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ